

RED. PIA FORSSELL
OCH CAROLA HERBERTS

Författaren

– med historien
mot strömmen

SLS | APPELL

FÖRFATTAREN TOPELIUS
– MED HISTORIEN MOT STRÖMMEN

RED. PIA FORSSELL
OCH CAROLA HERBERTS

Författaren
TOPELIUS
– med historien
mot strömmen

Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors
Appell Förlag, Stockholm
2019

Boken utges med stöd av Ingrid, Margit och Henrik Höijers donationsfond II inom Svenska litteratursällskapet i Finland.

Denna bok är nr 828 i serien Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland och utges gemensamt av Svenska litteratursällskapet i Finland och Appell Förlag.

© Författarna och Svenska litteratursällskapet i Finland

Den digitala utgåvan är licensierad enligt Creative Commons Erkännande-Icke-kommersiell-IngaBearbetningar 4.0 Internationell (CC BY-NC-ND 4.0).

Omslag och grafisk form: Emma Strömberg

Typsnitt: Adobe Caslon Pro och Interstate

ISBN 978-951-583-443-0 (tryckt utgåva, Finland) www.sls.fi

ISBN 978-91-984959-8-0 (tryckt utgåva, Sverige) www.appellforlag.se

978-951-583-469-0, <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-978-951-583-469-0> (epub)

978-951-583-467-6, <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-978-951-583-467-6> (pdf)

ISSN 0039-6842 (Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland)
UDK 839.79

VERTAISARVIOITU
KOLLEGIALT GRANSKAD
PEER-REVIEWED
www.tsv.fi/tunnus

Elisabeth Mansén s. 17, Camilla Storskog s. 71, Jyrki Nummi s. 101, Carola Herberts s. 123, Rainer Knapas s. 227, Jens Grandell s. 265, Henrik Meinander s. 289, Charlotta af Hällström-Reijonen s. 351, Sonja Svensson s. 373, Eija Laurila-Hellman och Ben Hellman s. 395, Yvonne Leffler s. 425

Innehåll

- 9 **FÖRORD**
- BENGT AHLFORS
- 11 **Ett samtal om saga och sanning**
- ELISABETH MANSÉN
- 17 **En mörk tavla**
Om historia och sinnesintryck i *Hertiginnan af Finland*
- H. K. RIIKONEN
- 43 **Fältskärens berättelser i förhållande till 1800-talets historiska roman**
- CAMILLA STORSKOG
- 71 **»En svensk serie om svensk historia»**
Fältskärens berättelser som tecknad serie i *Levande Livet* och *Illustrerade Klassiker*
- JYRKI NUMMI
- 101 **Finlands mö och landskapet**
Om lanseringen av ett nationellt motiv i Topelius »Kungens handske»
- CAROLA HERBERTS
- 123 **Den målade Topelius**
Ekfras och enargeia i *En resa i Finland*

- PIA FORSELL
149 **Ramberättelser och samband
i Topelius prosa**
- PENTTI PAAVOLAINEN
181 **Genre, samhälle, metateater
– reflektioner över Topelius dramatik**
- RAINER KNAPAS
227 **Striden om ljuset**
Topelius promotionsdikt 1860
och dess tidssammanhang
- JENS GRANDELL
265 **Den Andre på egen mark**
Zacharias Topelius, Finlands folk och samerna
- HENRIK MEINANDER
289 **Historikern som futurolog
– Topelius och järnvägen**
- MATTI KLINGE
307 **Topelius och Tocqueville**
- HÅKAN ANDERSSON
317 **Topelius – den goda skolans förkämpe**
- JENNICA THYLIN-KLAUS
325 **Topelius och rättstavningen
i *Boken om Vårt Land***
- CHARLOTTA AF HÄLLSTRÖM-REIJONEN
351 **Språkbruket hos Zacharias Topelius
– tre punktundersökningar**
- SONJA SVENSSON
373 **Zacharias Topelius för Sveriges barn**

- ERJA LAURILA-HELLMAN OCH BEN HELLMAN
395 **Receptionen av Zacharias Topelius
verk i Ryssland före 1917**
- YVONNE LEFFLER
425 **Zacharias Topelius i världen
– verken i översättning**
- 453 **MEDVERKANDE**
- 459 **PERSONREGISTER**

Förord

Inför Topelius hundraårsdag den 14 januari 1918 utkom festskriften *Zacharias Topelius hundraårsminne* som i åtta artiklar lyfter fram lyrikern, psalmdiktaren, historikern, dramatikern och sago-författaren. I *Författaren Topelius – med historien mot strömmen* som utkommer med anledning av Topelius 200-årsjubileum uppmärksammar aderton författare och forskare de centrala prosaverken, bildverken, skådespelen – också dem för barn, föreläsningarna, journalistiken, den akademiska diktningen och receptionen.

Initiativet till antologin har tagits av redaktionsrådet för Svenska litteratursällskapets utgåva Zacharias Topelius Skrifter. Det är välkänt att textkritiska utgåvor och författarjubileeer stimulerar forskningen, och uppslutningen här visar på ett glädjande intresse för Topelius. Artiklarna ser författarskapet i ny belysning, med hjälp av modern teori och nya metoder. Flera medverkande har använt de möjligheter till sökningar och jämförelser som den digitala utgåvan erbjuder.

Inledningsvis möter vi författaren i samtal med en sentida kollega. Topelius förmåga att återge sinnesintryck i ord undersöks i två bidrag, *Fältskärens berättelser* relateras till 1800-talets historiska roman överlag och serieadaptationer av verket analyseras. Topelius som promotionsskald och som introduktör av nationella motiv skärskådas. Hans intryck och influenser från resan i Mellaneuropa på 1850-talet blir belysta, liksom hans syn på samerna sådan den

framträder särskilt i föreläsningarna. Här presenteras futurologen Topelius, med starkt intresse för tekniska framsteg, och den temperamentsfullt debatterande pedagogen. De dramatiska verken och ramberättelserna i prosan betraktas i sina samtida kontexter. Topelius språkliga särdrag uppmärksammas och hans ambivalenta förhållande både till stavningsreformer och till *Svenska Akademiens ordlista*. Därefter vidgas perspektivet till receptionen av Topelius: bland svenska barn och ryska, och mottagandet av Topelius verk överlag i Ryssland före revolutionen – och till sist en presentation av översättningarna i ett längre tidsperspektiv.

Artiklarna förnyar tolkningstraditionen, påminner om hur verken har använts genom tiden och hur de både samspelar med sin omvärld och utmanar den. Kort sagt, de visar författaren Topelius, med historien och ofta nog mot strömmen.

Vi tackar de medverkande för angelägna bidrag till Topeliusforskningen och för angenämt samarbete. De externa granskarna tillsatta av Svenska litteratursällskapets utgivningsnämnd tackas för grundlig och engagerad genomgång av manuskriptet och för konstruktiva förslag. Slutligen tackar vi förlagsredaktörerna Malin Bredbacka-Grahn och Nora Ervalhti för professionell och skarpsynt slutredigering och redaktören Magnus Nylund för omsorgsfull korrekturläsning.

Helsingfors den 28 mars 2019
Pia Forssell & Carola Herberts

BENGT AHLFORS

Ett samtal om saga och sanning

En vinterkväll på Björkudden. Professorn och statsrådet Topelius har slumrat till i sin favoritfåtölj i biblioteket. Magister Ahlfors gläntar på dörren.

– Förlåt, stör jag farbror?

– Nej, inte alls. Stig på min gosse.

– Gosse? Ja, inför farbror är jag väl en gosse, men egentligen är jag lika gammal som farbror.

– Jaså?

– I min egen tid, ja.

– Och vad vill du mig?

– Jag vill fråga farbror om en sak.

– Nå?

– Men först vill jag tacka för alla de sagor och sånger, som farbror har lämnat i arv åt oss. Min mamma läste många av sagorna för mig när jag var barn. *Björken och stjärnan, Hallonmasken, Refanut* ... Numera har väl de flesta av dem fallit i glömska, men sångerna lever, de sjungs fortfarande.

– Det var roligt att höra.

– *Jag gungar i högsta grenen, Sov du lilla videung, Giv mig ej glans, ej guld, ej prakt.* Och *Blommande sköna dalar!* Den är så vacker.

– Tycker du det?

– Jag är inte den enda som tycker det. August Strindberg menade att det är den vackraste dikt som har skrivits på svenska. Därför lånade han in den i ett av sina teaterstycken, och han –

– Strindberg, usch!

– Ja, honom tyckte farbror inte om?

– Nej, sannerligen inte. En litteraturens hamnbuse!

– Farbror försökte rentav övertala Albert Bonnier att inte ge ut hans böcker. Var det nu riktigt snällt gjort? Att utnyttja sin ställning som bästsäljande författare till att tysta en yngre kollega?

– Jag tyckte inte att Bonnier borde nedlåta sig till hantlangaretjänst åt samtidens drägg, och det skrev jag till honom.

– Det gällde visst *Tjänstekvinnans son*?

– Så hette den, ja.

– Hade farbror läst den?

– Nej!

– Och ändå tyckte farbror att –

– Jag hade hört för mycket om den för att vilja smutsa mina händer med att vidröra den boken.

– Men tänk om det var sant, det Strindberg skrev?

– Sant? Att bara gräva i det fula och låga? Det är väl inte litteraturens uppgift.

– Det kan man kanske ha olika uppfattning om. Och sanningen har ju farbror skrivit mycket vackert om. När jag gick i skola fick jag spela Rote i *Sanningens pärla*. Det stycket handlar om att man alltid skall tala sanning och aldrig ljuga, eller hur?

– Precis!

– Kommer farbror ihåg slutsången i andra akten?

– Nej. Jag har skrivit så mycket, man kan inte minnas allt.

– Det förstår jag. Farbror har ju varit så oerhört produktiv. Och mångsidig. Dikter, berättelser, skådespel. Och så professuren vid Universitetet, alla styrelser och organisationer. Farbror var sin tids Lars Huldén, kunde man säga.

– Vem är det?

– Det skulle föra för långt att berätta, men farbror behöver inte skämmas över likheten.

– Jag får väl nöja mig med det då.

– Men för att återgå till den där sången. Jag kan den fortfarande utantill.

– Nå, låt höra!

– Ett ärligt ord det duger

Och varar längst ändå.

Hur bra man också ljuger.

Får man med skammen gå.

När samvetet är mätarn,

Som stakar livets stig,

Skall själva mänskoätarn

Till sist bli god mot dig.

– Ja, det är väl ingen dålig sensmoral?

– Men menar farbror det verkligen? Att om man bara följer sitt samvete och låter bli att ljuga, så ordnar sig allt till det bästa?

– Så måste det ju vara. Man måste tro gott om människorna.

– Också om mänskoätarna?

– Nu skall du inte vara näsvis. Det är ju ett sagospel.

– Det förstås. Men farbror hade visst ett högre syfte också med sina sagospel?

– Naturligtvis. Teatern skall vara underhållande, men den måste samtidigt lära människorna hur man skall leva.

– Kan den det?

– Det får vi inte tvivla på.

– Jag har själv skrivit några teaterstycken.

– Säger du det?

– Och regisserat. Den första pjäs jag satte upp i skolan var farbrors *Prinsessan Törnrosa*.

– En vacker saga.

– Ja. Fast jag är inte så säker på att den kan lära oss hur vi skall leva. Men farbrors version är både spännande och rolig.

– Så vad var det du ville fråga mig om? Några dramaturgiska knep kanske?

– Ja, dem kunde jag ha nytta av. Men min fråga gäller någonting annat. Farbrors monument i Helsingfors ...

– Har jag ett monument i Helsingfors?

– Två! På det ena sitter farbror och berättar för barnen.

– Bra!

– Det andra föreställer två nakna flickor.

– Nej, usch!

– Farbror behöver inte oro sig, de är allegoriska och ser mycket dygdiga ut.

– Nå då så.

– Två genier, Saga och Sanning. Sagan har en liten fågel i handen.

– Sylvia!

– Och Sanningen har en brinnande låga.

– Ja, nog kan man bränna fingrarna på sanningen, det kan man.

– Det var just det jag ville fråga om. Farbror var ju redaktör för en tidning.

– I min ungdom ja.

– Farbror var en föregångare på det området i vårt land. Ingen hade förr skrivit om de sociala missförhållandena i huvudstaden, om fattigdomen, ockerhyrorna ...

– Ja, det fanns så mycket elände. Och de bildade och välsituerade klasserna förhöll sig för det mesta kallsinnigt, för att inte säga hjärtlöst. Jag ville väcka deras samveten.

– Men sedan slutade farbror med det. Varför?

– Man hinner inte med allt ...

– Brände farbror fingrarna?

– Nja ...

– Får jag läsa en dikt för farbror?

- Skriver du dikter också?
- Det händer. Men den här är inte av mig, utan av Arvo Turtiainen.
- Och vem är det då?
- Han var också författare och han har skrivit en dikt om farbror. Den är på finska.
- Jag förstår nog finska.
- Det vet jag, men jag har tagit mig friheten att översätta den till svenska:
 Jag var tidningsman i denna stad.
 Och på den tiden tillät inte censorn
 att byxor kallades byxor,
 utan korrigerade: pantalonger.
 Notiserna om svält, nöd och fattigdom
 ströks med radanmärkningen »smärtsamt och trist».
 Jag måste fylla min tidning med sagor och berättelser,
 Jag blev en Sagofarbror.
 När ni betraktar min staty i skvären vid Bangatan,
 eller Saga och Sanning i Esplanaden,
 så minns,
 att bakom dem finns en man, som
 på flykt undan den jordiska censorn
 råkade i klorna på den himmelska,
 och tvingades bli konstnär.
- Tvingades bli konstnär ... Var det så du sa?
- Det var Turtiainen som sa det. Men jag undrar: Var det verkligen det som hände? (Paus)
- Farbror säger ingenting ...
- Jag slumrade visst till ett tag igen. Det känns lite kyligt, brasan har brunnit ut. Kom så går vi ut i köket och ber Toini glödga lite vin åt oss. Frågade du någonting?

ELISABETH MANSÉN

En mörk tavla

OM HISTORIA OCH SINNESINTRYCK

I HERTIGINNAN AF FINLAND

Hertiginnan af Finland (1850) tilldrar sig på 1700-talet, ofta framställt som ett sinnlighetens århundrade. Redan i början av novellen skildras en festmåltid ägnad att väcka samtliga sinnen till liv, och föga förvånande framhävs den kvinnliga huvudpersonens kroppsliga företräden och påfallande skönhet. Intrycket kompliceras av att texten författades vid mitten av 1800-talet, då inslag av sinnlighet ofta ifrågasattes och antogs komma i konflikt med etikens regelverk och religionens bud. Särskilt hos kvinnor blev kroppsligheten misstänkliggjord, inte sällan kopplad till bristande moral och undermålig intellektuell kapacitet. Som ett raster över den bild sinnesintrycken målar ligger dessutom Topelius uppfattning både om 1700-talet och om verkets position i hans egen tid.¹ Inte minst relevant är de förändringar i attityder som märks efter 1809. Detta intrikata förhållande till historia och samtid inbjuder till en mer elaborerad sinnesanalys av verket.

Sinnesintryck – färger och ljus, ljud, lukter, smaker och känselupplevelser – studeras sällan i sin egen rätt i analyser av skönlitterära verk. Därför erbjuder denna artikel en koncentrerad sinnesanalys av *Hertiginnan af Finland*. Analysen har flera skikt. Den studerar i första hand hur textens representationer av sinnesintryck förhåller

sig till historien, fångar det typiska för tidevarvet (som Topelius skulle uttrycka saken) och ger större djup och fler nyanser i skildringen av 1700-talet, dess miljöer och människor. På en andra nivå diskuteras effekten av 1800-talets föreställningsvärld och de idéer som, åtminstone vid den tid Topelius levde och verkade, var förknippade med olika sinnesintryck. Syftet med en sådan sinnesanalys är att ge nya aspekter på såväl verket som Topelius som författare. Resultaten kommer att visa på delvis nya drag i författarens medvetna strategier, men också, särskilt då analysen sträcker sig bortom konventionell symbolik och stående uttryck, avslöja mer omedvetna inslag.

Sinnenas historia har på senare år växt till ett dynamiskt forskningsfält. Pionjärer som Constance Classen och David Howes har startat akademiska bokserier, författat monografier som *Worlds of sense. Exploring the senses in history and across cultures* (1993) och redigerat antologier som *Empire of the senses. The sensual culture reader* (2005). Robert Jütte har i *Geschichte der Sinnen. Von der Antike bis zum Cyberspace* (2000) skapat ett imponerande översiktsverk och Mark M. Smith har presenterat intelligenta diskussioner av sinnesforskningens positioner, inte minst i *Sensory history* (2007). Många intressanta artiklar återfinns i tidskriften *The Senses & Society* (2006–) och aktuella publikationer finns samlade på webbplatsen *Sensory Studies*.² Till sinnenas idéhistoria bidrar jag dessutom gärna själv.³

Sinnesforskningens nuvarande inriktning lägger ytterligare skikt till denna sinnesanalys – och några resultat kan presenteras redan nu. Det första gäller genusperspektivet.⁴ Det läggs ofta större vikt vid kvinnors utseende än vid mäns – och det gäller i högsta grad Topelius berättelse. Texten rymmer många utsagor om den kvinnliga huvudpersonens skönhet, hennes strålande ögon och hennes mörka lockar, medan läsaren inte får så mycket information om männens utseende. Ett andra skikt utgörs av det etniska perspektivet. Skurkar i skönlitterära texter tenderar att

tillhöra någon annan folkgrupp än den egna och främmande folkslag ges ofta sinnliga epitet. Båda dessa drag kan spåras i Topelius text. De hotfulla kalmuckerna karaktäriseras av sina svarta skägg och häxan presenteras som en samekvinna, eller en »lappkvinna», som det står i texten.⁵ Hon får ett finskt namn, Waapuri, kallar sin dotterson Sampu snarare än Samuel och det är också uppenbart att hon talar finska, åtminstone när hon mumlar sina trollrunor.⁶ Det återstår att se hur det kan tolkas. En rik uppsättning schablonartade attribut associerade med olika folkslag knyts i berättelsen till generalen (bördig från Skottland) och hans möjliga erövringar:

Han, som sett de ljusa smäktande dragen af så mången engelsk skönhet, beundrat så många blixtrande ögon från Spaniens balkonger, lyssnat till de läspande välljuden från så många sköna fransyskors läppar och nu de sednare åren med flyktigt nöje låtit sina ögon hvila på polska, ryska, besarabiska, persiska, cirkassiska skönheters österländskt yppiga behag [...]⁷

Här ser vi exempel på 1800-talets upptagenhet av nationalkaraktärer, men också det manliga betraktande ögat riktat mot kvinnliga företräderna – i citatet presenterade som spekulationer, inte som verkliga erfarenheter. Avståndstagandet är dock inte självklart, även huvudpersonens ögon kan beskrivas som »österländskt varma» och hennes lynne som eldigt som i södern.⁸

En tredje aspekt är det hierarkiska klassperspektivet, högaktuellt i Topelius samtidsdiskussion, men i en 1700-talskontext snarare relaterat till titlar och stånd. Fattiga och obildade människor utmärks i många historiska skildringar av att vara fula, tarvligt klädda och lukta illa. Men luktfriheten som ideal hör i första hand till moderniteten, där det har gett upphov till en blomstrande industri av luftrenare och doftprodukter.⁹ Kanske är det ett skäl till att Topelius text saknar referenser till illaluktande företeelser.

Ett fjärde skikt är det symboliska perspektivet på sinnesintrycken. Vanligast är kopplingen mellan etik och estetik, där det

goda nästan alltid är vackert. I Topelius text framgår det tydligt i beskrivningen av den unga hjältinnan i sällskap med häxan. Den manlige betraktaren noterar omedelbart »den sällsamma kontrasten af den vederstyggliga trollpackan och den undersköna flickan».¹⁰ Färger får ofta en symbolisk innebörd och huvudpersonens väsen sägs få en helt annan färg av de prövningar hon genomgår.¹¹ Det vanligaste är annars att svart och vitt ges moraliska dimensioner. Även detta får genomslag i Topelius novell.

Förutom dessa innehållsrelaterade perspektiv kommer några för sinnesforskningen grundläggande och mer abstrakta frågor att behandlas. Den första gäller frågan om synens primat. Det hävdas ofta att synen är det sinne som dominerar i västerlandet – åtminstone sedan upplysningen, och kanske redan från antikens Grekland.¹² Så är definitivt fallet i Topelius text. En enkel räkning av omnämnda sinnesorgan visar att ordet 'ögon' dominerar helt med 52 förekomster (exkl. ögonlock, ögonbryn, ögonkast, ögonblick osv).¹³ Öronen får sjutton träffar, munnen femton och fingrarna fyra (fötterna nio, men inte precis som kännande organ). Man bör dock inte dra några förhastade slutsatser av enkla räkneövningar. Munnens många träffar är långtifrån alltid kopplade till smaksinnet. Ofta omtalas munnen inte som något man äter med, utan något man betraktar. Munnen uppmärksammas för att den ler, för att den är vacker eller i enstaka fall för att någon snörper på munnen.¹⁴ Huvudpersonens »körsbärsmun» appellerar mest till synen.¹⁵ Munnen, liksom tungan och läpparna, apostroferas även för de ljud de kan skapa eller de känslintryck de kan uppfatta.

En annan central fråga inom sinnesforskningen gäller antalet sinnen. Hur många sinnen har människan egentligen? Svaren kan sökas på flera områden och har såväl anatomiska och fysiologiska som historiska och kulturella inslag. Den antike filosofen Demokritos anses vara den förste som anger just de fem sinnen som dominerar den västerländska traditionen. I *Fragment nr 11* räknar han upp dem i den ordning som blivit den vanliga: syn, hörsel,

lukt, smak och känsel.¹⁶ Men filosofer och författare har lanserat både fler och färre sinnen. Ett ofta förekommande förslag till extra sinne är muskelsinnet eller det proprioceptiva sinnet, som uppfattar kroppens rörelser och position i rummet. Trots att Topelius säkert inte hört talas om det, finns det anledning att kort beröra det i analysen. I *Hertiginnan af Finland* är det nämligen påfallande hur ofta folk och företeelser anges röra sig eller tala hastigt. Topelius använder ordet »hastigt», eller uttryck som »med vindens hastighet» så ofta som trettio gånger – vilket skapar dramatik i berättelsen.¹⁷

Slutligen finns det många spekulationer kring ett sjätte sinne – vanligen, men inte alltid, uppfattat som ett ockult eller översinnligt tillskott. Topelius ger ett bidrag till diskussionen om det sjätte sinnet genom att lyfta in magi, knuten till berättelsens häxa.¹⁸

Efter denna inledande presentation av centrala perspektiv och forskningsfrågor, samt några glimtar av analysens preliminära resultat, redovisas sinnesanalysen i sin helhet. Framställningen disponeras efter de fem sinnenas traditionella ordning, från syn till hörsel, lukt, smak och känsel samt vidare till förslag på ytterligare sinnen. Artikelns avslutas med en diskussion av resultaten i relation till de inledande frågorna.

Trots de många aspekter som ska beaktas är grundfrågorna enkla nog: Vilka sinnesintryck dominerar *Hertiginnan af Finland*? Vilka funktioner kan de tänkas fylla? Hur förhåller de sig till historia och samtid?

Krigets och kvinnlighetens mörker

Det mest påfallande synintrycket i *Hertiginnan af Finland* är att skildringen starkt präglas av mörkret, ofta mer specifikt av det symboliskt färgade krigets mörker. Det slås fast redan på föreläsnings första rad, där inledningen lyder: »1741 års krig är en af de mörkaste taflorna i Sveriges och Finlands historia.»¹⁹ Från denna

rad har artikelns titel hämtats. Det historiska öde som drabbar Finland vid denna tid dominerar över 1700-talets ljusa ideal och beskrivs senare som »den mörka framtid, som redan sändt förebuden af sina blixtar öfver Finlands bygder».²⁰ Berättarrösten hävdar att krigets »hotande mörka skugga» faller över hela historien, eller mer symboliskt välver sig över den som en »mörk åskhöljd himmel».²¹ Hur viktigt detta mörker var för Topelius framgår inte minst av att han, som Pia Forssell påpekar i inledningen till den textkritiska utgåvan, till och med kritiserade sin beundrade lärare Gabriel Rein för att denne »sminkade [krigets] mörka colorit med feg skonsamhet».²²

Hela Finlands framtid förefaller mörk och även när mörkret inte knyts direkt till kriget präglar det miljöer, landskap och väderleksförhållanden: natten är kolmörk, gatorna i Åbo är mörka, stugan är mörk, hösten är mörk, barrskogen är mörk, himlen är mörk, molnen är mörkgrå och liknas vid mörka tankar, även en hotfull människomassa beskrivs just som mörk.²³

Mörkret utgör fonden för hela berättelsen. Det koncentreras inte till någon viss scen, utan finns med i hela novellen. Det förekommer i olika kombinationer på minst fyrtio ställen, ibland upp till fyra gånger på samma sida. Mörker och dimma, allt som stör synen, skapar förvirring.²⁴ Ibland sägs försynen slå allas ögon med blindhet, men Topelius använder även ett så tillfälligt mörker som att någon blinkar som en markör av avsiktlig blindhet för sakernas tillstånd.²⁵ Mörker kan också signalera enstaka olycksbådande händelser – vid den unga huvudpersonens möte med berättelsens häxa reagerar naturen med »mörker och storm och åska».²⁶

Skildringen av huvudpersonen präglas starkt av det mörker som dominerar framställningen. Hertiginnan av Finland beskrivs nästan alltid med sköna mörka ögon och mörka lockar.²⁷ Mörkret gör henne inte ond eller olycksbådande, utan knyter henne i stället nära samman med Finlands olycksöde. Därigenom blir det

ännu ett bidrag till de paralleller Mari Hatavara i sin avhandling drar mellan huvudpersonens och hemlandets historia.²⁸ Hennes ögon förses ibland med epitet som motverkar mörkret. Då kallas de glänsande, glimmande eller brinnande. Följande beskrivning av huvudpersonen rymmer flera synintryck och färgassociationer som är typiska för Topelius skildring:

Den hastiga ridten hade jagat blodet på hennes kinder, de mörka ögonen hade fått en hänförande glans, hennes långa nattsvarta lockar hade under ridten frigjort sig från sina band och svallade kring hennes kinder och hals som en nattlig våg kring en strand af rosor och snö.²⁹

Ögonen får glans, håret är nattsvart, men samtidigt associeras personen till naturen, till rosor och snö, och begåvas med färgaccenter som rött och vitt. När huvudpersonens lockar betecknas som nattsvarta, kompletteras intrycket gärna med någonting rent vitt:

Hon visade sig der i hela glansen af sin skönhet, hon älskade att bära en krans af hvita rosor omkring sina nattsvarta lockar, och kring den smidiga gestalten flöt en hvit klädning, lik det ljusa sommarmolnet kring en strålande fé.³⁰

Skönheten, de vita rosorna i blomsterkransen, den vita klänningen, de ljusa sommarmolnen och den strålande fé – allt detta utgör motvikt mot huvudpersonens nattsvarta lockar. Kontrasten framställs lika tydligt i en passage som denna: »... hon stod der så som en glänsande ljusbild målar sig mot fonden af en svart och dyster natt [...]»³¹ I huvudpersonens kontroversiella gestalt förenas motsatserna.

Det rent svarta är inte lika vanligt som det allmänna mörkret, det förekommer ungefär hälften så många gånger. Ibland är det svarta tydligt symboliskt, som när det handlar om svartsjuka eller om att begå en svart handling.³² Likaså kan Topelius val att beto-

na kalmuckernas svarta skägg ges en symbolisk innebörd.³³ Svarta är nattliga skyar och moln, liksom ofta människors kläder.³⁴ Det stämmer överens med både 1700- och 1800-talets klädkod, då inte minst prästernas ämbetsdräkt är svart. Betydligt mer problematisk är skildringen av historiens ende svarte man, som Topelius naturligtvis helt tidsenligt betecknar som »neger». Den unge Daydie presenteras som en gåva till generalen från hans äldre bror (i utbyte mot en ung janitscharflicka).³⁵ När huvudpersonens gamla amma, den enda gestalt vars hår beskrivs som snö vitt, blir helt förskräckt vid anblicken av den svarte mannen balanseras intrycket av att hans svarta hy kontrasterar vackert mot hans pärlvita tänder när han ler.³⁶ Men när Daydie, uppenbarligen positivt menat, beskrivs som »tillgifven som en hund» framstår det som en aningslöst kolonialistisk formulering.³⁷ Det svarta har vanligen en negativ innebörd och häxan tänker sig att huvudpersonen kan hamna på bålet för sina svarta ögons skull, liksom hon själv riskerar det för sina röda ögon.³⁸ Om det mörka kan stå för ödet och skönheten, så kopplas det svarta ofta till ondskan liksom det röda till helvetets eld.

Till det tidstypiskt vita hör de vitpudrade perukerna.³⁹ Ibland har den vita färgen positiva konnotationer, som i den vita klänningen i citatet ovan, liksom vita segel och festdukade bord med vita dukar.⁴⁰ Det goda ljuset demonstreras då hela staden illumineras när freden sluts.⁴¹ Men vitt kan också stå för plötsliga och skrämmande effekter. Det gäller en vit blixtn, men ännu mer när huvudpersonen beskrivs som vit som marmor – eller vitare – när hon blir anklagad för förräderi, samt när hon blir förskjuten av sin familj.⁴² Då är lugnet långt borta.

Även ondskan tar sig fysiska uttryck som kan uppfattas med synsinnet. Häxan eller spåkvinnan, en typisk gestalt i 1700-talets föreställningsvärld, framstår som historiens onda genius. Hon har grått som grundfärg, med inslag av gult och rött som varnings-signaler. Hon beskrivs mer utförligt vid första anblicken:

Vid pass klockan 5 på eftermiddagen såg man på stranden invid denna koja en liten gråklädd qvinna speja utåt hafvet. Hon var så utomordentligt liten, att man kunnat taga henne för ett tio års barn, derest man ej af det gråa håret, den gula vissnade hyn och de rödsprängda, fastän ytterst hvassa och genomträngande ögonen kunnat sluta till att man framför sig hade en gumma, som uppnått sjuttitalet.⁴³

De grå nyanserna mellan svart och vitt är vanligen harmlösa, som när ålder anges av grått hår eller skägg.⁴⁴ Det grå knyts inte heller så starkt till beskrivningen av häxan, fastän hon med ett undantag är den enda som bär grå kläder.⁴⁵ Hennes främsta kännemärke blir de röda ögonen.⁴⁶ Ibland kallas hon bara »den lilla rödögda hexan».⁴⁷ Faktum är att rödfärgen i texten, med konnotationer till eld och blod, nästan helt är förbehållen beskrivningen av häxans ögon.⁴⁸

1700-talet är en av de få epoker då klämodet var mycket färgrikt och även manskläder kunde dekorerats med blommor och rosetter. Vid ett enda tillfälle i berättelsen skildras tidstypiska kläder med mycket färg: en brokig skara män på fest har »hvitpuvdrade peruker, sharlakansröda vestar och svarta silkesstrumpor».⁴⁹ Det blir mycket 1700-tal på en gång.

I övrigt finns det förvånande få färgaccenter i texten, samtliga dock med viss symbolisk innebörd. Det blå tycks alltid stå för något gott. Generalen, styckets manlige hjälte, har blå ögon, mörkblå för effektens skull, och en ung student har ärliga blå ögon.⁵⁰ Blå kläder bärs också av goda människor. Den unge studenten är iklädd en enkel blå vadmalsrock och en vänlig sjöman bär en blå tröja.⁵¹ Blått finns i den symboliska kombinationen av en blågul flagga och livgardets uniformer beskrivs som vackra och blå.⁵² Naturligtvis nämns även blått som färg på vattnet.⁵³ Det gröna är också positivt och uteslutande knutet till grönskan i naturen, bland annat då protagonistens eventuella myrtenkrona diskuteras.⁵⁴ Att gifta sig var traditionellt en ung kvinnas ambition och

den positiva kopplingen till naturen är typisk för 1700-talet, liksom för Topelius egen tid. Det gula är däremot en motbjudande färg. Gult verkar ha haft dåligt rykte under 1800-talet. I Uppsalas romantiska salonger, samtida med Topelius, användes ordet 'gul' som beteckning på allt som var trist och tråkigt. I novellen beskrivs häxans vissnade hy som gul och hon profeterar elakt om en gul krona, eventuellt gjord av halm, i den unga huvudpersonens framtid.⁵⁵ Gult kan dock även syfta på guld eller ljungande blixtar, bådaddera har sina risker och kan förses med såväl bokstavliga som bildliga betydelser.⁵⁶

1700-talets intresse för det exotiska tar sig uttryck även i de färger som förekommer. Den enda mer udda färg som nämns i texten, den violetta, associeras med Italien:

[...] man såg der öfverst på den fristående kullen gestalten af en hvitklädd flicka afteckna sig mot den höga, lätt omtöcknade himmelen med dess halfklara, nästan italienskt violetta färgton.⁵⁷

Säkert är det symptomatiskt att Topelius låter det violetta vara utländskt och flärdfullt, samt utgöra en effektfull bakgrund till huvudpersonen.

Kanonernas och åskans dån

Om mörkret dominerar Topelius berättelse och ofta gör synintrycken dämpade och färglösa, så är novellen i gengäld mycket ljudlig. Ljudsensationerna är imponerande och de höga ljuden kopplas ofta till kriget. Över allt annat hörs krigets dunder – både långt borta och nära. Militärmusiken med sina pukor och trumpet ackompanjeras av de fäktande värjornas klang.⁵⁸ Kanonernas dån kombineras med de döendes jammerskrin.⁵⁹ Ibland skapar oljudet en sådan ljudmatta att det blir svårt att avgöra mullrets orsak: »Jag kan icke säga om det är kanoners dunder, eller hästars traf, eller brinnande byars brak, eller människors ångestrop.»⁶⁰

Och på samma sätt som mörkret sprider sig från kriget till övriga inslag i berättelsen, inte minst väderförhållanden, så spelar ljudliga oväder med åska, blixtnad och störtregn en viktig roll i intrigen. Naturen ackompanjerar kriget och låter åskan dån och skrälla, blixterna ljunga och vinden vina.⁶¹

Men starkast markeras ljuden i människornas värld. Rop och utrop av olika slag förekommer ymnigt. Man kan räkna till minst 26 förekomster av allt från klagorop till hurrarop.⁶² Faktum är att referenserna till människors munnar och läppar ofta handlar om det ljud som skapas, inte om något som äts eller dricks. I mer symboliska ordalag talar Topelius också om »folkets mun», att flera talar »med en mun» och att olika ljud kommer över någons läppar.⁶³ Han påpekar också att rykten sprids »från mun till mun».⁶⁴ Häxan erkänner att onda andar talat genom hennes mun och vid ett tillfälle knyts en halsduk över hennes mun för att hindra att hon ger något ljud ifrån sig.⁶⁵ När den vänlige sjömannen utbrister »Håll munnen!» så handlar det naturligtvis om att undvika ljud.⁶⁶ De läppar som nämns, vilka borde ge smaksensationer och känselintryck, refererar lika ofta till hörseln när de ägnar sig åt att be, hurra, översätta eller utdela beröm.⁶⁷ De tungor som förekommer i texten smakar inte på något, utan är lössläppta eller vaksamma, de talar för mycket eller på fel sätt.⁶⁸ Ryktet beskrivs som tusentungat och häxan har en giftig tunga.⁶⁹ Till och med giftet, som borde vara en upplevelse för smaksinnet, refererar här till ljud, till hörsel och tal. Det är uppenbart att Topelius i denna berättelse favoriserar hörseln framför andra sinnen som känsel och smak.

Hörselintrycken i *Hertiginnan af Finland* domineras av negativa konnotationer. I skämtsamt rymmer texten till och med musiktortyr (med ett positivt).⁷⁰ Värre är att häxan sjunger besvärjelser, ägnade att dra olycka över den unga huvudpersonen och över hela Finland.⁷¹ Även tystnad och mycket lågmälda ljud kan beskrivas som olycksbådande. Viskningar och rykten spelar en viktig roll i berättelsen. Rykten, som gällar allt från krigslycka till personlig

vandel, omtalas på 25 olika ställen. Viskningar, sällan välvilliga, men ibland tusentungade, förekommer på 15 ställen i texten. De enda tungor som slickar gör det i meteorologisk mening, som en metafor för blixnar: »Skyarna svartna, åskan rullar, ljungeldens tungor slicka molnen [...]»⁷² Det är verkligen ovanligt att man i litteraturen möter hotfullt slickande tungor.

Personerna i Topelius berättelse karaktäriseras i ljudhänseende tydligt av sina röster, ofta i musikaliska termer. Huvudpersonen har en ljuv, melodisk och klangfull röst, borgmästaren en skarp och entonig, generalens röst är förvånande mjuk, lugn och varm, medan häxans är vass, skärande och gnällig.⁷³ En gestalt med särskild relevans för sinnena och hörseln är häxans dotterson Sampu, som presenteras som dövstum. Topelius är noga med att poängtera att det bara gör gossen olyckligt lottad, inte elak, men han blir också lätt att förleda till förrädiska handlingar.⁷⁴ Sampu och hans mormor står för två mycket olika attityder, präglade av hörseln. Häxan är inledningsvis högljutt förbannande, men blir till slut mer lågmält accepterande. Den unge dövstumme gossen, som varken kan höra hennes vrede eller berättelsens övriga skrämmande ljud, visar sig av naturen vara mild och vänlig.

Det finns även referenser till ljud som är både tidstypiska och positivt laddade. Det gäller bland annat ljud kopplade till den religiösa sfären såsom klockklang, orgeltoner, psalmsång och ljudet av böner – antingen offentliga böner för kriget och för konungen, enkla bordsböner eller mer privata böner.⁷⁵ Stillsamma ljud kan också kopplas till naturen, som de kuttrande turturduvorna.⁷⁶ Mer ambivalenta är möjligen de böner prästerna ber vid en häxas bål, men de är ändå inte illvilliga.⁷⁷ Tidstypiska fester rymmer huvudsakligen positiva hörselintryck avpassade för tillfället, som hornstötter, kanonskott och välljudande taffelmusik.⁷⁸ Likaledes tidstypiska, men kanske väl så mycket för Topelius 1800-tal som för 1700-talet, är de tillfällesverser och sällskapsvisor som ackompanjerar festligheten och delvis återges i texten.⁷⁹

Hörselintrycken präglas naturligtvis av de språk som talas. Frankrike är både stilbildande och kontroversiellt under 1700-talet och franskan karaktäriseras i texten motsägelsefullt som ett »läspande välljud».⁸⁰ Svenskan dominerar berättelsen, med inslag av finska, som explicit talas av häxan och av huvudpersonen. Dessutom förekommer franska, tyska, engelska – och latin.⁸¹ Huvudpersonen utmärks av att till slut kunna samtliga dessa språk (i varierande utsträckning), men framför allt av att fungera som translator, tolk och medlare.⁸² Hennes insats beundras och beskrivs i sinnestermer som att hon ger allt »sin lifliga färg» och inte lämnar någon »suck ohörd».⁸³ Huvudpersonen får också ett intressant hörselrelaterat råd av häxan: »Vänd ert öra mot öster [...].!»⁸⁴

Naturens väldoft och epokens smak

Smaken spelar indirekt en framträdande roll när det gäller att lyfta fram tidstypiska drag. Det beror inte minst på att festligheter ges så stort utrymme i berättelsen och festmåltiderna förtjänar därför extra uppmärksamhet i sinnesanalysen. Med god vilja kan man tolka namnsdagsfesten i det andra kapitlet som ett typiskt 1700-talskalas där rätter av många olika slag serveras samtidigt. Huvudattraktionen, en gödkalv med lingon, omges av skinka med senap, sillsallat, klimpsoppa, gröt, smör, ost, mjölk och grädde.⁸⁵ Bland sötakerna finns en kolossal tårta, gräddade kronbakelser, sötost med hallonsylt och smultron, något som ofta nämns i skildringar från både 1700- och 1800-talen.⁸⁶ Måltiden avslutas med ett mycket tidstypiskt inslag: några besynnerliga varma, doftande frukter som alla nyfiket provar och prisar just för deras smak.⁸⁷ Det visar sig vara kokt potatis – en nyhet vid denna tid, dock inte alltid lika uppskattad.

Intressant nog används smaken även för att markera en social hierarki. Först serveras de fina damerna ett te smaksatt med exotiska kryddor som kardemumma och bittermandel, vilket blir alltmer

utspätt tills det, för dem som får sist, knappast smakar någonting.⁸⁸ Exotiska kryddor, te, kaffe och varm choklad var nya och spännande inslag i 1700-talets högreståndskultur. Det svenska ostindiska kompaniet bildades 1731 och Topelius understryker i berättelsen att kaffe ännu var en sällsynthet.⁸⁹ Naturligtvis drack gästerna även öl och brännvin, det senare smaksatt med anis och åkerhumle.⁹⁰ Vin gillas inte av alla. Det får också ett mer komplicerat politiskt symbolvärde, eftersom det knyts till Frankrike och hattarnas krigspolitik.⁹¹ När festen avbryts av krigsutbrottet reagerar de vindrickande gästerna olika. Vissa skålar och dricker ur, andra slår stillsamt ut drycken, medan några krossar glasen så att vinet stänker.⁹²

Utanför de festliga sammankomsterna finns en del referenser till bröd. Det talas om nödens barkbröd och om behovet av dagligt bröd, vilket man erkänner inte alltid är tillgodosett.⁹³ Det talas också om bestraffningar i form av fängsligt förvar på vatten och bröd, något som vid denna tid ska tolkas bokstavligt.⁹⁴

I kapitlet om namnsdagsfesten används ordet 'smak' i tämligen föraktfulla utsagor om 1700-talets estetiska preferenser. Dess förment »förfinade smak» förringas, inte minst då det talas om »bjefs i tidens smak».⁹⁵ När det gäller gommens smakupplevelser handlar det antingen om bristen på smak eller om något som smakar så lite som kokt potatis.⁹⁶ 1800-talets bedömning av potatis som vardagsmat kontrasteras mot insikten om det nyhetsvärde potatisen faktiskt hade i mitten av 1700-talet. Den potatis som serverades vid festen uppges vara importerad från Stockholm och upplevdes för första gången av många.⁹⁷

Till de tidstypiska smaksensationerna med specifika luktinslag hör tobaksbruket. Tobak var under 1700-talet en framgångsrik handelsvara i Finland och diskussionerna i novellen handlar ibland om förutsättningarna för att odla tobak i hemlandet.⁹⁸ Topelius är tydlig med att cigarrer inte förekommer, i stället röker herrarna korta pipor med den fina tobak som kallas »knaster». Naturligtvis används snus och folk smusslar med sin tuggtobak.⁹⁹ Vid ett tillfälle nämns

uttryckligen »Heldts smakliga långtobak».¹⁰⁰ Trots dessa observationer och trots de möjligheter till resor i tiden som luksinnet anses kunna bidra med, erbjuder texten sparsamt med doftinslag.

Känsel och kyssar

Vad beträffar känselsinnet kan man konstatera att Topelius gestalter sällan rör vid varandra och att kyssarna är högst ärbara. Ofta stannar det vid att gästerna kysser värdinnan på hand.¹⁰¹ Man hälsar med handslag och fattar varandras händer när man dansar.¹⁰² I den rudimentära ramberättelsen förtäljer ryktet dessutom att någon blivit kysst på handen av Gustav III.¹⁰³ Mer obehagligt är att en häxa måste kyssa sina domares händer.¹⁰⁴ Det sägs visserligen inledningsvis att man förr »pussades så det small om öronen», men det viftas bort och försäkras att även detta skedde i all ärbarhet.¹⁰⁵ Slängkyssar borde betraktas som ofarliga, men de förekommer endast i överförd och symbolisk bemärkelse då det talas om att havet kastar slängkyssar mot stränderna.¹⁰⁶

Kyssar är uppenbarligen ett känsligt ämne. Det framgår av flera episoder. När det spekuleras över generalens tidigare erfarenheter av sköna kvinnor talas det om kyssar, med reservationen »mähända».¹⁰⁷ På ett av hertiginnans mer vådliga äventyr hejdas hon av en ryttare som försöker stjäla en kyss, men han lyckas inte.¹⁰⁸ Och då hon vill kyssa generalens hand drar han sig undan.¹⁰⁹ Några erotiskt laddade möten mellan den kvinnliga huvudpersonen och hennes man beskrivs inte, trots att läsaren mot slutet får veta att de levt tillsammans i decennier och har flera gemensamma barn. Kanske beror det på att Topelius, som flera tolkare uppfattat det, önskat göra ett inlägg i debatten om Almqvists *Det går an* (1839) genom att betona det ärbara i ett förhållande utan formellt äktenskap.¹¹⁰ Några intimiteter förekommer i alla fall inte i Topelius berättelse.

Muskelsinne och magi

Utöver de traditionella fem sinnen kan man i Topelius text finna ytterligare två: muskelsinne och magi. Till de tidstypiska företeelser som associeras med muskelsinnet hör danserna, i detta fall den traditionella polonäsen, polskorna och 1700-talets älsklingsdans menuett.¹¹¹ Därtill beskrivs många danslekar och ringlekar som man i dag möjligen känner igen som sånger: »Höga berg och djupa dalar», »Viljen I veta och viljen I förstå», »Väva vadmal» med flera.¹¹² Alla dessa danser och lekar utförs på vederbörligt avstånd. Det är bara händer som flyktigt rör vid varandra – och kanske blickar som möts.

Inslaget av magi knyts till häxans gestalt. Hon är viktig i berättelsen, nämns ett tjugotal gånger och ägnas ett helt kapitel.¹¹³ Häxan har tillgång till andra sinnen än andra människor. Synen är övernaturligt vidgad: hon ser syner, kan spå i händer och kan se in i framtiden. Även inom hörselsinnets domäner lägger hon till något extra: onda andar kan tala genom hennes mun och hon kan själv inte bara läsa besvärjelser utan också uttala spådomar och utdela förbannelser.¹¹⁴ Häxans känselsinne är exceptionellt om hon, som hon hävdar, kan hålla såväl storm som ljunghund i sina händer.¹¹⁵ Att hon dessutom tycks ha förmåga att påverka väderfenomen framgår vid det ödesdigra mötet med huvudpersonen.¹¹⁶

Avslutande diskussion

Av det sensuella 1700-talet märks inte mycket i *Hertiginnan af Finland*. Trots att Topelius hade en akademisk utbildning att falla tillbaka på, som filosofie doktor i historia sedan 1847, och var fullt kapabel att skildra 1700-talet, präglas berättelsen snarare av det mer pryda 1800-talet. Ändå spelar sinnesintrycken en väsentlig roll. Topelius använder samtliga fem sinnen i sin skildring – om än i mycket olika utsträckning – och bidrar dessutom med

några extra inslag. Sinnesintryckens kunskapsteoretiska betydelse betonas. Det framställs som ett oroväckande tecken om folk misstror sinnena, beskrivs som döva, blinda och stumma eller ovilliga att tro sina ögon.¹¹⁷ Bristen på sinnesintryck, permanent eller tillfälligt, helt eller delvis, gör det svårt för människor att orientera sig i tillvaron. Topelius visar att de drabbade går vilse, etiskt eller praktiskt.

Betoningen av mörkret är sinnesanalysens tydligaste resultat. Topelius skildring är förvånande färglös och det märks inte mycket av 1700-talets glitter och glans. Varken kläder, mat, hus eller landskap beskrivs i starka kulörer eller ens i pastellnyanser. Gråskalan dominerar, ibland med dramatiska kontraster mellan svart och vitt. Det viktiga undantaget är de röda accenterna.

Ofta överlagras de estetiska intrycken med symboliska betydelser och etiska tendenser. Det röda är farligt som eld, det gröna är mildt som naturen och det blå är snällt som ärliga blå ögon. Det lila är exotiskt, knutet till söderns Italien. Samtliga färginslag är sällsynta i texten. Men trots bristen på färg dominerar synsinnen och koncentrationen på ögonen, särskilt uppenbart i skildringen av hertiginnan och häxan. Härvidlag stöder texten sinnesforskningens huvudspår, det som betonar synens dominans i västerlandet.

Om berättelsen är tämligen fattig på färg, så är den desto rikare på hörselintryck. Fester fylls av behagliga ljud som taffelmusik, glada sånger och reciterade tillfällesverser. Här demonstreras det tidstypiska, även om skildringen ibland speglar tillkomsttiden vid mitten av 1800-talet snarare än 1700-talet. En uppsättning lugnande ljud kopplas till religionen, som klockklang och böner. Men de flesta ljudeffekter är skrämmande. Åskan mullrar och kanonerna dånar. De negativa intrycken gäller både naturliga och artificiella ljud, både starka och svaga. Även lågmälda uttryck som viskingar och rykten tolkas i hotfulla kategorier. Ibland överlagras även hörselintrycken med moraliska värderingar. Texten rymmer onda sånger, onda tungor och onda andar som talar genom häxans

mun. Denna tydliga tendens i riktning mot hotfulla hörselintryck är rimligen en medveten författarstrategi och ett sätt för Topelius att understryka berättelsens historiska allvar.

Luktsinnet är det minst utnyttjade i Topelius novell. Ändå är det i detta sammanhang författaren visar sig mest originell. En spridd uppfattning bland såväl forskare som allmänheten är att gångna tider utmärks av att folk var smutsiga och illaluktande. Det gäller i högsta grad bilden av 1700-talet – samtidigt som det på högreståndsnivå är parfymernas och förfiningens sekel.¹¹⁸ Men i Topelius berättelse märks dessa diametralt olika tendenser inte alls. Texten har oväntat få referenser till doftinslag. Det är bara blommor, mat och dryck som luktar, men de blir inte närmare beskrivna än att de är ljuva eller starka – och de doftar alltid gott. Till och med den kokta potatisen beskrivs som väldoftande. I *Hertiginnan af Finland* finns ingenting som utmärks av att lukta illa, varken i 1700-talsmiljön eller bland dess människor. Det är oerhört förvånande och stämmer varken med senare tiders schabloner eller tidigare forskning.

Smaksinnet har mycket att ge för att skapa tidskänsla. Topelius lyfter in kaffe, te, exotiska kryddor och kokt potatis, men han nöjer sig oftast med att tala om *vad* man äter och dricker, liksom *att* folk nyttjar tobak. Han försöker sig sällan på att karaktärisera upplevelsen, utöver att han ibland kopplar samman smaker med en viss lukt. Trots att bristen på representationer av explicita smaker är så tydlig, skiljer sig texten härvidlag inte från många andra i sin tid eller vår egen. Språket tycks sätta snäva gränser för vad som kan formuleras vad gäller smakupplevelser. Det mest intressanta inslaget är kanske den dramatiserade introduktionen av den okända potatisen, något som tydligt placerar händelseförloppet i tiden.

Känselsinnet får, trots 1700-talets sensuella rykte, i Topelius berättelse huvudsakligen nöja sig med handslag, höviska danser och kyska kyssar på hand. I övrigt rör personerna sällan vid varandra.

De slickande tungorna är blixtar bland molnen och slängkyssarna kastas av havet. Bristen på taktila inslag är svår att tolka som annat än ett utslag av 1800-talets konventioner.

Analysen ger också exempel på fler sinnen. Muskelsinnet demonstreras i skildringen av de tidstypiska danserna, liksom i mängden hastiga rörelser. Det senare framstår som ännu ett sätt att understryka det historiska händelseförloppets dramatik och allvar.

Mest tidstypiskt är introduktionen av häxan och inslaget av magi. Häxan har extra sinnen och förmågor till sitt förfogande. Hon kan spå, skåda in i framtiden, styra väderfenomen och påverka händelseförlopp genom att uttala förbannelser. Häxans gestalt knyts till speciella färger: rött, gult och grått. Kulörerna kan associeras med det bål hon fruktar, liksom med helvetets eld. Där finns de röda lågorna, de gula svavelångorna och den grå askan. Men viktigast vad gäller tidsaspekten är att häxan som rimligt trovärdig gestalt i ett verk med allvarligt syfte knappast kan placeras senare än 1700-tal. De gamla kloka kvinnorna, ibland onda men lika ofta goda, är visserligen vanliga inslag i litterära texter vid mitten av 1800-talet, men presenteras då antingen med kritisk distans eller som inslag i den framväxande barnlitteraturen.

Topelius framställer genom sina representationer av sinnesintryck i *Hertiginnan af Finland* verkligen inte någon tummelplats för ett sinnligt lössläppt 1700-tal. Trots den kontroversiella kärlekshistorien mellan Åbos vackra borgmästardotter och en stilig rysk general, där den unga kvinnan dristigt bryter mot den sociala konvensansen, präglas de kroppsliga sinnesintrycken snarare av de mer försiktiga värderingar som hör till textens tillkomsttid vid 1800-talets mitt. Därtill kommer ytterligare en väsentlig aspekt av historisk betydelse. Epokens smak och 1700-talets sinnliga preferenser associeras troligen med Stockholm och Paris, två städer som i mitten av 1700-talet hade många positiva konnotationer, men som efter den franska revolutionen av år 1789, Napoleonkrigen och särskilt efter 1809 inbjöd till ett mer markant avstånds-

tagande. Mörkret, gråskalan och färgernas etiska övertoner förstärker tillsammans med de dramatiska ljudeffekterna bilden av Finlands egenart, ett Finland som i Topelius berättelse redan i mitten av 1700-talet orienterar sig mot sin stora granne i öster, sätter sig över tidens konventioner och siktar på att bli något nytt.

Noter

- 1 *Hertiginnan af Finland* gick först som följetong i *Helsingfors Tidningar* mellan den 16 januari och den 12 juni 1850 och utkom kraftigt omarbetad i bokform i november samma år. I följetongen varvar Topelius mer historiskt förankrade kapitel med rent fiktiva. I bokupplagan utökar han det historiska materialet och fördelar historiskt och fiktivt i var sin avdelning. År 1880 bearbetade han verket en gång till, inför utgivningen i *Vinterqvällar*, och strök då den historiska delen med motiveringen att hattarnas krig efter 1850 hade blivit föremål för historiska framställningar. Topelius utökade den rent fiktiva delen och redigerade den i mer viktoriansk anda. Här citeras den textkritiska utgåvan som återger bokupplagan från 1850. (Tack till Pia Forssell för relevanta detaljupplysningar.) Det finns naturligtvis forskning om Topelius historieuppfattning, inte minst i Klinge 2000. Där finns dock inget särskilt fokus på vare sig *Hertiginnan af Finland* eller sinnesaspekterna.
- 2 Sensory Studies: <http://www.sensorystudies.org> (hämtad 20/6 2017).
- 3 Mansén & Andersson (red.) 2003; Mansén 2005; Mansén 2008a; Mansén 2008b; Mansén 2008c; Mansén 2009; Mansén 2011a, s. 17; Mansén 2011b; Mansén 2012, s. [14]–29; Mansén 2014, s. 5–15.
- 4 Genusaspekter uppmärksammades redan i Classen 1998, s. 6 f., 61–85.
- 5 Topelius 2013, s. 97, 138.
- 6 Topelius 2013, s. 93 ff.
- 7 Topelius 2013, s. 131.
- 8 Topelius 2013, s. 81 f.
- 9 En klassisk skrift om 1700-talets dofter är Corbin 1986 (orig. *Le miasme et la jonquille*). Om odörer och deodorisering, se Jütte 2005, s. 207–212.
- 10 Topelius 2013, s. 100.
- 11 Topelius 2013, s. 152.
- 12 Frågan diskuteras bl.a. i Smith 2007.
- 13 De antal träffar på olika sinnen och sinnesintryck som artikeln rymmer bygger på flera genomläsningar av texten. Träffarna anges ibland i noter, men kontrolleras lättast i den digitala utgåvan av Topelius skrifter: <http://www.topelius.fi> (hämtad 27/6 2017).
- 14 Topelius 2013, s. 81, 89, 110, 131, 160 (leende); 82, 128, 146 (fyllig, vacker); 82 (snörpt).
- 15 Topelius 2013, s. 82.
- 16 Om sinnenas ordning och hierarkier, se Jütte 2005, s. 20–71, om Demokritos s. 33 f.
- 17 Se t.ex. Topelius 2013, s. 96, 100, 113, 116 f., 119.
- 18 Topelius 2013, s. 93 f., 96, 98 f.
- 19 Topelius 2013, s. 3.
- 20 Topelius 2013, s. 93.
- 21 Topelius 2013, s. 76 f.
- 22 Se Pia Forssells inledning till Topelius 2013, s. XIII. Notera färgassociationen i 'colorit'.

- 23 Topelius 2013, s. 77, 94 f., 124 f., 127 f., 133, 143, 149.
- 24 Topelius 2013, s. 125 f., 142, 148.
- 25 Topelius 2013, s. 113 ff.
- 26 Topelius 2013, s. 93.
- 27 Topelius 2013, s. 81 f., 117, 130 f., 136, 139, 150. Som Pia Forssell påpekat finns det flera mörka skönheter i Topelius litterära värld, inte minst i *Fältskärens berättelser* (Regina von Emmeritz och Eva Falkenberg). Se även Fröken Drifva i följetongen med samma namn.
- 28 Hatavara 2007. Se även Forssell 2013, s. LIII f.
- 29 Topelius 2013, s. 131.
- 30 Topelius 2013, s. 156. Nattsvarta ögon s. 83, 98, 131.
- 31 Topelius 2013, s. 167.
- 32 Topelius 2013, s. 110, 143, 150, 163, 165.
- 33 Topelius 2013, s. 138.
- 34 Topelius 2013, s. 90, 93, 95, 97, 101, 104, 128, 131, 167.
- 35 Topelius 2013, s. 143.
- 36 Topelius 2013, s. 144.
- 37 Topelius 2013, s. 163.
- 38 Topelius 2013, s. 93, 98 ff., 116 f., 136, 161.
- 39 Topelius 2013, s. 78 f., 80, 83, 86, 104.
- 40 Topelius 2013, s. 78, 80, 83, 116.
- 41 Topelius 2013, s. 157.
- 42 Topelius 2013, s. 136, 150.
- 43 Topelius 2013, s. 93, jfr s. 116.
- 44 Topelius 2013, s. 93, 165.
- 45 Topelius 2013, s. 93, 127.
- 46 Topelius 2013, s. 93, 98 ff., 116 f., 136, 161.
- 47 Topelius 2013, s. 100.
- 48 Blodet nämns dessutom som färgmarkör och mildare nyanser av röd färg används för att tala om att någon rodnar, vilket rätt ofta händer den unga huvudpersonen, någon gång hennes syster, men mest frekvent en förälskad student. Topelius 2013, s. 80, 82, 86, 107, 131 f., 135, 137, 140, 143.
- 49 Topelius 2013, s. 104.
- 50 Topelius 2013, s. 110, 119, 145.
- 51 Topelius 2013, s. 135, 137.
- 52 Topelius 2013, s. 78, 133.
- 53 Topelius 2013, s. 80, 94.
- 54 Topelius 2013, s. 77, 80, 93, 98.
- 55 Topelius 2013, s. 93, 98.
- 56 Topelius 2013, s. 80, 94, 98, 152, 158, 160.
- 57 Topelius 2013, s. 80.
- 58 Topelius 2013, s. 91, 103 f., 144, 157.
- 59 Topelius 2013, s. 165 f.
- 60 Topelius 2013, s. 118.

- 61 Topelius 2013, s. 92 f., 98, 100, 117.
62 Se t.ex. Topelius 2013, s. 90, 95, 101 f., 118, 121 f., 136, 160 f.
63 Topelius 2013, s. 75, 80, 138, 154, 162.
64 Topelius 2013, s. 74, 121.
65 Topelius 2013, s. 126, 163.
66 Topelius 2013, s. 137.
67 Topelius 2013, s. 119, 138, 154, 164.
68 Topelius 2013, s. 82, 108, jfr s. 119.
69 Topelius 2013, tusentungat s. 148 (jfr s. 165), giftig tunga s. 162.
70 Topelius 2013, s. 75.
71 Topelius 2013, s. 93 f.
72 Topelius 2013, s. 93.
73 Topelius 2013, s. 82, 91, 117, 132, 136 f., 146 f., 152, 162.
74 Topelius 2013, s. 95, 128 f.
75 Topelius 2013, s. 75, 84, 86, 118 f., 121 f., 132, 137, 156, 164.
76 Topelius 2013, s. 82.
77 Topelius 2013, s. 97.
78 Topelius 2013, s. 78, 83, 86 f., 111.
79 Topelius 2013, s. 87 ff.
80 Topelius 2013, s. 131.
81 Topelius 2013, s. 93, 142, 153.
82 Topelius 2013, s. 153 f.
83 Topelius 2013, s. 154.
84 Topelius 2013, s. 118.
85 Topelius 2013, s. 84.
86 Topelius 2013, s. 84, 89.
87 Topelius 2013, s. 85.
88 Topelius 2013, s. 88.
89 Topelius 2013, s. 72, 74 f., 85, 88 f.
90 Topelius 2013, s. 83, 86.
91 Topelius 2013, s. 91, 103, 105, 112, 158.
92 Topelius 2013, s. 91.
93 Topelius 2013, s. 85, 154 f.
94 Topelius 2013, s. 97.
95 Topelius 2013, s. 72 f., 74, 79, 82.
96 Topelius 2013, s. 85, 134.
97 Topelius 2013, s. 85.
98 Topelius 2013, s. 85. Se även Mansén 2011, s. 120 f.
99 Topelius 2013, s. 84.
100 Topelius 2013, s. 134.
101 Topelius 2013, s. 86.
102 Topelius 2013, s. 97, 104 f., 164.
103 Topelius 2013, s. 73.
104 Topelius 2013, s. 97.

- 105 Topelius 2013, s. 73.
106 Topelius 2013, s. 77.
107 Topelius 2013, s. 146.
108 Topelius 2013, s. 128.
109 Topelius 2013, s. 132, jfr s. 146, 149.
110 Topelius 2013, s. 107, 166. Se Forssell 2013, s. XXIX f.
111 Topelius 2013, s. 72, 104 f. Om dansens historia, se Ulvros 2004 och mer specifikt om svenskt 1700-tal i Mansén 2011, s. 578–582.
112 Topelius 2013, s. 88 f.
113 Topelius 2013, s. 93–102.
114 Topelius 2013, s. 93 ff., 161 ff.
115 Topelius 2013, s. 94.
116 Topelius 2013, s. 93 f.
117 Se särskilt Topelius 2013, s. 113, 126, 133 f.
118 Mansén 2011, s. 247–250, 305, 316.

Källor och litteratur

- Classen, Constance 1998, *The Color of Angels. Cosmology, Gender and the Aesthetic Imagination*, London & New York: Routledge
- Corbin, Alain 1986, *The Foul and the Fragrant. Odor and the French Social Imagination*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press [franska originalet utkom 1982]
- Forssell, Pia 2013, »Inledning», Zacharias Topelius, *Hertiginnan af Finland och andra historiska noveller*, utg. Pia Forssell under medverkan av Matti Klinge och Anna Movall, Zacharias Topelius Skrifter V, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 782, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland/ Stockholm: Atlantis, s. XI–LXIII
- Hatavara, Mari 2007, *Historia ja poetiikka Fredrika Runebergin ja Zacharias Topeliuksen historiallisissa romaaneissa*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1128, Helsinki
- Jütte, Robert 2005, *A History of the Senses. From Antiquity to Cyberspace*, Cambridge: Polity
- Klinge, Matti 2000, *Idyll och hot. Zacharias Topelius – hans politik och idéer*, Stockholm: Atlantis/Helsingfors: Söderströms
- Mansén, Elisabeth 2005, »De fem sinnena – ord och begrepp», Bo Lindberg (red.), *Trygghet och äventyr. Om begreppshistoria*, Stockholm: Kungl. Vitterhets historien och antikvitets akademien, s. 118–127
- Mansén, Elisabeth 2008a, »Charles Fourier och sinnenas kunskap», Charlotte Christensen-Nugues, Gunnar Broberg & Svante Nordin (red.), *Kunskapens kretsar. Essäer om kunskap, bildning och vetenskap genom tiderna*, Symposier på Krappertorp 7, Stockholm: Signum, s. 66–79
- Mansén, Elisabeth 2008b, »En Gud med doft och smak. Om sinnena i Augustinus *Bekännelser*», Per Beskow, Stephan Borgehammar & Arne Jönsson (red.), *Förbistringar och förklaringar. Festskrift till Anders Piltz*, Lund: Språk- och litteraturcentrum, Lunds universitet, s. 435–442
- Mansén, Elisabeth 2008c, »Sinnena i salongen – en sensorisk kartläggning», Åsa Arping, Anna Nordenstam & Kajsa Widegren (red.), *Moderniteter. Text, bild, kön. En vänbok till Ingrid Holmquist*, Göteborg: Makadam, s. 123–137
- Mansén, Elisabeth 2009, »Viktor Rydberg mellan ljus och mörker – en sinnesanalys av *Singoalla*», Birgitta Svensson & Birthe Sjöberg (red.), *Kulturhjälden. Viktor Rydbergs humanism*, Stockholm: Atlantis, s. 57–70
- Mansén, Elisabeth 2011a, *Sveriges historia. 1721–1830*, Stockholm: Norstedt
- Mansén, Elisabeth 2011b, »Välsmakande läckerheter i Stockholms universitetsbibliotek: en sinneshistorisk studie», *Kompassriktning: 2000-talet. Festskrift till Catarina Ericson-Roos*, Stockholms universitetsbiblioteks rapportserie 50, Stockholm, s. 179–193
- Mansén, Elisabeth 2012, »Förklingade hörselintryck. Om musik i Sverige vid 1700-talets slut», *Tolv toner*, Röhsska Gunnebo akademien 2, Göteborg, s. [14]–29
- Mansén, Elisabeth 2014, »Fingertip Knowledge: Meret Oppenheim on the Sense of Touch», *The Senses & Society* nr 1, s. 5–15

- Mansén, Elisabeth & Lars Gustaf Andersson (red.) 2003, *Vidgade sinnen*, Nora: Nya Doxa
- Smith, Mark M. 2007, *Sensory History*, Oxford: Berg
- Topelius, Zacharias 2013, *Hertiginnan af Finland och andra historiska noveller*, utg. Pia Forssell under medverkan av Matti Klinge och Anna Movall, Zacharias Topelius Skrifter V, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 782, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland/Stockholm: Atlantis
- Ulvros, Eva Helen 2004, *Dansens och tidens virvlar. Om dans och lek i Sveriges historia*, Lund: Historiska media

WEBBPLATSER

- Sensory Studies: <http://www.sensorystudies.org>
- Zacharias Topelius Skrifter: <http://www.topelius.sls.fi>

H. K. RIIKONEN

Fältskärens berättelser
i förhållande till 1800-talets
historiska roman

Fältskärens berättelser av Zacharias Topelius är ett typiskt exempel på 1800-talets intresse för historia.¹ I många avseenden är den också en typisk representant för sin litterära genre, men samtidigt hör den med sina konstnärliga meriter till de mest framstående klassikerna bland 1800-talets nordiska historiska romaner. Ett bevis på romanens ställning som klassiker är det inflytande den har utövat på andra litterära verk, till exempel Carl Georg Starbäcks *Lifknektens berättelser*, och att den föreligger i korta versioner för unga läsare och andra adaptationer.

Som bakgrund till Topelius romansvit belyser jag här historiens och den historiska romanens ställning i 1800-talets kultur samt den historiska romanens och historiemålningens popularitet i de nordiska länderna. *Fältskärens berättelser* granskas ur valda tematiska och kultur- och idéhistoriska perspektiv och i jämförelse med andra europeiska och nordiska historiska romaner, i synnerhet den yngre samtida Starbäcks (1828–1885) romaner om den svenska medeltiden. En sådan jämförelse bidrar till förståelsen av *Fältskärens berättelser*s konstnärliga värde och särställning bland 1800-talets historiska romaner i Norden. Artikelns sista del är en

kort jämförelse mellan 1800-talets två viktigaste skönlitterära verk om Finlands historia, *Fänrik Ståls sägner* och *Fältskärens berättelser*.

Historiekulturens århundrade

1800-talet är präglad av ett mångsidigt intresse för historien, man kan rentav tala om historiekulturens århundrade. Till denna historiekultur hör intresset inte bara för antikens utan i allt högre grad för medeltidens och senare epokers historia, historiefilosofiska teorier, utvecklingen av historieforskningen med nya metoder, arkeologin, stora utgåvor av dokument om enskilda nationers historia, genealogin, arkivväsendet, historiska föreningar och intresset för gamla monument och restaureringen av dem. Allt detta förekom också i 1800-talets Finland, som Matti Klinge på ett mycket konkret och mångsidigt sätt har visat i *Suomalainen ja eurooppalainen menneisyys. Historiankirjoitus ja historiakulttuuri keisariaikana* (2010) och *A History both Finnish and European. History and the Culture of Historical Writing in Finland during the Imperial period* (2012). Man kan inte överskatta den betydelse som historiekulturens olika områden hade för att inventera nationernas historiska traditioner och historiska bakgrund och för skapandet av nya nationalstater på 1800-talet.

Sett från den stora allmänhetens synpunkt var den historiska romanen en viktig del av historiekulturen. Genren, med författare som Walter Scott och Alexandre Dumas i spetsen, blev mycket populär överallt i Europa på 1800-talet – och har än i dag bevarat sin popularitet. Walter Scotts författarskap tillhör romantiken, inte minst för att han i några av sina mest bekanta romaner, som *Ivanhoe*, behandlar historiska händelser och personer från medeltiden. Men han skildrade också senare epoker. Georg Lukács har påpekat att ju senare tider Scott beskriver, desto bättre är hans romaner. I den klassiska undersökningen *Der historische Roman* betraktar Lukács Walter Scott som den främste representanten för

den historiska romanen på 1800-talet. Han betonar också skillnaden mellan Scott och dennes epigoner. I stället för att romantisera historien ser Scott historien som en dynamisk process.² Redan hundra år före Lukács hade Johan Erik Rydqvist i Sverige betonat Scotts förtjänster. Mari Hatavara har påpekat att Rydqvist i artikeln »Romanen i vår tid», som ingår i fyra avsnitt i *Post- och Inrikes Tidningar* (7–11/9 1835), hade insett hur romangenren med Scott förvandlades från ytligt tidsfördriv till en rik bild av historien själv, av upplevelser, vanor och människohjärtan.³ Hatavara hänvisar också till positiva omdömen om Scott i *Åbo Tidningar* 1848.⁴ Som ett exempel på Scotts popularitet i Finland kan nämnas att August Ahlqvist i sina hågkomster från forskningsresorna i Ryssland på 1850-talet berättar att han då läste Scotts romaner.⁵

I anslutning till nationalitetstanken utkom i många länder historiska romaner om de enskilda nationernas historia, i synnerhet om staternas historia på medeltiden men även om viktiga perioder och händelser senare. Ett typiskt exempel är *De trolovade* (*I promessi sposi*, 1825–1827) av Alessandro Manzoni. Romanen behandlar Italien under spansk förtryck på 1600-talet, men 1800-talets läsare kunde uppfatta den även som en beskrivning av det samtida Italien i förhållande till Österrike. Ett annat exempel är *Korsriddarna* (*Krzyżacy*, 1900) av Henryk Sienkiewicz, som ger en bild av polackernas kamp mot Tyska orden och den polsk-litauiska segern i slaget vid Tannenberg 1410. Sienkiewicz internationellt mest berömda roman är dock *Quo vadis?* (1895) som behandlar motsättningen mellan hedendom och kristendom i antikens Rom under kejsar Nero. Även när Sienkiewicz skildrar antiken finns ett klart samband med 1800-talets kultur och politik: Neros hovman Petronius framträder som en raffinerad estet, en representant för fin-de-siècle.⁶ Franska revolutionen hör till de viktiga historiska vändpunkter som inspirerade romanförfattare inte bara i Frankrike (1793, *Quatrevingt-treize* av Victor Hugo) utan även i andra länder (*Två städer*, *A Tale of Two Cities* av Charles Dickens).

Några av 1800-talets historiska romaner är klassiker inte bara inom sin egen genre utan i världslitteraturen. Det mest bekanta exemplet är Lev Tolstojs *Krig och fred* (*Vojna i mir*, 1864–1869), en roman om Ryssland vid tiden för Napoleons fälttåg 1812. Tolstojs roman är intressant även därigenom att den inte behandlar det fjärran förflutna utan händelser i närhistorien, bara femtio år tidigare. De essäistiska avsnitten i *Krig och fred* är ett viktigt inlägg också i den historiefilosofiska diskussionen på 1800-talet.

1800-talets historiska romaner kan inte granskas enbart i historisk eller ideologisk belysning, man får inte bortse från till exempel de ekonomiska aspekterna. Romanförfattarna kunde skriva ihop ansevliga förmögenheter och Topelius var säkert medveten om Dumas, Sues och andras ekonomiska framgångar.⁷

Vid sidan av den historiska romanen – och det historiska dramat från Schiller till Strindberg – kan man se en parallell utvecklingslinje i historiemåleriet. I många europeiska länder verkade konstnärer som vid sidan av bibliska och mytologiska motiv gestaltade dramatiska historiska händelser i bild. Här kan man nämna bara Eugène Delacroix och Ernest Meissonier i Frankrike, Karl von Piloty i Tyskland, Hans Makart i Österrike och Mihály Munkácsy i Ungern. Meissonier blev känd för sina tavlor som avbildar Napoleon och hans fälttåg. I konstmuseet Prado i Madrid kan man se stora historiemålningar som skildrar de två spanskfödda författarna Senecas och Lucanus död.

Liksom i andra europeiska länder var historiska motiv i konsten omtyckta även i Norden. Bland historiska motivkretsar i svensk konsthistoria är två särskilt framträdande: den svenska medeltiden och rikets kungar. Typiska målningar med motiv ur medeltidshistorien är till exempel *Sten Sture d.ä. befriar danska drottningen Kristina ur Vadstena kloster* (1876) av Ernst Josephson, *Sturemorden* (1880) av Gustaf Cederström och *Sten Sture d.y:s död på Mälarens is* (1880) och *Valdemar Atterdag brandskattar Visby 1361* (1882) av Carl Gustaf Hellqvist. De mest kända kungamotiven är kanske

Erik XIV (1871) av Georg von Rosen och *Karl XII:s likfärd* (1878 och 1884) av Gustaf Cederström. Redan titlarna på konstverken antyder att nordiska historiemålningar ofta skildrar dystra och våldsamma händelser och situationer.

De viktigaste historiemålningarna med motiv ur Finlands historia är *Karl Knutson Bonde avtågar från Viborgs slott 1448 till kungavalet i Stockholm* (1886) av Severin Falkman och *Hertig Karl, skymfande Klas Flemings lik* (1878) av Albert Edelfelt. Det visuella elementet är viktigt även i 1800-talets populära historiska romaner, som ofta försågs med illustrationer i senare upplagor.

Starbäcks romaner illustrerades av Jenny Nyström, som är mest känd för sina bilder av tomtar och andra julmotiv, medan Carl Larssons och Albert Edelfelts illustrationer till *Fältskärens berättelser* har blivit nästan ikoniska och förekommer även i litteraturhistoriska verk där Topelius behandlas.⁸

Nordiska historiska romaner på 1800-talet

De mest välkända av 1800-talets historiska romaner är B. S. Inge-manns (1789–1862) *Valdemar Seir* (1826) och *Erik Menøveds barndom* (1828) i Danmark, C. G. Starbäcks *Engelbrekt Engelbrektsson* (1868) och trilogin om Nils Bosson Sture (*Guldhalsbandet* 1870, *Konungakronan* 1871 och *Testamentet* 1871) samt Carl Blinks (pseudonym för Louise Stjernström, 1812–1907) romaner om släkten Sture (1888–1890) och Vasaätten (1891–1897) i Sverige och Zacharias Topelius *Fältskärens berättelser* (1853–1867) i Finland.⁹ Alla dessa författare kan betraktas som arvtagare till Walter Scott. I den norska och isländska romanlitteraturen framträder den historiska romanen senare. Sigrid Undsets berömda trilogi *Kristin Lavransdatter* utkom 1920–1922 och Halldór Kiljan Laxness *Íslandsklukkan* 1943–1946.

Fastän romanerna av Ingemann, Starbäck och Carl Blink på sin tid lästes ivrigt och även översattes till finska, har de mestadels fallit i glömska. Den mångsidige Topelius bevarade sin ställning

längre.¹⁰ Också nyare svenska litteraturhistoriska framställningar vittnar om detta. I Göran Häggs *Den svenska litteraturhistorien* (1996) nämns Starbäck inte alls, medan Topelius behandlas på drygt tre sidor (och Runeberg på sex). I det tredje bandet av *Den Svenska Litteraturen* (1988) har Starbäck tilldelats nio rader, medan Topelius författarskap tas upp på tre sidor (och Runebergs på femton). Redan 1935 hade Henrik Schück uteslutit Starbäck ur *Sveriges litteratur intill 1900*. Å andra sidan fann inte heller Topelius historiska romaner nåd inför Schücks ögon:

[Topelius] har [...] tagit upp ett verkligt historiskt motiv, motsättningen mellan bondeklassen och adelsklassen, och denna motsättning följer han genom olika generationer från Gustav Adolf till Gustav III. Tyvärr nöjde han sig ej med denna antites, utan tillade ännu en, ett till karaktärerna olika brödrapar, som går igen i alla generationer och därför verkar något tröttande. Det egentliga ledmotivet är emellertid inte historiskt, utan romantiskt, en magisk ring, och detta motiv, som kunnat passera på 1600-talet, blir sedan ganska orimligt. Historiker var Topelius inte. Hans styrka som poet ligger i hans visserligen ej originella, men vackra lyrik och framför allt i hans barnböcker.¹¹

Henrik Schücks omdöme om Topelius har knappast delats av senare litteraturhistoriker – för att inte tala om historikern Matti Klinge som sätter Topelius högt¹² – medan Starbäck på goda grunder fallit i glömska.¹³ Christer Öhmans avhandling *Den historiska romanen och sanningen. Historiesyn, värdestruktur och empiri i Georg Starbäcks historiska författarskap* (1991) kan ses som ett undantag i tystnaden kring Starbäck.

Fastän medeltiden var förhärskande i de danska och svenska historiska romanerna, fanns det också författare som behandlade senare tider. Till dem hör Carl Fredrik Ridderstad som lät flera romaner utspela sig under senare delen av 1700-talet. Ridderstad är dock mera känd som författare till romanen *Samvetet*

eller *Stockholmsmysterier*, inspirerad av Eugène Sues berömda *Les mystères de Paris*. Hit hör också Magnus Jacob Crusenstolpe, som författade historiska romanserier på 1840-talet, fastän det sedan är en annan fråga hur historiskt tillförlitliga böckerna egentligen är.¹⁴

Den feministiska litteraturhistorieskrivningen har uppmärksammat Fredrika Runebergs (1807–1879) historiska romaner *Fru Catharina Boije och hennes döttrar* (1858) och *Sigrid Liljeholm* (1862).¹⁵ Dessutom får man i diskussionen om historiskt stoff i skönlitteraturen inte förbise J. L. Runebergs (1804–1877) *Fänrik Ståls sägner* (1848 och 1860). Sägnerna är episka dikter mer eller mindre baserade på ett historiskt material. De har haft ett betydande inflytande på såväl fiktiva verk som sakprosa.

Här får man komma ihåg att de historiska romanerna ofta har lyckats väcka intresse för historiska frågor och historiska framställningar. Det är dessutom iögonenfallande att både professionella historiker och essäister i synnerhet i Sverige alltid har visat stort intresse för att popularisera och åskådliggöra historien, författare som Anders Fryxell, Viktor Rydberg, August Strindberg, Carl Grimberg, Frans G. Bengtsson, Vilhelm Moberg och Alf Henriksson. Deras finske kollega Topelius kan fogas till listan. Bland nutida historiker kan man nämna Peter Englund och Dick Harrison. Den stora allmänheten känner bäst till Herman Lindqvist, som dock har kritiserats av professionella historiker.

Ingemann, Starbäck och Topelius var inte bara romanförfattare utan också folkbildare. Ingemann var lektor i danska språket och blev bekant också som psalmdiktare, Starbäck var historielärare och Topelius historieprofessorn som skrev sagor och läseböcker för barn (och även psalmer i likhet med Ingemann). För dem erbjöd den historiska romanen möjligheter att undervisa en stor läsekrets i historia. I synnerhet i Starbäcks romaner, men även hos Topelius, påträffar vi en klar didaktisk avsikt: de vill ge läsaren både historisk och kulturhistorisk kunskap. Starbäck beskriver detaljerat och belärande historiska företeelser och alla livets skeenden på

1400-talet. Bland 1800-talets författare uppfattade många romanen som ett hjälpmedel, ett sätt att åskådliggöra historien. Hit kan räknas den tyske författaren W.A. Beckers (1796–1846) romaner *Gallus* (1838) och *Charikles* (1840), där berättelsen huvudsakligen illustrerar antikvarisk kunskap om antiken. Detsamma kan sägas om den tyske författaren Georg Ebers och hans så kallade »Professorenromane» om det antika Egypten.¹⁶ Det är alltså fråga om »salgarismer», för att använda Umberto Ecos träffande benämning. Den mycket populära italienske författaren Emilio Salgari (1862–1911), vars romaner utspelar sig i fjärran och exotiska länder, var alltid färdig att stanna upp i berättandet för att förklara nya och obekanta, vanligen exotiska företeelser och fenomen för läsaren.¹⁷

För de nordiska författarna var det viktigt att visa att deras framställning grundade sig på historiska fakta. De kunde till exempel hänvisa till källor i fotnoter. I Ingemanns *Valdemar Seier* förekommer fotnoter som »Den Indskrift, som nu findes paa Saxos Gravsteen i Roskilde Domkirke, er forfattet af Biskop Lago Urne» (Ingemann 1987, s. 46) eller »See Visen om Dronning Beengjerd i danske Viser fra Middelalderen» (Ingemann 1987, s. 362). Matti Klinge påminner oss om att Magnus Jacob Crusenstolpe markerade sådana historiska fakta som inte var allmänt kända med asterisk och anmärkningen »Historiskt».¹⁸

Även Topelius använder denna typ av historisk information. Någon gång är hans fotnoter tämligen långa, som här i kapitel 26 i »Prinsessan af Wasa», när han raljerar över följande titel:

»Konungens Lyckliga Resa från Stockholm öfver Ålands Haf, genom Nylands, Tavastehus, Åbo- och Björneborgs Läner, samt ock Öster-, Nor- och Westerbotten, Ångermanland, Medelpad, Helsinge-, Gestrike- och Upland, till Drottningholm. Börjad d. 12 Junii, fulländad d. 10 Aug. 1752», Qväden av Hjalmar. Sjunges som: Rest hafver jag öfver vatten etc. Stockholm, tryckt hos P.J. Nyström, 1752. Dessa numera högst sällsynta kväden, hvar-

ur två verser förut blifvit meddelade, voro för Fältskären obekanta, men äro uti finska universitetets bibliothek förvarade till efterverldens uppbyggelse. (*Fältskärns berättelser* 2018, s. 1080)

Topelius är egentligen mera nyanserad än kollegerna Ingemann och Starbäck i användningen av fotnoter. Han kan vara sarkastisk såsom i följande not: »Gyllenborg blef adlad 1682 (?), friherre 1689, grefve 1695. Det gick fort den tiden.» (*Fältskärns berättelser* 2018, s. 430). Han kan också använda anakronistiska begrepp: »Hvad man nu förstår med *proletärer* fanns egentligen icke den tiden. Dagkarlen, tjenaren, inhysingen, backstuguhjonet ansågo sig under vanliga förhållanden tillhöra husbondens familj eller jord.» (*Fältskärns berättelser* 2018, s. 438). Frågan om anakronismer har alltid varit aktuell i diskussionen kring historiska romaner. Det är intressant att Topelius åtminstone i det här fallet framträder som en professionell historiker som vill undvika anakronismer.

I Starbäcks romaner finns det mycket information till exempel om gatunamnen i städer eller om herrgårdar på landsbygden. Det är också kännetecknande för honom att han betraktar orter och gods ur sin samtids perspektiv. I *Engelbrekt Engelbrektsson* gör han till exempel följande lokalhistoriska exkurs:

Här låg *Väsby* gamla kungsgård, der den stränge, men folkkäre folkkungakonungen Magnus Ladulås ofta brukade hålla hof med sina riddare och svenner. Vid gården framflöt en liten bäck, kommande från Jerndammen och Helgonmossen, ett par små sjöar belägna norr ut. Carl IX och hans son, den store Gustaf Adolf, skola i sin tid hafva låtit uppgräfva denna bäck, för att få vatten i de grafvar, hvilka skulle omgifva den af dem påbegynta slottsbyggnaden. (*Engelbrekt Engelbrektsson* I 1886, s. 126)

Starbäck visar stor entusiasm när han redogör för släktskapsförhållanden och vapensköldar, såsom i följande exempel:

Hammarstad tillhörde vid denna tid herr Erengisle Nilsson, af en släkt, som lik Natt-och-Dag-släkten förde en tudelad sköld, hälften svart och hälften hvit, men delad på längden och icke på tvären, hvarför släkten äfven bär namnet »Natt-och-Dag på längden». Så väl fadern som farfadern till herr Erengisle hade egt gården, men utom denna egde han många andra och räknades för en bland de rikaste herrar i Sverige. Hans moder, fru Catharina Carlsdotter, som sedan år 1440 var enka efter herr Nils Erengislesson, bodde på Nynäs i Bälinge socken. Sjelf var herr Erengisle slottshöfding på Stegeborg. Släkten hade gods och gårdar äfven i Småland. Herr Erengisles broder, Bo Nilsson, egde der Grip-släktens gamla gods Vinäs samt upptog denna slägts vapen: ett griphufvud, blifvande dermed stamfadern för en ny ätt med Bo Jonssons (Grips) gamla ättemärke. (*Konungakronan* 1886, s. 24)

Efter detta följer ett långt stycke om de så kallade Axelssönerna, eller bröderna Tott; släkten spelade en viktig roll även i Finlands historia.

Hos Topelius finner vi samma metod, men han har integrerat det kulturhistoriska materialet mycket bättre i berättelsen än Starbäck. Här är det tacksamt att jämföra med Topelius beskrivning av den disputation i Åbo där Paul Bertelsköld fungerar som opponent och gör skandal. Vi får en mångsidig bild av den akademiska publiken och den akademiska ceremonins olika former med latinska fraser, men inte som ett självändamål, utan som en naturlig del av berättelsen, en skildring färgad med mild ironi. Dessutom har Topelius använt en ramberättelse där han kunde anlägga ett historiskt perspektiv på sin egen tid och berätta vad hans fiktiva samtida tänker och tycker om de historiska händelserna. I stället för antikvarisk kunskap möter vi hos Topelius några gånger nästan föredragsartade framställningar om historiska företeelser och historisk utveckling, med andra ord historisk förklaring. När han berättar om reduktionen under Karl XI och

dess följder för familjen Bertelsköld får vi till exempel läsa en redogörelse för reduktionens orsaker. Topelius låter greve Bertelsköld först framföra sina aristokratiska åsikter; därefter tar berättaren ordet och hänvisar till historikernas, Geijers och Fryxells, meningsskiljaktigheter om adelns ställning under Karl XI (*Fältskärens berättelser* 2018, s. 399–403, 414 f., 426).

Det är iögonenfallande, att författarna till historiska romaner om medeltiden, som Ingemann och Starbäck, ofta hänvisar till gamla verskrönikor och folkvisor och citerar dem. Krönikorna används som historiska källor men de har också en estetisk funktion: gamla krönikor, kväden och folkvisor ger framställningen intryck av förgångna tider.

Tidsskildringar – längdsnitt eller tvärsnitt

B. S. Ingemanns, C. G. Starbäcks och Carl Blinks romaner omfattar hela den nordiska medeltiden, från Valdemar Sejr (1170–1241) i Danmark ända till Sten Sture den yngres död (1520) i Sverige, alltså ungefär 300 år. Vid sidan av Erik Gustaf Geijer och några andra historieforskare hade de ett stort inflytande på den allmänna synen på och uppfattningen om medeltiden i Norden – inte minst medeltida härskare och fältherrar som förebilder för senare tider och viktiga gestalter vad nationens frihet beträffar.

Fastän medeltiden har skildrats i några finska historiska romaner, till exempel i Kyösti Wilkunas *Viimeiset luostariasukkaat* (1912) och Lempi Jääskeläinens *Pyhän Neitsyen lähde* (1949),¹⁹ har epoken aldrig varit lika stor som i Sverige. Topelius inledde *Fältskärens berättelser* mycket senare, med slaget vid Breitenfeld 1631, och fortsatte till senare delen av 1700-talet. Han förde läsaren till många olika orter och miljöer, till exempel till slagfälten i Tyskland under trettioåriga kriget, till en bondgård i Österbotten, till Kajana under Johannes Messenius fångenskap där, till maktens korridorer i Stockholm på Arvid Horns tid, till arkiatern Linnæus i Hammarby

och till Aurorasällskapet och universitetet i Åbo under Porthans tid. Läsaren får uppleva många slags händelser, såsom den stora hungersnöden i slutet av 1600-talet, reduktionen under Karl XI och en häxprocess med vattenprov. Detta gör det möjligt för Topelius att beakta historiefilosofiska, religiösa och moraliska frågor mångsidigare än de författare som har koncentrerat sig på medeltiden. Hans skildring av fritänkeriet i Åbo på 1700-talet kan också läsas som en kritik av upplysningstidens religionsfientliga idéer och av samtida forskare som David Strauss och Ernest Renan.²⁰

Att beskriva en lång tidsperiod är riskabelt för romanförfattare: det är svårt att bevara en hög konstnärlig nivå i alla delar av verket. De mest uppskattade bland 1800-talets historiska romaner behandlar vanligen begränsade tidsperioder. Till dem hör Conrad Ferdinand Meyers *Jürg Jenatsch* och Alessandro Manzonis redan nämnda *De trolovade*; händelserna i båda äger rum på 1600-talet. Till exempel *De tre musketörerna* (*Les Trois Mousquetaires*) av Alexandre Dumas är säkert mera berömd och bättre än uppföljarna. *Fältskärns berättelser* är något av ett undantag här: fastän många läsare av *Fältskärns berättelser* minns den första cykeln bäst, är de senare delarna åtminstone lika värdefulla och i många hänseenden historiskt pålitligare.

Av särskild vikt är den bild som Topelius ger av 1700-talets kabinetspolitik och diplomati. »Torsten Bertelsköld får representera allt det negativa som man på 1850-talet förknippade med den så kallade kabinetspolitiken och den hemliga diplomatin», konstaterar Matti Klinge.²¹ Topelius hade en negativ attityd till det franska 1700-talet, som kunde karakteriseras som libertinismens tidevarv med namn som Voltaire och Pompadour.²² Topelius såg en motsats till denna libertinism i bonapartismen. Fältskärn var född samma dag som Napoleon, det framgår redan i början av ramberättelsen.²³

Eftersom *Fältskärns berättelser* omfattar olika miljöer och en lång tidsperiod ger det Topelius flera möjligheter att notera

språkens mångfald i Europa. Vid sidan av svenska innehåller *Fältskärens berättelser* fraser på latin, franska, tyska och finska. I klassikern *Don Quijote* nämner Cervantes den språkliga blandning som talades av sjömän i Medelhavsområdet. Samma förhållande har senare noterats även av Mika Waltari i den historiska romanen *Mikael Hakim* (1949). Topelius motsvarighet till denna blandning förekommer bland annat i kapitlet »Ett fälttåg vid Raumo», där en sergeant till sin tyska bifogar ord och fraser på finska, svenska och ryska. Sergeanten säger till exempel:

Wain minäkin kivekäs! Jach vill verdamme mich, följe honom, waikka Pohjan perään. Han kan anamme mich mit. Jach ger den tjenst tausend Schweinefleisch, vi hawe den fred. [...] Jach skriwer min Namn mit den pamp und mit den nagajka. (*Fältskärens berättelser* 2018, s. 741)

Topelius undviker inte heller den beryktade finska svordomen *perkele*, vilket naturligtvis gör ett komiskt intryck. Det finns också komik i kapten Larssons sätt att använda latinska fraser. Det är typiskt för historiska romaner att skildra komiska typer som har munnen full av fraser och ändlöst ordsvammel, för att använda Rafael Koskimies träffande observation.²⁴

Nationens historia

De historiska händelserna har i de nordiska historiska romanerna färgats med romantiska motiv. I Starbäcks romaner berättas om olika människoöden, kärleksförhållanden, hemligheter och fall av förgiftningar, alltså alla de element som vi träffar på i 1800-talets populärromaner, bland annat hos Dumas. Vi får också följa med både den gåtfulla »Gröna riddaren» och händelserna kring det underliga guldhalsbandet, som i Starbäcks romancykel är en talisman lik konungens ring i *Fältskärens berättelser* eller den i Scotts roman *The Talisman*.

De nordiska historiska romanerna från 1800-talet handlar oftast om respektive länders historia och såtillvida är de en del av nationalismens och nationalitetstankens utveckling. För Starbäck är det fråga om Sveriges självständighet. Handlingen i Starbäcks romaner är knutna till ätten Sture. Huvudpersonen i hela sviten är Nils Bosson Sture, som spelar en viktig roll i de politiska händelserna under senare delen av 1400-talet, även om han inte är lika berömd som flera andra i släkten. Ätten Sture är en drivande kraft mot Kalmarunionens anhängare. Det centrala temat hos Starbäck är frihet: »Frihet är det bästa ting / som sökas kan all världen kring.» Dessa ord i rimkrönikan kännetecknar hela romansviten såsom även de verser ur biskop Thomas Engelbrektsdikt, som Starbäck citerar: »En fågel han värjer sin egen bur, / Så göra och alla villena djur. / Nu märk, vad dig bör göra. / Gud haver givit dig sinn och själ, / Var hellre fri än annans träl, / Allt medan du kan dig röra.»

I synnerhet romanen *Engelbrekt Engelbrektsson* ger en bild av Sverige under de danska fogdarnas förtryck. Den största hjälten är naturligtvis Engelbrekt. I *Guldhalsbandet* hyllas Engelbrekt, som blev mördad, med en stor jämförelse, även i relation till Sveriges högadel:

Han liknar den ensam stående furan på bergets topp, efter hvars fällande de öfriga träden i skogen äro hvarandra temligen lika. Det ena kan väl stå något högre än det andra, det ena kan väl vara något starkare och kraftfullare än det andra, men intet är sådant, att derifrån hela den omgivande trakten kan öfverskådas. Till träden i denna jemnhöga skog hörde alla de herremän, hvilka stå som de främsta efter hans fall, som vi skulle kunna, hvad Sverige beträffar, kalla sitt århundrades man. Skiljaktigheter finner man väl hos dessa män – den ene är mer eller mindre rik och eger större eller mindre makt och inflytande samt kan äfven andligen vara rikare begåfvad än den andre, – men dessa skiljaktigheter äro af föga betydelse för det stora hela. Ingen af dessa herrar kunde göra sig så helt och hållet till en

det svenska folkets man, som Engelbrekt hade gjort. Hvar och en af dem tänkte alltid och handlade ur synpunkten af enskilda fördelar och begagnade sig af folkmakten såsom medel för dessa enskilda syftens vinnande. Derfor kunde icke heller någon af dem uppträda med den kraft som Engelbrekt, utan haltade ofta åt begge sidor. (*Guldhalsbandet* 1887, s. 34)

Denna bild av Engelbrekt förstärks med hänvisning till en medeltida krönikör, som i Engelbrekt såg en ny Saul. Christer Öhman har påpekat att Engelbrektgestalten i Starbäcks romaner påminner om 1800-talets svenska »folktribuner» eller liberalismens representanter på 1850-talet. Öhman har också lagt märke till hur Engelbrekt på många sätt uppmärksammades i Sverige på 1860-talet. Den liberala pressen betraktade honom gärna som en tidig svensk motsvarighet till frihetskämpar som George Washington eller Giuseppe Garibaldi.²⁵ Erik Lönnroth gjorde en omvärdering av Engelbrekt i avhandlingen *Sverige och Kalmarunionen 1397–1457* (1934). Lönnroth anser att det i kriget mellan Danmark och Sverige inte var fråga om ett befrielsekrig utan en strid mellan å ena sidan envælde och å den andra av konstitutionalism, representerad av Engelbrekt.²⁶

Var står Topelius i förhållande till nationalismen, frihetstanken och frihetskämparna? Det ska understrykas att Topelius levde och författade under helt andra villkor än sina samtida kolleger i Sverige och Danmark. Finland hade i århundraden varit en del av Sverige och några årtionden tidigare blivit ett autonomt storfurstedöme i det ryska riket. Även om det funnits män med planer på ett Finland lösryckt från Sverige var det svårt att hitta någon motsvarighet till Engelbrekt att lyfta fram som symbolisk nationalhjalte. Då man på 1800-talet ville hitta en lämplig storman som man kunde hylla med en staty, fick man nöja sig med professorn Henrik Gabriel Porthan. I någon mån kunde bondeledaren i klubbekriget, Jaakko (Jakob) Ilkka, ses som en frihetskämpe. Han har ofta skildrats i

finsk historieskrivning från G. Z. Yrjö-Koskinen till Heikki Ylikangas, och i skönlitterära verk från Kaarlo Kramsus dikt »Ilkka» (1887) till Aarni Krohns operalibretto från 1978. Klubbekriget utgör bakgrunden också i J. J. Wecksells *Daniel Hjort*, det viktigaste historiska dramat i 1800-talets Finland. Det är inte heller någon överraskning att Aron Bertilas hat mot adeln och andra herremän härstammar från hans erfarenheter i klubbekriget.

För Topelius var relationen mellan Finland och Sverige viktig, som vi kan se av sagan »Skräddaren som träcklade ihop Finland med Sverige». Sambandet mellan den finska och den svenska befolkningen i Finland kommer på ett vackert sätt till synes till exempel i skildringen av husen i Österbotten: där står gamla finska stugor och modernare svenska byggnader bredvid varandra. Det är också viktigt att notera att *Fältskärens berättelser* behandlar den svenska tiden från 1630-talet till 1700-talets slut, fastän ramberättelsen äger rum åren runt 1830, under ryska tiden. Således kunde Topelius ta upp många intressanta gestalter i vår gemensamma historia, kungar och drottningar, fältherrar som Torsten Stålhandske, politiker som Arvid Horn, vetenskapsmän som Linné och Porthan med flera.

Kungen, adeln och folket

I de nordiska romanerna om medeltiden finns det tre eller fyra större makter som persongalleriet representerar: kungaväldet, de adliga ätterna och folket samt kyrkan som fjärde aktör. I de nordiska medeltidsromanerna förekommer ofta biskopar (till exempel biskop Magnus Tavast i kapitlet »Den hundraårige biskopen» i *Guldhalsbandet*) och andra prelater, men överlag spelar kyrkan en mindre roll än kungamakten, adeln och folket, bönderna. Den ärelystne ärkebiskopen Jöns Bengtsson (Oxenstierna)²⁷ är i högre grad en representant för sina egna och ättens intressen än för kyrkans. Topelius kunde här spela ut katoliker mot protestan-

ter. Porträttet av jesuiten Hieronymus är visserligen en karikatyr, men visar samtidigt på tidens intresse för jesuiterna.²⁸ Hieronymus kan jämföras med den jakobitiska, alltså katolske, agenten Rasleigh Osbaldistone i Walter Scotts *Rob Roy*. Osbaldistone planerar en kyrklig karriär och protestanten Scott har målat honom i dystra färger.²⁹

I Starbäcks romaner spelar medlemmar av adliga ätter en stor roll. Fastän rivaliteten mellan adliga ätter i *Fältskärens berättelser* inte är central och ätten Bertelsköld är fiktiv, får vi veta mycket om adeln och dess ställning i Finland och Sverige. Jämförd med Starbäck är Topelius mera nyanserad genom att han jämsides med Bertelsköldarna (ursprungligen bönder) låter bondesläkten Larsson spela en viktig roll.

Som det redan har konstaterats var Napoleon en viktig person för Topelius. Matti Klinge påpekar att bonapartismen representerar ett antiaristokratiskt samhällsideal, som i *Fältskärens berättelser* tolkas framför allt av Aron Bertila men också av många andra romangestalter.³⁰ Samhällets stöttepelare är kungen och bönderna, precis som Aron Bertila melodramatiskt konstaterar i samtal med den äldste av Larssönerna:

Svärdet består af tu stycken: klingan och fästet. Så äro ock för plogen tu stycken framför allt nödiga: en som drager och en som kör. Och tu stycken göra tillsammans ett kristeligt regemente, nemligen folket och konungen. Men hvad deremellan är, det är till split och förderf, det rycker till sig konungens makt och folkets ägodelar. Det är ett oting.

– Jag vet att du hatar herremännen.

– Och derföre – Bertila lade vikt på orden och uttalade dem med ett nästan spefullt smälöje, hvilket tycktes vända hans mening till skämt – derföre, ser du, skall min son blifva antingen *bonde* eller *kung*. Ingenting mer och ingenting mindre. (*Fältskärens berättelser* 2018, s. 84 f.)

Martin Luther hade utvecklat läran om två regementen, det världsliga och det andliga. Bertila har sin egen lära som han kallar »kristeligt regemente»; han förefaller anse att tudelningen mellan kungen och bonden är av gudomlig ordning.

Det är typiskt för den finska allmogen i *Fältskärens berättelser*, men även annorstädes hos Topelius, att den har tålmod med överhetens krav. Men, som Hannu Syväoja har konstaterat, när bonden anser kraven orättvisa så förvandlas han från lojal underlåte till rebell. Som exempel nämner Syväoja de underhavande på Bertelsköldarnas stamgods Majniemi gård.³¹

Starbäck, som i Engelbrekt Engelbrektsson såg en frihetskämpe och försvarare av folkets rättigheter mot de danska fogdarnas egenmäktighet, har också hänvisat till kungaväldet och folket. Den svenska medeltidshistorien är för honom adelns kamp mellan kungaväldet och folket.

Karaktärsskildring och melodramatiska drag

En orsak till att historiska romaner sällan räknas till en litterär kannon men å andra sidan ofta har blivit populära, är att personskildringen i dem är så endimensionell. Utan att överdriva kan man säga att det i alla 1800-talets populära historiska romaner finns ärelystna människor som är färdiga att utnyttja betänkliga eller rentav brottsliga medel för att nå sina mål. En av de mest kända är Milady, Lady de Winter i Dumas *De tre musketörerna*.

Starbäckes romanfigurer är antingen goda eller onda, antingen entusiastiska frihetskämpar eller elaka intrigörer (Jöns Bengtssons medhjälpare kaniken Helmich är kanske den värsta av dem). Starbäck gör också skillnad mellan danskar och svenskar, vilket framgår av jämförelsen mellan den danske kungen Kristofer av Bayern och marsken, den blivande svenske kungen Karl Knutsson:

Kristofer var en helt liten och något fetlagd man. Ett visst drag af godmodighet gaf åt hans i allmänhet välbildade ansigte, ett utseende, som icke förfelade sin verkan, ehuru han helt och hållet saknade det karlavulna och kraftiga, som svensken älskar att finna hos sin konung. En viss eld lågade ur hans lifliga ögon, men det var icke den lugna kraftens, den mogna styrkans, utan det var småsinnets, hvilket också har sitt tändningsögonblick, liksom den sidländta ängens dunster stundom tändas och irra en stund omkring utan någon högre betydelse. Föga var han egnad att uppbära det yttre skenet af konungslig höghet och konungsligt majestät, och såsom det lilla alltid blir mindre vid sidan af det större, så tycktes konung Kristofer blifva ett intet gent emot den ståtliga marsken. Folkets tal, som ofta är skoningslöst, hade liksom slagit hufvudet på spiken, då det i detta afseende satt Carl såsom den värdigare framför konungen, och det hade på denne gjort ett djupt och outplånligt intryck. Det var att beröra hans svagaste sida, och allt, som på något sätt tjenade att nedsätta marsken, omfattade han därför med en nästan sjuklig häftighet, som hvarken genom rummets aflägsenhet eller tidens längd kunde förminska, än mindre upphävas. (*Guldhalsbandet* 1887, s. 353 f.)

För Starbäck är det just Karl Knutsson som är en äkta svensk man. En sådan svartvit människouppfattning leder ofta till melodramatiska och patetiska situationer hos Starbäck. I den sista delen av trilogin, *Testamentet*, leds läsaren till det fängelse som ärkebiskopen Jöns Bengtsson hade låtit bygga för sin motståndare Nils Sture:

Hon [Ingeborg] gick närmare och fann, att en inskrift var målad på väggen. Åtskilligt var väl förstördt af fukt och dam, som blåste upp från jordgolvet, men orden läto dock tydligen läsa sig. Der stod: »Jöns Bengtsson, Sveriges furste och riksföreståndare, till Nils Sture, Blif hvad du varit, mask, och förmultna i jorden. Ofvanom dig går jag min bana och föraktar din vrede!»

Detta förfärliga rum hade således tydligen en gång varit ämnadt till Nils Stures fängelse, och utan tvifvel var inskriften på väggen målad af erkebiskopens egen hand. Huru bittert måste då icke denne man hafva hatat sin ädle motståndare, när han på detta sätt velat fräta in i hans själ medvetandet om sin olycka och den oöfvervinneliga makten hos sin motståndare! (*Testamentet* 1887, s. 240)

Naturligtvis är det lätt att hitta melodramatiska situationer även hos Topelius. Här kan man hänvisa till kapitlet där den gamle Bertila förbannar sin dotterson, men där modern ger honom sin välsignelse (*Fältskärens berättelser* 2018, s. 203 f.). Även om vi påträffar stereotyper och karikatyrer hos Topelius, är hans människoskildring mångsidigare och mera nyanserad än Starbäcks, dock utan att fördjupa psykologin. Eftersom *Fältskärens berättelser* skildrar olika epoker från 1630-talet till slutet av 1700-talet har Topelius större möjlighet att beskriva människor under olika omständigheter än Starbäck och Ingemann som koncentrerat sig på medeltiden.

För att visa på dels likheter, dels skillnader i människoskildringen hos Topelius och Starbäck lyfter jag här fram de två redan nämnda personerna greve Torsten Bertelsköld och ärkebiskop Jöns Bengtsson Oxenstierna. De är medlemmar av högadeln, den förre besticklig politiker, den senare kyrkans man men utan intresse för andaktsövningar.³² Båda är ärelystna intrigörer. Jöns Bengtsson kan ses som en medeltida motsvarighet till de mäktiga statsmännen och kardinalerna Richelieu och Mazarin hos Dumas. Greve Bertelsköld är representant för den kabinettspolitik och hemliga diplomati som var typiska för 1700-talet.³³ En motbild i positiv mening är den gamle kanslipresidenten Arvid Horn, som förlorar makten och tröstar sig med att läsa den stoiske filosofen Seneca. Matti Klinge har på ett intressant sätt förknippat beskrivningen av Horns fall med en händelse i Finlands senare historia:

Topelius var lyhörd för allt som hände i tiden, och i hans skönlitterära produktion finns många anknytningar till dagsaktuella händelser. Sålunda ingår just i den fjärde cykeln av *Fältskärens berättelser* ett kapitel som heter »Grefve Horns fall». Det publicerades samtidigt som nyheten om den mäktige generalguvernören greve Fr. W. Bergs fall spred sig; av allt att döma hade det skrivits dagen eller natten innan det trycktes, och det innehåller många resonemang kring maktens förgänglighet och betraktelser över valda ställen hos Seneca och i Predikaren.³⁴

Detta är en viktig iakttagelse, bara man minns att Topelius inte har velat sammanställa Horn och Berg som personligheter eller politiker, snarast tvärtom. Han understryker därtill maktens förgänglighet.³⁵

Med sin svartvita världsbild och allvarliga ton har Starbäck inte ett sådant sinne för humor, ironi och parodi som är kännetecknande för Topelius historiska romaner, i synnerhet i de senare delarna av *Fältskärens berättelser*. I studien »Brasaftnar i vindskammaren. Fältskärens gestalt och ramberättelsen i Fältskärens berättelser» har Maija Lehtonen påpekat att fältskärens biografi, som ingår i företalet till Topelius romancykel, har »ett tycke av genreparodi».³⁶ Hit kan man också räkna Topelius beskrivning av den skandalösa disputationen i Åbo under Porthans tid. Det är också svårt att hos Starbäck hitta någon motsvarighet till den pratsamme Larsson med sina svordomar (»blitzdonnerwetterkreutzpappenheim») och latinska fraser som han lärt sig i trivialskolan i Vasa (även om han böjer substantivet *manus* som adjektiv: *manus, mana, manum*). Dialogen är över huvud taget livligare hos Topelius än hos Starbäck.

Som Klinge framhåller, är många av karaktärerna i *Fältskärens berättelser* schematiska typer, representanter för sitt yrke och sin tid.³⁷ Hos Topelius finns dock en mängd bifigurer där varenda en är personligt utformad med individuella egenskaper, vilket betyder att den långa romansviten hela tiden förblir livlig med en rikedom

av karaktärer. Även personerna i ramberättelsen är ett slags karikatyrer med olika uppfattningar om händelserna i fältskärens berättelse. Ramberättelsen är inte heller utan humor och komik.³⁸

Från Runeberg till Topelius

E. N. Tigerstedts *Svensk litteraturhistoria* (1948 och senare) var länge ett standardverk. Där konstaterar författaren:

Själv betraktade sig Topelius som en lärjunge till Runeberg, vars kristna humanism och patriotiska idealism han segt hävdade i snävare form och med en växande ofördragsamhet mot nyare och radikalare åsikter, därmed bidragande till den »Runebergsortodoxi» som blev ett så starkt hinder för den finlandssvenska diktens förnyelse efter honom och Runeberg.³⁹

Fastän det säkert finns mycket sanning i Tigerstedts påstående, i synnerhet när man tänker på den äldre Topelius, är förhållandet mellan dessa två författare mera mångtydigt. Detta kommer på ett konkret sätt till synes på det välkända fotografiet, där Runeberg och Topelius sitter bredvid varandra, Topelius blick riktad mot Runeberg. Båda verkar reserverade. Kanske såg Runeberg en rival i den yngre Topelius, medan Topelius i Runeberg kunde se en auktoritet som inte gick att förbise.⁴⁰ Det är utan vidare klart att Topelius i sitt författarskap ville skapa alternativ till Runebergs verk eller på ett respektfullt sätt etablera en dialog med honom. Runebergs »Vårt land» blev snabbt nationalhymn, och i Topelius *Boken om Vårt Land* är titeln en hommage till Runeberg och innehållet bygger vidare på nationalsången, men anpassat för de barn som i generationer läste boken i skolan. Fastän Topelius också var diktare, är största delen av hans litterära produktion prosa. I många avseenden är skillnaden mellan Runeberg och Topelius den mellan skald och prosaförfattare.

Eposet är en föregångare till den historiska romanen. Det gäller både den västerländska litteraturens utveckling i det antika Grekland och utvecklingen av de senare nationallitteraturerna. I Finland har vi först Runebergs episka dikter; Topelius och de andra författarna av historiska romaner kommer efter honom. Både Runeberg och Topelius var ivriga läsare av Walter Scotts romaner.⁴¹

Att *Fältskärens berättelser* är Topelius »svar» på Runebergs *Fänrik Ståls sägner* anas redan av boktitlarna. Topelius motsvarighet till Runebergs fänrik är fältskär – båda står alltså tämligen lågt i arméhierarkin (och allitererar dessutom). Sägner och berättelser är synonymmer och pluralisformerna betyder att ingetdera verket ger en helhetsbild av historien, utan en serie av viktiga och minnesvärda enskilda händelser. Starbäck, å andra sidan, använder pluralisformen i *Berättelser ur svenska historien*, men roman och berättelse i singularis i trilogin om Nils Bosson Sture.

I *Fänrik Ståls sägner* har Runeberg skapat en samling av minnesvärda personligheter: fänriken, Sven Dufva, von Döbeln, Sandels och många andra. Vanligen kommer man ihåg *Fänrik Ståls sägner* just genom dessa litterära porträtt. Så är det också med *Fältskärens berättelser*: Aron Bertila, Larsson och släkten Bertelsköld. I båda verken finns också nidbilder i persongalleriet: konungen hos Runeberg, jesuiten Hieronymus och hovmästaren Janssen hos Topelius. Runeberg är dock mera idealistisk, det är nästan bara konungen och fältmarskalken som är entydigt negativt framställda, medan Topelius har flera sådana personer.

I *Fänrik Ståls sägner* förekommer många hjältedödar, till exempel Sven Dufva, den anonyme soldaten i dikten »Den döende krigaren», Munter och Wilhelm von Schwerin stupar. Topelius är mera återhållsam, även om han skildrar Gustav II Adolfs död vid Lützen och Gösta Bertelskölds i norska fjällen 1718 som heroiska.⁴² Mera imponerande är skildringen av den gamle politikern Arvid Horn. Han stupar inte i kriget utan faller från maktens

tinnar med bibehållen värdighet. Topelius understryker att Horn också i fallet är »hög och akttningsbjudande» och att han är den störste statsmannen som utgått från Finland.

Det finns ännu en intressant skillnad mellan Runeberg och Topelius, vad (historiska) ämnen beträffar. Runeberg rör sig i de episka verken från samtid (*Elgskyttarne*, *Hanna*, *Julqvällen* och strängt taget också *Fänrik Ståls sägner*) till 1700-talets Ryssland i *Nadeschda* och nordisk-keltisk mytisk tid i *Kung Fjalar*. Tragedin *Kungarne på Salamis* utspelas i antik grekisk miljö. Topelius uppehåller sig mest i 1700-talet, de viktigaste verken är *Hertiginnan af Finland*, »Kungens handske» och de tre senare cyklerna av *Fältskärns berättelser*. Det är egentligen bara i »Ljungars saga» och »Ungdomsdrömmar» han går till tider före trettioåriga kriget. Topelius hade säkert en mera omfattande kunskap om historiens gång och samtida ideologier och samhällliga frågor. På grund av resor och geografiska studier hade han en bredare kännedom om Europa än Runeberg, vars enda utlandsresa gick till Sverige. Skillnaderna mellan Runeberg och Topelius beror även på deras bakgrund: Runeberg är klassisk filolog, hexameterepoet och tragedin var naturliga uttrycksmedel för honom och han behandlade allmänmänskliga problem, medan Topelius inte hyste någon särskild beundran för den grekisk-romerska antiken men däremot var intresserad av nyare historia och sin egen tid.

Noter

- 1 *Fältskärns berättelser* ingick först som följetong i *Helsingfors Tidningar* 1851–1866 och utkom i bokform 1853–1867.
- 2 Lukács 1965, s. 70–73.
- 3 Hatavara 2007, s. 65. Johan Erik Rydqvist (1800–1877) var kungl. bibliotekarie, språkforskare och skriftställare.
- 4 Hatavara 2007, s. 65 f.
- 5 Ahlqvist 1986, s. 157, 165, 188, 224, 297. Om Walter Scotts finska beundrare, se även Koskimies 1931, s. 11 f., 324 ff. Om Scott i Sverige, se Lindströms utförliga studie från 1925.
- 6 Se Riikonen 1978, s. 182 f.
- 7 Se Klinge 2000, s. 66–74.
- 8 Albert Edelfelt är känd också som illustratör av *Fänrik Ståls sägner*, se Lukkarinen 1996.
- 9 Före Starbäck hade Frans Michael Franzén skrivit ett omfattande epos om Svante Sture. Han skrev stora episka diktverk även om Gustaf Adolf och Columbus.
- 10 Utöver författarskapet i snart sagt alla genrer introducerade Topelius geografin vid universitetet (historia och geografi stod nära varandra i 1800-talets forskning). Före Topelius hade H. G. Porthan ägnat Finlands geografi ett aktivt intresse och kompletterat Eric Tunelds *Geographie öfver konungariket Sverige* med omfattande avsnitt om Finland.
- 11 Schück 1935, s. 142 f.; jfr Granlid 1964, s. 46 f. Granlid ser både Starbäck och Topelius närmast som intressanta tidsfenomen.
- 12 Se Klinge 2000.
- 13 En »om- och bearbetning» av *Engelbrekt Engelbrektsson*, utförd av Hans-Ola Ahlén, har dock utkommit 2017.
- 14 Se Klinge 2000, s. 90, 103, 105. Klinge menar (s. 90) att Crusenstolpe utövade inflytande på Topelius.
- 15 Se till exempel Hatavara 2007, s. 114–189.
- 16 Riikonen 1978, s. 68, 142–146.
- 17 Se Eco 1985, s. 346.
- 18 Klinge 2000, s. 103.
- 19 Jääskeläinen skildrar samma tid som Starbäck i trilogin om Nils Bosson Sture. Händelserna äger rum i Finland, i Nädendals kloster.
- 20 Jfr Forsgård 1998, s. 82 f.
- 21 Klinge 2000, s. 284.
- 22 Klinge 2000, s. 284.
- 23 Klinge 2000, s. 284; Lehtonen 2002, s. 138 ff.
- 24 Koskimies 1931, s. 100. Koskimies exemplifierar med baron Bradwardine hos Scott, men hänvisar även till Topelius.
- 25 Öhman 1991, s. 104.
- 26 Frängsmyr 2004, s. 243.

- 27 Fastän Starbäck använder för- och farsnamn (till exempel Jöns Bengtsson) uppper han ofta också släktnamnet i parentes (Oxenstierna).
- 28 Se Klinge 2000, s. 282; det viktigaste skönlitterära verket om jesuiterna som skrevs i Finland på 1800-talet är Kaarlo Bergboms skådespel *Pombal ja jesuiitat* (1863). Klinge betonar att fastän Topelius kritiserar jesuiterna drabbar hans kritik inte hela katolska kyrkan.
- 29 Se Koskimies 1931, s. 245.
- 30 Klinge 2000, s. 284.
- 31 Syväöja 1998, s. 118.
- 32 I den finska historiska romanen förekommer ärkebiskop Jöns Oxenstierna och kung Karl Knutsson i förbigående i Lempi Jääskeläinens roman *Pyhän neitsyen lähde* (1949).
- 33 Om kabinettpolitiken, se Klinge 2000, s. 284 f.
- 34 Klinge 2000, s. 287.
- 35 Se Topelius 2018, s. 911, första stycket i kap. »Grefve Horns fall». Se även Lehtonen 2002, s. 237.
- 36 Lehtonen 1997, s. 87–114. Om ramberättelsen, se även Hatavara 2007, s. 216–226.
- 37 Klinge 2000, s. 282 f.
- 38 Se Hatavara 2007, s. 222–226.
- 39 Tigerstedt 1971, s. 316. Om Topelius förhållande till Runeberg, se även Lehtonen 2002, s. 228–232.
- 40 Om tolkningen av fotografiet, se även Schoolfield 1998, s. 334 f.
- 41 Se t.ex. Koskimies 1931, s. 324 ff.
- 42 Jfr Schoolfield 1998, cit. s. 339: »Topelius is scarcely as avid a fan of heroic death as Runeberg».

Delar av framställningen här grundar sig på H. K. Riikonens tidigare artikel »Topelius och Starbäck: jämförande synpunkter», Hadle Oftedal Andersen (red.), *Romanen og historia. Med bidrag frå seks nordiske forfattarar*, Meddelanden från avdelningen för nordisk litteratur 12, Helsingfors 2003, s. 81–93.

Källor och litteratur

- Ahlqvist, August 1986, *Muistelmia matkoilta Wenäjällä 1854–1858*, toim. Ilmari Vartiainen, Hämeeenlinna: Karisto
- Eco, Umberto 1985, *Matka arkipäivän epätodellisuuteen*, Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö
- Forsgård, Nils Erik 1998, *I det femte inseglets tecken. En studie i den äldre Zacharias Topelius livs- och historiefilosofi*, diss., Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 616, Helsingfors
- Frängsmyr, Tore 2004, *Svensk idéhistoria. Bildning och vetenskap under tusen år. Del II, 1809–2000*, Stockholm: Natur & Kultur
- Granlid, Hans O. 1964, *Då som nu. Historiska romaner i översikt och analys*, Stockholm: Natur & Kultur
- Hatavara, Mari 2007, *Historia ja poetiikka Fredrika Runebergin ja Zacharias Topeliuksen historiallisissa romaaneissa*, diss., Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1128, Helsinki
- Ingemann, B. S. 1987, *Valdemar Seier*, textudgivelse, efterskrift og noter af Marita Akhøj Nielsen, København: Det danske Sprog- og Litteraturselskab
- Klinge, Matti 2000, *Idyll och hot. Zacharias Topelius – hans politik och idéer*, Stockholm: Atlantis/Helsingfors: Söderströms
- Koskimies, Rafael 1931, *Walter Scottin mestarivuodet (1814–1819)*, Porvoo: WSOY
- Lindström, Erik 1925, *Walter Scott och den historiska romanen och novellen i Sverige intill 1850*, Göteborg: Wettergren & Kerber
- Lukács, Georg 1965, *Der historische Roman*, Georg Lukács Werke Band 6: Probleme des Realismus III, Neuwied & Berlin: Luchterhand
- Lukkarinen, Ville 1996, *Albert Edelfelt ja Runebergin Vänrikki Stoolin tarinat/Albert Edelfelt och Runebergs Fänrik Ståls sägner*, Helsinki: Valtion taidemuseo
- Lehtonen, Maija 1997, »Brasafnar i vindskammaren. Fältskärens gestalt och ramberättelsen i Fältskärens berättelser», Torsten Steinby (red.), *Historiska och litteraturhistoriska studier* 72, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 608, Helsingfors, s. 87–114
- Lehtonen Maija 2002, *Aaveita ja enkeleitä, lapsia ja sankareita. Näkökulmia Topeliukseen*, Suomen Nuorisokirjallisuuden Instituutin julkaisu 25, Tampere
- Riikonen, Hannu 1978, *Die Antike im historischen Roman des 19. Jahrhunderts. Eine literatur- und kulturhistorische Untersuchung*, diss., Commentationes Humanarum Litterarum 59. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica
- Schoolfield, George C. 1998, »National Romanticism – A Golden Age?», George C. Schoolfield (ed.), *A History of Finland's Literature*, Lincoln & London: University of Nebraska Press, s. 298–353
- Schück, Henrik 1935, *Sveriges litteratur intill 1900. Andra delen*, Stockholm: Hugo Gebers förlag
- Starbäck, Carl Georg 1886, *Engelbrekt Engelbrektsson. Historisk roman i två delar, 4: upplagan*, Stockholm: F & G. Beijers förlag

- Starbäck, Carl Georg 1886, *Nils Bosson Sture. Historisk roman i tre samlingar. Andra samlingen. Konungakronan*, Historisk berättelse i tre afdelningar om konungarne Carl VIII och Kristian I samt erkebiskop Jöns Bengtsson Oxenstjerna, 3:e uppl., Stockholm: F. & G. Beijers förlag
- Starbäck, Carl Georg 1887, *Nils Bosson Sture. Historisk roman i tre samlingar. Första samlingen. Guldhalsbandet*, Historisk berättelse i tre afdelningar om striden mellan Carl Knutsson (Bonde), Erik Puke, Krister Nilsson och konung Kristofer, 3:e uppl., Stockholm: F. & G. Beijers förlag
- Starbäck, Carl Georg 1887, *Nils Bosson Sture. Historisk roman i tre samlingar. Tredje samlingen. Testamentet*, Historisk berättelse i tre afdelningar om slutet af striderna mellan Carl VIII och erkebiskop Jöns samt unionens öfrige vänner inom Sverige, 3:e uppl., Stockholm: F. & G. Beijers förlag
- Syvöja, Hannu 1998, »Suomen tulevaisuuden näen». *Nationalistinen traditio autonomin ajan historiallisessa romaanissa ja novellissa*, diss., Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 694, Helsinki
- Tigerstedt, E. N. 1971, *Svensk litteraturhistoria*, 4:e uppl., Stockholm: Natur & Kultur
- Topelius, Zacharias 2018, *Fältskärens berättelser*, utg. Sebastian Köhler och Anna Movall under medverkan av Pia Forssell, Zacharias Topelius Skrifter VII, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 826, Helsingfors
- Öhman, Christer 1991, *Den historiska romanen och sanningen. Historiesyn, värdestruktur och empiri i Georg Starbäcks historiska författarskap*, diss., Studia historica Upsaliensia 165, Uppsala

CAMILLA STORSKOG

»En svensk serie om svensk historia»

FÄLTSKÄRNS BERÄTTELSE
SOM TECKNAD SERIE I LEVANDE LIVET
OCH ILLUSTRERADE KLASSIKER

I utställningskatalogen *En målad historia. Svenskt historiemåleri under 1800-talet* inleder Mats Jönsson en artikel om filmkonstens bruk av historiemåleriet med orden »[a]ll historieförmedling säger mest av empiriskt värde om sin samtid.»¹ Konstaterandet utgår från föreställningen att en skildring av historien omtolkar det förflutna utifrån premisser som är typiska för sin egen tid. Tanken känns som klippt och skuren för Topelius, som nästan genom ett förvandlingsnummer fick den svenska stormaktshistorien att bli »ett fotfäste och en vägledare» i det finska nationsbygget.² Den kan tjäna som startpunkt också här. Min avsikt är att uppmärksamma de tecknade serier som vid 1900-talets mitt aktualiserade *Fältskärens berättelser* – inte utan påverkan från den nya historiska inramningen. Med manus av signaturen Kåbe-son (Knut Bengtsson) och bilder av Bo »Bovil» Vilson trycktes den tecknade serien *Fältskärens berättelser* som följetong i den svenska veckotidningen *Levande Livet* mellan 1942 och 1944 (bild 1).³ På sextioalet utkom i *Illustrerade Klassiker* tre nummer baserade på Topelius roman: *Kungens ring* (1963) och *Kungens karolin* (1965),

Bild 1

Bild 2a

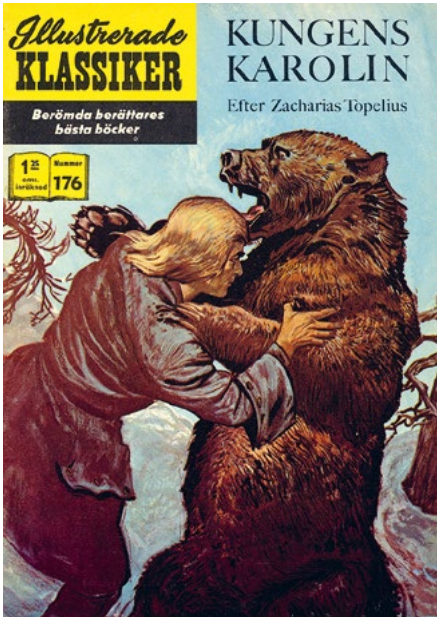

Bild 2b

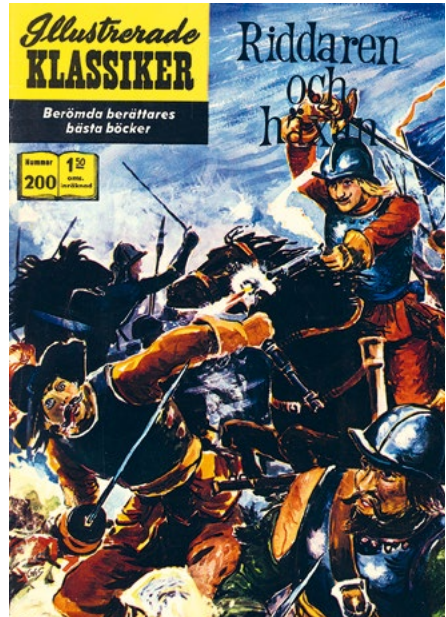

Bild 2c

båda med teckningar av Göte Göransson, samt *Riddaren och häxan* (1969) (bild 2a, 2b, 2c). *Riddaren och häxan* grundar sig på ett urval avsnitt i Kåbesons och Bovils långa följetong från 1940-talet, men rutorna har klippts och anpassats till serietidningens layout, försetts med pratbubblor, pärmbild av en okänd tecknare och en ny – något förbluffande – titel.⁴

Den här artikeln bygger delvis på en tidigare studie där jag fokuserar på hur de interikoniska referenserna i Bovils visuella berättarstrategi förankrade serieföljetongen i den svenska kultur- och konsthistorien snarare än i romanens finländska kontext.⁵ Någon övrig forskning kring serieadaptionerna av *Fältskärens berättelser* föreligger inte och antalet publikationer om Bo Vilson och Göte Göransson är få.⁶ Utöver att lyfta fram dessa, också i serieforskningen förbisedda verk, vill jag inledningsvis bidra till den sakta framväxande diskussionen om serieadaptioner av romaner. I diskussionen, till dags dato mindre livlig än den adaptions-teoretiska debatt som berör andra medier (till exempel dramatisering och filmatisering av romaner), efterlyses fortsättningsvis analysmodeller, verktyg och terminologiska begrepp som kan kasta ljus över det specifika i adaptionsprocessen från roman till tecknad serie. Med utgångspunkt i seriebearbetningarna av *Fältskärens berättelser* vill jag försöka visa hur överföringsprocessen från roman till tecknad serie kan studeras och förstås. Vad gäller i synnerhet serieföljetongen i *Levande Livet* anser jag att val och strategier i Bovils visuella historieskildring i hög grad är beroende av tiden för dess tillkomst, 1940-talets krigs- och beredskapstid. Hur detta kommer till uttryck vill jag avslutningsvis peka på genom att använda serieföljetongens parafrastiska bruk av Gustaf Cederströms målning *Karl XII:s likfärd* som exempel.

Perspektiv på serieadaptioner

I en samlingsvolym från 1998 med titeln *La Transécriture. Pour une théorie de l'adaptation: littérature, cinéma, bande dessinée, théâtre, clip* pläderar redaktörerna André Gaudreault och Thierry Groensteen för ett förhållningssätt till adaptationer – i vilket sammanhang som helst – som avstår från den typ av jämförande studium där en kopia ställs mot ett original. Med förhoppning om att berika analysperspektiven introduceras en ny terminologi. Gaudreault och Groensteen föreslår att den invanda termen »adaption» ersätts med *transécriture*, en mera abstrakt definition som enligt forskarduon har fördelen att uttrycka att fokus i granskningen närmast ligger på själva överföringsprocessen, inte på den text som anpassas. Ordet *transécriture* antyder i sig snarare en process, själva skaparprocessen, oberoende av om denna har att göra med litteratur, film eller tecknade serier.⁷ I den påföljande diskussionen definieras begreppet som en form av omskrivning där det som benämns källtextens *icone* flyttar över till ett annat medium och lämnar sitt avtryck i detta. Enligt Gaudreault skapar varje enskild läsning av en text en »bild» i läsarens föreställning, denna personliga bild av texten överförs sedan till adaptationen genom att gå genom ett annat mediums »kvarn».⁸ Med *icone* avser Gaudreault alltså den personliga bild som upphovsmannen till den nya versionen skapat sig av källtexten i egenskap av läsare, medan handling, tid, miljö eller persongalleri benämns *emprunts* (lån) – om de förblir originalet trogna.⁹ I Groensteens slutord till boken föreslås att resultatet av transponeringen till det nya mediet bäst kan studeras med fokus på olika nivåer i den omskrivna texten. Analysen kan till exempel koncentrera sig på adaptationens *fabula* (variationer i handling, berättarstruktur, persongalleri och förflyttningar i tid och rum), *medium* (formella och mediespecifika lösningar) eller *diskurs* (hur upphovsmannens subjektivitet eller den sociala, kulturella och ideologiska kontext där bearbetningen uppstått kommer till uttryck i adaptationen).¹⁰

Man kan fråga sig i vilken utsträckning Gaudreault och Groensteens nya terminologi motsvaras av en innovativ syn på frågor rörande adaptationsproblematik. I mitt tycke ter sig termen *transécriture* lockande därför att den bjuder på möjligheten att betrakta adaptationsprocessen som en form av översättning. I likhet med andra översättningar, tolkningar eller omdiktningar av en prototext kan remedieringar utgå från vitt skilda principer och välja olika strategier för att förverkliga omskrivningen. Beroende på »transkriberingens» syfte kan experiment med fabula, form eller diskurs mycket väl prioriteras högre än trohet till källtexten.

Tanken på att en »översättning» till seriemediet i grund och botten bygger på serieskaparens medvetna val och personliga uppfattning av källtexten kan vidareutvecklas genom att liknas vid »dominantbegreppet» som lades fram av Roman Jakobson år 1935 och som några decennier senare, via Anton Popovič och Peeter Torop, togs i bruk inom översättningsvetenskapen.¹¹ »Dominanten» definieras av Jakobson som »den fokuserande komponenten i ett konstverk: den styr, bestämmer och transformerar de övriga komponenterna och bestäms både av författaren till originaltexten och av översättaren som kan tvingas välja att respektera en av flera möjliga dominanter i enlighet med måltextens möjligheter eller syfte. Det är dominanten som garanterar strukturens integritet.»¹² I Torops utvidgning av konceptet förtydligas att dominanten dikteras från tre håll: den kommer till uttryck i prototexten och hos dess författare; den bestäms i enlighet med översättarens tolkningsstrategi; den kan också regleras med tanke på textens mottagare (den tänkta läsaren eller den mottagande kulturen i sin helhet).¹³

Fastställandet av den dominant som är styrande i källtexten och som bör ges uttryck i metatexten är ett avgörande moment i arbetet med en översättning: dominanten bestämmer vilka textuella aspekter som bör prioriteras och vilka som kan ses som mindre relevanta. Jakobsons dominantkoncept kan verka svärfångat och konturlöst, men besitter samtidigt en flexibilitet som kan göra det

till just det känsliga instrument som tillåter oss att reglera analysmetoderna enligt den enskilda textens egenskaper – till skillnad från en allmängiltig analysmodell som riskerar att användas som en checklista eller appliceras som ett raster över måltexten i tron att den kan säga något om alla adaptationer.¹⁴ Jag undersöker i det följande hur begreppet kan användas till att utforska *Fältskärens berättelsers* vandring från litterär klassiker till tecknad serie i två olika adaptationer, på 1940-talet respektive 1960-talet.

Att översätta till seriemediet: *Levande Livet*

De två seriepublikationernas paratextuella element avslöjar i båda fallen något om hur *Fältskärens berättelser* uppfattades i de nya sammanhangen och vilka aspekter av romanen som privilegierades vid överföringen. När det första avsnittet av Kåbesons och Bovils serieföljetong publicerades i *Levande Livet* hyllades den roman som låg till grund för bearbetningen med följande ord:

Den spännande handlingen, den medryckande stilen, de praktfulla historiska scenerna som på ett mästertligt sätt vävts in i denna släktkrönika, allt detta gör även på den moderne läsaren ett så friskt och levande intryck att man knappt tror att det är sant att Zacharias Topelius skrev *Fältskärens Berättelser* åren 1853–1867.¹⁵

I samma korta presentation omnämns *Fältskärens berättelser* som »svenska folkets käraste läsning». De aspekter av källtexten som betonas i citatet ovan – intrigen, spännings- och underhållningsvärdet, den »moderna» stilistiska säkerhet med vilken Topelius väver samman historiska händelser och fiktiva figurer – kan sägas vara de element i romanen som av uppdragsgivarna urskiljs som vinnande i satsningen på en serieföljetong baserad på texten. En snabbtitt på marknadsföringen av serien i *Levande Livet* bekräftar att motsvarande kriterier hade styrt själva omarbetningsprocessen.

En bevarad löpsedel i Bovilgårdens arkiv från tiden för publiceringen av det första avsnittet beskriver Kåbesons och Bovils serieföljetong som »svensk, nordisk, levande, spännande, historisk, rolig, och lärorik». Det inledande adjektivet utgör ett viktigt tillägg till presentationen, och slutklämmen – »*Sådan* skall en svensk serie vara!» – anger tonen för lanseringen av den tecknade serien: enligt veckotidningens presentation ska följetongen läsas som en »helt och hållet svensk serie», som »*en svensk serie om svensk historia*». ¹⁶

Ett bättre underlag för en bildserie i färger kan man inte tänka sig, och då det länge varit *Levande Livets* stora önskan att komma med en ny verkligt förstklassig, helt och hållet svensk serie, har det syntts oss naturligt att välja just *Fältskärens berättelser*. Serien har länge varit under förberedande, ty vi har ansett det viktigt att en så förnämlig serie också får ett förnämligt utförande. Även den bästa idé fördärvas som bekant om den kommer i kläparhänder. Nu har *Levande Livet* emellertid förvärvat konstnären Bo Vilson till detta arbete, och vi vågar tro att bildserien *Fältskärens berättelser* med tillhjälp av hans eleganta penna kommer att vinna lika stor popularitet som boken. Den tål att jämföras med de främsta serier som någonsin skapats i utlandet – och det bör glädja oss alla, ty *Fältskärens berättelser är en svensk serie om svensk historia*. EN SERIE MED VÄRDE!¹⁷

Enligt citatet kan metatextens dominerande spåras till det »genuint svenska» och till »förstklassigheten» i det konstnärliga utförandet, två komponenter som bidrar till att förhöja värdet på det populärkulturella seriemediet. Tack vare Bo Vilsons »eleganta penna» kan följetongen konkurrera inte bara med importerade serier utan också med den mera prestigefyllda romangenren. Frasen om fördärvande kläparhänder kan sägas varsla om den omilda behandling som Bovils serieföljetong fick när den omarbetades till *Illustrerad Klassiker* på 1960-talet. Vilka dominerande styrde produktionen av 1960-talets serietidningsversioner av *Fältskärens berättelser*?

Illustrerade Klassiker

Med underrubriken »Stories by the World's Greatest Authors» (»Berömda berättares bästa böcker») lanserades *Illustrerade Klassiker* under tidigt 1940-tal i USA av Albert L. Kanter som en lättسام bildningsform för ungdomar. Kanters avsikt med seriebearbetningarna av Verne, Dumas, Cooper, Stevenson, Dickens, Scott, med flera, var att förvandla superhjälteseriernas unga läsare till kännare av de stora klassikerna, samtidigt som verkens klassikerstatus skulle bidra till att förhöja den tecknade seriens anseende.¹⁸ Pedagoger och seriehatare invände att det var omöjligt att göra stor litteratur till serier utan att banalisera förlagan, men man kan också fråga sig i vilken utsträckning en kanoniserad roman kunde omarbetas till »illustrerad klassiker» utan att serien som konstform banaliserades. De första numren som utkom i USA, med en extrem komprimering av källtexten och låg konstnärlig kvalitet, befäste de båda farhågorna.¹⁹ Paul Ferstl påpekar att seriösa serieskapare ofta tog avstånd från publikationerna: »comic artists yearning for critical acclaim showed little interest in being connected to the series, choosing instead to display open criticism».²⁰ Att utforskandet av den tecknade seriens mediespecifika berättarstrategier inte hade högsta prioritet i Kanters projekt tycks, å andra sidan, vara något av en norm när seriemediet närmar sig pedagogikens domäner. I förordet till en relativt ny studie som undersöker bruket av tecknade serier inom undervisning i humaniora konstaterar Nicolas Rouvière att den tecknade serien fortfarande oftast används när man undervisar i något annat än det egna mediet.²¹ När den tecknade seriens genretypiska sätt att förmedla ett budskap proriteras lägre än innehållet lurar den ivriga läsaren nästan på konfekten. I synnerhet vid studiet av adaptationer ligger en stor del av tjusningen i att det nya mediet berättar en bra historia med andra medel, att mening kan skapas utgående från själva mediets möjligheter och begränsningar.

Bild 3a

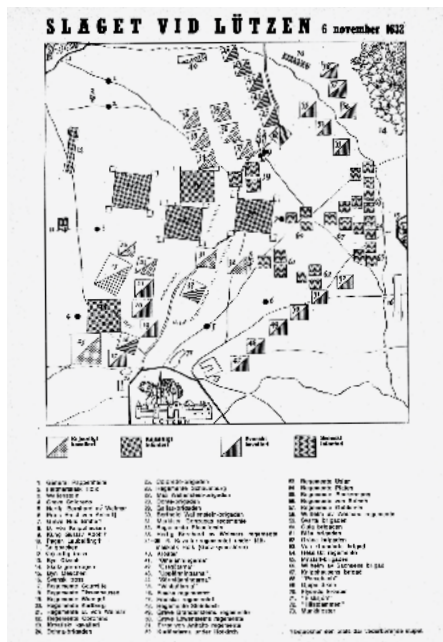

Bild 3b

Illustrerade Klassiker var ett projekt med avsikten att förena nytta med nöje, och publiceringen av *Fältskärens berättelser* motiveras i enlighet med denna princip i det första numret. På insidorna av omslaget till *Kungens ring* introduceras Zacharias Topelius för läsaren genom en kort författarbiografi. Här ges också information om trettioåriga krigets viktigaste händelser samt en översikt av härarnas formation vid slaget vid Lützen. Den litterära förlagans didaktiska tendens och kapacitet att fostra ungdomar i två länder betonas i presentationen: »[...] För många generationer av Sveriges och Finlands ungdom har äventyren i *Fältskärens Berättelser* varit den viktigaste – och kanske också den lättillgängligaste – källan för kunskapen om fosterlandets historia.» (bild 3a, 3b).

Idag, Bertila, kan du vinna dina riddarsporrar.

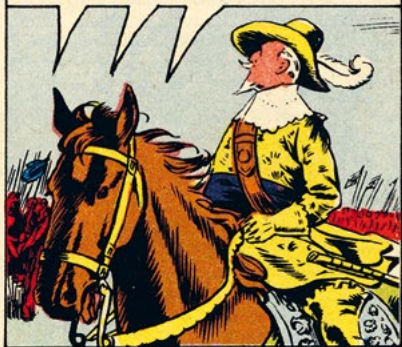

Bah, du som för fyra ryttere i fält...

Jag har aldrig vågat eftersträva en så stor utmärkelse, överste.

KUNGEN KOMMER!!! Leve Gustav II Adolf! Hurra, hurra, hurra, Huraaa!!!

Från fjärran länder och lugna boningar har vi kommit för att strida för frihet och sanning. Giv oss idag seger. Amen!

Slaget har börjat. Man slåss man mot man med svärd och kolvar. Segern är än den enes, än den andres.

TECKNINGAR: BO VILSON

Principen om historieförmedling i lättillgänglig form, som anses genrekarakteriserande för den traditionella historiska romanen, bevaras i serietidningarna genom denna kortfattade paratext samt i de textplattor som informerar om den historiska bakgrunden och förtydligar händelseförloppen i serierutorna. Summariska prologer och epiloger orienterar läsaren i sammanhanget och förklarar händelseförloppet. Formens förmodade lättillgänglighet kompliceras däremot av att berättartidens tempo stegrats nästan till ohållbarhet i de tunna serietidningarna.²² Trots den didaktiska ansatsen kan dominanten i *Kungens ring* därför spåras framför allt till berättelsernas underhållningsvärde. Under mottot »Följ med på äventyr – läs *Illustrerade Klassiker!*» utlovar baksidestexten »spännande och underhållande berättelser» av »världens främsta författare».

Hänvisningen till världslitteraturens författare ger oss anledning att fundera över huruvida de tre serietidningarna också utger sig för att vara en inkörsport till den »stora» romanen, i enlighet med Kanters grundtanke.²³ Genom frasen »Efter Zacharias Topelius» på omslaget avslöjar de två första serietidningarna att de är baserade på en litterär förlaga, vilket inte framgår explicit av titelvalet. *Kungens ring* övertar visserligen titeln från den första berättelsen i romancykeln, medan *Kungens karolin* motsvarar sjunde berättelsen, »De blå», i tredje cykeln. Däremot nämns inte Topelius namn någonstans i den tredje serietidningen med sin fantasieggande (och måhända internationellt mer gångbara) titel, *Riddaren och häxan*.²⁴ Prov på den »mästerliga» berättartekniken i källtextens ramberättelse kan å andra sidan knappt spåras i någon av *Illustrerade Klassikers* versioner av de tre olika berättelserna i romanen. Valet av titlar berättar snarare om att fältskär Bäck på 1960-talet har förlorat sin roll som förmedlare av historien. I *Riddaren och häxan* finns visserligen fältskärns profil infälld i den inledande serierutan men hans visuella närvaro motiveras inte på något sätt (bild 4). Berättarinstansen hade försvagats betydligt redan på 1940-talet i serieföljetongen i *Levande Livet*, som ändå

Bild 5a

Bild 5b

Bild 5c

Bild 5d

FÄLTSKÄRNS BERÄTTELSE

AF
Z. TOPELIUS.

Bild 5e

behöll Topelius titel: här reducerades ramberättelsen till de fyra vinjetter som inleder avsnitten 1, 32, 64, 96. Vinjetterna har tecknats med Carl Larssons illustrationer till 1880-talets praktupplaga av *Fältskärns berättelser* som förebild, men originalets heterogena åhörarskara – skolläraren, postmästaren, gamla mormor, unga Anne Sofi, pojkarna och flickorna – har försvunnit (bild 5a, 5b, 5c, 5d, 5e). Denna detalj kan ses som en förlust, men samtidigt också som en logisk konsekvens av valet av mediebearare: *Levande Livet* marknadsfördes bland annat som »en tidning för riktiga karlar och klämmiga pojkar» (bild 6). Samma tendens kunde iakttagas tjugo år senare: *Illustrerade Klassiker*, med endast en handfull kvinnliga författarnamn i katalogen, profilerade sig likaledes som »a boys' world».²⁵ I de nya sammanhangen presenterade sig de tecknade versionerna av Topelius verk inte egentligen som berättelser för 1800-talets breda och blandade lyssnarkrets som representeras i källtextens persongalleri, utan snarare som läsning för en ganska enhetlig (yngre) maskulin publik.

Bild 6

Fokus för serieadaptionerna lades på en kommersiell förmedling av romanens spänningsladdade intrig och didaktiska innehåll. Det innebär att berättartekniska finesser såväl i Topelius originalverk som i seriemediet åsidosattes, vilket stämmer överens med de resultat Jean-Paul Meyer kommer fram till i sin granskning av serieadapterade romaner med historiskt tema. Meyer fastslår att de exempel han undersökt kännetecknas av en nedvärdering av det visuella elementet, som om adaptionen inte kunde åstadkomma stort mer än en denotativ överföring av en text till bilder, ingenting utöver en vanlig illustration som visserligen kan vara mästertligt utförd, men som tvingar den tecknade serien att tillfälligt avstå från sin särprägel.²⁶ Hege Høiby anser att när Bovils bildberättelse gjordes om i *Illustrerade Klassiker* så få år efter att Göte Göranssons adaption av *Fältskärens berättelser* hade publicerats i samma serie kan det bero på att den sistnämnda inte höll godtagbar kvalitet. Vid sidan av Göranssons bilder till *Kungens ring*, med vårdslös färgsättning och Bertilas föga tidstroga utseende, står sig Bovils omklippta serieföljetong förvånansvärt bra trots att serierutorna har beskurits eller kombinerats på nytt sätt (bild 7a, 7b), även kronologiskt, för att passa in i det nya sidformatet och fått en bjärt färgläggning som till exempel resulterat i att romanens svarthåriga »häxa», Regina von Emmeritz, begävats med röda lockar (bild 8).

Många av Bovils berättartekniska finesser går ändå förlorade i operationen: tempot i serien som på 1940-talet sänks vid speciellt dramatiska handlingmoment stegras på 1960-talet genom klippningen och rökslingorna som i originalserien håller samman handlingen – om än endast dekorativt – offras i den senare versionen. På grund av bildbeskrivningen har växlingen mellan panoramabilder, närbilder och extrema närbilder ersatts av homogena hel- och halvporträtt. Denna radikala komprimering har gått hårt åt det konstnärliga värdet i 1940-talets bildberättelse. I originalversionen som tecknad serie väcker *Fältskärens berättelser* i själva verket en hel bildtradition till liv där historiska händelser av nationellt värde

skildras i okritiska men fantasieggande scener: historiemåleriet. I Bovils strippar för *Levande Livet* inkorporeras nämligen inte bara serierutor baserade på Carl Larssons kända illustrationer till *Fältskärens berättelser* utan också reproduktioner i miniformat av kända svenska historiemålningar. Jag vill argumentera för att just de svenska nationalklenoder som infogas i serieföljetongen förvandlar romanens, ur ett svenskt perspektiv något förfinskade historieskrivning, till en »genuint» svensk bildberättelse i stånd att stärka och stimulera den svenska nationella identiteten under beredskapstiden. Återanvändningen av historiemålarnas estetiserande krigsskildringar och hyllningar till hjältar från Sveriges långa 1600-tal ger näring åt den nationalkänsla som redan valet av roman och mediebärare uppmuntrade. Det är fråga om ett bruk av den kollektiva egendom som Hans Lund benämner kulturella ikoner, artefakter som bidrar till att »befästa och vitalisera den egna kulturhistorien och den egna identiten».²⁷ Samtidigt kan de interikoniska referenserna till bildkonstens monumentala historiemåleri också ses som ett tidigt försök att förädla seriemediet och upphöja det från populärkulturen till den nionde konstformen. De skickligt utförda reproduktionerna av och parafaserna på kända verk ur den svenska konsthistorien – som Carl Wahlboms *Gustaf II Adolf återfinnes död efter slaget vid Lützen* (1855) – får följetongen i *Levande Livet* att leva upp till den »verkligt förstklassiga, helt och hållet svenska serie» som utlovades i samband med publiceringen av det första avsnittet (bild 9a, 9b).

Fältskärens berättelser i tidningen *Levande Livet*

Till skillnad från *Illustrerade Klassikers* serietidningar kan den tidigare adaptationen i *Levande Livet* alltså ses som en tolkning som läser källtexten genom en ny lins och från ett nytt perspektiv. Mari Hatavara, som har granskat det tidiga svenska mottagandet av Topelius historiska roman, uppger att *Fältskärens berättelser*

Bild 7a

Bild 8

Bild 7b

1 NÄR NATTEN KOMMER, ÄR DET BLÖDIGA SLAGET TILL ÄNDA. DEN UTTRÖTTADE SVENSKA HÄREN BEHÅLLER SLAGFÄLTET, MEDAN RESTERNA AV DEN KEJSERLIGA HÄREN DRÄ SIG TILLBÅKA TILL BOHMEN, MEN I HELA DEN KATOLSKA VÄRLDEN VÄCKER MEDDELANDET OM SLAGET JUBEL, TY SLAGET HAR KRÄVTT DEN SVENSKA KONUNGENS LIV.

Bild 9a

Bild 9b

kritiserades i svensk press för att ha gjort anspråk på en historia som var mera svensk än finsk: »the reception in Sweden, although positive in its overall tone, rebuked Topelius for giving too much emphasis to Finnish history. From the Swedish perspective, the history Topelius wrote about was Swedish, and the Swedes scorned Topelius' attempt to appropriate a part of Swedish history for Finland, which had only been a small part of the Swedish kingdom at the time depicted.»²⁸ *Levande Livets* presentation av serieföljetongen med insisterandet på det »genuint svenska» kan tydas som ett försök att återbördna den svenska historien till Sverige. De interikoniska referenserna i Bovils visualisering av romanen pekar i samma riktning.

Valet av *Fältskärens berättelser* som underlag för en serieföljetong i en veckotidning är knappast oberoende av behovet av nationell sammanhållning och hjältetyper som gav sig till känna under krigs- och beredskapsåren.²⁹ Att också tecknade serier kunde spela en roll som propagandalitteratur i Sverige under andra världskriget undersöks av historikern Michael F. Scholz. I artikeln »Between Propaganda and Entertainment. Nordic Comics 1930s–1950s», skriver Scholz: »All comics published during the war, whether of Swedish origin or imported, were consciously or unconsciously part of the psychological warfare.»³⁰ *Fältskärens berättelser* var inget otippat val för en serieadaptation på 1940-talet. Under andra världskriget, påpekar Scholz, vände enheten för serieproduktion inom koncernen Bonnier (Alga) blicken speciellt mot litterära verk som utspelade sig under vikinga- och stormaktstiden: »*Alga* produced several comics about the heroic Swedish times, about the Viking age and warrior kings, a lot of them after popular Swedish novels. Most successful were *Fältskärens berättelser* about king Gustav Adolph the Great for Bonnier's *Levande Livet* (1942–1944) and *Karolinerna* about the Swedish warrior king Charles XII's campaign against Russia for Alga's *Veckans Serier* (1942–1943).»³¹ Den mytologisering av historiska händelser och personligheter som är

utmärkande inte bara för Topelius roman men också för Verner von Heidenstams *Karolinerna* pågår även i historiemåleriet, vars skildringar svarade mot ett landsomfattande behov av »mytiska berättelser om den gemensamma dätiden».³² I likhet med *Fältskärens berättelser* och *Karolinerna*, som var populär läsning och levande klassiker på 1940-talet, torde den bildskatt som utnyttjades i serieföljetongen ha varit bekant för den breda allmänheten. Det har påpekats att Carl Larssons tolkning av *Fältskärens berättelser* gjorde romanen till »en klassiker i svensk bokkonst»,³³ likaså att historiemåleriet snabbt uppnådde ikonisk status genom den massiva spridningen av reproduktioner i läroböcker, veckopress och illustrerade tidskrifter, samt genom ett flitigt återbruk i skönlitteraturen eller som jul- och vykort.³⁴ De många reproduktionerna bidrog till att »motiven kom att sjunka in i svenskarnas medvetande», understryker Tomas Björk.³⁵ Kristoffer Arvidsson fastslår att inflytandet från dessa historiska tablåer »sträcker sig in i vår egen tid, men då i populärkulturen snarare än i konsten».³⁶

Avsnitt 127 och Gustaf Cederströms karolinska motiv

Gustaf Cederström är en av de historiemålare vars verk – åtminstone sju på motivet Karl XII – fogas in i serieföljetongen i *Levande Livet*. Det allra sista avsnittet, nr 127, framstår som ett assemblage av två av Cederströms kända karolinska motiv – *Likvakan i Tistedalen* (1893) och *Karl XII:s likfärd* (1878 och 1884) – i kombination med Carl Larssons illustration, som skildrar de efter fälttåget till Norge återtagande karolinerna från kapitlet »Skuggan av ett namn» i den tredje cykeln av *Fältskärens berättelser* (bild 10a, 10b, 10c). I den första serierutan har Cederströms *Likvakan* beskrivits så att en sluten grupp på tre misströstande soldater står i blickfånget. Bildtexten lyder: »Karl XII har fallit. När karolinerna håller vaka vid hans bår inser de att det norska fälttåget är förlorat. Ensam

Bild 10c

hade Kung Karl burit på sina skuldror ett helt tidevarv som nu är avslutat och aldrig mer skall uppstå». Texten återknyter till den avslutande serierutan i följetongens föregående avsnitt (nr 126) som utgörs av en reproduktion av Cederströms *Den 30 november 1718*; kungens död framgår av bildtexten.

I avsnitt 127 intas huvudrollen av Cederströms karolinska soldater som i procession bär den döde kungen över fjällen. Serieversionen utnyttjar alltså legenden, skapad av Jöran Nordberg i *Konung Carl den XII:tes historia* från 1740, om hur Karl XII bars på bår över riksgränsen: en litterär fiktion som saknar motstycke både i verkligheten och i Topelius roman.³⁷ I romanen nås Armfelt's finska trupper av dödsbudet genom en norsk postiljon och bryter sedan upp för att i snöstormen ta sig över de norska fjäl-

len och in i Jämtland. Ur snöyran stiger den övermänskliga Gösta Bertelsköld fram; efter att ha burit en kanon på sina axlar och med bara händerna brutit sönder en transportsläde till bränsle vänder han om för att rädda »Finlands sista här».³⁸ Att Bertelskölds melodramatiska monolog och finsknationalistiska hyllning förkortas och görs allmängiltig i serieversionen är väsentligt, men än mer intressant är den omarbetning som Cederströms målning genomgår. I serierutan saknas originalmålningens ödmjuka gamle jägare som står till vänster om processionen och som brukar ses som betraktarens identifikationsfigur.³⁹ På Cederströms tavla böjer han sitt huvud i respekt och »i en uppmaning till betraktaren att inta samma attityd».⁴⁰ Den skjutna örnen han bär över axeln har lästs som en »spegelbild av den nyss stupade kungen».⁴¹ Därpå följande ruta utgörs av en närbild av Bertelskölds ansikte i det ögonblick han fattar beslutet att gå tillbaka upp i fjällen för att rädda sina landsmän. Serieversionens sekventiella berättande förvandlar alltså den tappra soldaten till läsarens identifikationsfigur. Där Cederströms målning, genom jägargestalten, uppmanade det sena 1800-talets nationalistiska betraktare att böja sitt huvud i sorg inför den svenska stormaktsdrömmens sista resa, anmodas läsarna av *Levande Livet* snarare känna igen sig i budskapet om sammanhållning, offervilja och mod, som förmedlas genom den nya identifikationsfigurens hållning. Genom denna nytolkning återknyter duon Bovil och Kåbeson snarare till budskapet om ett folks samhörighet, centralt hos Topelius, än till innebörden i Cederströms målning.

Med avstamp i adaptationsanalytisk problematik har jag lagt fram ett förslag på hur de tecknade versionerna av *Fältskärens berättelser* kan läsas och förstås. Direkta lån från källtexten – handling, protagonist, tid och miljöer – har bedömts som mindre intressanta vid studiet av de tecknade serierna eftersom de formella lösningarna, speciellt i *Illustrerade Klassikers* version, inte utforskar det nya mediets möjligheter nämnvärt. Mediespecifika lösningar och för-

hållningssättet till tidpunkten när serien utkom blir däremot av större intresse i *Levande Livets* produktion från andra världskrigets år. Med stöd i Roman Jakobsons dominantbegrepp kan det fastställas att det styrande elementet i denna serieföljetong var ambitionen att göra *Fältskärns berättelser* till »en svensk serie om svensk historia». Enligt principen »bort och hem igen» ruckar adaptationen på det finska perspektivet i Topelius roman och placerar berättelsen i en svensk kontext i ett tidsskede när behovet av att samla folket och nationen gjorde sig påmint, till skillnad från *Illustrerade Klassikers* historieförmedling. I detta senare sammanhang är det snarare de didaktiska aspekterna av romanen och kommersialiseringen som står i centrum. *Levande Livets* val av källtext låg rätt i tiden men behövde vinklas för att bättre bidra till den mytologisering av svenska hjältar och förgångna epoker som pågick i andra populära adaptationer från samma tid. Referenserna till Carl Larssons älskade illustrationer och till det nationalromantiska historiemåleriet i Bovils visualisering av romanen kunde med fördel utnyttjas för detta syfte. Romanens historiska händelser gestaltades med hjälp av en bildskatt i stånd att stimulera nationell identitet och sammanhållning under det tidiga 1940-talet, vilket jag har försökt belysa genom analys exemplet från serieföljetongens sista avsnitt.

Noter

- 1 Jönsson 2014, s. 107.
- 2 Topelius 1845, s. 192.
- 3 Käbeson & Bovil 1942–1944.
- 4 Serieföljetongen i 127 avsnitt i *Levande Livet* bygger på de nio berättelser som utgör de tre första av fem cykler i *Fältskärens berättelser* (I: »Konungens ring», »Svärdet och plogen», »Eld och vatten»; II: »Rebell mot sin lycka», »Hexan», »Majniemi slott»; III: »De blå», »Flyktingen», »Skuggan af ett namn»). De 32 sidor långa serietidningarna *Kungens ring* och *Riddaren och häxan* summerar den första cykelns tre berättelser. *Kungens karolin* är baserad på den tredje cykeln.
- 5 Se Storskog 2017.
- 6 Om Bo Vilson, se Vilson 1992, Groensteen 2015 samt konstnärshemmet Bovilgården, www.bovil.se. Harnby 2012 innehåller information om *Fältskärens berättelser*. Om Göransson, se Reimerthi 2003 och 2005.
- 7 Jfr Gaudreault 1998, s. 268: »le mot transécriture infère pour sa part plutôt un processus, le processus même de l'écriture, que celle-ci soit littéraire, cinématographique, 'bédésèque' ou autre [...]».
- 8 Jfr Gaudreault 1998, s. 269: »chaque lecture d'un texte, chaque lecture singulière, produi[t] dans l'esprit du lecteur ce que l'on pourrait appeler un 'icone' du texte et [...] ce serait cet icone du texte que l'adapteur adapter[a], le faisant passer dans la 'moulinette' d'un autre média».
- 9 Gaudreault 1998, s. 269.
- 10 Groensteen 1998, s. 273.
- 11 Osimo 2010, s. XXI.
- 12 Jakobson 1974, s. 118.
- 13 Osimo 2010, s. XXII.
- 14 På tal om mångtydigheten i Jakobsons koncept, jfr McHale 1986, s. 55 f.: »Jakobson's critics have sometimes complained that his dominant is not a single unified concept, but more like a *bundle* of concepts. I agree; in my view, however, this is not a flaw but on the contrary, a virtue. The flaw in Jakobson's lecture if there is one, lies in its failure to state explicitly that there is no *one* dominant, but rather that the dominant is a 'floating' concept, applicable at different levels on analysis and over different ranges of phenomena. Confronting one and the same text, we may discern quite different dominants depending upon what question we are intent on answering. If we approach the text synchronically and in isolation, we may identify one dominant; if we approach it from the point of view of its position in the evolution of the literary system, we may identify a different dominant; if we analyse it as an example from the history of verse, we may discern yet another one; if as an example of verbal art in general, a fourth; and so on. In short, the dominant is a strategic category, and a good deal of misunderstanding might have been avoided if Jakobson had said so in so many words.»
- 15 »*Fältskärens Berättelser* blir bildserie i *Levande Livet*» 1942, s. 21. Årtalen 1853–1867 avser den första bokupplagan av romanen.

- 16 Kursiv i originaltexten.
- 17 »*Fältskärens Berättelser* blir bildserie i *Levande Livet*» 1942, s. 21.
- 18 Ferstl 2010, s. 61.
- 19 Jones 2011, s. 17.
- 20 Ferstl 2010, s. 61.
- 21 Rouvière 2012, s. 10: »[la bande dessinée] est encore utilisée le plus souvent pour enseigner autre chose qu'elle-même».
- 22 I förordet till den norska nyutgåvan av serietidningarna bedöms händelseförloppet i *Riddaren och häxan* trots allt som tydligare (»ryddigare») för den oinvigde än den föregående *Kungens ring*: »Den kanske viktigste forskjellen er at herværende 'Ridderen og heksen' virker en god del ryddigere enn forjengeren, og det til de grader at man faktisk får en og annen aha-opplevelse, spesielt hvis man ikke har inngående kjennskap til Topelius' verk. Vært å nevne er slutten, der slektskapet mellom Bertila og det han har trodd er søsteren blir avslørt. Denne interessante detaljen er ikke med i 'Kongens ring', annet enn at hertugen av Weimar midt i historien påstår at Emmerentia er Bertilas mor, og Bertila korrigerer ham», jfr Høiby 2014, s. 52.
- 23 Jfr Høiby 2014, s. 4.
- 24 Vasaborna kallar Regina von Emmeritz »häxan» eftersom rykten har spridits att hon »har sålt sig åt hin häle mot att i sju år få vara vackrast i världen. [...] hennes ögon kan förtrolla», jfr bild 8. *Classics Illustrated* lät serietidningarna baserade på Topelius roman översättas till flera språk och gav ut dem i Danmark, Norge, England, Tyskland, Nederländerna, Grekland och Mexiko, jfr Harnby 2012.
- 25 Jones 2011, s. 136.
- 26 Meyer 2012, s. 157: »De fait, la plupart des reprises de romans en bande dessinée se sont longtemps caractérisées par une forte soumission du graphisme, comme si l'adaptation ne pouvait être autre chose qu'une mise en images dénotative du texte, voire une simple illustration, certes magistrale parfois, mais contraignant la BD à abandonner momentanément sa spécificité.»
- 27 Lund 2012, s. 155.
- 28 Hatavara 2015, s. 82. I inledningen till den nya utgåvan av *Fältskärens berättelser* presenterar Sebastian Köhler den tidiga receptionen av romanen. De recenserar som i svensk press uttryckte åsikten att Topelius överdrivit de finska insatserna i Sveriges och Finlands gemensamma historia framstår här som en liten minoritet, jfr Köhler 2018, s. LXV och LXIX.
- 29 Veckotidningen kan ses som en mediebärare som på sitt sätt arbetar för att skapa en folkgemenskap och förmedla nationella referenspunkter.
- 30 Cortsen, Kauranen, Larsen, Magnussen & Scholz 2014, s. 122.
- 31 Cortsen, Kauranen, Larsen, Magnussen & Scholz 2014, s. 122.
- 32 Jönsson 2014, s. 111.
- 33 »Illustrationer. Fältskärens berättelser», Zacharias Topelius Skrifter, <http://www.topelius.fi/index.php?docid=35> (hämtad 22/7 2015). Se också Storskog 2011 om Larssons illustrationer.

- 34 Jfr Björk 2014, s. 67 ff.; Ericsson 2014, s. 86; Jönsson 2014, s. 111. Också filmen bidrog till att bilder av denna typ cirkulerade. I John W. Brunius film *Karl XII* från 1925 iscensattes bland annat Cederströms målning *Karl XII:s likfärd*, se Jönsson 2014.
- 35 Björk 2014, s. 68.
- 36 Arvidsson 2014, s. 9.
- 37 Se t.ex. Ericsson 2014, s. 94 och 105, not 43; Jönsson 2014, s. 114; Lund 2012, s. 99 f.
- 38 Topelius 2018, s. 708.
- 39 Jönsson 2014, s. 108.
- 40 Ericsson 2014, s. 97, se också Jönsson 2014, s. 108.
- 41 Lund 2012, s. 100.

Källor och litteratur

- Arvidsson, Kristoffer 2014, »Inledning», Kristoffer Arvidsson (red.), *En målad historia. Svenskt historiemåleri under 1800-talet*, Göteborg: Göteborgs konstmuseum, s. 9–41
- Björk, Tomas 2014, »Historiemåleriets tradition, metod och mottagande», Kristoffer Arvidsson (red.), *En målad historia. Svenskt historiemåleri under 1800-talet*, Göteborg: Göteborgs konstmuseum, s. 43–71
- Cortsen, Rikke Platz, Ralf Kauranen, Louise C. Larsen, Anne Magnussen & Michael F. Scholz 2014, »Between Propaganda and Entertainment: Nordic Comics 1930s–1950s», Stephan Packard (Hrsg.), *Comics & Politik*, Berlin: Christian A. Bachmann Verlag, s. 111–132
- Ericsson, Peter 2014, »Karolinska utopier. Gustaf Cederströms karolinska bildvärld», Kristoffer Arvidsson (red.), *En målad historia. Svenskt historiemåleri under 1800-talet*, Göteborg: Göteborgs konstmuseum, s. 85–105
- Ferstl, Paul 2010, »Novel-Based Comics», Mark Berninger, Jochen Ecke & Gideon Haberkorn (eds.), *Comics as a Nexus of Cultures*, Jefferson: McFarland, s. 60–69
- »Fältskärens Berättelser blir bildserie i *Levande Livet*», *Levande Livet* nr 10, 1942, s. 21
- Gaudreault, André 1998, »Variations sur un problématique», André Gaudreault & Thierry Groensteen (dirs.), *La Transécriture. Pour une théorie de l'adaptation: littérature, cinéma, bande dessinée, théâtre, clip*, Québec/Angoulême: Nota Bene/Centre national de la bande dessinée et de l'image, s. 267–272
- Groensteen, Thierry 1998, »Le processus adaptatif. (Tentative de récapitulation raisonnée)», André Gaudreault & Thierry Groensteen (dirs.), *La Transécriture. Pour une théorie de l'adaptation: littérature, cinéma, bande dessinée, théâtre, clip*, Québec/Angoulême: Nota Bene/Centre national de la bande dessinée et de l'image, s. 273–277
- Groensteen, Thierry 2015, »Connaissez-vous Bovil? », 24/4 2015, <http://neuviemeart.citebd.org/spip.php?article927> (hämtad 22/9 2017)
- Harnby, Björn 2012, »Fältskärens berättelser», <http://www.harnby.com/Seriesida/faltskarn.htm> (hämtad 22/9 2017)
- Hatavara, Mari 2015, »Composing Finnish National History. Zacharias Topelius' *The Surgeon's Stories*», Linda Kaljundi, Eneken Laanes & Ilona Pikkanen (eds.), *Novels, Histories, Novel Nations. Historical Fiction and Cultural Memory in Finland and Estonia*, Helsinki: Finnish Literature Society, s. 79–97
- Høiby, Hege (red.) 2014, *Illustrerte klassikere* bd. 47, Oslo: Egmont
- Høiby, Hege 2014, »Inledning», Hege Høiby (red.), *Illustrerte klassikere* bd. 47, Oslo: Egmont, s. 4
- Jakobson, Roman 1974, »Dominanten», *Poetik och lingvistik*. Litteraturvetenskapliga bidrag valda av Kurt Aspelin och Bengt A. Lundberg, Stockholm: PAN/Norstedts, s. 118–124
- Jones, William Jr. 2011, *Classics Illustrated. A Cultural History*, Jefferson, NC: MacFarland

- Jönsson, Mats 2014, »Projicerad historia på duk i vittnens närvaro. Karl XII:s likfärd och filmiskt berättande», Kristoffer Arvidsson (red.), *En målad historia. Svenskt historiemåleri under 1800-talet*, Göteborg: Göteborgs konstmuseum, s. 107–119
- Kåbeson [Knut Bengtsson] & Bovil [Bo Vilson] 1942–1944, *Fältskärens berättelser*, avsnitt 1–127 i *Levande Livet* 10/1942–35/1944 (inga avsnitt i 44/1943 och 46/1943 samt 4/1944)
- Köhler, Sebastian 2018, »Inledning», utg. Sebastian Köhler och Anna Movall under medverkan av Pia Forssell, Zacharias Topelius Skrifter VII, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 826, Helsingfors, s. [XVII]–XCVI
- Lund, Hans 2012, *Kulturella ikoner i text, musik och bild*, Stockholm: Carlsson
- McHale, Brian 1986, »Change of Dominant from Modernist to Post-Modernist Writing», Doouwe W. Fokkema & Hans Bertens (eds.), *Approaching Post-modernism*, Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, s. 53–80
- Meyer, Jean-Paul 2012, »À propos des albums de BD adaptés de romans: de la transposition littéraire à la transposition didactique», Nicolas Rouvière (dir.), *Bande dessinée et enseignement des humanités*, Grenoble: Ellug, s. 157–170
- Osimo, Bruno 2010, »Peeter Torop per la scienza della traduzione», Peeter Torop, *La traduzione totale. Tipi di processo traduttivo nella cultura*, Milano: Hoepli, s. VII–XXIX
- Reimerthi, Claes 2003, »Äventyr i väst», *Bild & Bubbla* 3, s. 60–77
- Reimerthi, Claes 2005, »Biggles, Mowgli och Texas Jim – Göte Göransson och serierna», Thomas Storn (red.), *Svensk seriehistoria. Första boken från Svenskt Seriearkiv*, Åkarp: Seriefrämjandet, s. 9–49
- Rouvière, Nicolas 2012, »Introduction», Nicolas Rouvière (dir.), *Bande dessinée et enseignement des humanités*, Grenoble: Ellug, s. 7–18
- Storskog, Camilla 2011, »Patto narrativo e paratesto in *Fältskärens berättelser* (*I racconti del chirurgo di campo*) di Zacharias Topelius», *Paratesto* 8, s. 121–134
- Storskog, Camilla 2017, »Topelius i serieformat. Interikonicitet som visuell berättarstrategi i Bovils *Fältskärens berättelser*», David Gedin (red.), *De tecknade seriernas språk. Uttryck och form*, Stockholm: Gedin & Balzamo Förlag, s. 140–164
- Topelius, Zacharias 1845, »Äger Finska Folket en Historie?», *Joukahainen* II, 1845, s. 189–217, <http://topelius.fi/index.php?docid=94> > Småskrifter > Äger Finska Folket en Historie?
- Topelius, Zacharias 1884, *Fältskärens berättelser*, tredje cykeln, 7:e uppl., illustr. Carl Larsson, Stockholm: Bonniers
- Topelius, Zacharias 2018, *Fältskärens berättelser*, utg. Sebastian Köhler och Anna Movall under medverkan av Pia Forssell, Zacharias Topelius Skrifter VII, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 826, Helsingfors
- Vilson, Björn 1992, *Boken om Bovil. En serietecknande konstnär*, Stockholm: Carlsen/if

WEBBPLATSER

Bovilgården, <http://www.bovil.se>

»Illustrationer. Fältskärens berättelser», Zacharias Topelius Skrifter, <http://www.topelius.fi/index.php?docid=35>

Bildkällor

s. 72

Bild 1: Bo Vilson, *Levande Livet*, nr 12, 1942

Bild 2a: *Kungens ring, Illustrerade klassiker*, nr 161, 1963

Bild 2b: *Kungens karolän, Illustrerade klassiker*, nr 176, 1965

Bild 2c: *Riddaren och häxan, Illustrerade klassiker*, nr 200, 1969

s. 79

Bild 3a och 3b: *Kungens ring, Illustrerade klassiker*, nr 161, 1963

s. 80

Bild 4: Bo Vilson, *Riddaren och häxan, Illustrerade klassiker*, nr 200, 1969

s. 82

Bild 5a: Bo Vilson, *Levande Livet*, nr 10, 1942

Bild 5b: Bo Vilson, *Levande Livet*, nr 41, 1942

Bild 5c: Bo Vilson, *Levande Livet*, nr 21, 1943

Bild 5d: Bo Vilson, *Levande Livet*, nr 3, 1944

s. 83

Bild 5e: Carl Larsson, *Fältskärens berättelser*, 1883

s. 84

Bild 6: Reklamblad i *Levande Livet*, nr 52, 1943

s. 87

Bild 7a och 8: Bo Vilson, *Riddaren och häxan, Illustrerade klassiker*, nr 200, 1969

Bild 7b: Bo Vilson, *Levande Livet*, nr 34, 1942

s. 88

Bild 9a: Bo Vilson, *Levande Livet*, nr 39, 1942

Bild 9b: Carl Wahlbom, *Gustaf II Adolf återfinnes död efter slaget vid Lützen*, 1855.

Nationalmuseum, Stockholm, foto Erik Cornelius, public domain

s. 91

Bild 10a och 10b: Bo Vilson, *Levande Livet*, nr 35, 1944

s. 92

Bild 10c: Gustaf Cederström, *Karl XII:s liktåg*, 1878. Göteborgs konstmuseum,

foto Hossein Schatlou

JYRKI NUMMI

Finlands mö och landskapet

OM LANSERINGEN AV
ETT NATIONELLT MOTIV I TOPELIUS
»KUNGENS HANDSKE»

Två av 1800-talets internationella kulturella innovationer hade en central inverkan på utformningen av den unga finska litteraturen: ett visst landskap uppfattat som en nationell trop, och begreppet folk (*das Volk, kansa*).¹ Båda dessa innovationer hade en nära anknytning till den finsk-nationella rörelsens politiska program, som var en lokal variant av 1800-talets mest framgångsrika och internationella företeelse – nationalismen.

Zacharias Topelius anses som *primus inter pares* bland 1800-talets finska författare och en av dem som etablerade det finska nationallandskapet. Topelius tidigaste omfattande verk, *Finland framställt i teckningar* (1845–1852), var den första historiska och topografiska presentationen av Finlands olika regioner. Topelius sammanförde och förenade här olika drag i naturen till ett finskt landskap och påverkade därmed i hög grad uppkomsten av det patriotisk-geografiska begreppet det finska fosterlandet. Han lanserade, jämsides med Johan Ludvig Runeberg, de finska versionerna av nationellt betydelsefulla landskap², inte minst den emblematiske panoramavyn av en insjö sedd från en höjd.³

Topelius uppfattning om Finland som ett fattigt, men vackert och älskat land i norr personifieras i bilden av Finlands mö som han använder i historiskt och ideologiskt viktiga episoder och scener i romaner, noveller och sagor, dock utan att använda själva benämningen.⁴ I den historiska novellen »Kungens handske» skapade Topelius en version av mön *avant la lettre* i form av Betta Sivert, en ung kvinna som novellens hjälte Lennart Croneld förälskar sig i.⁵

Historien om personifikationen Finlands mö börjar tidigt under den autonoma tiden. I och med att de svensksinnade hyste politiskt hopp om att Finland skulle återgå till svenskt styre sågs Finland, särskilt i Sverige, som Moder Sveas dotter förlorad till Ryssland. I dikten »Aura till Svea» från 1840 framställer Frans Michael Franzén Finland som mön Aura längtande efter sin fostermor Svea. Emil von Qyanten skrev 1856 dikten »Suometar» där Finland som en ung mö tas till fånga av en jätte. Mögestalten hade förekommit i finsk diktning redan på 1840-talet. August Ahlqvist författade då en allegorisk berättelse om de finsk-baltiska systrarna där Finlands mö är en av dem, och Elias Lönnrot har i *Kanteletar* (1840) en dikt med titeln »Suomettaren kosijat».⁶

När »Kungens handske» utkom höll Finlands mö på att vinna insteg i konsten och litteraturen. Överraskande nog var det en rysk konstnär som 1862 utformade en finsk fyrtiomarkssedel där en vacker ung flicka i folkdräkt sitter på en sten med Finlands vapen intill sig. Kvinnogestalten visar sig i Topelius novell vid samma tid som den fennomanska rörelsen i början av 1860-talet splittrades i politiska fraktioner och den gemensamma synen på Finland färgades i tämligen olika nyanser. Nedan analyseras den retoriska figuren och tropen Finlands mö i en central sekvens av Topelius novell.

Folkskildringen

Finlands mö framträder i »Kungens handske» vid tidpunkten för en kris i den fennomanska rörelsen då språkfrågan, politiska åsikter och rentav personliga relationer splittrade rörelsen i fraktioner som fick ett långvarigt inflytande på föreställningarna om finskhet. Till en början betraktades finskheten allmänt som uttryck för de agrara värderingarna bland det så kallade folket. Finlands mö intog efter hand en position som företrädare för det finska vid sidan av allmogen.

1800-talets nationalism var väsentligen en urban rörelse som identifierade sig med landsbygden och betraktade dess invånare som representanter för det autentiska. I hela Europa ville det nationella projektets ledare – den nya växande medelklassen – dra in landsbygdsbefolkningen i den politiska mobilisering som medelklassen drev för att få politiskt inflytande på bekostnad av den kosmopolitiska överklassen. Eftersom medelklassens ambitioner stod i konflikt med denna aristokrati måste den bygga sin identitet på annan grund. Den hittade man hos den exotiska allmogen i attityder, åsikter, seder och språk.⁷ I Finland betonade den fennomanska fraktionen av den finsknationella rörelsen det (enligt dem) förtryckta folkets etniska rötter och muntliga traditioner som en ursprunglig kultur, där det finska språket och dess dialekter spelade en central roll.⁸

När nationsbyggarna hade hittat ursprunget till sin identitet hos allmogen, började de använda den som en kraftkälla för att främja sin politiska agenda i folkets namn och framstod småningom som representanter för detta folk. Det kulturella projektets centrala mål var att åstadkomma politisk och kulturell enhet mellan den urbana medelklassen och allmogen. Rollerna i det här skådespelet författades av representanter för den bildade urbana medelklassen och de intellektuella, som ansåg det som sin uppgift att tala med folkets röst och uppträda som medlare och ombud mellan staten och folket.⁹

Till en början återspeglades detta förbund i litteraturen och konsten som var de effektivaste redskapen i tidens ideologiska opinionsbildning. J. V. Snellman, som var en central offentlig gestalt och en ledande opinionsbildare inom den finsknationella rörelsen, ställde direkta krav på att litteraturen skulle främja förbundet.¹⁰ Det nationella programmets litterära grundval ingår i den tradition som etablerades av 1800-talets stora författare J. L. Runeberg, Zacharias Topelius, Elias Lönnrot och Aleksis Kivi.

Den finska litteraturen beskriver i överflöd folket i form av folkskildringar (*kansankuvau*s) eller folkbilder (*kansankuva*).¹¹ Frågan är hur den urbana, bildade medelklassen kunde identifiera sig med landsbygdens genuint fattiga representanter för folket. Ett preliminärt svar lyder: med hjälp av konst och litteratur. 1800-talet var övervägande visuellt inriktat och nationella åsikter uttrycktes ofta i estetiska termer.¹²

Folkskildringen har fått en speciell status i den finska litteraturens nationella repertoar. Dess bredaste innebörd avser en typ av berättelse som i sin fullt utvecklade form utgör en undergenre av den realistiska romanen. De genretypiska elementen är uppenbara. Berättelsen har en uppsättning av specifika miljöer som byn och ödemarken, typiska karaktärer, till exempel bönder, pigor och drängar, och berättelsen bör inkludera olika igenkännbara nationella scener, som beskrivningar av vardagligt arbete och liv, bastubad, folkfester, drickande, slagsmål och konflikter med prästen, andra myndighetspersoner eller människor från de högre samhällsskikten.

I sin djärvaste form – som i Aleksis Kivis *Sju bröder* (1870) – kan berättelsen inbegripa en kulturell agenda och ett program för att »återspegla hela nationens liv i ett visst stadium av dess utveckling», något av en nationell allegori.¹³ I snäv bemärkelse är det fråga om folkbilder som kombinerar två typer av beskrivning: porträttet och topografin, med fokus på allmogens utseende, seder och bruk, bostäder och miljöer. Om ett typiskt folkligt

beteende skildras, kan ytterligare en tredje typ av beskrivning användas, *pragmatografen* eller beskrivningen av föremål och handlingar. Konventionen användes medvetet av den första generationen av moderna finska prosaister på 1880-talet för att skapa poetiska effekter. En stor del av denna beskrivande repertoar var hämtad från rysk realistisk prosa, som analyserades och diskuterades entusiastiskt i den berömda Järnefeltska salongen i början av 1880-talet. Den influerades i någon mån av framstående franska realistiska målare.¹⁴

Den finska folkskildringen har stått i det nationella identitetsbyggets tjänst.¹⁵ Modellen är omsorgsfullt definierad. I dagligt tal, alltså utanför litteraturen och konsten, refererar begreppet det finska folket till landets hela befolkning. Inom litteraturen, bildkonsten och folkloristiken används det mycket snävare. Representanter för det finska folket förutsätts tillhöra det lägre samhällsskiktet som bor på landet. En folkskollärare eller en handelsman – oavsett om denna bor på landsbygden eller inte, om personen är rik eller fattig – kan därmed inte uppfattas som representant för det föreställda finska folket.¹⁶ – Hur kom då Finlands mö in i det finska litterära landskapet?

Det kvinnliga landskapet

Landskap avbildar nationen. Landskap avser inte bara fysiska, utan också mentala rum som innefattar nationen och naturen och producerar såväl fysiska som kulturella identiteter. Landskapet uppstår då det betraktas.¹⁷

Det finska nationallandskapet etablerades och spreds med hjälp av både bildkonsten och litteraturen; genom dikter som »En sommardag i Kangasala» (1853) av Topelius eller Runebergs »Vårt land» (1846) och målningar som hyllade den finska naturen. Topelius *Boken om Vårt Land* (1875) presenterade med hjälp av text och illustrationer landet för både skolbarn och deras föräldrar. Dessa

verk skapade ett storartat panorama som gjorde det möjligt att med en blick uppfatta landet som ett helt. Panoramats har ett antal karaktäristiska drag: årstiden är sommar och landskapet betraktas uppifrån. Det avbildar sjöar och skogar, ibland innehåller det också tecken på mänsklig verksamhet.¹⁸

Landskapet i Topelius »Kungens handske» är ett panorama, men det är uttryckligen ett intimt och, i synnerhet, ett kvinnligt landskap. Gillian Rose särskiljer två skolor av geografisk forskning: tidsgeografi och humanistisk geografi. Båda inriktningarna är, enligt Rose, patriarkala. Den stora skillnaden mellan de två skolorna är hur de betraktar rummet. För tidsgeografin är rummet transparent och kunskapen om det etableras som om iakttagaren existerar utanför det iakttagna rummet. För att göra anspråk på fullständig kunskap om rummet utesluter tidsgeografin alla hänvisningar till det andra, det feminina, från sin centrala subjekt-position. Humanistisk geografi, å andra sidan, är mer medveten om den egna blicken, och iakttagarens position är inte utanför rummet, utan inne i det. Det oaktat är denna form av geografi lika patriarkalisk som tidsgeografin eftersom dess blick är mannens blick.¹⁹ Humanistisk geografi försöker besvara frågan hur rummet könas som feminint genom den manliga blicken.

För den manliga blicken finns inte bara lusten att dominera rummet, utan även ren lust och välbehag i att bruka landskapet. Johanna Valenius anser att den finska nationen, i form av Finlands mö, var ett erotiserat objekt för manlig heterosexuell lust.²⁰ Ett lysande exempel på denna lust finns i ett brev från Georg Zacharias Forsman (senare Yrjö-Koskinen) till fästmon Sofia Friberg där han 1853 bekänner sin kärlek:

Tiedätkö, mitä merkitset minulle? Olet minulle kodin autuus ja sisäisesti palava rakkaus. Olet minulle tarkoitus, isänmaan ruumillistunut henki. Olet minulle kaiken toden ja tahrattoman vertauskuva elämässä.²¹

Tropen som sammanför den älskade, den blivande bruden, med fosterlandet, sammanfattar den övergripande frågan inom 1800-talets fennomanska rörelse för den unge man som är redo att utträta storverk: Hur förena viljan att tjäna fosterlandet med lusten att hänge sig åt den älskade? Detta är en återkommande fråga i finsk 1800-talslitteratur om fennomanska hjältar och deras sökande efter meningen med livet. Rötterna till frågan och ett svar på den finns i renodlad form i Topelius »Kungens handske».

Texten och variationen av deskriptiva typer

I Topelius omfattande skönlitterära produktion ingår några romantiska versioner av hans syn på Finlands historia.²² Händelserna i »Kungens handske» äger rum i Finland 1788 under Gustav III:s ryska krig och tiden för Anjalaförbundet. Familjen Croneld är delad på grund av en historisk kontrovers. Den unge idealistiske huvudpersonen Lennart Croneld är rojalist som fadern, major Croneld. På den motsatta sidan står hans bror och styvmor som har ryska sympatier. Titeln på novellen syftar på en handske som en förfader till familjen Croneld fick av Karl XII efter att ha räddat kungen under slaget vid Narva. Inspirerad av denna förebild vill den unge Lennart tjäna kungen i kriget mot ryska kejsardömet och bekämpa sammansvärjningen bland upproriska finska landsmän. Hans engagemang är dock splittrat, eftersom han förälskar sig djupt i sin barndomsvän Betta Sivert.

Romanens övergripande tema är frågan om lojalitet. I anslutning till det finns ett underliggande tema om ett mera intimt och personligt lojalitetsdilemma, nämligen valet mellan hedern och kärleken. Vem har större anspråk på Lennarts hjärta, *patria* – fosterlandet – eller hans älskade Betta? Frågan är nära förbunden med identitetsproblemet. Reflektionerna över fosterlandet har en etisk inriktning, de handlar om medborgarskap och individens nationalitet, hans patriotism. Ståndssamhällets ordning styrdes

av en hederskodex som definierade koordinaterna för männen i det ledande skiktet och deras insatser i samhället. Kärnan i Snellmans idé var, å andra sidan, att en man genom självinsikt kunde uppnå personligt självmedvetande, vilket var en förutsättning för hans duglighet och förmåga att verka för nationalitetsfrågan. Hederskodexen hade redan kommit till uttryck i Runebergs episka diktning, i synnerhet i *Fänrik Ståls sägner*, där den förvandlas till patriotiska dygder: mod, trohet och hederskänsla. Kärlekstemat, det vill säga kärleken till folket, sammanförde en manlig hedersideologi och självmedvetenhetens etiska dimension till en nationell etik. Ideologin komprimerades i kärleken till folket, och den nationellt medvetna medborgarens heder föddes ur hans handlingar som omsatte kärleken i praktiken. Kärleken till folket sublimerade lusten och passionen; den gav patrioten ett sätt att hitta och konstruera sig själv.²³

Det underliggande temat kärlek och heder förknippat med huvudpersonens identitetsproblem utkristalliseras i en kort passage mitt i Topelius novell, där Lennart befinner sig i skogen och iakttar en sjungande vallflicka när hon kommer gående med bud från Betta (se bilaga 1).

Var i verket ett avsnitt är placerat har en viss strukturell och tematisk betydelse. Beskrivningar i början och slutet av en berättelse kan kallas marginella, till skillnad från mera centralt placerade. Där romanförfattarna på 1600- och 1700-talen använde de förra, förlitade sig författarna till 1800-talets realistiska romaner på beskrivningar i central position i mycket större utsträckning.²⁴

Några allmänna kommentarer om de olika typerna av berättande beskrivning i Topelius textsekvens kan vara på sin plats före den mer detaljerade analysen. Tre klassiska typer av beskrivning skapar dynamik i det korta avsnittet. Den första är *topografa*, beskrivningen av landskap, här närmare bestämt *locus amoenus*.²⁵ Karaktäristiskt för den är stereotypa beståndsdelar som fontäner, växter, trädgårdar, milda vindar, blommor och fågelsång. Ibland kan

skogar och höjder läggas till listan, de förekommer hos Topelius. Den andra typen av beskrivning är porträttet, med två distinkta undertyper: *ethopeia* (fokuserar på inre egenskaper) och *prosopopeia* (fokuserar på yttre egenskaper). Den senare representeras här av *descriptio puellæ*, beskrivningen av en flicka, återigen med ett träffande exempel i Topelius text.²⁶ Den tredje typen av beskrivning, *pragmatografia*, föreligger i vallflickans sång, en folklig aktivitet typisk för den enkla men förmodat lyckliga bondebefolkningen.

På 1700-talet användes *locus amoenus* till den grad att det blev en kliché. Det försvann emellertid inte, utan genomgick en betydelseförskjutning under romantiken och förvandlades från idyll till vild och otämjd natur. Detta innebar en grundläggande förskjutning av perspektivet från landskapet som det ses – realistiskt eller artistiskt – till landskapet som det upplevs, vilket påverkade beskrivningen.

Den nya tolkningen av landskapet innebär för det första att landskap skildras från en synpunkt som representerar författaren eller en person (i verket) med inflytande över beskrivningen. För det andra manifesteras tolkningen genom sinnestillstånd och subjektivitetsmarkörer. Beskrivningarna står i samband med narrativa strukturer som inbegriper minnen av landskap eller återspeglingar av sinnestillstånd.²⁷ Fokus ligger på huvudpersonens *upplevelse* som utgör både den retoriska och den tematiska höjdpunkten i avsnittet.²⁸

Uppbyggnaden av den text som ska analyseras förtjänar också en kommentar. Texten är tydligt avgränsad. Avsnittet (se bilaga 1) finns i slutet av ett kapitel och består av två stycken separerade av ett blockcitat. Avsnittet omges av meningar med inramande funktion i föregående respektive efterföljande stycke. Blockcitatet, en visa med två strofer, blir avsnittets typografiska och tematiska centrum.

Älskaren, ungmön och landskapet

INRAMNINGEN AV SEKVENSEN

Låt oss börja vår detaljerade analys med utformningen av den deskriptiva sekvensen. Det finns tydliga, vedertagna sätt att utforma övergången från berättande till beskrivning, så som förnimmelserverb – att se, höra och känna lukter. Här antyder berättaren dock på andra sätt att Lennart betraktar samma syn som berättaren skildrar för läsaren.

– Jag ber dig, Lennart, rid en stund bakom rian derborta, så skall jag gå hem att höra åt huru länge de gröna stadna och sedan hämta eller skicka dig svar.

Rådet var godt och åtlyddes genast. Lyckligtvis hindrade en lång allé af pilar mellan grinden och boningshusen rytturen att blifva upptäckt af andra än en dräng, som var ställd på utkik, men som förblef lugn, när han såg gårdens unga fröken tala med den främmande.

Omkring en timma hade Lennart väntat vid rian [...]

För övergången – inramningen – används här mer eller mindre kontextuella antydningar. För det första skapas en paus i berättelsen: Lennart stannar upp och har tillfälle att betrakta det omgivande landskapet. Pausen i (den narrativa) handlingen markerar en övergång från rörligheten i händelseförloppet till orörligheten i beskrivningen. För det andra beskrivs Lennart i en situation som gör honom till en dold åskådare (»bakom rian derborta»). De två indirekta antydningarna förmedlar en känsla av förändring – en övergång från ramen till det inramade – som understryks av ett avbrott i texten när ett nytt stycke inleds med en blick över landskapet.

Avsnitt i narrativ litteratur med formella egenskaper som är eller förefaller övervägande berättande, men vars egentliga funktion visar sig vara beskrivande, placeras vanligen i början av berättelsen eller separat i en längre text.²⁹

I nästa ögonblick hade åter hans praktiska lynne fått makt öfver de svärmande tankarna, och han gick några steg mot vallflickan, hvilken, när hon såg honom, upphörde att sjunga. [...]

Det är alltså när ramen sluts och det inramade öppnas som läsaren informeras om att här finns något att höra och se, och att dessa sinnesförnimmelser förmedlas genom samspelet mellan berättaren och medvetandet hos betraktaren-huvudpersonen.

DYNAMIKEN I SEKVENSEN

Avsnittet inom den tänkta ramen innehåller beskrivningar av olika slag som alternerar sinsemellan. De växlande beskrivningarna är förutsättningen för den utveckling i avsnittet som kulminerar i insikt hos betraktaren Lennart. Avsnittet inleds med [1] en kort beskrivning av en skogsbacke och vidgas till en vy som innehåller de grundläggande komponenterna i *locus amoenus*: skuggigt ljus, träd och en kulle. Meningen förankrar hela sekvensen i ett motiv som kan kallas det vackra landskapet. [2] Den andra meningen flyttar fokus till vandraren i landskapet, en vallflicka, klädd som en sådan i randig kjol, brunt livstykke och linneblus. Meningen är ett exempel på en annan etablerad beskrivningstyp: *descriptio puellæ*, beskrivningen av en flicka.

[3] Sedan följer en oväntad förändring, en framåtblickande och nästan brutal övergång där den unga flickan plötsligt ses som en gammal kvinna med snö vitt hår, och hennes friska röst har förändrats till en »höstvind» – en metafor för ålderdom och död. [4] I nästa mening identifieras sången som en folkvisa från Savolax i östra Finland och karaktäriseras med de två attributen »vemodigt tjusande» som anspelar på bitterljuv melankoli, ett vanligt drag i finsk kvinnlig folkdikt, till exempel i *Kanteletar* (1840).

Efter detta inledande avsnitt följer visan. De två stroforna är satta som en dikt och skiljer sig därför också typografiskt från resten av texten. [5] Den enkla folkvisan varierar ett vanligt kärleks-

motiv: den frånvarande älskade beskriven som en fågel vars sång vallflickan längtar efter. Sångmotivet uttrycker de djupaste känslorna – längtan efter hjärtevännen. Folkvisan står också för en kompletterande aspekt: den uttrycker nationens rena, autentiska röst, som Herders *Stimmen der Völker in Liedern* antyder. Att folkvisan representerar folkets röst motiverar att den återges oförmedlat och typografiskt avvikande.³⁰

[6] Efter att visan presenterats återvänder berättaren till det fysiska landskapet och omvandlar det till en metafor. [7] Därefter följer en tolkning av upplevelsen som landskapet och vallflickans sång har frambringat hos åskådaren Lennart. [8] Efter ögonblicket av plötslig, djup insikt följer en explicit sammanfattning av de teman som står i fokus för beskrivningen: det vackra landet-landskapet och förälskelsen (»klappade för honom ett ungt hjerta, som skickade honom sin helsning i vallflickans visa»).

Därefter följer en internaliseringsprocess som leder till ett uttryck av hjältens djupaste känslor. [9] Formuleringen resulterar i en konceptualisering av upplevelsen på en högre nivå, när sammanmältningen av flickan och landskapet förstås som en personifikation av det levande fosterlandet som har besjålats genom vallflickans sång. [10] Den unge mannen inser den verkliga behållningen av sin upplevelse: han får en glimt av *en högre existens i idealiserad form*. [11] Slutligen går han vidare till en djupare förståelse av plikten gentemot såväl fosterlandet som sin älskade. Han viger sitt liv åt kampen för fosterlandet och kärleken till den »höghjertade» flickan. Denna vision får den unge mannen att känna sig fullkomligt lycklig – allt annat vore ju otänkbart. Hans liv har nu en tydlig mening.

Sublimering av kärleken

Hur ska det förlopp framställas, som börjar med en beskrivning av den fysiska naturen och genom retoriska figurer som avlöser varandra övergår till mentala och emotionella processer? Alterneringen mellan olika typer av beskrivning skapar en dynamisk rörelse mellan det som betraktaren hör och ser (sången och naturen) och den älskade som betraktaren erfar (i hjärtat, ett kännetecken på en romantisk text).

Utöver denna mer eller mindre formella process innehåller sekvensen två andra parallella tematiska processer. Den första är att Betta Sivert och fosterlandet uppgår i varandra inför Lennarts inre blick.³¹ Det andra tematiska förloppet rör naturen, den finska landsbygden som omvandlas från ett *locus amoenus*, ett älskligt landskap, till en symbol för fosterlandet. De två transformationerna är sammankopplande och grundar sig på den romantiska föreställningen om motsatsernas sammansmältning som leder till en högre form av existens, till ett helgjutet liv i *patrias* tjänst.³²

Finlands mö träder fram

Att skildra *folket* är inte bara en romantisk-nationalistisk variation av ett klassiskt koncept. Här ingår en kognitiv process där personen som undergår den inser sin plikt eller sitt livs uppgift, som är att tjäna fosterlandet och i den andan utveckla sina personliga anlag. Hit hör Snellmans föreställning om individens självinsikt som en förutsättning för de patriotiska insatserna. Hit hör också en harmonisk förening av den personliga kärleken och kärleken till folket, nationens brödraskap.

Citatet ur »Kungens handske» visar på en viktig aspekt i det nationella tänkande som vann insteg i den samtida litteraturen, och understryker hur viktig den visuella representationen av nationen var. Lennarts syn bidrar konkret till en ny typ av symbol

för nationell identitet: personifikationen av Finland som en ung kvinna, som med tiden började kallas Suomi-neito, Finlands mö. Denna kvinnliga gestalt inkarnerar fosterlandet som idé och blev en symbol för nationens födelse och sökandet efter en nationell identitet. Tillsammans med andra nationalmytologiska gestalter, som Kullervo i *Kalevala*, påminner hon om att de nationella föreställningarna och uttrycken för dem var estetiskt motiverade.

Det var först i slutet av 1800-talet som Finlands mö blev en vedertagen gestalt. Det skedde inte minst med hjälp av Walter Runebergs staty »Lex» till postamentet för Alexandersstoden på Senatstorget i Helsingfors (avtäcktt 1894). Den Finlands mö som de flesta i Finland identifierar i dag, en ung kvinna med långt blont hår i flätor och klädd i folkdräkt, lanserades i slutet av 1880-talet.³³

Valet mellan kärleken och äran uppträder på nytt i senare finsk prosa som ett centralt tema för hur identiteten gestaltas. Det förekommer i en mindre krigisk, men mer problematiserande form i 1880-talsgenerationens moderna finska romaner. Temat vidareutvecklas av Arvid Järnefelt i romanen *Isänmaa* (*Fosterlandet*, båda 1893) och Juhani Aho i *Kevät ja takatalvi* (*Vårdagar och frostnätter*, båda 1906) till en fråga om att följa sitt hjärta och flytta till landet eller arbeta för fosterlandet som ämbetsman i huvudstaden.³⁴ Det svåra valet återkommer så sent som i Väinö Linnas roman *Tunte-maton sotilas* från 1954 (*Okänd soldat*, 1955), hos den problematiske hjälten löjtnant Kariluoto.³⁵

Översättning: Heidi Granqvist och Pia Forssell

Bilaga 1

Utdrag ur Z. Topelius, »Kungens handske» (kap. 7, Den första kärleken), *Nya Dagligt Allehanda* 11/2 1863:

[...] – Jag ber dig, Lennart, rid en stund bakom rian derborta, så skall jag gå hem att höra åt huru länge de gröna stadna och sedan hämta eller skicka dig svar.

Rådet var godt och åtlyddes genast. Lyckligtvis hindrade en lång allé af pilar mellan grinden och boningshusen ryttaren att blifva upptäckt af andra än en dräng, som var ställd på utkik, men som förblef lugn, när han såg gårdens unga fröken tala med den främmande.

Omkring en timma hade Lennart väntat vid rian, och [1] björkarnes skuggor föllo allt längre på den nära skogsbacken, [2] då en vallflicka i kort randig yllekjol, brunt lifstycke och korta lintygårmar kom sjungande längs gångstigen. [3] Ord och melodi voro desamma som först långt senare upptecknades, när vallflickans bruna hår längesedan var snöhvitt af ålder och hennes friska, klangfulla stämma darrande som en höstvind i vissnade löf, [4] medan visan från Savolaks allt ännu fortfar att vara lika vårligt ung, lika vemodigt tjusande:

[5] Dröjer du så ständigt, så fjerran, du hårda,
Borta i konungens gyllene gårdar?
O, du min fågel, min gyllene vän,
Säg, kommer du ej än?

Fågelen han sjunger på fladdrande vingen,
Ljuft som min älskade sjunger dock ingen.
O, du min fågel, min gyllene vän,
Säg, kommer du ej än?

[6] Det klang så klart i den svala sommarqvällen; den gröna solbelysta skogsbacken med sina skämtande ekon återkastade ord och toner som fjäderbollar mot bergväggen, och de regnade

som blommor ned på ynglingens hjerta. [7] Midtunder fiendliga passioner, hat och falskhet ljöd här emot honom en fridsbön ur naturens eget, öppna, älskande bröst, och nu förstod han dess mening. Nu först blef det honom rätt klart hvarför han ville lefva och strida och hvarför han kunde, om det så blef hans lott, med glädje dö. [8] I detta sköna land, vid denna glimmande sjö, under dessa gröna björkar och i aftonskimret af denna sjunkande sol klappade för honom ett ungt hjerta, som skickade honom sin helsning i vallflickans visa. [9] Nu hade fäderneslandet fått en själ, det hade antagit en lefvande form, det blickade mot honom ur en flickas öga, och han igenkände dess drag under Betta Siverts hvita hufva. [10] Dessa gestalter, det höga idealet och den varma, blomstrande verkligheten flöto tillsammans i en, och nu var allt som det skulle vara. [11] Kämpa, kämpa intill döden för detta älskade land och denna höghjertade flicka, det var det löfte Lennart Croneld i den första ungdomens rena hänförelse gjorde sig sjelf, och detta löfte gjorde honom lycklig och stolt.

I nästa ögonblick hade åter hans praktiska lynne fått makt öfver de svärmande tankarna, och han gick några steg mot vallflickan, hvilken, när hon såg honom, upphörde att sjunga. Sedan hon öfvertygat sig om att ingen blef dem varse, räckte hon honom ett litet hopviket papper och fortsatte derpå tyst sin vandring, med en förstulen blick tillbaka på den vackre ynglingen uti jägare-uniformen.

Papperet innehöll blott dessa ord: »De g. rodde nyss i sina båtar från stranden. Du kan komma, men var försigtig, förråd ej dig eller mig. Jag är bevakad, men alltid din B.»

Noter

- 1 Jfr Häyrynen 2005; Lukkarinen 2004, s. 20–91.
- 2 Tiitta 1994, s. 324. Se också Grandell & Knapas 2011, s. XXV–XXVIII och Häyrynen 2005, s. 41.
- 3 För nationallandskapet i finsk 1800-talslitteratur, i synnerhet panoramavyn, se Laitinen 1977, s. 142–157; Klinge 1983, s. 71 ff.; Valenius 2004, s. 59–98.
- 4 Tiitta 1994, s. 326.
- 5 »Kungens handske» ingick först som följetong i *Nya Dagligt Allehanda* (Stockholm) i januari–april 1863. Topelius, som själv använde benämningen novell, tog in den i första delen av samlingen *Vinterqvällar* 1880, något bearbetad och med titeln »Konungens handske». Här citeras följetongen från 1863.
- 6 Prototypen för personifikationen av *patria* går tillbaka till det romerska kejsardömet, där de välkända gestalterna Britannia och Germania uppstod. De flesta europeiska länder utvecklade senare motsvarande kvinnliga gestalter som patriotiska symboler. För utvecklingen av symbolen Finlands mö, se Reitala 1983; för kvinnan som nationell personifikation, se Mosse 1985, s. 18 ff.
- 7 Rommi & Pohls 1980; Engman 2016, s. 136–175.
- 8 Se Anttonen 2012, s. 331–338.
- 9 Se Alapuro 1987.
- 10 Se Nummi 1997, s. 12–17.
- 11 För strukturen hos och utvecklingen av tropen och genren, se Sarajas 1962, s. 93–184; Peltonen 1988, s. 80 f.; Nummi 1997, s. 37–42.
- 12 Mosse 1985, s. 10.
- 13 Tarkiainen 1915, s. 367.
- 14 Se Sarajas 1968, s. 59–111; Klinge 1982, s. 82. För de visuella rötterna i franskt måleri, se Clarke 1973.
- 15 Begreppet används också allmänt inom litteraturkritik och historiografi. I *Suomen kirjallisuuden historia* kallar Kai Laitinen den finska romantraditionen »den stora folklivsskildringens tid» (suuren kansankuvauksen aika, s. 340–370). Analysen går tillbaka till Rafael Koskimies finska litteraturhistoria 1944–1949 där Koskimies i introduktionen till den första volymen ger en detaljerad beskrivning av de speciella dragen i den finska nationalkaraktären (s. 38–41).
- 16 Folkskildringen som genre innehåller flera historiska skikt som kan kopplas till utvecklingen av litterär beskrivning från 1700-talet till slutet av 1900-talet. Fyra deskriptiva prototyper kan enligt retoriskt mönster kallas ornamentala, expressiva, representativa respektive produktiva. Benämningarna kan kopplas till vedertagna litteraturhistoriska perioder och strömningar. Den ornamentala prototypen är typisk för nyklassicismen, den expressiva för romantiken, den representativa för realismen och naturalismen, och den produktiva för modernistisk och postmodernistisk litteratur, se Adam & Petitjean 1992 (1989), s. 9–68.
- 17 Daniels 1994, s. 5.
- 18 För naturens roll i finska nationsbegrepp på 1800-talet, se Wrede 2017, särskilt s. 363 f. och 372 f.

- 19 Gillian 1993, s. 93 f.
- 20 Valenius 2004, s. 101.
- 21 Vet du vad du betyder för mig? Du är hemmets ljuvlighet och innerligt brinnande kärlek. Du är meningen, fosterlandets förkroppsligade ande, för mig. Du är sinnebilden för allt sant och rent i livet. Citat i Siltala 1999, s. 70.
- 22 För Topelius essäer om finsk historia, se Engman 2006, s. 80–84; för sambandet mellan historia och litteratur i Topelius tankar och verk, se Klinge 2000, s. 93–107, 156–174.
- 23 Arminen & Helén 1994 s. 6 f.
- 24 Nünning 2007, s. 105 f.; Mazzoni 2017, s. 241–250.
- 25 Adam 1993, s. 40–49. Jag har valt att använda klassisk och inte narrativ eller lingvistisk terminologi, eftersom min avsikt snarare är att analysera den deskriptiva episodens tematiska roll än att gå in på beskrivningens karaktär.
- 26 Adam 1993, s. 49–54.
- 27 Adam & Petitjean 1992, s. 19.
- 28 För den upplevelsemässiga dimensionen i beskrivningar, se Fedrová 2014.
- 29 Mosher 1991, s. 427.
- 30 Jämför valfflickans gestalt och sång med Topelius dikt »Folkvisan i konsertsalen» 1851 (Topelius 2010, s. 178 f., kommentar 448 f.). Beskrivningen av flickan är ett lysande exempel på nationalismens kult av det autentiska. Jfr Smith 2013, s. 81–84.
- 31 Den representativa aspekten i den beskrivande passagen är nära förbunden med den fennomanska medelklassens populära nöje i mitten av 1800-talet att utöver finsknationella skådespel sätta upp olika rikt dekorerade tablåer med scener från *Kalevala*, *Fänrik Ståls sägner* och berömda historiska händelser. Se Pietiläs studie av finsk amatörteater på 1800-talet 2003, s. 49 ff.
- 32 Den deskriptiva passagen tematiserar därmed beskrivningens tre allmänna funktioner, det vill säga (i) den referentiella, (ii) den representationella och experientiella, och (iii) den pseudo-objektiverande och interpretativa funktionen. Se Wolf 2007, s. 16.
- 33 Valenius 2004, s. 17.
- 34 Se Arminen & Helén 1994; Nummi 2011, s. 197–203.
- 35 Se Arnkil, 2006, s. 41–73. I den nyaste filmatiseringen av romanen (2017), har regissören Aku Louhimies omformat motivet med konflikten mellan fosterlandet och den älskade genom att utvidga Jorma Kariluotos och hans hustrus roller i korta scener som saknar textuell grund i Linnas roman. I slutet av filmen lägger Kariluotos änka Sirkka vita blommor på sin stupade makes kista.

Källor och litteratur

- Adam, Jean-Michel 1993, *La Description*, Paris: PUF
- Adam, Jean-Michel & André Petitjean 1992 (1989), *Le texte descriptif. Poétique historique et linguistique textuelle*, Paris: Nathan
- Alapuro, Risto 1987, »De intellektuella, staten och nationen», *Historisk Tidskrift för Finland* 72, nr 3
- Anttonen, Pertti 2012, »Oral Traditions and the Making of the Finnish Nation», Timothy Baycroft & David M. Hopkin (eds.), *Folklore and Nationalism in Europe during the Long Nineteenth Century*, Leiden: Brill
- Arminen, Ilkka & Ilpo Helén 1994, »Säädyllisyyden järjestyksestä isänmaan rakkauteen. Arvid Järnefelt ja kansallinen eetos», *Tiede & Edistys* 1
- Arnkil, Antti 2006, »Tuntematon Kariluoto», Antti Arnkil & Olli Sinivaara (toim.), *Kirjoituksia Väinö Linnasta*, Helsinki: Teos
- Clarke, T.J. 1973, *The Image of the People. Gustave Courbet and the 1848 Revolution*, London: Thames and Hudson
- Daniels, Stephen 1994, *Fields of Vision. Landscape Imagery and National Identity in England and the United States*, Cambridge & Oxford: Polity Press
- Engman, Max 2016, *Språkfrågan. Finlandssvenskhetens uppkomst 1812–1922*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 702:3, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland/Stockholm: Atlantis
- Fedrová, Stanislava 2014, »Description and its subject: through the eyes of the observer», Stanislava Fedrová (ed.), *On Description*, Praha: Akropolis
- Gillian, Rose 1993, *Feminism and Geography. The Limits of Geographical Knowledge*, Cambridge: Polity Press
- Grandell, Jens & Rainer Knapas 2011, »Inledning», *Finland framställt i teckningar*, utg. Jens Grandell och Rainer Knapas, Zacharias Topelius Skrifter XII, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 747, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland/Stockholm: Atlantis
- Häyrinen, Maunu 2005, *Kuvitettu maa. Suomen kansallisten maisemakuvastojen rakentuminen*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 834, Helsinki
- Klinge, Matti 1982, *Krig, kvinnor, konst*, Esbo: Schildts
- Klinge, Matti 1983, *Runebergs två fosterland*, Helsingfors: Söderströms
- Klinge, Matti 2000, *Idyll och hot. Zacharias Topelius – hans politik och idéer*, Stockholm: Atlantis/Helsingfors: Söderströms
- Koskimies, Rafael 1944–1949, *Elävä kansalliskirjallisuus I–III*, Helsinki: Otava
- Laitinen, Kai 1977, »Runeberg som förnyare till finsk prosatradition», Torsten Steinby (utg.), *Historiska och litteraturhistoriska studier* 52, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 474, Helsingfors, s. 142–157
- Laitinen, Kai 1981, *Suomen kirjallisuudenhistoria*, Helsinki: Otava
- Lukkarinen, Ville 2004, »Kansallisen maiseman vertauskuvallisuus ja ympäristön tila», Ville Lukkarinen & Annika Waenerberg (toim.), *Suomi-kuvaista mielenmaisemaan. Kansallismaisemat 1800- ja 1900-luvun vaihteen maalaustaitteissa*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 965/Taidekoti Kirpilän julkaisuja 3, Helsinki

- Mazzoni, Guido 2017, *Theory of the Novel*, Cambridge, Mass. & London: Harvard University Press
- Mosher, Harold F. 1991, »Toward a Poetics of 'Descriptized' Narration», *Poetics Today* 12, nr 3
- Mosse, George L. 1985, *Nationalism and Sexuality. Respectability & Abnormal Sexuality in Modern Europe*, New York: Howard Fertig
- Nummi, Jyrki 2011, »The Power Shift of the 1880's. Themes of Isolation and Minority in K. A. Tavaststjerna's Barndomsvänner», Judit Maär (ed.), *Europe, minorités, liberté de religion*, Cahiers d'études hongroises et finlandaises 17, Paris: L'Harmattan
- Nummi, Jyrki 1997, »Se ainoa ja tarpeellinen. Lyhyt johdatus kansalliskirjallisuuteen», *Kansallista/kansainvälistä. Kirjallisuudentutkijain seuran vuosikirja* 50, nr 2
- Nünning, Ansgar 2007, »Towards a Typology, Poetics and History of Description in Fiction», Werner Wolf & Walter Bernhart (eds.), *Description in Literature and Other Media*, Amsterdam & New York: Rodopi
- Peltonen, Matti 1988, »Puukko, Paavo, pullo. Maaseudun myyttinen historia suomalaiskäsitteissään», *Viinapäätä kolerakaabuun. Kirjoituksia sosiaalhistoriasta*, Helsinki: Hanki ja Jää
- Pietilä, Elina 2003, *Sivistävää huvi. Suomalainen seuranäytelmä*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 943, Helsinki
- Reitala, Aimo 1983, *Suomi-neito. Suomen kuvallisen henkilöitymän vaiheet*, Helsinki: Otava
- Rommi, Pirkko & Marita Pohls 1980, »Poliittisen fennomanian synty ja nousu», Päiviö Tommila & Marita Pohls (toim.), *Herää Suomi. Suomalaisuusliikkeen historia*, Kuopio: Kustannuskiila
- Sarajas, Annamari 1962, »Routavuodet ja kansankuvan murros», *Viimeiset romantikot. Kirjallisuuden aatteiden vaihtelua 1880-luvun jälkeen*, Porvoo & Helsinki: WSOY
- Sarajas, Annamari 1968, *Tunnuskuvia. Suomen ja Venäjän kirjallisen realismin kosketuskohtia*, Helsinki: WSOY
- Siltala, Juha 1999, *Valkoisen äidin pojat. Siveellisyys ja sen varjot kansallisessa projektissa*, Helsinki: Otava
- Smith, Anthony D. 2013, *The Nation Made Real. Art and National Identity in Western Europe, 1600–1850*, Oxford: Oxford University Press
- Tarkiainen, Viljo 1915, *Aleksis Kivi. Elämä ja teokset*, Porvoo: WSOY
- Tiitta, Allan 1994, *Harmaakiven maa. Zacharias Topelius ja Suomen maantiede*, Helsinki: Suomen tiedeseura
- Topelius, Zacharias 1863, »Kungens handske», *Nya Dagligt Allehanda*
- Topelius, Zacharias 2010, *Ljungblommor*, utg. Carola Herberts under medverkan av Clas Zilliacus, Zacharias Topelius Skrifter XII, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 742, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland/Stockholm: Atlantis
- Valenius, Johanna 2004, *Undressing the Maid. Gender, Sexuality and the Body in the Construction of the Finnish Nation*, Helsinki: Finnish Literature Society

- Wrede, Johan 2017, »Natur och nation. Om Runebergs republikanska nationalsång», Anna Biström & Jennica Thylin-Klaus (red.), *Historiska och litteraturhistoriska studier* 92, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 814, Helsingfors, s. 361–387
- Wolf, Werner 2007, »Description as a Transmedial Mode of Representation General Features and Possibilities of Realization in Painting, Fiction and Music», Werner Wolf & Walter Bernhart (eds.), *Description in Literature and Other Media*, Amsterdam & New York: Rodopi

CAROLA HERBERTS

Den målande Topelius

EKFRAS OCH ENARGEIA
I EN RESA I FINLAND

Ah! then, if mine had been the Painter's hand,
To express what then I saw; and add the gleam,
The light that never was, on sea or land,
The consecration, and the Poet's dream.

WILLIAM WORDSWORTH¹

■ det inledande kapitlet i *En resa i Finland* (1872–1874) deklarerar Topelius bildverkets syfte: »Läsare, vill du följa oss öfver land och vatten? Vi skola eröfra Finland åt penseln och grafstickeln. Vi skola annektera detta land åt ögat och tanken; införlifva det – såvidt konsten förmår – med Europa och menskligheten.» Syftet är anspråksfullt: verket ska skapa bilden av Finland, både för en inhemsk och en utländsk publik, och Topelius förlitar sig på ordets och bildens makt. Den föregivna resan liknar han vid »en nyckfull dröm» med nedslag än här, än där: »Detta allt skall i början synas brokigt och sammanhangslöst, men ur de vexlande intrycken skall slutligen en totalbild stå fram och få sin rätta belysning af dagern öfver det hela.»² Därefter avtäcker han landet bit för bit, kartlägger och kommenterar landskap, människor och miljöer.

»Finland framställt i teckningar» kunde ha varit en mer deskriptiv titel på *En resa i Finland*, som inte återger en resa utan presenterar Finland i 36 planscher (stålstick) försedda med texter.³ Dels avbildas landskapsvyer, dels genremålningar som framställer folklivet; exteriörer och interiörer, folk på väg, folk i arbete eller efter arbetets slut och under alla årets tider. Samtliga genremålningar har bildbeskrivande partier, ekfraser, som tolkar och levandegör illustrationerna.

Att Topelius valde ett ekfrastiskt grepp avspeglar hans intresse för konsten och hans benägenhet att själv måla i ord och ikonografiskt beskriva miljöer.⁴ Liksom många andra samtida författare använde han termer från måleriet för att beteckna sina skönlitterära verk: Contur-teckningar, Esquisser/skisser, genremålningar. Hans noveller blir genom sin åskådliga detaljrikedom »tittskåp i ord» som förmedlar ögonblicksbilder från 1800-talets vardag och fest, noterar Pia Forssell.⁵ Som redaktör bjöd Topelius ofta på ekfrastiska beskrivningar så att läsarna kunde göra sig en föreställning om konstverk de inte hade möjlighet att se. I artikelserien »Nordiska Taflor» uppmanar han inhemska konstnärer att måla det egna landets natur, historia och mytologi och skissar upp 33 motiv som ännu inte hade återgivits i finsk konst. Skisserna blir små ekfraser: han beskriver tavlorna som han ser dem för sin inre syn.⁶ I sin sista diktsamling *Ljung* (1889) inför han diktsviten »Motiv» som består av åtta »målningar» – också här använder han en ekfrastisk framställning för att åskådliggöra en scen, en ögonblicksbild.

Nedan presenteras genremåleriet och de retoriska greppen ekfras och enargeia. Därefter undersöker jag vad Topelius utvinner ur illustrationerna i *En resa i Finland*: vad tar han fasta på i bilden, vad tillför han i ekfrasen och vad uppnår han?

Genremåleriets karakteristiska drag

Flertalet av de konstnärer som medverkade i *En resa i Finland* hade fått sin utbildning i Düsseldorf: Adolf von Becker, Robert Wilhelm Ekman, Karl Emanuel Jansson, Werner Holmberg, Berndt Adolf Lindholm och Hjalmar Munsterhjelm. Den normbildande Düsseldorfskolan kännetecknades av ett omsorgsfullt hantverk och skildringar av landskap och en viss realism. Dittills hade den historiska framställningen varit den dominerande, men med genremåleriet försköts fokuset från historiskt minnesvärda händelser till det vardagliga.⁷

Motiven återger ofta en förnöjsam, glad allmoge, avbildad i helg- och vardagssysslor. Det motsvarade tidens intresse för det exotiska och idylliska – tavelbeställarna fick de motiv de ville ha. Konstnärerna avbildade ofta det pittoreska och gav därmed en förskönad och förenklad bild av verkligheten och folket; en sådan karakteristik gäller också den litterära genrebilden under samma tid.⁸ Genrebilden kunde således utgöra ett moraliskt instrument för att befästa och sprida en ideologi till den borgerliga allmänhet som den riktades till.⁹

Två samtida konsthistoriker som intresserade sig för genremåleriet och uttolkade det var norrmannen Lorentz Dietrichson och svensken Carl Rupert Nyblom, bägge verksamma i Uppsala under 1860-talet.¹⁰ Båda ansåg att genremåleriet var den inriktning som bäst kunde knyta samman konsten och verkligheten. »Folk-lifsbilder skall lära folket känna sin egen glädje och sin egen sorg, med ett ord sitt innersta dolda väsende», postulerade Dietrichson 1866.¹¹ I *Det skönas värld* (1870) ringar han in genremåleriets motivkrets. Det är »samma krafter som herrska i den historiska bilden som i genrebilden, endast att de händelser, hvilka genrebilden framställer, ej koncentrera sin kraft, så att de blifva historiska. Det är sålunda vanliga, dödliga människor, genren framställer för oss [...]; det är vidare händelser ur hvardagslifvet. [...] Den egentliga

genrebilden uppfångar och återger alla livvets flygtiga moment» och »omfattar hela det gebit af det natursköna» som går under beteckningen »människans skönhet». ¹²

Nyblom understryker att anekdoten och de individuella smådragen som ersatte den historiska framställningen gör bilden mer mänskligt gripande och ger större möjlighet till identifikation. Han framhåller det episodiska berättandet och vardagligheten. Samtidigt som konstnärerna borde sträva efter natursanning gäller det att återge »verklighetens poesi». ¹³

En tredje samtida konsthistoriker som talade varmt för folklivsskildringarna var dansken Niels Lauritz Høyen. Han menar att genremåleriet genom sin lättfattlighet ger det speciella pedagogiska kvaliteterna att införliva ett helt folk i en nationell enhetskultur. Skildringen av folket skulle återge de karakteristiska dragen, det typiska och nationella. Målningarna skulle också ha en bestämd geografisk förankring. ¹⁴

Ekfrasa och enargeia som retoriska grepp

I och med nya och förbättrade trycktekniker blev textförsedda planschverk med genremålningar en ny populär genre. Några svenska planschverk är *Teckningar ur svenska folklifvet* (1856–1857), *Fosterländska taflor* (1855), *Bilder ur svenska folklifvet* (1855) och *Svenska folket sådant det ännu lefver vid Elfvoen på Berg och i Dalom* (1864–1865). ¹⁵ Bland de svenska författare som ägnade sig åt att kommentera bilderna återfinns Topelius författarkollega och vän Carl Anton Wetterbergh, sagoförfattaren Wilhelm Bäckman, pjäsförfattaren Johan Jolin och illustratören Carl Svante Hallbeck.

De bildbeskrivande texterna består av två centrala komponenter: *ekphrasis* och *enargeia*. Termerna härrör från den senantika retoriken som utvecklade en beskrivningslära för att skildra verkligheten så att den stod levande inför åhörarens ögon. Målet för beskrivningen, *ekphrasis*, var åskådlighet, *enargeia*. Syftet

med enargeia var således att uppnå en psykologisk effekt, att levandegöra, skapa stämning, sammanhang, väcka känslor – att få läsaren att se för sin inre syn.¹⁶ Helena Bodin, som studerat bysantinska ekfraser, påpekar att den grekiska termen *ek-phrazein* ordagrant betyder att ekfrasen »säger ut» i ord det som en annan konstart förmedlar utan ord. Den är inte neutral och den har ett didaktiskt syfte.¹⁷

Termen ekfras har under 1900-talet uttryckligen kommit att beteckna en litterär tolkning av ett bildkonstverk.¹⁸ En ofta citerad definition är James A. W. Heffernans: »ekphrasis is the verbal representation of visual representation». Ekfrasen kan fånga tiden och skeendet genom att tillvarata bildens narrativa impuls och frigöra den berättelse som ligger implicit i konstverket. Den kan suppleras bilden och berätta vad som händer före och efter bildens pregnanta ögonblick.¹⁹ När ekfrasen går utanför ramen för tavlans motiv talar Hans Lund om semantisk expansion, till skillnad från semantisk fokusering som karakteriseras av en striktare bildbeskrivning.²⁰

Det narrativa draget och den semantiska expansionen är kännetecknande för 1800-talets ekfraser – den verbala berättelsen sträcker sig ofta långt utöver det som är synligt i bilden. Till skillnad från författare av bildtexter i kataloger tar sig den skönlitterära författaren stora friheter: han koncentrerar sig på de element i bilden som han har användning för och väljer bort övriga. De utvalda elementen kan relateras till sfärer som ligger utanför bildens struktur och semantiska rum.²¹ Exempel ses hos C. A. Wetterbergh i *Svenska folket sådant det ännu lefver vid Elfvoom på Berg och i Dalom* och Lorentz Dietrichson i *Träsnit efter nordiske maleres billeder* (1870). I båda påträffas samma typ av narrativ ekfras som i *En resa i Finland*: motiv levandegörs genom en berättelse om vad som föregått och vad som efterföljer det avbildade ögonblicket.²² Topelius ekfraser ansluter sig alltså till en etablerad, populär genre.

Ekfraserna i *En resa i Finland*

Av de 36 stålsticken i *En resa i Finland* består hälften av landskapsvyer och hälften av genremålningar. Landskapsvyerna illustrerar i regel städer; oftast avbildas en vy med natur och ibland människor i förgrunden och staden i bakgrunden. Ekfrasen för landskapsvyerna är kort och koncis och har en tydlig semantisk fokusering, medan ekfraserna för genremålningarna genomgående har en semantisk expansion med livfulla tolkningar som levandegör bilden.²³ Här kommenterar jag de senare, med fokus på vad Topelius utläser ur illustrationerna och vad han tillför i ekfraserna.

SUPPLERING AV SINNESFÖRNIMMELSER

Den första illustrationen i *En resa i Finland* visar »Landskap från Savolax» (bild 1). Kapitlet inleds med en ekfras:

Det är en klar sommarmorgon. Vallgossen drifver sin boskap till betet. Han påskyndar kornas tröga gång med en afbruten gren. Han sjunger en glad visa; hvarje ton är frisk som ett fågelqvitter och ekar i skogsbacken. Hans hjord känner visan och faller in med sitt omusikaliska accompagnement. Trasten i löfskogen anser sig lika förpligtad att stämma in, men hela denna glada konsert går förlorad för teckningen.²⁴

Redan inledningsvis sätter Topelius igång den rörelse som tavlans motiv bär på. Därefter inför han ljudelement: pojkens sång och kornas och fåglarnas ackompanjemang. Och redan här, efter att ha orkestrerat tablån, pekar Topelius med hela handen på konstverkets immanenta tillkortakommande: »hela denna glada konsert går förlorad för teckningen». Därmed har han demonstrerat hur textmoduset kan frigöra bildens narrativ och tillföra *enargeia*.

Motsvarande auditiva suppleringar förekommer ofta i Topelius ekfraser: »bakom den sotiga muren pipar den hemtrefna syrsan sin entoniga sång» eller »Blott stundom förnimmes ett prassel af

Bild 1. Berndt Adolf Lindholm, »Landskap från Savolax» (stålstick).

ekorrens språng från gren till gren». För sådana tillägg finns inga synliga bildincitament – Topelius frammanar ljudbilder som är typiska för den tablå som framställs och lägger till sådant som bilden inte berättar, eller ens implicerar.

Slutet av ekfrasen till Berndt Adolf Lindholms illustration ger exempel på taktill appell: brisen »kardar morgonens lätta moln på himmelen mjuka som bomull» och stämningen sägs vara »kraftig och morgonfrisk». En annan av Lindholms bilder, »Strömingens insaltning», visar en fjärd och båtar förtöjda vid stranden: »en eld är upptänd, och grytan bjuder på varma potäter, under väntan att nästa gång fyllas med fisk. Två män stå sysslolösa och hungriga, en pojke värmer sina stelnade händer vid brasan.» De smak- och känselösa känslor som finns latent i bilden frammanas hos betraktaren genom att de sägs ut.

Ibland färglägger Topelius tavlan, som i »Landsväg till Tammerfors»: »Kunde gravyren återgifva björkarnas färgprakt, skulle vi mellan deras gröna lockar redan upptäcka ett och annat gulnande blad, medan tallarna i sitt trumpna allvar stå oätkomliga för höstens inverkan. Vi skulle se den bruna ljungen prydd med blekröda blommor, enrisbusken bjudande sina bär till läkedom, gräset vid vägkanten ljusgrönt som i den första våren.»²⁵

Topelius aktiverar medvetet olika sorts sinnesförmimmelser hos betraktaren i ekfraserna och skapar på så sätt enargeia: liv, rörelse, stämning. Han säger ut det som bilden skildrar och lägger till ett eller annat för att komplettera tavlan.

BERÄTTELSE I OCH UTANFÖR BILDEN

Albert Edelfelts illustration »Hemkomst från jagten» (bild 2) visar en »interiör från en bondstuga vid kusten af Nyland». Ekfrasen inleds utanför ramen: i de första styckena får läsaren följa husbondens ejderjakt. Sedan beskrivs stugan och hustrun som arbetar med notgarn och kokar potatis. Därefter möts de två bakåtblickande narrativen i tavlans motiv:

I detta ögonblick inträder mannen och framvisar en ståtlig ejder (i Nyland åd), hvars mjuka dun måhända äro ämnade för värdinnans egen hufvudkudde. Han är en kraftfull man om 40 år, bär blå jacka, grå benkläder, jemte höga, välsmorda, vattentäta stöflar, och är van att icke brådska med att aftaga sydvesthatten. Värdinnan vexlar med honom ett par ord, utan att låta störa sig i sitt arbete. Desto mera intresserade äro barnen vid spiseln. Den tioårige Emel har haft den lyckan att åtfölja fadren och skyndat in före honom med en börda af döda fåglar, som han kastat på golfvet, och den ärofulla bössan har han upprest mot stolen. Emel är något viktig. Med mössan bak i nacken, upplyftar han stolt ett par döda fåglar och beskriver för sin beundrande syster, den femåriga Edla, jagtens märkvärdiga äfventyr.²⁶

Bild 2. Albert Edelfelt, »Hemkomst från jagten» (stålstick).

Tavlans titel och huvudmotiv, ejdrarna, ger Topelius anledning att ge en bakgrund och berätta vad som föregått det fixerade ögonblicket. Den narrativa ekfrasen frigör den historia som ligger latent i bilden. Texten dirigerar betraktaren till vissa bildelement som därmed framhävs som viktiga. Som så ofta i genremåleriet avbildas en familj där barnen är en del av de vuxnas värld; genremålarna framställde gärna ett familjeideal där man värnar om barnen och där man roar sig tillsammans.²⁷

Flera illustrationer visar folk på väg: vandrande, flanerande eller åkande med något färdmedel. Motivet »På vägen till kyrkan; Jääskis socken» (bild 3) skildrat av R. W. Ekman, »Finlands främste historie-målare», kommenteras på följande sätt:

Det är palmsöndag och tidig vår mot slutet af April. Löfträden börja grönska, sipporna knoppas, gräset gro, floden Wuoksi har redan afkastat sitt istäcke. Jääskisbonden vandrar med sin unga hustru till kyrkan. Byns ungdom har redan tidigt på morgonen gått från gård till gård med skalade spön af vide, för att under skämt och löje basa hvarje god vän, som den dagen råkat försosva sig. Andra, mera menlösa buketter af blommande vide har värdinnan i hvarje gård fäst under taket i ladugården, för att få vackra kor och god smörlycka. Men att försumma kyrkan en sådan märkvärdig dag, skulle göra all trollkonst onyttig, och så förlikas kristendom och hedendom, så godt de förmå, i det gladlynta, men vidskepliga folkets föreställningar.²⁸

Bild 3. Robert Wilhelm Ekman, »På vägen till kyrkan; Jääskis socken» (stålstick).

Topelius tidsbestämmer den avbildade scenen till en palmsöndag, den helgdag när barnen i det ortodoxa Karelen gick runt med videkvistar, påskris, och läste lustiga verser. Det är inget i bilden som knyter motivet till just den helgen, men tidsbestämningen ger Topelius anledning att berätta om de seder och bruk han vill lyfta fram, typiska för Karelen.²⁹ Stålsticket återger familjens möte med en »commis-voyageur» (kommissionär) – en sorglös och äventyrlig karelare, lagd för spekulationer och affärer, men slösaktig.

De två männen räcka hvarandra handen, och af deras samtal erfar man, att formannen är stadd på resa till Petersburg med harskinn, räfskinn och ett par balar bomullsgarn, i förhoppning att derifrån få returfrakt af läder till Kuopio, innan Saima kanal blir segelbar och tager honom brödet ur munnen. För öfrigt språkas om priset på smör och mjölmattor i den ryska hufvudstaden. Dess torgpriser äro ett favoritämne för alla samtal i gränstrakterna, och Petersburg konsumerar allting, tillochmed grästen.³⁰

Berättaren ställer sig bredvid de avbildade, han avlyssnar och iakttar: läsaren får veta vilka samtalsämnena som avhandlats, vilka varor försäljaren har med sig, vart han är på väg, hur han ska resa och varför – och får således en inblick i handelsmannens vardag.

I genremåleriet framstår gestalterna inte som individer, de representerar en typ eller en grupp av något slag. Topelius utnyttjar denna konvention i ekfraserna; i nämnda exempel framträder karelaren framför allt som driftig handelsman, liksom i *Finland framställt i teckningar*.³¹

Ett typgalleri avbildas också i Karl Emanuel Janssons »Under stiltje uti en Åländsk kajuta», en i sin samtid uppmärksammas målning, även känd som »Klöveress» (bild 4). Topelius inleder med att beskriva vad som ligger utanför tavlans ram: havet och Ålands vidsträckta arkipelag, medan »synkretsen tränges ihop till den låga kajutan af ett åländskt landtmannafartyg». Han benämner de föremål som fyller kajutan och beskriver sällskapet klädsel.

Bild 4. Karl Emanuel Jansson, »Under stiltje uti en Åländsk kajuta» (stålstick).

Därefter rapporterar han att sjömännen nyss har lastat kalk som ska transporteras till Stockholm och att de intagit sin middag. Arbetet är slut, och man spelar kort för att fördriva tiden. Vi ser »den genomhederlige, godtrogne gubben, som med pipan i munnen så eftertänkligt begrundar hvarmed han nu bör möta motspelarens triumferande utslagna klöfveress. Den beskedlige mannen blir ohjelpigen lurad; kamraten med sin hängande mössa och sin sneglande blick, är lika påtagligt en af desse routinerade verldskloke, mot hvilka all gammaldags ärlighet kommer till korta. [...] Han i sydvesten förändrar icke en min, han är en sjövan lots, som kallblodigt studerar andras skicklighet att styra en krokig kurs, medan gossen med sin ålders lyckliga lättsinne tycker det vara innerligt roligt att se sin vördade morfar lurad.»³² Ekfrasen avslutas

med en framåtblickande semantisk expansion där sjömannens liv, vardag och villkor gestaltas:

Snart skall vind blåsa upp, ty Ålands haf sofver aldrig länge. [...] han med sydvesten skall stå vid rodret, han med den hängande mössan skall snevla på den fladdrande focken, gubben skall fastgöra storseglets skot, och pilten skall klättra till marsen, vig som en ekorre, för att lösgöra bramseglet. [...] Ropa endast till dem: lätta ankar! – och de skola återtaga sin spänstiga muskelkraft, de skola gå att spela om lifvets insats på den oroliga böljan med samma lugn, som de nu sköta sitt klöfveress.³³

En sådan ekfras påminner om en novellistisk framställning: förutom att den har ett tydligt narrativ återger den en specifik stämning och ett avgränsat förlopp. Men den skönlitterära fiktionen bryts genom att den allvetande berättaren tilltalar läsaren som »åskådare» och kommenterar själva tavlan.

HISTORISKA HÄNDELSE

I flera kapitel tar Topelius avstamp från en avbildad byggnad för att aktualisera historiska skeden och händelser. I ekfrasen till »Utsigt af Nådendal från syd-vest» är det kyrkan vid horisonten som ger upphov till reflektion:

Lindholms tafla visar oss den klippiga udden, det blå hafvet, vägen med promenerande badgäster, den lilla staden och den mäktiga kyrkan, men af badanstalten synas endast några svaga konturer till venster. Finland har många skönare uddar, men icke mången så minnesrik. Befolka dessa stränder med den romerska kyrkans praktfulla processioner; låt standarterna fladdra, helgonbilderna, de förgyllda reliquieskrinen och klostrets målade fönsterrutor glänsa i solskenet; låt luften uppfyllas af rökelsekarens doft; låt klockorna ringa; låt dominikanerne i deras svarta kåpor med röda kors och repgördlar om lifvet,

låt brigittiner nunnorna i deras grå dräkter med de svarta slöjorna långsamt tåga förbi, medan chorgossarne sjunga sitt jubilate och andäktiga skaror till tusendetal knäböja för den heliga jungfruns eller helgonet Britas bilder; omgif allt detta med ett strålände haf, betäckt af tusende hvita segel, och du ser med minnets blickar Nädendal, sådant det var. Låt sedan all denna herrlighet dunsta bort som en rök [...].³⁴

Den avbildade kyrkan står metonymiskt för den historiska epok som Topelius här vill levandegöra: katolicismens blomstring under senare delen av 1400-talet. Läsaren utgår från en statisk bild, men uppmanas att tillföra rörelse, solljus, rökelsedoft, klockklang, korsång och glittrande hav. Tavlan förändras och får liv för ett ögonblick. Uppmaningen att låta »herrligheten dunsta bort som en rök» illustrerar mimetiskt hur abrupt katolicismen utplånades »det fruktansvärda året 1527», »plötsligt såsom en jordbäfnings». Mot den långa, ärevördiga historien av boklig bildning och andlig förkovran kontrasterar Topelius det avbildade sövande Nädendal där man i stället tillber »den hedniske vattenguden och Nädendals helsobringande gyttja».

Motiv som historiska byggnader och ruiner konserverar tiden och hårbärger berättelser. De kan utlösa en kedja av tankar och associationer som för betraktaren till det förflutna. I ett panorama över Åbo av Bernhard Reinhold syns domkyrkan i fjärran, och Åbo slott och Aura å i förgrunden:

I dessa tre – fästet, kyrkan, floden – förkroppsligas minnena af det politiska väldet, den andliga lifsmakten och kulturens strömmar. Sju århundraden ligga begrafna vid dessa stränder. Fästet vittnar ännu om korstågens tidevarf, kyrkan vittnar ännu om den romerska hierarkins storhets tid, och Aura – en ibland Finlands minsta floder – har plöjt en bred fåra genom seklerna.³⁵

Bildmotiven lyfts här fram som historiska vittnen som bär på berättelser om andra tidevarv. Hävdatecknaren Topelius registrerar – han rekapitulerar minnesvärda händelser på Åbo slott och stadens dramatiska historia.

PERSONIFIKATION OCH NATURBESJÄLNING

Tingen och naturen levandegörs med hjälp av personifikationer, ett av romantikern Topelius ofta använt verkningsmedel. Utgående från bilden av Nyslotts fästning skildrar han till exempel borgens händelserika historia, och återkommer därefter till tavlan och de skridskoåkande barnen i förgrunden. Han avslutar: »... det bistra, gamla, grånade slottet blickar allvarligt ned på sin dansande efterverld.» En liknande personifiering uppträder i »Utsigt af Nådendal», där kyrkan sägs »försjunken i sina minnen och med häpnad blickar betraktande från sin klippa ett annat tidevarf.»³⁶ Byggnaderna förkroppsligar forntidens storhet och det jämförande tidsperspektivet tillför en moraliskt uppfordrande dimension. Personifikationerna inverkar den litterära konventionen ruinbetraktarstämning: de åldriga byggnaderna betraktar melankoliskt eftervärlden och speglar sig i den.

Ett annat exempel på personifikationer: I Hjalmar Munsterhjelm's tavla »Landsväg till Tammerfors» ser berättaren »höstdagens rörande resignation»:

Naturens ögon tyckas med en öppen, frimodig blick mot den tysta sjön och den mulna himmelen betrakta förgängelsens början. [...] Och dessa drag i naturen återspeglas hos människan. Om vi kunde skåda in i folkets hyddor, [...] skulle vi finna samma frimodiga, lugna, tåligena resignation, som utan klagan böjer sig för det oundvikliga.»³⁷

Landskapet besjålas och själva betraktelsen präglas av samma lugn och vemod som det betraktade. Korrelationen mellan landskapets natur och folkets framhålls.

I naturtavlan »Imatras början» expanderar personifikationen och tematiseras. Här avbildas Imatra fors, och i förgrunden ses turister som betraktar forsens mäktiga fall.

De tre momenterna i ett drama – skuld, fall och försoning – särskiljas tydligt i denna naturens stora dramatiska dikt. Målaren har här framställt det första momentet, skulden. Floden har gått sin första bana ut ur den stilla insjön, kastad, såsom ett meniskolif, mellan strider och lugnvatten. [...] Betrakta dessa korsande svallvågor, som, redan på afstånd från branten, häfva den mäktiga flodens bröst och bebåda hans fall! Hvilken symbolik i naturen! Dessa oroliga vågor äro en träffande bild af de ständigt korsande, ständigt hvarandra motsägande aningarna, tankarna, lidelserna i den menniskas själ, som är vigd åt undergången.³⁸

Ekfrasen beskriver den sublimes upplevelsen av ett storslaget landskap. Den vilda naturen speglar själen och får människan att komma i kontakt med sitt inre. Liksom i föregående exempel avläser Topelius ett förgängelse-tema, här i fallet, och naturen tillskrivs en moralisk dimension.

Att landskapet för Topelius, liksom för Runeberg, hade ett övergripande moraliskt budskap påpekas av Matti Klinge: »Målarna och diktarna – ofta i nära samband med varandra – lär oss att se landskapet på ett annat sätt. Det nya finns inte i landskapet i sig, utan i vårt sätt att förstå och förena det vi ser med medvetna och framförallt estetisk-moraliska upplevelser och tolkningar.»³⁹ I betraktelserna ovan framträder historien och naturen som moraliska väktare. Genom personifiering och besjälning reflekteras det mänskliga i naturen och placeras i en högre ordning. Via konstverket vill Topelius visa det sublimes landskapet och tillföra en andlig dimension.

KONSTVERKET OCH KONSTNÄREN

Ekfrasen kan röra sig på två olika representationsnivåer: framställningen kan pendla mellan det avbildade och konstverket.⁴⁰ Oftast kommenterar Topelius motivet och skapar en berättelse. Men däremellan byter han perspektiv och fokuserar konstverket som artefakt, det vill säga tavlans komposition och de stämningar och förnimmelser konstnären koncipierar och förmedlar. Konstnärens skicklighet noteras i många kapitel: »Gif akt på skridskons ränder i isen, dem målaren och gravören så mästerligt återgivit!», »Artisten har här lyckats inlägga de karakteristiska motsatser, hvilka genom sin åskådliga sanning pryda en mästares genretafla», »Ekman är en afgang idealist, och vare det sagdt till hans ära, ty detta hindrar honom icke att, såsom här, med en stor samvetsgrannhet afbilda de mest prosaiska föremål», Munsterhjelm »har gripit den finska naturen, så att säga, på bar gerning; dess egendomliga stämning har oreflekterad flutit in i hans pensel».⁴¹

Topelius ställer sig ofta i betraktarens position och använder sig av direkt tilltal. Han drar in läsaren genom imperativsatser eller retoriska frågor: »Betrakta den flick af himmelen, som synes till venster i bakgrunden!», »gif akt på den tänkande blicken och dessa milda, ädla drag», »Men hvem är denna qvinna? [...] Röker hon tobak?», »Hvad gör denne man i sin grå jacka och sin bruna skinnmössa, der han står lutad vid sitt arbete invid den unga furan?»⁴² Genom sådana grepp aktiverar Topelius läsaren/betraktaren och väcker nyfikenhet. Han styr blicken till vissa bildelement och pekar demonstrativt på vissa detaljer i tavlan. Det handlar uttryckligen om att lära betraktaren att se och tolka konstverket, att titta över axeln på konstnären, att förstå intentionen och avläsa bilden.

I två kapitel återskapar Topelius tavlans tillkomstögonblick. Ekfrasen till »En smedja i närheten af Åbo» (bild 5) berättar om Matts Aitto som är på väg från Tavastland. Hans tungt lastade kärra går sönder och han uppsöker en smedja, sätter sig på en gammal kista, stoppar sin pipa och inleder ett samtal med smedslärlingen.

Bild 5. R. W. Ekman, »En smedja i närheten af Åbo» (stålstick).

I detta ögonblick inträder Ekman. Den berömda målaren har, efter ett par timmars arbete, vandrat ut på sin vanliga promenad i den milda höstmorgonen och kommer nu för att byta några skämtsamma ord med sin vän smeden, ty Ekman studerar folktyperna i alla riktningar och har en särskild förkärlek för smeder och smedjor, sannolikt för den effektfulla belysningen ifrån ässjan. Han uppfattar genast med sitt skarpa öga situationen, fattar sitt ritstift och aftecknar i några raska drag de tre figurerna, jemte hela interiören med dess mångfaldiga staffage af de mest olika föremål, från ässjan, pusten, städet, skrubben, kolkorgarna, vattenbaljan, släggorna, skoflarna och annat mer, ända till den öppna dörren med dess utsigt öfver elfstranden och den aflägsna domkyrkan i töcknig höstluft. Han glömmar icke ens smedens hund, som i utmanande ställning postar vid dörren (en figur, som, i parentes, framträder något obegriplig uti gravuren). Den ende han glömmar att teckna är målaren sjelf.⁴³

Som en kompensation för det sistnämnda vänder Topelius blicken mot konstnären och gör honom till huvudperson. Den narrativa ekfrasen ger en omedelbar inblick i konstnärens värv, hans bevekelsegrunder och arbetssätt.

Samma metaperspektiv använder Topelius i »Landskap i Birkkala» som beskriver hur konstnären Werner Holmberg en somardag går ut i det vackra landskapet för att måla. Han möter en bonde och ett samtal inleds. Ortsbon vill veta varför han tecknar, vad det »tjenar till». Holmberg förklarar att han målar tavlor – av träden, vallflickan, gården – för att sälja dem. Bonden fortsätter:

Men hvem betalar er för de usla träden, och för vallflickan der, och för barnen, som komma med smultron i näfverrifvorna, och för min gård derborta? Ni tänker väl icke sälja min gård? – Med er tillåtelse tänker jag sälja den, – skämtade målaren [...] – Sådant tokprat! – skrattade bonden och fortsatte sin vandring, oviss om den främmande herrn möjligen kunde vara en trollkarl, eller om han endast velat gyckla med frågaren.⁴⁴

Topelius skildrar inte motivet, han ställer sig i stället intill konstnären och återger, liksom i föregående exempel, ett föreställt tillkomstögonblick. Kontrasten framhävs mellan »det goda folket», upplyst och enkelt, och dem som representerar bildning: »Inbyggarna i denna trakt hade sett mången student rycka upp gräs i skogsbackarna eller sticka flugor på nålar; men de hade icke sett någon så ihärdigt ströfva kring skogar och berg, som denne unge man med sin portfölj under armen.»⁴⁵ Ortsbefolkningen är ett med sin omgivning, medan besökarens blick anlägger ett utifrånperspektiv.

I slutet av kapitlet konstaterar Topelius att landskapet har förändrats och konstnären är död, men tavlan lever: »Hvilken förundransvärd konst, som trotsar tiden, förnekar döden och binder naturen, binder menniskolifvet vid ett enda flyktigt moment af dess ständigt vexlande tillvaro!»

Konstens evighetsperspektiv – *ars longa, vita brevis* – frammanas också i ekfrasen till »Hemkomst från jagten» av Albert Edelfelt: »Taflan, af en ung artist, är liflig och målände. Erik Fagerholm skall längesedan hafva nedlagt sin bössa, hans hustru Carolina skall längesedan ha upphört att söka hål i noten, – ja, Emel och Edla skola länge ha rott som vuxna och gamla vid Nylands hafskust – när denna tafla ännu skall qvarhålla deras bilder ifrån den vackra augustiqväll, när jägaren återvände med sitt byte från fjärdarna.»

Konstens tillkortakommande visavi naturens storslagenhet noteras i kapitlet om den imponerande forsen vid Imatra. Den egentliga ekfrasen begränsas till två bildbeskrivande meningar, därefter konstaterar Topelius lakoniskt: »Gravyrens dimensioner äro för små, för att kunna återgifva den storartade taflan.»⁴⁶ Konsten för- evigar det förgängliga men förblir ett blekt återsken av skapelsen.

Sammanfattning

I ekfrasen överförs bildens statiska dimension till det verbala språkets dynamiska och kronologiska dimension. Bildmotiven får liv och färg. Genremålningarna i *En resa i Finland* visar ofta fixerade rörelser: de skildrar människor inbegripna i vardagliga sysslor eller i samspråk, folk och djur på väg, skridskoåkare och flanörer. Genom den narrativa ekfrasen frigör Topelius den historia eller berättelse som ligger latent i bilden. Han stiger in i tavlan och avlyssnar samtal, pekar på detaljer, förklarar intentioner och sammanhang som ligger långt utanför tavlans ram, i både tid och rum. Liksom i sina skönlitterära verk levandegör han historien och samtiden genom att tillföra *enargeia* – *add the gleam*. Han ville lära folket att avläsa konsten: se skönheten i det avbildade, artistens skicklighet och vad som ligger bortom motivet – bildbeskrivningarna blir bildande beskrivningar.

Topelius ville framför allt lära det finska folket att värdesätta sin natur och kultur och placera Finland på kartan. Ekfraserna

är författade i samma nationalistiska och idylliska anda som de målningar de anknyter till. Tillsammans blir de en del av det övergripande projektet att skapa en känsla för fosterlandet.⁴⁷ När Topelius under sitt sista år som redaktör för *Helsingfors Tidningar* formulerar något som kan liknas vid ett konstnärligt program är det avbildandet av det egna landet han lyfter fram:

Vårt fosterland t. ex., icke älska vi det för dess hvardagskepnad, eller den så ofta gråduskiga utsigten öfver skogar, sjöar, byar m. m.; utan för det att det står för vår tanke i en förklarad, förstorad, förädlad bild; och vi kunna igenkänna det i en liten tafla eller en liten visa. Icke älska vi vårt folk i alla dess hvardagsbestyr, vid grötfatet t. ex.; utan vi älska det i en stor, förändligad och förskönad bild för vår fantasi. Och i dessa bilder ligger redan konsten fördold, ty konsten är ingenting annat än naturen och lifvet i en förädlad gestalt, naturen och lifvet i deras innersta skönhet.⁴⁸

Något av den visionen om konstens uppgift, att framställa folket i en »förändligad och förskönad bild», att visa »naturen och lifvet i en förädlad gestalt», förverkligade Topelius i *En resa i Finland*. Text och bild samspelar och reflekteras mot varandra. Ekfraserna tillför olika dimensioner, förfinar seendet och fördjupar förståelsen.

Noter

- 1 Strof ur »Elegiac Stanzas Suggested by a Picture of Peele Castle in a Storm, Painted by Sir George Beaumont» 1805. Dikten kommenteras i Simonsen 2007; om denna strof, se s. 85–88.
- 2 Topelius 2013, »3. Resor i Finland.», s. 17.
- 3 Titeln *Finland framställt i teckningar* hade Topelius använt för det bildverk som utkom 1845–1852; här står Topelius text i fokus, och den knyter inte an till illustrationerna på det sätt som kapiteltexterna i *En resa i Finland* gör.
- 4 Topelius engagerade sig livligt i Finlands konstliv, han var bl.a. mångårig sekreterare i Finska Konstföreningen och ordförande i Konstnärsgillet.
- 5 Pia Forssells inledning i Topelius 2012, s. XXXVI. Hans Lund benämner metoden ikonisk projektion: att avläsa ett begränsat synfält ur den yttre konkreta objektvärlden som vore den en bild. Lund 1982, s. 53.
- 6 Topelius 1858.
- 7 Om landskaps- och genremåleriet, se Rainer Knapas inledning i Topelius 2013, s. IX–XXIII.
- 8 Lindwall 1975, s. 312, Lund 1982, s. 87 och Bengtsson 2000, s. 273, 280, 292.
- 9 Bengtsson 2000, s. 40. Lund understryker att Schlegels idéer om en from och värdeladdad bildkonst blev en förutsättning för den tyska och nordiska 1800-talskonstens genrebilder som de utvecklades i bl.a. Rom och Düsseldorf (1982, s. 87).
- 10 Dietrichson var docent i litteraturhistoria och Nyblom professor i estetik samt litteratur- och konsthistoria. Båda hade goda kontakter till Finland. Verk av Dietrichson fanns i Topelius bibliotek.
- 11 Dietrichson 1866, s. 25.
- 12 Dietrichson 1870, s. 422 ff. Dietrichson indelar genremåleriet i tre kategorier: den historiska genrebilden, den mytiska och ur skaldernas motiv hämtande genrebilden samt den egentliga genrebilden: »Endast den sista arten öser omedelbart af lifvets och omgifningens källa.»
- 13 Nyblom 1884, s. 199 f. Se även Görts 1999, s. 60 f., 65.
- 14 Görts 1999, s. 55; Bengtsson 2000, s. 46, 53, 66.
- 15 Ett urval ur de två sistnämnda ingår i *Helg och söcken. Bilder ur svenska folkets liv och arbete vid mitten av förra seklet* (1973). De två verken har bildbeskrivande texter av Johan August Bergh och C. A. Wetterbergh. Exempel på motiv: »Slätteröl i Skåne», »Torgdag i Lund», »Höbergning i Nerike», »Oxdrift i Småland», »Halländskt stickgille», »Bröllopståg i Varend» – motiven påminner om dem som avbildas i *En resa i Finland*.
- 16 Termerna utreds i Lund 1982, s. 16.
- 17 Bodin 2013, s. 71, 87 f. Bodin refererar till Liz James och Ruth Webb, »To Understand Ultimate Things and Enter Secret Places», *Art History* 14, 1991:1, s. 1–17.
- 18 Om begreppets utveckling, se första kapitlet i Jansson 2014.

- 19 »Ekphrasis is dynamic and obstetric; it typically delivers from the pregnant moment of visual art its embryonically narrative impulse, and thus makes explicit the story that visual art tells only by implication.» Heffernan 1993, s. 3 f.
- 20 Lund 1982, s. 35. Lund refererar till Roland Barthes termer *ancrage* och *relais*: Bildtexten styr betraktaren till vissa element i bilden, till en speciell bildavläsning, och denna funktion benämner Barthes *ancrage*. Men texten kan också styra läsningen av bilden mot betydelser som inte ligger implicit i själva bildmeddelandet. Bild och text står då i mer kompletterande förhållande till varandra. Denna funktion kallar han *relais*. *Relais* uttrycker det som bilden inte kan uttrycka.
- 21 Bengtsson 2000, s. 45; Lund 1982, s. 35. Lund menar att ekfrasen illustrerar 1800-talets växling från ett statiskt till ett dynamiskt paradig (s. 79). – Det klassiska exemplet på narrativ ekfras är beskrivningen av Akillens bildprydda sköld i *Iliaden*, se t.ex. Danius 2013, s. 55–60.
- 22 Ett exempel från Dietrichson 1870: Den danske konstnären Johan Julius Exners målning »Besöket hos Beststefadern» föreställer en äldre man, två barn och en yngre kvinna i ett rum med öppen ytterdörr. Ekfrasen berättar att det är söndag morgon i Amager, långt borta hörs kyrkklockorna och barnen ska lämnas hos de gamla under högmässan. Äntligen hör beststefar och -mor barnröster som närmar sig. När modern gått leker beststefar »rida Ranka» och den lilla flickan blir prinsens brud och bröllopet står ute i trädgården där alla blomster svänger sina rökelsekar. Ekfrasen inleds på ett realistiskt beskrivande sätt och svävar ut i en drömlig poetisk saga.
- 23 Exempelvis Topelius 2013, »3. Helsingfors hamn», »6. Åbo slott och Auras mynning», »9. Utsigt af Borgå».
- 24 Topelius 2013, s. 20.
- 25 Topelius 2013, s. 45.
- 26 Topelius 2013, s. 58.
- 27 Bengtsson 2000, s. 280. En annan familjeidyll uppmålas i Topelius 2013, »8. En vinterqväll i Somero» (s. 32), där föräldrarnas uppmärksamhet kretsar kring barnet: »den lille morsgrisen, bädas bortskämde favorit, som sjelfsvåldigt och lekande sträcker mot fadren en lappdocka. Denna sistnämnda intressanta person behöver häst och ekipage för sina resor kring stugan, och det är derom man underhandlar.»
- 28 Topelius 2013, s. 35.
- 29 Eftersom de flesta bilder målades på beställning inkom för *En resa i Finland* är det möjligt att konstnärerna hade fått instruktioner av Topelius angående vilka motiv bilderna skulle illustrera.
- 30 Topelius 2013, 35 f.
- 31 Topelius 2013, s. 182.
- 32 Topelius 2013, s. 27 f.
- 33 En snarlik framåtblickande expansion möter i ekfrasen till »32. Strömingens insaltning», s. 55.
- 34 Topelius 2013, s. 47; jfr Topelius 2012, s. III.

- 35 Topelius 2013, »6. Åbo slott och Auras mynning», s. 28.
- 36 Topelius 2013, »27. Nyslotts fäste och en del af staden», s. 52 och »21. Utsigt af Nädendal», s. 47.
- 37 Topelius 2013, s. 45.
- 38 Topelius 2013, s. 50.
- 39 Klinge 2004, s. 358.
- 40 Se Jansson 2014, s. 143.
- 41 Topelius 2013, s. 27, 43, 45, 52; se även s. 28 och 34.
- 42 Topelius 2013, s. 22, 39, 42.
- 43 Topelius 2013, s. 42.
- 44 Därpå berättas att Holmberg reste tillbaka till Düsseldorf »der han utförde i olja sina teckningar ifrån hemlandet». Topelius 2013, s. 34.
- 45 En liknande observation gör Goethe i *Italienische Reise* (svensk översättning 1921), där han konstaterar att lokalbefolkningen inte uppfattar de estetiska kvaliteterna i naturen som han som främling gör.
- 46 Topelius 2013, »7. Imatra», s. 32; jfr s. 138.
- 47 Michail Bachtins ord om idyllen har bäring också för Topelius projekt: Idyllens kronotop kännetecknas av »livshändelsernas organiska fäste och rotning i en plats – i det egna landet med alla dess platser, de egna bergen, den egna dalen, de egna fälten, floden och skogen, det egna huset». Livets kontinuitet bestäms främst av »platsens enhet, av generationernas sekelgamla rotfäste i en plats, från vilken ingen enda livshändelse kan skiljas». Platsens enhet förenar barndomen och ålderdomen och bidrar till att skapa den cykliska tidsrymd som kännetecknar idyllen. Bachtin 1991, s. 136 f.
- 48 Topelius 1860.

Källor och litteratur

- Bachtin, Michail 1991, *Det dialogiska ordet*, diss., Gråbo: Anthropos
- Bengtsson, Eva-Lena 2000, *Verklighetens poesi. Svenska genrebilder 1825–1880*, Acta Universitatis Uppsaliensis, Uppsala
- Bodin, Helena 2013, *Ikon och ekfras. Studier i modern svensk litteratur och bysantinsk estetik*, Skellefteå: Artos
- Danius, Sara 2013, *Den blå tvålen. Romanen och konsten att göra saker och ting synliga*, Stockholm: Bonnier
- Dietrichson, Lorentz 1866, *Skandinaviska Konst-expositionen i Stockholm 1866. Sverige, Norge, Danmark, Finland* [avtryckt ur *Ny Illustrerad Tidning*], Stockholm
- Dietrichson Lorentz 1870, *Det skönas värld. Estetik och konsthistoria med speciellt afseende på den bildande konsten. 1. Populär estetik. Läran om det sköna*, Stockholm: Oscar L. Lamm
- Forssell, Pia 2012, »Inledning», Zacharias Topelius, *Noveller*, Zacharias Topelius Skrifter IV, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 770, Helsingfors
- von Goethe, Johann Wolfgang 1921, *Goethes italienska resa*, urval och översättning med inledning av Alf Ahlberg, Stockholm: Wahlström & Widstrand
- Görts, Maria 1999, *Det sköna i verklighetens värld. Akademisk konstsyn i Sverige under senare delen av 1800-talet*, Bjärnum: Typsnittarna Prepress AB
- Heffernan, James A. W. 1984, *Museum of Words. The Poetics of Ekphrasis from Homer to Ashbery*, Chicago: The University of Chicago Press
- Helg och söcken. Bilder ur svenska folkets liv och arbete vid mitten av förra seklet* [ur *Bilder ur svenska folklivet 1855* och *Svenska folket sådant det ännu lefver vid elfvorn, på berg och i dalom 1862*] (1973), inledning och kommentarer av Mats Rehnberg, Stockholm: Bonnier
- Jansson Mats 2014, *Poetens blick. Ekfras i svensk lyrik*, Stockholm/Höör: Brutus Östlings Bokförlag Symposion
- Klinge, Matti 2004, *Idyll och hot. Zacharias Topelius – hans politik och idéer*, Stockholm: Atlantis/Helsingfors: Söderströms
- Knapas, Rainer 2013, »Inledning», Zacharias Topelius, *En resa i Finland*, utg. Katharina Pihlflyckt, Zacharias Topelius Skrifter XIII, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 747, Helsingfors
- Lindwall, Bo 1975, »Konstens motiv», Ragnar Josephson & Bo Lindwall (red.), *Levande konst genom tiderna. 5. Från rokoko till impressionism*, Stockholm: Natur och Kultur, s. 249–360
- Lund, Hans 1982, *Texten som tavla. Studier i litterär bildtransformation*, Lund: LiberFörlag
- Lund, Hans 1993, »Den ekfrastiska texten», Ulla-Britta Lagerroth et al (red.), *I museernas tjänst. Studier i konstarternas interrelationer*, Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion
- Simonsen, Peter 2007, *Wordsworth and Word-Preserving Arts. Typographic Inscription, Ekphrasis and Posterity in the Later Work*, Basingstoke: Palgrave Macmillan

- Topelius, Zacharias 1858, »Nordiska Taflor. (Till en målare.)», *Helsingfors Tidningar* 2, 6 och 9/10 1858
- Topelius, Zacharias 1860, »Konstfrågor. 1. Något som läsaren kan hoppa öfver, om han så vill», *Helsingfors Tidningar* 1/3 1860
- Topelius, Zacharias 2012, *Finland framställt i teckningar*, utg. Jens Grandell och Rainer Knapas, Zacharias Topelius Skrifter XII, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 747, Helsingfors
- Topelius, Zacharias 2013, *En resa i Finland*, utg. Katharina Pihlflyckt, Zacharias Topelius Skrifter XIII, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 775, Helsingfors
- Træsnit efter nordiske Maleres Billeder, samlede og forsynede med text af L. Dietrichson*, utg. Selskabet for Folkeoplysningens Fremme (1870), Kristiania

PIA FORSSELL

Ramberättelser och samband i Topelius prosa

Säg Topelius och ramberättelse, och de flesta associerar till *Fältskärens berättelser*. Ramfiktionen i den är Topelius mest konsekvent genomförda och det är med rätta den nämns. Samtidigt är det ett litet mirakel att den lever kvar i läsarnas medvetande eftersom den ströks ur de nya upplagorna av romanen från 1940-talet framåt. Mindre känt är att Topelius använder mer eller mindre utbyggda ramberättelser, ofta det senare, i flera andra sammanhang än i *Fältskärens berättelser*. En ram till ett bildkonstverk eller ett ordkonstverk »avgränsar och framhäver ett innehåll» upplyser *Svensk ordbok*.¹ Hos Topelius handlar det mindre om att etablera gränser till det som finns utanför och mer om att skapa samband mellan det som ramen omsluter. I fortsättningen granskar jag Topelius ramfiktioner, inklusive den försvunna – men nu återställda – i *Fältskärens berättelser*, och andra medel han använder för att åstadkomma kontaktytor mellan verken och till läsarna.²

Början

Topelius författade verken på prosa som följetonger för tidningspressen. De flesta, inklusive *Fältskärens berättelser*, tillkom för *Helsingfors Tidningar* som han var redaktör för 1842–1860. På

1860-talet började han medverka med följetonger i *Nya Dagligt Allehanda* (Stockholm) och *Åbo Underrättelser*, och till och med det sena verket *Planeternas skyddslingar* trycktes först som följetong i *Nya Dagligt Allehanda* och tidningen *Finland* innan det utkom i bokform 1889. Vill vi studera hur Topelius utvecklades som journalist, följetongsförfattare, kåsör, kolumnist eller kritiker går vi till årgångarna av *Helsingfors Tidningar*. Här experimenterar han med skönlitterära och journalistiska genrer, han lanserar dem och etablerar dem både i författarskapet och i finländsk press. Topelius utgår från berättelsen, fiktionen, och lindar först in recensioner, resebrev eller reportage i en mer eller mindre fiktiv form. Bortsett från de sista åren var han tidningens enda anställda och han stod nästan ensam för det redaktionella innehållet en stor del av tiden. Det är därför ingen överdrift att säga att Topelius personliga stil präglade det mesta i spalterna, och att hans överordnade ramberättelse är *Helsingfors Tidningar*.

Givetvis författade han inte bokstavligen allt. Han gjorde också som brukligt var: lånade ur andra tidningar, tidskrifter eller böcker.³ Men hans personliga sätt att vända sig till läsarna och engagera dem var unikt i den samtida pressen. Som Clas Zilliacus konstaterar i artikeln »Bladet och dess bläddrare», var nyheterna i Topelius tidning »inte bara sakinformation utan i hög grad gestaltade, de bar den informerande personlighetens prägel. [...] Förtröligheten, det intima anslaget var bladets särmerke.» Zilliacus tillägger att *Helsingfors Tidningars* populäraste nyhetskrönikor följdriktigt hade formen av fingerade privata brev.⁴ Det är fråga om de så kallade Leopoldinerbrev, korrespondenser från redaktören i Helsingfors till fiktiva finländare i andra utkanter av det ryska imperiet. Först var det löjtnant Leopold i Grusien, senare hans kusin fröken Leopoldine i Sitka, som underhölls med aktualiteter från hemlandet. Topelius använde den här brevfiktionen mellan 1843 och 1853, i stort sett skrev han ett brev om månaden med undantag för sommaren. Det är inte minst Zilliacus intro-

duktioner och analyser som har bidragit till att Leopoldinerbrevet nu hör till de mest kända inslagen i *Helsingfors Tidningar*.⁵

Jämsides med artiklar av stundom häpnadsväckande komplexitet och omfattning ingick i 1800-talets tidningar meddelanden från olika myndigheter, ett brokigt notismaterial och mycket skönlitteratur, ofta i form av anonyma översättningar. Nyhetsförmedling i den åtminstone under 1900-talet vedertagna bemärkelsen var inskränkt på grund av presscensuren och därför fick Topelius ty sig till annat material när han inledde sin publicistiska bana. Han valde att satsa på vad han kallar novellistik: »Helsingf. Tidn. skulle blifwa en sammanhängande novellistisk skildring af vårt land och våra seder och idéer, speciellt af de Helsingforsiska.»⁶ Det betydde respass för översättningarna och starten för Topelius skönlitterära författarskap på prosa. (Dikter hade han börjat skriva redan tidigare, och en stor del av dem trycktes från 1842 först i *Helsingfors Tidningar* innan de intogs i diktsamlingarna.) Element av det som under andra omständigheter hade blivit reportage eller artiklar i nyare mening kunde Topelius införliva i de noveller han författade för *Helsingfors Tidningar*.⁷

Novellen som genre är notoriskt svår att definiera och har undergått betydelseglidningar sedan den introducerades på svenska. Barbro Ståhle Sjönell har i artikeln »Det tidiga 1800-talets svenska novellistik. Publikationssätt och novelltyper» undersökt både lanseringen av genren i Sverige (1810–1829) och exempel på den. Hon återger en tidig karaktäristik: medan romanen är en utarbetad form representerar novellen en anekdot. »Ett moment af lifwet uppfattas af Berättaren, utvecklas af honom med alla de omständigheter – men ej flera – som derpå hänsyfta eller till frambringande äro nödiga, och framställes till upplysande af antingen någon tillfällig erfarenhets-observation [...], eller till bewisande af någon moralisk sats.»⁸ Något senare kunde också omfattande verk kallas noveller,⁹ och Topelius använder ordet från 1830-talet till 1850-talet om både kortare och längre verk, egna och andras.¹⁰

Leopoldinerbrevens hittade snabbt sin form, ett kåserande sammandrag av den gångna månadens nyheter, stort och smått. Tidigare och mer proteiska är de »Conturteckningar» som ingår i *Helsingfors Tidningar* redan 1842. Den gemensamma titeln uppträder sex gånger mellan januari och oktober 1842, och följs upp med tre »Nya Conturteckningar» i april, september och december 1843.¹¹ Topelius laborerade med olika genrer i »Conturteckningarna» och de förenas i första hand av titeln och det gemensamma persongalleriet. De är förlagda till en prästgård i landsorten och fyra unga vuxna eller halvvuxna syskon samtalar i dem. Systrarna Emma, Thilda och Marie bidrar huvudsakligen med stickrepliker och frågor, men får någon gång göra en större insats. Brodern Henrik är äldst, han är sin fars adjunkt och den som oftast för ordet – det är också han som i början är Topelius språkrör och skickar korrespondenser till tidningens redaktion.¹² Brevens får också svar; i april ingår »Till Tit. Henrik om Theatern» där redaktören gör en ironisk beskrivning av Helsingfors dåvarande teater med alla dess brister. Rubriken är försedd med en fotnot: »Red. vill då och då medelst någon liten skizz afbörda sin förbindelse till Conturteckningarnas förf. i förhoppning att äfven framdeles ej af honom glömmas.» Det är här, i teaterbrevet och en uppföljare till det från den 1 juni, som den närmaste förlagan till Leopoldinerbrevens finns.¹³

Conturteckningarna lider av en viss snirklad mångordighet, men redan här, under Topelius första termin som redaktör, finns frön till det innehåll som gjorde *Helsingfors Tidningar* till landets mest lästa. Två julberättelser, genrebilden »Halmgubben» (1842) och »En julmorgon» (1843), och »Miss Mary» är, som merparten av de tidigaste novellerna, övningsstycken. De två senare är romantiska berättelser, i den samtida bemärkelsen att de är spännande, avvikande från det vardagliga och handlar om kärlek.¹⁴ Topelius var medveten om att han särskilt med dem nådde den kvinnliga läsekretsen, men han vannlade sig konsekvent om att engagera

kvinnliga tidningsläsare också för allmänna frågor, kultur och för ett aktivt deltagande i det nationella projektet Finland. Det framgår av den första conturteckningen, där Henrik grubblar på sätt att förmå sina systrar att också läsa tidningarnas seriösa inslag.

Det andra avsnittet av conturteckningarna har Runebergs *Julqvällen* som utgångspunkt för en analys i samtalsform av Runebergs karaktäristiska stil, med flera verk av honom som exempel. Både Henrik och systemen Emma framför väl underbyggda åsikter – Topelius uppmuntrar alltså de kvinnliga läsarna att artikulera sig, och samtidigt debuterar han som kritiker. Conturteckningarnas mest anmärkningsvärda inslag är det fjärde avsnittet, en kraftigt Almqvistpåverkad skiss om (folk)bildning, natur och kärleken till en kvinna av folket, kombinerat med högläsning ur *Kalevala* för folket, ond bråd död och vansinne.¹⁵ Topelius tonade därefter ner stilen och motiven blev mindre disparata. I det sista avsnittet 1842 har den gladlynte Henrik blivit gripen av den pietistiska väckelsen, en nog så aktuell företeelse särskilt i Nykarleby i början av 1840-talet. Efter det Almqvistinspirerade kraftprovet följer ett fiktivt brev från en femtonårig flicka som handlar bland annat om midsommarfirande och hänger samman med Topelius ambition att skildra »våra seder och idéer», men han gömmer sig också senare bakom en kvinnlig korrespondent. I en handfull »Bref från Betty» behandlar han litteratur och musik 1854.

Studenterna som i den tredje conturteckningen upplever det finska insjölandskapet, och i ännu högre grad »Huruledes Herr Henrik kuskade himlavagnen till Helsingfors» är förövningar inför resebrev »Svenska Vuer» och »Söder om Östersjön», i *Helsingfors Tidningar* 1843 respektive 1856–1857.¹⁶ Både »Svenska Vuer» och »Söder om Östersjön» är formulerade som brev till kvinnliga mottagare, Marie respektive Betty. Den fiktiva avsändaren av breven från resan 1856 är Gabriel, mottagaren av »Bref från Betty» 1854. I »Huruledes Herr Henrik kuskade himlavagnen till Helsingfors» reser den fiktiva pastorsfamiljen till Helsingfors för att

vara med om Henriks promotion till magister 1840, berättare är den urgamla »himlavagnens» genius. Topelius blev själv promoverad detta år och gjorde resan till huvudstaden med mor och syster, moster, morbror och tre kusiner. Släktingarna upplevde bland annat ett bondbröllop och Kyro fall under resan, det gör också det fiktiva sällskapet. Detaljer i topografin och formuleringar återges i *Helsingfors Tidningar* i samma ordalag som i dagboken.¹⁷

Läsaren undrar givetvis hur litterärt tillrättalagda dagboksanteckningarna egentligen är. Beträffande innehållet kan frågan knappast besvaras med säkerhet. Språkanvändningen i dagböckerna från senare delen av 1830-talet framåt torde vara väl övertänkt. Utgivaren Pia Asp har undersökt Topelius PM för dagböckerna och analyserat markörer om tillkomsten i texten. Hon drar i den textkritiska redogörelsen för utgåvan slutsatsen att Topelius i allmänhet gjorde anteckningarna i efterhand.¹⁸ Eftersläpningen varierade mellan ett par veckor och flera månader, så han bör ha haft tid att formulera sig genomtänkt. Överlag ger dagboksanteckningarna intryck av att den verbala medvetenheten och skickligheten tilltar medan spontaniteten avtar.

Spåren av Almqvist

I den inledande conturteckningen låter Topelius Henrik få idén att samtalsvis introducera aktuella frågor för fruntimmer, det vill säga kvinnliga ståndspersoner, men hur ska han förbereda dem på det? »Om jag – låt se! Jag har alltid funnit Herr Hugo Löwenstjernas Akademi synnerligen treffig. Nu skulle det väl bli en himmelsvid skillnad mellan protokollisternes pennor, men – må göra!»¹⁹ Intryck av Almqvist förekommer redan i den adertonårige Topelius dagbok, han läste *Drottningens juvelsmycke* i september 1836 och tyckte att »den är den bästa Roman jag läst, och i sitt slag förtjenar ett oinskränkt Laudatur».²⁰ Dagboksanteckningarna för augusti 1840 har ett motto ur *Jagtslottet*: »Strax derefter reste jag hem till landet. Då jag war återkommen till Råbäcken, samlade jag mina

papper och inrättade mitt hem till arbete. Här sitter jag nu i min trädgård.» Senare samma månad börjar han skalda om sommarvisten Alörn på runometer, men övergår till flödande prosa – markerad som »Imitation efter Almqvist».²¹

Den mest särpräglade och redan omtalade conturteckningen kan också beskrivas som imitation efter Almqvist. Den har ett motto ur dennes »Björninnan»: Kom i skogen, sköna gosse, kom, o kom! / Här är dödens ljufliga trädgård.»²² I Almqvists korta berättelse siktar en ung bonde på en björnhona men missar henne och vådaskjuter i stället sin trolovade. Mannen och björnhonan dödar senare varandra. Handlingen hos Topelius är anpassad efter mottot. Här finns drag av triangeldrama där både den unga kvinnan och den unge mannen av folket dör, medan den kvarlevande studenten till slut finner frid.²³ Studenten frågar vännen Henrik, i en stund av förvirring: »Hvem är du, som kallar mig Ernst? Jag heter icke så i ödemarken. Mina bröder tallarne och mina systor tufvorna kallade mig Julianus förr. O hur de skratta åt dig, huru slokbjörken begabbande skakar sitt lockiga hufvud!» Namnet Julianus är ytterligare en anknytning till *Jagtslottet* där Julianus Löwenstjerna i en episod attackeras av en varg, men räddas av Richard Furumo som skjuter vargen.²⁴

Almqvists jaktslott ligger isolerat i Närke och bebos av en förnögen änkling och före detta hovmarskalk, hans syskon och hans barn. De unga bibringas sin bildning i hemmet där fadern uppfostrar dem med hjälp av Sagan och Historien. »Den förra skulle elda och glädja, den sednare leda och upplysa», och detta sker genom berättelser i familjekretsen varje kväll.²⁵ Rutinerna ruckas när den gåtfulle Richard Furumo gör entré i kretsen och snart tar över berättandet, på anmodan av hovmarskalken, herr Hugo. Almqvist går i detalj in på karaktärerna, de dagliga rutinerna på slottet, förmögenhetsförhållandena, till och med mathållningen. Johan Svedjedal analyserar ramberättelsen i *Jagtslottet* ingående i Almqvistbiografins andra del *Rosor, törnen*. Han påpekar att växlingen

från många berättare till en, Richard Furumo, sker för att berättelserna får ett naturligt inre sammanhang när de framförs av en berättare. Svedjedal konstaterar också att miljön och karaktärerna gav Almqvist möjlighet att låta åsikter brytas mot varandra, att personernas olika läggning och deras egenheter låter dem kommentera berättelserna ur olika synvinklar. »I denna samtalskultur är själva olikheten en poäng – vare sig det gäller estetik, psykologi eller religion.» Ramhandlingen ger författaren stora möjligheter att kommentera verket, att styra läsarens tolkningar eller bemöta invändningar, på förhand eller i efterskott.²⁶

Romanen och prosan överhuvud hade fortfarande problem med trovärdighet och acceptans, det vittnar Topelius romankritiska artiklar om.²⁷ Barbro Ståhle Sjönell har analyserat tidiga ramberättelser i svensk litteratur och deras utländska förebilder i artikeln »Från Landt-Nöjet till Hyrkuskens berättelser. Nyttan och nöje i de äldsta svenska ramberättelserna». Hon finner att författarna tillämpar Horatius anvisning om *utile dulci* och kombinerar nytta med nöje för att samtidigt ge läsarna såväl glädje som råd och förmaningar. Det nyttiga eller dygdiga ska också relateras till 1700-talets romandebatt, det gällde för seklets prosaförfattare att skapa legitimitet för verken genom att framhålla olika nyttoaspekter.²⁸ Med tiden tonas nyttoaspekten ner och Ståhle Sjönell konstaterar om *Törnrosens bok* att »diskussionen om jämvikten mellan nyttan och nöjet återfinns på strategiska platser i verkets inramning och kan därför trots allt tillmätas en viss betydelse vid tolkningen av ramberättelsens textintentioner».²⁹

Tidningsmannen Topelius lärde sig förhållandevis snabbt att skriva lättillgängligt för stora grupper läsare, lärda och olärda. Han var från början inställd på att både underhålla och undervisa läsekretsen, som i *Helsingfors Tidningar* inspirerades till medborgerskap, socialt ansvarstagande och fosterländskhet. De historiska motiven hänger samman med Topelius målmedvetna spridande av kunskap om Finland, geografisk såväl som historisk, och den en-

ergiska lanseringen av Finland som fosterland. Emilie Lindqvist, då Topelius fästmö, säger i ett brev (22/6 1843) att hon egentligen inte vet annat om Finlands historia än att det »från urminnes tider hört under Sverige, och 1808 kom 'under Ryssen'» – något skolämne var det inte. Detta ska senare ha gett honom idén att »i en fortlöpande berättelse låta Finlands historia framträda för sin tidnings läsare», anser Topelius dotterson och levnadstecknare Paul Nyberg.³⁰ Oberoende av om det här stämmer eller om det är en efferrationalisering säger det något om Topelius syn på tidningen som medium också för att förmedla lättsmälta historielektioner. Trots att han kunde vara övertydlig i flera frågor, till exempel religion, patriotism och idealiseringen av det finska folket, viftar han intressant nog inte explicit med de pedagogiska pekpinarna, åtminstone inte till övermått. Topelius underförstådda poäng är att allmänheten kan och ska läsa, bilda sig och uttala sig. Det var inte bara barnen som skulle lära sig att bli goda medborgare och arbeta för fosterlandet, de vuxna skulle också socialiseras från undersåtlighet till medborgerlighet. Hela *Helsingfors Tidningar* utnyttjades för det här ändamålet, inte minst prosaberättelserna som växte till allt längre följetonger.

Almqvists betydelse för poeten Topelius, eller poeten i vardande, uppmärksammades tidigt. Citaten och de upprepade anspelningarna på *Jagtslottet* och kretsen kring Hugo Löwenstjerna visar dels hur väl insatt Topelius var i Almqvists Törnros-värld, dels hur han anknyter till den i prosan. Det är motiverat att fråga om Topelius, mutatis mutandis, på 1840-talet hade ambitioner i stil med Almqvists om *Törnrosens bok*: ett verk som omfattade alla genrer och tider. – I Topelius fall hade det varit *Helsingfors Tidningar*. Den samhällsengagerade Topelius hade också tagit intryck av Almqvist. Olof Enckell menar rentav att Topelius i artiklar mer eller mindre upprepar Almqvists argument i »Om folknöjen betraktade ur politisk synpunkt».³¹

Topelius hade givetvis också andra inspiratörer och förebilder, av helt olika slag. Runeberg, som han kände väl, var redaktör för *Helsingfors Morgonblad* några år på 1830-talet och aktiv 1832 och 1833. De här årgångarna lånade Topelius i november 1841, medan han övervägde redaktörskapet för *Helsingfors Tidningar*.³² I översikten »Utländska Tidningar» nämner Topelius samtidskommentatorn Jules Janin 1849.³³ Almquvists genombrott som författare skedde under Topelius formativa år på 1830-talet, som journalister debuterade båda på 1840-talet. Om Almquvists speciella betydelse för Topelius vittnar också dennes bestörtning och upprördhet över skandalen 1851 när Almquist rymde ur Sverige, anklagad för gäldenärsbrott och försök till förgiftning. Detta skedde om sommaren, medan Topelius sannolikt förberedde *Fältskärns berättelser*. Följetongpubliceringen inleddes den 29 oktober i *Helsingfors Tidningar*.

Topelius tidiga ramfiktionser

Hur väl kände Topelius till olika ramberättelser? *Tusen och en natt* omnämner han i dagboken (5/12 1833) och *Decamerone* förekommer senare hos honom. Den svenska översättningen av Goethes *Unterhaltungen deutscher Ausgewanderten* (1795), *Tyska flyktingars Tidsfördrif* (1813), fanns i systrarna Toppelius lånebibliotek i Uleåborg som Topelius ska ha läst igenom under sin skolgång i staden.³⁴ Däremot är det inte säkert att han kände till Lorenzo Hammarskölds *Sju timmar på Fitja* (1821). Ramberättelserna hos Walter Scott och Almquist var välbekanta. Scott använder i *A Legend of Montrose* samma skiktning av berättandet, fördelat på flera personer, som Topelius. Hos Scott är det en gammal sergeant som framför sina minnen, de återberättas senare av en åhörare.³⁵ Topelius kunde också ha bekantat sig med ramberättelsen till Michail Lermontovs *Vår tids hjälte*. Den första översättningen till svenska, av officeren Otto Meurman (1817–1850), utkom i Helsingfors 1844, fyra år efter originalet.

I novellerna från 1840-talet förekommer asketiska ramfiktioner, vanligen inledningsvis och för att presentera berättaren och berättarsituationen. »En Natt och en Morgon» (1843) börjar med en koncis och nästan byråkratisk mening, som i sig är en embryonal ramberättelse: »Numera Kontrakts-Prosten och Kyrkoherden *** i ** socken har berättat följande, hvilket jag ur minnet återgifver litet utförligare i detaljerna, men i hufvudsaken öfverensstämmande med den vördige mannens egen utsago.» Här presenteras jagberättaren med yrke, medan namn och adress är tidstypiskt markerade med asterisker: ***. Det framgår att en återberättare har redigerat berättelsen och tidsperspektivet antyds (»numera»). I novellen lanserar Topelius både privatdetektiven och deckargenren i Finland.³⁶

Följande ramberättelse dyker upp i Topelius första historiska novell, »Häradshövdingen» (1845–1846), med handlingen förlagd till Gustav III:s ryska krig. Ramfiktionen är genomgående och utmålad med omsorgsfull förtjusning. Som traditionen bjuder (jämför *Tusen och en natt* och *Decamerone*) är både ramen och innehållet färgade av muntligt berättande, här dessutom av folklig formuleringskonst. Det är en äldre berättare som för ordet, den utförligt beskrivne tingsskrivaren Nybom, medan den nyfikna studenten Calle bjuder tingsskrivaren på toddy för att få höra hans historier. Det framgår tidigt att historien om häradshövdingen visserligen är Nyboms, men det är Calle som återberättar den. Calles frågor ger Nybom anledning att reflektera över stoffet. Berättelsen om häradshövdingen utspelar sig inte bara i olika sociala miljöer; berättaren och återberättaren representerar olika socialgrupper, vilket framgår av effektivt inprickade markörer. Tingsskrivaren binder ryssjor, röker böckling, använder tobak av dålig kvalitet och spottar på mattorna till Calles mors förtvivlan, medan unge Calle är son till en förmodligen avliden ämbetsman och studerar juridik.³⁷

Nybom lever vidare i »gamle» Bäcks gestalt som först uppträder i *Hertiginnan af Finland*, i kapitlet »Den gamla goda tiden».³⁸ Här förekommer Bäck, gamla mormor och en skara barn – en första variant av ramfiktionen i *Fältskärens berättelser*.

Fältskärens (ram)berättelser – förkortade och förlängda

Fältskärens berättelser sammanfattas i allmänhet med att Topelius, med betoning på de finska inslagen, skildrar Sveriges och Finlands gemensamma historia från 1631, mitt i trettioåriga kriget, till Gustav III:s statsvälvning 1772. Sammanfattningen är riktig, men ändå missvisande eftersom den inte beaktar ramberättelsen som förklarar titeln på verket eller det första kapitlet »Företalet, som handlar om Fältskärens person och lefverne». I kapitlet får läsaren ett sammandrag av epoken som börjar med Gustav III:s krig 1788–1790, över Napoleonkrigen och kriget 1808–1809 till slutet av 1820-talet. Fältskären Andreas Bäck lever dåmera på jakt och fiske och bor i en österbottnisk småstad, i en hyrd vindskammare. Där samlas en krets av gamla och unga som lyssnar på hans berättelser om framfarna händelser. Det är dem vi som läsare får ta del av, genom en av de unga åhörarna som senare, i vuxen ålder, återberättar fältskärens historier.³⁹ Beskrivningen av fältskärens ungdom och mannaår överbryggar tiden mellan skildringens slutpunkt 1772 och det sena 1820-talet, tiden för hans berättelser. Kapitlet sammanbinder alltså berättelserna med ramberättelsen. Det snabba berättandet och det ställvis raljanta tonfallet visar att det tillhör samma period som Leopoldinerbrevet, i motsats till de avslutande berättelserna från mitten av 1860-talet. De visar tecken på Topelius tilltagande mångordighet och bigotteri.

Topelius delar in verket i fem cykler, motsvarande delar, där varje cykel består av tre berättelser, därav titeln.⁴⁰ Fjorton berättelser gick som följetong i *Helsingfors Tidningar* mellan oktober 1851 och maj 1866, och de föregås alla av ett avsnitt av ramberättelsen. Det första är det ovan nämnda »Företalet». Före den andra berättelsen, i januari 1852, möter läsaren åhörarna i vindskammaren: den vänliga men respektingivande gamla mormor, den ironiske skolmästaren magister Svenonius, den koleriske postmästaren

kapten Svanholm, den adertonåriga Anne Sofi (som i oktober 1855 utan förklaring byter namn till Anne Charlotte), pojarna Andreas och Jonathan i tioårsåldern. Först i november 1865, före den trettonde berättelsen, dyker det upp »en liten qvickögd yrhätta, vid namn Lisa Gret», som har ett par repliker.

Ramberättelsen är en metafiktion, den kommenterar alltså det verk där den ingår. Det sker ofta på de förmodade läsarnas villkor, som när postmästaren och skolmästaren upprepade gånger framför sina fixerade åsikter om krig och fred, eller när gamla mor-mor ogillar berättelser som utmanar religionen. Den som kommer mest till tals i ramberättelsen är fältskärn, som här lägger ut både sin historiesyn och uppfattningen om historisk sanning och förhållandet mellan historia och fiktion.⁴¹ På det här sättet kan Topelius förtydliga argumenten utan att alltför ofta avbryta berättelsen. Fältskärn vill visa hur historien formar människan och framför åsikten att skildringen inte behöver vara sann, men den ska kunna vara det, den ska ta fasta på det typiska och representativa. Det är stilriktigt att fältskärn, som hade gått i trivialskolan och legat vid universitetet, i aristotelisk anda anser att dikten handlar om det som hade kunnat hända, medan historikern behandlar det som har hänt. Maija Lehtonen är den som mest systematiskt har analyserat ramberättelsen, i artikeln »Brasaftnar i vindskammaren. Fältskärns gestalt och ramberättelsen i Fältskärns berättelser» (1997). Hon betonar att det är i verken av Walter Scott och hans efterföljare som tids- och lokalfärg får betydelse och personernas utveckling påverkas av de historiska förhållandena.⁴²

Den livligt debatterande kärntruppen i vindskammaren är typer i minst lika hög grad som personerna i berättelserna. Ramberättelsens personer blir ändå mer karaktäriserade och levande på gott och ont än Bertelsköldarna och Larssönerna, som har den otacksamma uppgiften att representera sina respektive samhällsklasser och epoker. Humorn, både i berättelsen och i ramberättelsen är ibland av enklaste sort. Men det gick också hem, de mer

sofistikerade läsarna kunde skratta åt de mindre sofistikerade. Topelius visste vid det här laget att han hade en bred läsekrets, både åldersmässigt och socialt. Det tar han hänsyn till genom att växla mellan miljöer och motiv i berättelserna. Som få andra kunde han förmedla sitt budskap på olika sätt. Patriotism och principfasthet gestaltas i berättelserna, i ramberättelsen unnar Topelius sig och läsarna att driva milt med principfastheten, åtminstone hos den krigshetsande postmästaren och gamla mormor, som klankar på innehållet när berättelserna inte slutar med bröllop. Företalet om fältskärns liv och äventyr kan läsas som en godmodig parodi på den historiska romanen.⁴³

I ramberättelsen till *Decamerone* har personerna flytt från staden till landet undan pesten. I Goethes *Tyska flyktingars Tidsfördrif* befinner de sig på ett gods, på flykt undan en fransk armé. I Hammarskölds *Sju timmar på Fitja* tillbringar personerna tiden på ett gästgiveri, i väntan på skjutshästar. På Almqvists jaktlott bor familjen isolerat. Det som skiljer Topelius ramberättelse från dem är att fältskärns åhörare inte är isolerade och inte tillhör överklassen. I stället representerar de en utpräglad småstadsborgerlig medelklassmiljö. Både fältskärn och de andra är välförankrade i en typisk småstad där alla känner alla. De sköter sina sysslor, barnen river näver till brasorna för en sexstyver i veckan, och under visiterna i vindskammaren handarbetar de två kvinnorna eller skär bönor och rensar lingen för inläggning om höstarna. Både gestalterna och deras repliker ger läsarna eller åhörarna möjlighet att identifiera sig med dem, eller känna igen sina bekanta. De visar att åsiktsbrytningar inte är farliga och uppmuntrar läsarna att klä också sina funderingar i ord och lägga fram dem, även om esoteriska ting som skönlitteratur och historieuppfattning.⁴⁴

Publiken älskade ramberättelsen och gestalterna i den – men trots det försvann ramen till romanen. Varför?

UTGIVNINGSHISTORISK EXKURS

Populära verk, från 1800-talet och äldre, utkom i många upplagor och har ofta en brokig utgivningshistoria. Det är fullt möjligt att tänka sig en grupp om tio svenskar och finlandssvenskar mellan femtio och åttio år, där alla har läst *Fältskärens berättelser*, men olika berättelser. De som har läst ärvda upplagor av romanen från 1800-talet till 1920-talet känner till ramberättelsen. De som har ett exemplar av *Fältskärens berättelser* från 1940-talet och senare är antagligen konsternerade eftersom ramberättelsen försvann då.

De tidigaste upplagorna utkom en cykel (del) i taget, sammanlagt fem mellan 1853 och 1867. Vi kan hoppa över dem här och starta med den av Carl Larsson illustrerade upplagan som utkom på Albert Bonniers förlag 1883–1884. I den införde Topelius själv ändringar som inledde verkets förvandling till ungdomsbok (det var sjunde upplagan av de tre första cyklerna och fjärde av de två senare). Vid sekelskiftet utkom *Fältskärens berättelser* i Samlade skrifter, redigerade av Valfrid Vasenius som på några ställen återställde den ursprungliga lydelsen. Till hundraårsjubileet 1918 gav Bonniers förlag (och Schildts) ut en ny praktfullt illustrerad upplaga i fem band. Som bildmaterial användes kartor och konstverk från de epoker romanen skildrar. I serien Allt för Allas presentbok (Stockholm, Åhlén & Åkerlund) utkom den första förkortade upplagan i åtta tunna band 1930. Den av Paul Nyberg förkortade upplagan utkom 1944, på Schildts och Bonniers förlag med illustrationer av Carl Larsson och Albert Edelfelt. Därefter fortsatte de mer och mer förkortade upplagorna utkomma, åtminstone två som uttryckligen är riktade till unga läsare, och två i serieform.⁴⁵

Topelius dotterson Paul Nyberg utgav morfaderns ungdomsdagböcker, hans memoarer, ett bildverk, hans brev till fästmän och andra brev, och författade en användbar biografi om honom. Och förkortade, som sagt, *Fältskärens berättelser*. Till Nybergs heders sägas att han redogör för ingreppen i ett förord och därtill

upplyser om att förlaget ville ha en upplaga »som genom ett mindre imponerande omfång verkar mera tilldragande för en modern läsare och som till ett billigare pris än den fullständiga upplagan står till förfogande». Nyberg strök hela femte cykeln, andra partier »som ej direkt höra till intrigen», alla kapitel om »häxan» och häxprocessen i andra cykeln, kapitlet om pesten i den tredje, med mera, sammanlagt en tredjedel av verket.⁴⁶ Hela ramberättelsen ströks, den utgör knappt 5 procent av romanen. Nybergs skäl var att ramberättelsen motiverades av de långa pauserna mellan berättelserna, och läsarens glömska kompensterades av »att personer i nutiden [ramberättelsen, ca 1830] uttalade sig om de skildrade händelserna och sålunda på ett osökt sätt erinrade läsaren om vad huvudintrigen senast rört sig om». Han noterar att ramberättelsen stämde överens med tidssmaken och blev populär. »Det hörde den tiden rent av till god ton att vara bekant med fältskärn och hans åhörarkrets.» När verket utkom i bokform ville författaren inte stryka inramningen, »ehuru den dåmera strängt taget ej hade någon annan raison d'être än att motivera bokens namn».⁴⁷

Nyberg misstar sig beträffande innehållsreferaten. Det stämmer att kretsen hos fältskärn diskuterar innehållet, men sällan i form av referat. Antydningar om innehållet i föregående berättelse förekommer egentligen bara två gånger. Den ena gången då den tolfte berättelsen inleddes i januari 1864, efter en paus på två år. Den andra gången för att åttonde berättelsen, om stora ofreden från den ryska ockupationen 1710 till slaget vid Storkyro 1714, inte på grund av ämnet ingick i *Helsingfors Tidningar* 1856. Så före den nionde berättelsen (den pågick vintern och våren 1858) behövde läsarna faktiskt några stickord för att hänga med, av typen slaget vid Storkyro.⁴⁸

Nyberg kan i sitt fasthållande vid »huvudintrigen» ha känt sig bekräftad av Eirik Hornborg. »Ramberättelsen», säger Hornborg i en artikel om romanen, »är inte endast överflödig – en gård åt tidens litterära sedvänjor –, den verkar på en tänkande läsare direkt

stötande, emedan en mycket stor del av innehållet inte gärna kan tänkas berättat av Andreas Bäck. [...] Vissa partier ha föga eller inget sakligt sammanhang med berättelsen i övrigt, och även där tråden fasthålls, är framställningen splittrad och sönderhuggen, med stora luckor och nyckfulla språng.» Hornborg avråder också från omläsning av verket i vuxen ålder.⁴⁹ Även Matti Klinge, som ändå ägnar ett helt kapitel i monografen om Topelius åt »Fältskärns Bäckers berättelser», anser att Bäck alldeles i onödan har en personlig historia och att den inte har någon relevans för berättelsens röda tråd.⁵⁰

Synen på ramberättelsen som helt eller delvis överflödigt kan bero på för tillfället rådande litterära värderingar, men eftersom de kritiska rösterna tillhör historiker kan det vara fråga om en professionellt betingad instrumentell inställning till verket, en förväntan om populariserad historia – och hos Hornborg också en sammanhängande historia. Kritikern och författaren Gösta Attorps, fil.dr i litteraturhistoria, säger däremot i en samtidig essä (1944) att »den som på nytt bänkar sig mellan skolmästaren och postmästaren i den gamla soffan, där taglet här och var sticker fram, skall snart till sin förvåning finna att någonting häktar tag i de försvunna händelsekedjorna och halar upp dem i ljuset [...] Att det är detta [händelserna i vindskammaren] man kommer ihåg sämst – fast det egentligen hör till det bästa i boken – är alldeles i sin ordning: vid tolv–fjortonårs åldern, då man väl i allmänhet gjorde bekantskap med den väldiga krönika som fältskärn förtäljde, intresserade man sig mer för tavlan än för ramen och mer för berättelsen än berättaren.»⁵¹

Maija Lehtonen anser att fältskärns biografi på ett humoristiskt sätt visar hur historien griper in i en enskild människas liv. Det var turbulensen under franska revolutionen och Napoleonkrigen som åstadkom en individuell medvetenhet om livet som en del av en historisk process, och den medvetenheten var en förutsättning för uppkomsten av den historiska romanen.⁵² Ramberättelsen är

en väsentlig del av verket. Den relaterar historien till författarens samtid, den kommenterar berättelserna och berättandet, den lyfter fram författarens historiesyn och estetiska principer och fyller en viss pedagogisk uppgift – utan att verka didaktisk. För läsare i dag är ramberättelsen kanske det mest fängslande i *Fältskärens berättelser*, framhåller hon.⁵³

Ramberättelsen som 1944 offrades för en föränderlig tidssmak har återtagit sin plats i den textkritiska utgåvan av romanen från 2018. Den är rentav mer fullständig än i tidigare upplagor av *Fältskärens berättelser*. I en textkritisk utgåva återges verken efter en vald grundtext. I fråga om *Fältskärens berättelser* är grundtexten specifika exemplar av de fem delarna i den första bokupplagan. Under arbetet med utgåvan visade det sig att en halv spalt i tidningsföljetongen, som utgjorde sättningsförlaga för originalupplagorna, saknades i bokupplagan som trycktes 1864. Texten, början av ramberättelsen i tolfte berättelsen, ingår inte heller i de senare bokupplagorna. Det kunde ha varit en avsiktlig förkortning, men eftersom ramberättelsen i så fall hade börjat avvikande abrupt, gjorde utgivarna bedömningen att textbortfallet var ett misstag av sättaren, ett misstag som inte upptäcktes. Ramberättelsen kompletterades alltså med en dialog mellan mormor och Anne Charlotte och en beskrivning av förberedelserna inför en ny berättelse av fältskärn.⁵⁴

Fältskärn Bäck visar sig med tiden också i andra verk, i förbigående. Första gången sker det i »Kungens handske» i *Nya Dagligt Allehanda* 1863. Huvudpersonen Lennart Croneld har sårats i strid i augusti 1788. »Men den lille sergeantens unga dagar voro ännu ej räknade. Om en vecka var han i full konvalescens, och om två veckor var han så återställd, att han, – ehuru ännu 'något skamfilad', som hans fältskär, den hederlige Bäck, uttryckte sig – fick tillstånd att då och då hämta frisk luft vid stranden af Kymmene elf.»⁵⁵

Topelius använde Gustav III:s ryska krig som historisk bakgrund för den tidigare omnämnda »Häradshöfdingen» (1845–1846), för fältskärns biografi i introduktionen till *Fältskärns berättelser* (1851), för »Vernas rosor» och »Stjernan i molnet» (1856) och för »Kungens handske». När han bearbetade noveller (som tidigare hade gått som tidningsföljetonger) för utgivning i *Vinterqvällar* på 1880-talet tog han med »Vernas rosor» och »Stjernan i molnet» under titeln »Vernas rosor» (1881). Då passade han på att bland många andra ändringar infoga Bäck, som inte förekommer i versionen från 1856. Bäck är här inblandad i räddningen av den unge officeren Göran Ros, sårad i juli 1789. »Under tiden uppsöktes de ännu lefvande, som lågo, försmäktande af törst, på den våta sandmon. Jacks fältskår, en ung man vid namn Bäck, hade från skansen fått till sitt biträde en gammal tysk barberare. [...] Se på honom; ser han ut som en död! Har Bäck en någonsin sett en vackrare pojke sofva? Han skulle vara död! Han är ju ännu varm! [...] – Han lefver! – utropade den unge fältskår med glad öfverraskning.»⁵⁶

Studenten Calle, som studerar »Bonsdorffs Kamerallagfarenhet» i »Häradshöfdingen», uppges där ha tecknat ner historien »ehuru meningen visst icke var den från början». Den något gåtfulla formuleringen tyder på att Topelius tänkte använda sig av Calle i fortsättningen. Det verkar inte ha blivit av, bortsett från ett möjligt omnämnande i sista avsnittet av »Vincent Vågbrytaren», i *Helsingfors Tidningar* den 29 december 1860. En alkoholiserad före detta student och tingsskrivare berättar där att han har kommit »på kneken, sedan jag miste min kondition hos Calle Widedfelt, som har ** domsaga».⁵⁷

Senare ramberättelser

I slutet av 1870-talet började Topelius samla och revidera noveller som hade gått som följetong i *Helsingfors Tidningar*, *Nya Dagligt Allehanda* och *Åbo Underrättelser* på 1840-, 1850- och 1860-talen.

Urvalet utkom i två delar (fyra volymer) *Vinterqvällar* hos Bonniers 1880–1882.⁵⁸ Förläggaren var föga imponerad av Topelius titelförslag; han tyckte att *Vinterqvällar* var en intetsägande och underlig titel på en bok som skulle utkomma på våren, men böjde sig.⁵⁹ Å andra sidan kan sägas att titeln utgör, om inte en ramberättelse, så en inramning för verket, en läsanvisning och en anknytning till fältskärn som framförde sina berättelser i den hemtrevliga vindskammaren under den mörka årstiden.

De tre första volymerna av *Vinterqvällar* innehåller sammanlagt tio noveller, många så omfattande att Bonnier refererar till dem som romaner.⁶⁰ Den fjärde volymen som utkom 1882 samlar kortare berättelser, de flesta hade tidigare ingått i *Helsingfors Tidningar* mellan 1845 och 1860. I *Vinterqvällar* får de en gemensam titel, *Sägner i dimman*, och en ramberättelse. Topelius går här tillbaka till rötterna. Både Boccaccio själv och *Decamerone* nämns. Personerna är passagerare på en ångbåt på linjen Helsingfors–Lybeck via Reval, och efter Reval ligger båten stilla i tät dimma. Sällskapet, som består av både damer och herrar i olika åldrar, är alltså isolerat och utanför sina invanda roller och förhållanden. Man bestämmer sig för att fördriva tiden med berättelser. Med den här realistiska upptakten och sammanbindande prat mellan de disparata berättelserna kan Topelius kombinera dem till en samling. Berättelserna är tio till antalet, som i *Decamerone*.

Några senare följetonger inleder Topelius med lärda exkursioner med motsvarande introducerande roll som ramfiktionerna. I »Gröna kammarn på Linnais gård» (1859) tar han upp begreppet aristokrati kontra meritokrati (utan att använda detta ord), i »Vincent Vågbrytaren» (1860) filosoferar han över studentmatriklarna, där studenternas namnteckningar vid inskriptionen symboliserar förhoppningar och vuxenhet, medan efterföljande torra data i bästa fall summerar en livsgärning. Välkänd är Topelius granskning av historieundervisningen och historieforskningen i början av »Kungens handske» (1863). Samma koncept följer han i *Planeternas*

skyddslingar (1889), med undertiteln »En tids- och karaktersstudie från drottning Kristinas dagar».

Skyddslingarna är tre samtidigt födda barn, prinsessan Kristina i Stockholm och ett tvillingpar i Karis, västra Nyland. Det inledande kapitlet börjar berättaren ändå med pluggandet i det fortfarande latindominerade läroverket i Finland i mitten av 1800-talet, och hur han som trettonåring hittade en latinsk bibel. Med hjälp av den klarade gossen av att översätta Nya Testamentet från grekiska till latin. Bibeln beskriver han ingående, en gammal, rikt illustrerad Versio Vulgata.

Bandet hade för sin tid varit ett praktband, och den tiden var icke i går, ty på det väl bibehållna titelbladet lästes med tydligt tryck: *Lugduni Batavorum (Leyden) anno Domini MDLXX (1570). [...]* Denna bok måste hafva gått genom många händer. Insidan af permarne och det till hälften afrifna gulnade bladet framför titeln voro nästan fullskrifna med egarnes eller läsarnes namn, de flesta slutande på *us*, men äfven några med mindre klassisk ändelse. Midtpå titelbladet lästes i stora, styfva ziffror årtalet 1642, och deröfver sågs en kunglig namnstämpel, ett krönt, sammanfätadt C. R. Hvad kunde detta betyda?

Därefter skildras pojkens intryck av illustrationerna, starkast verkan gör den röda hästen i Uppenbarelseboken.

I romanens sista stycke dyker det gåtfulla exemplet av bibeln upp på nytt, men dess gåta kvarstår. Och som en total kontrast till framtidstron i *Fältskärens berättelser* återkommer också kriget, den röda hästen från det första kapitlet i *Planeternas skyddslingar*: »Det enda man vet, blott alltför visst, är, att ryttaren på den röda hästen ännu fortfar att rida. Ännu går, tid efter annan, hans väg genom aska och blod. Ännu är det, ack så långt, så långt till tidernas ände!»⁶¹

Jag nämnde inledningsvis att *Helsingfors Tidningar* är den övergripande ramen i Topelius verk och hans ambition att i tidningen och med den göra en novellistisk skildring »af vårt land och våra

seder och idéer». Det skönlitterära elementet tangerar Topelius både indirekt och direkt vid två tillfällen långt senare: när han slutade som redaktör och när tidningen lades ner. Under de nitton åren som redaktör hade han tryckt sina dikter i tidningen, bland dem Sylviavisorna och »Islossningen i Uleå elf», han hade använt sig av alla upptänkliga prosagenrer inklusive brev, skrivit konstkritik, teaterkritik och litteraturkritik. Han gjorde socialreportage och kriminalreportage och skrev artiklar om import, export, vägar, kommunikationer, stadsplanering, bibliotek ... Den 29 december 1860 vänder han sig »Till Helsingfors Tidningars Läsare» och »begagnar den sista spalt, som tillhör mig, för att tacka detta blads läsare och läsarinnor för en mångårig vänskap och stor välvilja» och fortsätter: »1842 var publiciteten i Finland ännu ett barn, som kunde roas med några oskyldiga sagor. 1860 har den redan, så bunden och outvecklad den för öfrigt må vara, tillkämpat sig någon del af yttranderättens inflytande i offentliga frågor. [...] Jag säger icke läsaren farväl, ty vi torde ännu mången gång mötas i 'fältskärns' vindskammare och en eller annan uppsats med signatur.» Upplýsningen om signatur är inte oväsentlig, under åren som redaktör signerade Topelius aldrig sina bidrag. Av de årliga prenumerationsanmälningarna framgick det att tidningen utkom under samma redaktion som tidigare, men redaktörens nämndes inte vid namn. Tacket till läsarna undertecknade han Z. Topelius, för första gången.

Sex år senare, den 30 november 1866, medverkar Topelius med en »Aftonsaga» i tidningens sista nummer. Här använder han återigen fiktionen, han talar direkt och engagerande till läsarna. Topelius väljer att skildra tidningen som ett gammalt hus och förstärker intrycket av ett textuellt universum. Han återvänder på nytt till vindskammaren med brasan, i kontrast till kvällsmörkret och kylan utomhus. Han manar fram gestalterna i noveller-följetonger från ett kvartssekel, tryggt förvissad om att läsarna vet exakt vem och vilka han talar om. Hela sällskapet i fältskärns vindskammare

finns med, men inte en enda Bertelsköld eller Larsson. Det kan vara en fingervisning om att Topelius vid det laget hade tröttnat på de senare. »Sagan» utmynnar i en förhoppning – han konstaterar själv att den är en röd tråd i författarskapet – som i all sin högstämmda idealism inte nödvändigtvis appellerar till senare generationer, men omedelbart talade till hans samtida publik.

Sätten er alla här framför brasan. Här i soffan gamla mormor med sin stickstrumpa och tante Mirabeau med sina glasögon. Här i länstolen fältskärn med sin snusdosa. Här i gungstolen gamla baron med sin fina spetshalsduk. Här öfverste Littow med sina förnäma döttrar och arkitekten Lithovius. Här den sköna hertiginnan af Finland, samtalande i ett hörn af rummet med drottning Sofia Magdalena. Här Verna och Göran Roos, blickande mot stjernan i molnet. Här Anne Charlotte, som hviskar med fröken Drifva och Lilla Million. Här skolmästarn magister Svenonius och postmästaren, kapten Svanholm. Här Brita Skrifvars, Kirkko Kajsa och Matti. Här Simeon Levi med sin kikare emot framtiden. Här de bistre herrarne af Ljungars med nedfällda hjälmgaller. Här kapten Leopold. Här studenten Julianus, sysselsatt att rita konturteckningar, och fänriken Pehr Karbin, lyssnande på steg från vindskammaren. Här på pallarna närmast brasan den lille Jonathan och bredvid honom Rosemaj med sömnen i ögonen.

Sätten er, jag ber, så långt vårt lilla rum räcker till. Jag ser, att bakom eder stå ännu många andra glömda i skuggan. Vi äro ju gamla bekanta, vi krusa ej med hvarandra. Ah, jag ser ännu konungar och furstar, drottningar och fältherrar majestätiskt luta sig mot de höga fönsterposterna, medan folkets och armodets ringa gestalter, höljda i vadmal, somliga med bleka kinder och händerna valkade af hårdt arbete, tränga sig fram i förgrunden. Men ingen rang skall åtskilja oss; vi äro alla syskon, alla lika högborna, välborna, friborna i detta rum. En enda af oss står hufvudet högre än alla. Plats för det största i menskligheten! Konung Gustaf II Adolf har högsätet.

Jag har kallat eder hit, för att vi än engång skola mötas i detta hus och språka med hvarandra om gamla minnen. Detta hus, detta rum, der vi så ofta församlats, för att vid den sprakande brasans sken berätta hvarandra sagor från fordna dagar [...]

Farväl! Mitt sista glada, manliga, frimodiga ord till eder från denna plats skall knytas af samma röda tråd, som genomgått diktens väfvar allt från dess början:

Ljus åt Finland!

Z. T.

Noter

- 1 Se <https://svenska.se/> (uppslagsordet 'ramberättelse').
- 2 Artikeln är delvis baserad på inledningarna till följande utgåvor i Zacharias Topelius Skrifter: *Noveller, Hertiginnan af Finland och andra historiska noveller* och *Fältskärens berättelser* där inledningen är författad av Sebastian Köhler och mig.
- 3 Topelius återgav inslag i svenska tidningar, t.ex. notiser om Svenska Akademiens årshögtider 7/1 1843, 5/1 1850 och 30/12 1857, eller refererade artiklar i tysk och fransk press, ofta med egenhändiga tillägg eller kommentarer, t.ex. »Jernvägarnes Betydelse för Verldshandeln», *Helsingfors Tidningar* (HT) 28/1 1846, efter *Augsburger Allgemeine Zeitung*, se vidare Henrik Meinanders artikel i denna volym, och »Huru doktor Frobel uppfostrade små barn», HT 5/3 1856, efter *Revue Britannique* (om Kindergarten, barnträdgårdar). Romangenren behandlade Topelius i egna artiklar, men tog också in Fredrika Bremers förord till den svenska översättningen av två berättelser av Mary Howitt (som översatte hennes romaner till engelska): »Romanen och Romanerna», HT 27/5 1848.
- 4 Zilliacus 1983, s. 238.
- 5 Se Zilliacus artiklar »Till Löjtnant Leopold i Grusien. Tidningen som öppet brev» (1985), »Tidningsmannen Topelius» (1993) och »Helsingfors Tidningar och Leopoldinerbrevet» (2003).
- 6 Restriktioner för nyhetsförmedlingen tar jag upp i inledningen till utgåvan av Topelius *Noveller* 2012, s. XXI; citatet: *ibid.*, efter Topelius, »Helsingfors Tidningars Chronika», pag. 15/377 (Zacharias Topelius arkiv, Coll. 244.135, NB).
- 7 I »Helsingfors Tidningars Chronika» noterar Topelius att censuren förhindrade tryckning av en »artikel om 11 kringelflickors arrestering» i mars 1842 (kringelflicka – ung gatuförsäljerska). Möjligen återanvänder han åsikter och formuleringar om yrkesgruppen i den mycket romantiserade »Kringelflickan» i HT i januari 1843 (jfr kommentaren i Topelius 2012, s. 284 f.).
- 8 Ståhle Sjönell 2013, s. 6. För citatet står troligen Lorenzo Hammarsköld, i en recension av Goethes *Tyska Flyktingars Tidsfördrif i Svensk Literatur-Tidning* 1813, s. 797.
- 9 Ståhle Sjönell 2013, s. 7.
- 10 En sökning i lästexterna till de publicerade utgåvorna *Noveller, Hertiginnan af Finland och andra historiska noveller* och Topelius *Dagböcker*, samt de opublicerade *Noveller* och kortprosa och Publicistik ger 83 träffar för novell* (5/3 2019; noteras bör att publicistiken är ofullständigt representerad). Om Topelius användning av 'novell' och 'följetong', se avsnittet »Noveller» i inledningen till Topelius 2012, s. XVIII ff.
- 11 »Conturteckningar» ingår i Zacharias Topelius Skrifter VI (noveller och kortprosa) som utkommer hösten 2020. I HT trycktes avsnitten följande datum 1842: avsnitt ett (22 och 26/1), två (9 och 16/2), tre (16 och 23/3), fyra (11 och 14/5), fem (29/6) och sex (28/9 och 1/10), samt »Nya Conturteckningar» under 1843: avsnitt ett (5 och 8/4), två (13, 16 och 23/9) och tre (23/12).

- 12 Topelius vänkrets i Nykarleby bidrog med förnamn: systrarna Emilie och Mathilda Lindqvist och det förlovade paret Marie Hammarin och Henrik Backman.
- 13 »Till Tit. Henrik om Theatern», HT 9/4 1842, i ett motsvarande brev, »Helsingfors i Maj» (HT 1 och 4/6 1842) anlägger flanören ett raljerande perspektiv på Helsingfors och skildrar mer respektfullt ett besök av tronföljaren. Motsvarande epistlar 2 och 9/7 samt 13 och 16/7 1842 är förmodligen av Jakob Blank och Fredrik Cygnæus som i tur och ordning vikarierade för Topelius, då i Nykarleby. – Inledningen till utgåvan *Noveller* tar upp Topelius avlöning och systemet med sommarvikarier, se Topelius 2012, s. XV f. och XXXII f.
- 14 »Halmgubben», med undertiteln »En Jul-Novell» kunde läsas julaftonen 1842; personerna är en yngre uppsättning av syskonskaran i de tidigare under året införda conturteckningarna. I »Miss Mary» gör berättaren Henrik en insats vid ett skeppsbrott och räddar kaptenen från ruin och vanära. I »En julmorgon» avstår Henrik från sin älskade till förmån för sin bästa vän, och räddar kvinnan från att drunkna under en slädfärd. – Att »Halmgubben» saknar den gemensamma titeln kan bero på att Topelius vid det här laget uppfattade conturteckning som en genre i sig. Mer sannolikt är att han var inställd på att avveckla conturteckningarna p.g.a. Henrik Backmans plötsliga död sommaren 1842. Gestalten Henriks förändrade personlighet (jfr nedan) och en vemodig inledning till »Huruledes Herr Henrik kuskade himlavagnen till Helsingfors» (jfr nedan) kan sättas i samband med det.
- 15 Jfr nedan, s. 155.
- 16 Topelius besökte Stockholm och Uppsala sommaren 1843 och gjorde en resa i Tyskland, Belgien och Frankrike med hemresa genom Danmark och Sverige sommaren 1856.
- 17 Jfr dagboksanteckningen från juli 1840 med reseskildringen i HT 1843; dagboken: »men vattenandarna skrattade åt oss med plaskande röster, och länge ljud deras dånande löje genom skogarnes dunkel lik en aflägsen åska i våra öron. Obs. – oförvägenhet i hög grad – en pojke klättrar längs klipporna ned på sidan om fallet – lägger sig ungef. vid dess midt ned på en sten och dricker – troligen för att bli sedd och beundrad af oss – det var väl en vanlig sak för pojken men ej för oss.» HT: »Men traktens oförvägna piltar, för hvilka vanan betagit det herrliga både dess fasa och dess skönhet, klättra ut på klipporna, huka sig ned och dricka ur fallet. Och vattenandarna skratta åt dem med plaskade röster och länge ljuder deras dånande löje genom skogarnes dunkel, lik en aflägsen åska, i vandrarens öron.» Topelius, *Dagböcker* 2018, 7/7 1840 (s. 1006 f.) resp. HT 8/4 1843.
- 18 Asp 2018, s. 1143 och 1156, not 6 och 7.
- 19 Topelius anspelar på »Herr Hugos Akademi» i *Törnrosens bok* XII, där protokollisten är den unge Frans Löwenstjerna (ingår i Samlade Verk 9) Almquist 1997, s. 13 och 16.

- 20 Topelius, *Dagböcker* 2018, 25/9 1836; samtidigt fick Topelius veta att Almqvist var författaren till Törnrosböckerna. Tre år senare summerar han uppgivet, efter att ha läst *Amorina*: »Amorinas Bok, eller historien om de 4 – af Almqvist ..... non placet ... idel rudimenter, räämnen till Tintomara, Signora Luna ... omogna och besatta fantasier, och poesien en nybörjares. Besynnerliga Almqvist.» (22/9 1839).
- 21 Almqvist 1839, s. XXXVI resp. Topelius, *Dagböcker* 2018, s. 1051 (motto) och 1053 f. (Alörn).
- 22 Almqvist 1839, s. 42 och HT 11/5 1842.
- 23 Topelius skickade ett beundrande brev till Almqvist hösten 1842, och av dennes vänliga svar framgår att conturteckningen hade medföljt. »Romanen om Anni är djupt skakande» lydde Almqvists omdöme (citerat efter *Konstnärsbrev* 1956, s. 20).
- 24 HT 11/5 1842 resp. Almqvist 2003, s. 36 ff.
- 25 Av Almqvists introduktion till *Jagtslottet* framgår att några utvalda domestiker ingår bland lyssnarna (Almqvist 2003, s. 12).
- 26 Svedjedal 2008, s. 25 (växling av berättare) och s. 29.
- 27 Se Sebastian Köhlers inledning till *Fältskärens berättelser*, s. XXVIII och noter, s. LXXXVI. En lättsam uppgörelse med romangenren och dess läsare levererar Topelius i »En roman om romaner», HT 19 och 23/5 1849.
- 28 Stähle Sjönell 2007, s. 327 och 329.
- 29 Stähle Sjönell 2007, s. 334.
- 30 Nyberg 1949, s. 332.
- 31 Enckell 1970, s. 13.
- 32 Topelius returnerade årgångarna först i juni 1844. Samtliga årgångar från tiden Runeberg var redaktör, 1832–1837, lånade Topelius i januari 1846 och returnerade dem 1849. »Topelius hemlån från Universitetsbiblioteket», sammanställning ur Offentliga Bibliothekets Utlånings-Bok 1826–1839 och 1840–1850, NB.
- 33 »Journal des Débats är bland franska blad ett af de anseddaste i Europa och förtjenar detta genom sina utmärkta stilistiska talenter, sina diplomatiska källor och sina följetongsartiklar af Jules Janin.» (»Utländska Tidningar», HT 19/12 1849).
- 34 »Förteckning öfver Böcker som finnes på Låne-Bibliotheket i Uleåborg», daterad 20/4 1830, RA. Greta och Lisette Toppelius som innehade biblioteket var fastrar till Topelius. Om tidiga läsoplevelser berättar Topelius i de på 1870- och 1880-talen dikterade självbiografiska anteckningarna, Topelius 1922, s. 37 f.
- 35 Jfr Lehtonen 1997, s. 99.
- 36 »En Natt och en Morgon», Topelius 2012, citatet s. 11 och kommentarer s. 287–293.
- 37 »Häradshöfdingen», Topelius 2013, s. 169, jfr inledningen, s. XXVII f.
- 38 Topelius 2013, s. 72–77.
- 39 Fältskärn är alltså romanens sekundära berättare och den återberättande åhöraren den primära. En tredje berättarinstans är den allvetande berättaren; berättarperspektiven behandlas av Sebastian Köhler, i Köhler & Forssell 2018, s. XLVII f.

- 40 Se översikt i Köhler & Forssell 2018, s. XX. Inför utgivningen i bokform av den femte cykeln 1867 delade Topelius upp den fjortonde berättelsen i två, jfr *ibid.*, s. LVI.
- 41 Som Matti Klinge konstaterar: »Fältskär Bäck måste betraktas som – ett slags – historiefilosof.» (Klinge 2000, s. 235).
- 42 Lehtonen 1997, s. [87].
- 43 Lehtonen 1997, s. 113.
- 44 Jfr referatet av Johan Svedjedal om författarens möjligheter att i ramhandlingens kommentera verket, styra läsarens tolkningar och bemöta invändningar m.m., s. 156 ovan.
- 45 Jfr Forssell 2009. Upplagorna: *Fältskärens berättelser* I–V, Reviderad af författaren, Illustrerad af Carl Larsson, Stockholm (Bonniers) 1883–1884 (sjunde uppl. av cyklerna 1–3, fjärde av 4 och 5); upplagan i Samlade skrifter, redigerade av Valfrid Vasenius (Bonniers och Edlund i sex band 1899–1900, nystavad 1921); *Fältskärens berättelser* I–V, [ill.] Stockholm (Bonniers) och Helsingfors (Schildts) 1918–1920; *Fältskärens berättelser* I–VIII, ill. av Carl Larsson o. Albert Edelfelt, Allt för Allas presentbok, Stockholm (Åhlén & Åkerlund) 1930; *Fältskärens berättelser* [ill. av Carl Larsson och Albert Edelfelt, med förord av Paul Nyberg, Helsingfors (Schildts) och Stockholm (Bonniers) 1944; på 1950-talet utkom *Fältskärens berättelser* förkortade och bearbetade av Gustav Sandgren i Saga-biblioteket på Svensk läraretidnings förlag; på 1960-talet gav Lindblads förlag ut verket i fem delar »återberättad för modern ungdom av Uno Modin»; med titeln *Fältskärens berättelser från Breitenfeld till Armfeldts* återtag utkom en förkortning av cyklerna ett till tre i redigering och språklig bearbetning av Per Kellberg på Bonniers 1967. Den är illustrerad med kopparstick, gravyrer och träsnitt från den skildrade tiden, med senare xylografer och litografer samt med nya teckningar av Stig Södersten. På förlaget Niloë utkom romanen kraftigt nedbantad i två delar, *Stormaktstiden* och *Fribetstiden*, 1971 resp. 1973 med senare nytryck. Redaktör var Harry Lundin. Upplagan från 1930 utkom på nytt 1985, med ett läsvärt förord av Carl-Göran Ekerwald. *Fältskärens berättelser* utkom på Ekoboklagret/Omnibus som e-bok 2004, varje berättelse som separat del – textförlagan framgår inte av tillgängliga katalogposter; *Fältskärens berättelser* utkom därtill som serie på 1940-talet och 1970-talet, om dessa adaptationer, se Camilla Storskogs artikel i denna volym. Sveriges utbildningsradio utgav på cd-rom *Fältskärens berättelser och Sveriges stormaktstid* 1997, med Björn Vilson som redaktör.
- 46 Nyberg 1944, s. 7 f.
- 47 Nyberg 1944, s. [5] f.
- 48 När den tredje cykeln med sjunde, åttonde och nionde berättelserna kom ut i bokform hösten 1858 kunde den säljas i Finland, trots att den åttonde berättelsen inte kunde publiceras i en tidning.
- 49 Hornborg 1943, s. [1] f. och 7 (omläsning).
- 50 Klinge 2000, s. 250.

- 51 Attorps 1944, s. 81 f. Han tillägger: »Att läsa om Fältskärens berättelser är ungefär som att läsa om De tre musketörerna. Det har även i detta fall kommit till en ny ton av spex som skänker ett nytt behag åt lektyren, samtidigt som bra mycket av den rent naiva glädjen är bibehållen. Egendomligast att återse är måhända Gustav II Adolf, som här – där han lik en stor och vacker galjonsbild seglar omkring i slottsgemak och rådsförsamlingar – ter sig som en sorts Oscar II i kragstövlar och kyller ...» (s. 84 f).
- 52 Lehtonen 1997, s. [87].
- 53 Lehtonen 1997, s. 112 f.
- 54 Texten, på s. 957 i utgåvan, ingår i HT 4/1 1864.
- 55 »Kungens handske», *Nya Dagligt Allehanda* 25/2 1863. Textstället återges identiskt i första cykeln och delen av *Vinterqvällar* 1880, s. 135.
- 56 »Vernas rosor», *Vinterqvällar. Andra cykeln*, första delen 1881, omnämningarna av Bäck s. 402 och 404 f., citaten s. 402 och 405.
- 57 Formuleringen kvarstår oförändrad i *Vinterqvällar. Första cykeln*, första delen 1880, s. 377. – Att litterära gestalter rör sig över de enskilda verkens gränser, men inom författarens samlade verk är ett exempel på autotextualitet, jfr även de fiktiva korrespondenterna ovan, s. 153. Hos Topelius förekommer motsvarande omnämningarna också i barnlitteraturen, se Pentti Paavolainens artikel i denna volym.
- 58 En tredje cykel utkom 1896–1897.
- 59 Brev från A. Bonnier till Z. Topelius 21/1 1880, Topelius 2013.
- 60 Brev från A. Bonnier till Z. Topelius 15/1 1880, Topelius 2013.
- 61 Topelius 1889, del 1, s. [5] ff. och del 3, s. 255.

Källor och litteratur

OTRYCKTA KÄLLOR

Nationalbiblioteket (NB), Helsingfors

UB:s tjänstearkiv

Offentliga Bibliothekets Utlånings-Bok 1826–1839 (Ba 1.1.4)

Utlåningsbok 1840–1850 (Ba1.1.7)

Riksarkivet (RA), Helsingfors

Överstyrelsen för pressärendena

Censurkommittén, bokförteckningar 1830 Eb Ia, Länbiblioteket i

Uleåborg, boklista. II (Förteckning öfver Böcker som finnes på Län-

Biblioteket i Uleåborg, daterad 20/4 1830)

TRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR

Almqvist, Carl Jonas Love 1839, *Törnrosens bok*, Imperial Octav Upplaga, Stockholm: Laseron

Almqvist, Carl Jonas Love 1997, »Herr Hugos Akademi», *Törnrosens bok*, Duodesupplagan. Band XII–XIV, redigerade och kommenterade av Bertil Romberg, Samlade Verk 9, Stockholm: Svenska Vitterhetssamfundet, s. [3]–32

Almqvist, Carl Jonas Love 2003, »Jagstlottet», *Törnrosens bok*, Duodesupplagan. Band I–III, redigerade och kommenterade av Olof Holm och Petra Söderlund, Samlade Verk 5, Stockholm: Svenska Vitterhetssamfundet, s. [3]–70

Asp, Pia 2018, »Textkritisk redogörelse», Zacharias Topelius, *Dagböcker*, utg. Pia Asp under medverkan av Eliel Kilpelä, Zacharias Topelius Skrifter XXI, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 823, Helsingfors, s. 1139–1157

Attorps, Gösta 1944, *Ungdomskeppen*, Stockholm: Wahlström & Widstrand

Enckell, Olof 1970, »Topelius' dikt Kommunismens vagga. Föredrag vid Svenska Litteratursällskapet i Finland årshögtid den 5 februari 1968», *Historiska och litteraturhistoriska studier* 45, utg. Torsten Steinby, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 438, Helsingfors, s. [5]–27

Forssell, Pia 2009, »Fältskärens förvandlingar. Romanens väg från följetong till textkritisk utgåva», Mats Malm, Barbro Ståhle Sjönell & Petra Söderlund (red.), *Bokens materialitet. Bokhistoria och bibliografi*, Nordiskt Nätverk för Editionsfilologer. Skrifter 8, Stockholm: Svenska Vitterhetssamfundet, s. 120–150, 251

Forssell, Pia 2012, »Inledning», Zacharias Topelius, *Noveller*, utg. Pia Forssell, Zacharias Topelius Skrifter IV, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 770, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland/Stockholm: Atlantis, s. [IX]–LIII

Forssell, Pia & Matti Klinge 2013, »Inledning», Zacharias Topelius, *Hertiginnan af Finland och andra historiska noveller*, utg. Pia Forssell under medverkan av Matti Klinge och Anna Movall, Zacharias Topelius Skrifter V, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 782, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland/Stockholm: Atlantis, s. [IX]–LXIII

Hornborg, Eirik 1943, »Fältskärens berättelser», *Svensk litteraturtidskrift* 6, s. [1]–8

- Klinge, Matti 2000, *Idyll och hot. Zacharias Topelius – hans politik och idéer*, Stockholm: Atlantis/Helsingfors: Söderströms
- Konstnärsv. Z. Topelius brevövaxling med C. J. L. Almqvist, J. L. Runeberg, Fredrika Runeberg, Fredrik Cygnaeus, Fredrik Pacius, Conrad Greve, J. A. Josephson I (1956), utg. Paul Nyberg, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 360, Helsingfors
- Köhler, Sebastian & Pia Forssell 2018, »Inledning», Zacharias Topelius, *Fältskärens berättelser*, utg. Sebastian Köhler och Anna Movall under medverkan av Pia Forssell, Zacharias Topelius Skrifter VII, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 826, Helsingfors, s. [XVII]–XCVI
- Lehtonen, Maija 1997, »Brasaftnar i vindskammaren. Fältskärens gestalt och ramberättelsen i Fältskärens berättelser», *Historiska och litteraturhistoriska studier* 72, utg. John Strömberg och Henrik Svahn, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 608, Helsingfors, s. [85]–114
- Nyberg, Paul 1944, »Förord», Zacharias Topelius, *Fältskärens berättelser*, Helsingfors: Schildts, s. [5]–8
- Nyberg, Paul 1949, *Zachris Topelius. En biografisk skildring*, Helsingfors: Söderströms
- Ståhle Sjönell, Barbro 2007, »Från Landt-Nöjet till Hyrkuskens berättelser. Nytt och nöje i de äldsta svenska ramberättelserna», Stefan Ekman, Mats Malm & Lisbeth Stenberg (red.), *Den litterära textens förändringar. Studier tillägnade Stina Hansson*, Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion, s. 327–338
- Ståhle Sjönell, Barbro 2013, »Det tidiga 1800-talets svenska novellistik. Publikationsätt och novelltyper», *Tidskrift för litteraturvetenskap* nr 2, s. 5–17
- Svedjedal, Johan 2008, *Rosor, törnen. Carl Jonas Love Almqvists författarliv 1833–1840*, Stockholm: Wahlström & Widstrand
- [Topelius, Zacharias], »Contur-teckningar», *Helsingfors Tidningar* 22/1 1842
- [Topelius, Zacharias], »Conturteckningar III. Henriks Reseäventyr», *Helsingfors Tidningar* 16 och 23/3 1842
- [Topelius, Zacharias], »Till Tit. Henrik om Theatern», *Helsingfors Tidningar* 9/4 1842
- [Topelius, Zacharias], »Contur-teckningar IV», *Helsingfors Tidningar* 11–14/5 1842
- [Topelius, Zacharias], »Gröna kammarn på Linnais gård», *Helsingfors Tidningar* 2/2–7/5 1859
- [Topelius, Zacharias], »Vincent Vågbrytaren», *Helsingfors Tidningar* 13/11–29/12 1860
- Topelius, Z., »Till Helsingfors Tidningars Läsare», *Helsingfors Tidningar* 29/12 1860
- Topelius, Z., »Kungens handske», *Nya Dagligt Allehanda* 2/1–5/3 1863
- [Topelius, Zacharias] Z. T., »Aftonsaga», *Helsingfors Tidningar* 30/11 1866
- Topelius, Z. 1880, *Vinterqvällar*. Första cykeln. Första delen, Stockholm: Bonniers (innehåller »Konungens handske», »Gröna kammarn i Linnais gård» och »Vincent Vågbrytaren»)
- Topelius, Z. 1881, *Vinterqvällar*. Andra cykeln. Första delen, Stockholm: Bonniers/Helsingfors: Edlunds (innehåller »Vernas rosor»)
- Topelius, Z. 1882, *Vinterqvällar*. Andra cykeln. Andra delen, Stockholm: Bonniers/Helsingfors: Edlunds (innehåller »Säger i dimman»)
- Topelius, Zacharias 1889, *Planeternas skyddslingar. En tids- och karaktersstudie. Från Drottning Kristinas dagar*, del 1–3, Stockholm: Bonniers

- Topelius, Zacharias 1922, *Självbiografiska anteckningar*, utg. Paul Nyberg, Helsingfors: Schildts
- Topelius, Zacharias 2010, *Ljungblommor*, utg. Carola Herberts under medverkan av Clas Zilliacus, Zacharias Topelius Skrifter I, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 742, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland/Stockholm: Atlantis
- Topelius, Zacharias 2012, *Noveller*, utg. Pia Forssell, Zacharias Topelius Skrifter IV, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 770, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland/Stockholm: Atlantis
- Topelius, Zacharias 2013, *Hertiginnan af Finland och andra historiska noveller*, utg. Pia Forssell under medverkan av Matti Klinge och Anna Movall, Zacharias Topelius Skrifter V, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 782, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland/Stockholm: Atlantis
- Topelius, Zacharias 2013, 2015, *Brev. Zacharias Topelius korrespondens med förlag och översättare*, utg. Carola Herberts, Zacharias Topelius Skrifter XX:1, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-5817-1432660576280>
- Topelius, Zacharias 2018a, *Dagböcker*, utg. Pia Asp under medverkan av Eliel Kilpelä, Zacharias Topelius Skrifter XXI, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 823, Helsingfors
- Topelius, Zacharias 2018b *Fältskärens berättelser*, utg. Sebastian Köhler och Anna Movall under medverkan av Pia Forssell, Zacharias Topelius Skrifter VII, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 826, Helsingfors
- Zilliacus, Clas 1983, »Bladet och dess bläddrare. En umgängeshistorisk skiss», *Presshistoriska och andra studier tillägnade Torsten Steinby på 75-årsdagen den 25 augusti 1983*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 512, Helsingfors 1983, s. 237–246
- Zilliacus, Clas 1985, »Till Löjtnant Leopold i Grusien. Tidningen som öppet brev», Clas Zilliacus & Henrik Knif, *Opinionens tryck. En studie över pressens bildningskede i Finland*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 526, Helsingfors, s. [119]–180
- Zilliacus, Clas 1993, »Tidningsmannen Topelius», *SFV-kalendern*, årgång 107, Helsingfors
- Zilliacus, Clas 2003, »Helsingfors Tidningar och Leopoldinerbrevet», Topelius, Zachris, *Leopoldinerbrev. Correspondance från Helsingfors*, utg. Clas Zilliacus et al., Vitterhetskommisionen 18, Esbo: Schildts, s. 7–15

PENTTI PAAVOLAINEN

Genre, samhälle, metateater – reflektioner över Topelius dramatik

Zacharias Topelius skådespel har vuxit fram ur samtidens teater som han bekantade sig med redan i unga år. Rötter kan spåras också till vindskammaren på Kuddnäs med alla pappersdockor han gjorde och deras äventyr – allt som hör barndomen till – och som så fint har iakttagits långt senare av moderna dramapedagogiska teoretiker. Topelius har själv dokumenterat ett teaterbesök i Nykarleby hösten 1828, som följdes av en egen föreställning.¹ Från 1830-talet såg han pjäser med turnerande teatersällskap under terminerna i Uleåborg, och gjorde egna föreställningar med pappersfigurer.² Efter att ha flyttat till Helsingfors hösten 1832 blev Topelius en verkligt flitig teaterbesökare.

Genom den unge Topelius dagboksanteckningar får vi en inblick i hur starkt en spännande intrig påverkade honom, och hur förtjust han kunde bli i fäktningsscener och andra dramatiska situationer. Vad man ser och hör är inte nog, ännu viktigare är hur effekten uppstår. Det uppmärksammar Topelius – precis som flera andra teaterentusiaster före och efter honom.

Det var från början naturligt för Topelius att röra sig mellan illusionens verkan och illusionens teknik. Så utvecklades den

skicklige drama- och teaterkritikern och författaren som i sina egna dramer, sagopjäser och operalibretton är fullt medveten om de tekniska krav och dramaturgiska trick som gör verkan. En karaktär i slutet av följetongen »Gamla baron på Rautakylä» (1849) antyder att händelserna verkar tagna ur en roman. Topelius prosaverk innehåller både intertextuella referenser och metalitterära kommentarer av det här slaget. Det samma gäller mutatis mutandis stycken för scenen som får metateatrala kommentarer.

På Topelius 80-årsdag ordnade festarrangörerna en kavalkad där gestalter i hans verk i tur och ordning tågade fram för att hälsa på honom – och för att tacka för sin existens. Kavalkaden eller kortegen var en hedersbetygelse för upphovsmannen och en kollektiv manifestation som förkroppsligade både fiktionen och verkligheten, karaktärernas värld och deltagarnas värld. I de dramatiska verken har Topelius en stark kontakt till publiken och till det sociala liv som han var en aktiv del av.³ I många av pjäserna för man också samtal över rampen och etablerar en lekfull kontakt med åskådarna.

Dramerna tillhör en förhållandevis tidig fas i Topelius författarskap och kom till kort efter de aktivaste recensentåren. Under resan till Tyskland, Belgien och Frankrike sommaren 1856 bekantade Topelius sig både med ny dramatik och med nya sceniska och tekniska lösningar på de professionella teatrar han besökte. Han är entusiastisk över möjligheterna som öppnar sig, men har bestämda åsikter om dramas, operans och balettens parisiska dekadens. Topelius anser att alla genrer har utvecklats till ett spektakulärt och kommersiellt effektsökeri.⁴

Topelius författarskap för scenen har ett organiskt samband med hans olika samhällsaktiviteter, inte minst inom konst- och andra föreningar, i kontrast till den mellaneuropeiska »teaterindustrin». Verk för scenen tillkom som inlägg i diskussioner och för välgörande ändamål. Det samma gäller barnpjäserna, »lekar-na», som trycktes först i barntidningar och senare i *Läsning för*

barn. Hans aktiva period som dramatiker slutade på 1860-talet med den förödande eldsvådan på Nya Teatern i Helsingfors 1863. Senare tillkom ändå »Prinsessan Törnrosa» (1870), som representerar höjdpunkten i dramatiken för barn, samt »Askungen» (1890) och slutligen »Snurran», som Topelius författade för den åttonde (och sista) delen av *Läsning för barn* 1896.⁵

Forskningsfrågor

Av Topelius skådespel är 27 skrivna för barn och, beroende på hur man räknar, åtta eller nio för vuxna. Vuxenpjäserna har behandlats grundligt men otillfredsställande av Valfrid Vasenius (1927), och barnpjäserna tas upp av Kaarina Laurent i genomgången av Topelius litterära impulser för barnlitteraturen (1947).⁶ Maija Lehtonen analyserar Topelius prosa i flera insiktsfulla artiklar och tar bara sporadiskt upp dramatiken, men hennes infallsvinklar och beläsenhet ger impulser för framtida analyser också av Topelius dramer.⁷ Enstaka artiklar tangerar operor och en behandlar uppsättningar av *Fältskärens berättelser* och *Regina von Emmeritz*.⁸ En teaterforskare fokuserar primärt på uppsättningarnas kontext och tillkomsthistoria, men eftersom föreställningsstatistiken för barnpjäserna närmar sig astronomiska tal, måste observationerna här hållas på en allmän nivå.

Det intressantaste med Topelius verk för teatern är genre-tillhörigheten, samhällspeglingen och de metateatrala elementen. Hur anknyter Topelius till existerande dramatiska genrer och hur vill han påverka och utveckla dem? En annan fråga kan sammanfattningsvis formuleras: vilken typ av samhällelig spänning eller latent konflikt är central – mellan personerna och i upplösningen av intrigen?

I dramatiken är Topelius genomgående en man av sin tid. Han ser världen i starka motsättningar och gestaltar dem oftast i melodramer, den dominerande genren i 1800-talets europeiska

dramatik. I melodramen utdelar ödet alla tänkbara slag, också de mest hotande händelser och de mest avskyvärda brott, men slutet är ändå lyckligt. Även om det finns lik eller sårade på scenen är det försynen som straffar de onda. Till och med den förtryckta eller förödmjukade hjälten eller hjälttinnans död får mening genom att ödet besparar dem ett fortsatt »skamligt» eller »meningslöst» liv.⁹

Moderna studier i 1800-talets dramatiska former tolkar de gestaltade konflikterna i seriösa dramer och i populär teater genom den potential som konflikten har i förhållande till samhället och samtida kontext i övrigt.¹⁰ Det samma gäller för historiska dramer som i likhet med historiska romaner bör läsas med dubbelt tidsperspektiv; skildrarens egen epok är lika viktig som den skildrade epoken. Vilka är alltså de spänningar eller latent konflikter som Topelius presenterar mellan olika stånd eller sociala grupper i samhället, mellan män och kvinnor, mellan vuxna och ungdomar? Och, eftersom Topelius ville påverka publiken: hur förväntar han sig att åskådarna ska reagera och handla efter teaterbesöket?

Topelius visar nästan aldrig lik på scenen och bortsett från hans pojkkäftiga intresse för spökromantiken¹¹ är han inte heller begiven på fasligheter och olyckor. Återhållsamheten kan tillskrivas Topelius hegelianska hållning: dramat förväntas bestå av motsättningar på idéplanet och konflikten personifieras av diametralt olika scenkaraktärer som är representanter för idéerna. Det här gäller också i Topelius komedier och pjäser för barn och ungdom. Enligt detta mönster ska dramat utmynna i syndabekännelse, ånger och förlåtelse, alltså försoning.¹²

Fastän Topelius är de stora idéernas man är han också lekfullt jordnära, så att även de mest sublimes avsnitt får en kontrapunkt i något vardagligt och komiskt.¹³ Humorist är han också, humorn framträder i några storslagna figurer och i lättsam situationskomik. Men kryddan i pjäserna är de tydligt metateatrala elementen, kommentarerna till handlingen eller personerna, på samma sätt som Topelius i prosan ofta använder metanarrativa element.¹⁴

I all teater sedan antiken har händelseförloppet på scenen kommenterats inom pjäsens ram, i större eller mindre utsträckning. Denna metanivå förekommer i talade repliker, i scenanvisningar, i spelsättet, i regi med mera och kommer till synes som skämt med publiken, påminnelser om teatersituationen eller kommentarer till handlingen. Här är dramatikern Ludwig Tiecks lekfulla ironi och kommentarer en viktig förebild, Topelius anknyter till Tiecks typ av utvecklade och komplex romantisk intelligens.

Den så kallade fjärde väggen, alltså det realistiska spelsätt som låtsas ignorera publikens närvaro, blev aktuell först flera decennier efter Topelius dramatiska period. Själv visar han inga tendenser åt det hållet, det framgår inte minst av de sista pjäserna »Askungen» (1890) och »Snurran» (1896). Det är helt förståeligt att han så ofta kallar skådespelen för »lekar». Att »leka teater» betyder att åskådarna är med i leken, med i spelet.

Teater- och scenlandskap

Turnerande teatrar på 1800-talet spelade ofta enaktare och tvåaktare, korta pjäser som var lätta att uppföra och praktiska att spela flera på samma kväll. För sådana ändamål skrev J. L. Runeberg både den tidiga enaktaren *Friaren från landet* (1834/1845) och den sena *Kan ej* (1862). Vi får tacka Topelius för sammanfattande iakttagelser om dramatiken i Finland under 1840-talet, presenterade i en artikel i *Helsingfors Tidningar* 1850. Han räknar att under en period på tolv år har 25 teaterstycken satts upp på svenska, oftast lustspel, av tretton inhemska författare. Därtill kommer pjäser för »sällskapsteatrar» och en sluten publik, det vill säga pjäser för amatöruppsättningar. Författarna var ofta nya förmågor.¹⁵

Till de verkligt produktiva pjäsförfattarna, och nu nästan bortglömda, hör Fredrik Berndtson som i slutet av 1840-talet författade många och tidsmässigt intressanta karaktärsbilder med anknytning till det samtida Helsingfors. Av dessa lokala så kallade

»skämt» utspelas ett i ett hotellrum i Helsingfors, ett annat på restaurangen i Kajsaniemi eller utomhus i Brunnsparken, vid landsvägen i Salo eller på en herrgård i södra Finland, till och med S:t Petersburg besöks. Berndtsons första skämt *Fennomanen* framfördes redan 1845, samma år som *Friaren från Åbo*, där kamrer Tullbom försöker erövra huvudstaden. Också en ytlig bekantskap med Berndtsons pjäser blir en påminnelse om att Finlands urbana historia är undanskymd av den agrara fennomanin och all senare idealisering av det finska inlandets jordbruksbygder eller skärgårdsmiljön på svenskt håll. Tullbom och några andra av Berndtsons karaktärer blir lurade på konfekten för att de är okunniga om världens gång och stadens fasoner.

Topelius och Berndtson, inflyttad från Sverige, kände givetvis varandra och umgicks. Trots kontakter och samarbete rådde det en spänning mellan dem. Jämfört med Topelius ofta idealiserande och moraliserande bild av landsmännen hade Berndtson ett realistiskt, nästan cyniskt perspektiv, litet von oben, på sina finländska karaktärer. Hans enaktare följer den stockholmska linjen och dess två stora namn August Blanche och Johan Jolin. Båda var framgångsrika författare som beskriver det lägre borgerskapet i Stockholm i nära anslutning till kontinentala komedier i storstads- eller småstadsmiljö. Blanche och Jolin spelades mycket också i Helsingfors. De representerade en underhållande realism och en illusionslös människosyn med sinne för klassaspekter och andra skuggsidor i urban miljö.¹⁶

Topelius förmåga att skapa karaktärer och effektfulla situationer hade säkert gjort honom framgångsrik också i dessa genrer. Men han författade aldrig någon komisk succépjäs, som hade blivit varaktigt populär. Den småtrevliga och framåtblickande nya borgerligheten tog han inte upp i de dramatiska verken, och inte heller det gemytliga och oförargliga hos helsingforsiska motsvarigheter till köpenhamnska »bedsteborgere». De här aspekterna på stadsliv och stadsbor tangerar han i Leopoldinerbrevet, i annat

mera journalistiskt skrivande och ibland i noveller med samtidsmotiv. Fältskärns åhörare i ramberättelsen i *Fältskärns berättelser* är småstadsbor, det framgår av mentaliteten.

Topelius enda urbana scenbild utspelar sig vid Salutorget i Helsingfors och finns i »Den tappade kängan» (1861), i *Läsning för barn 1* (1865). Här uppträder torghandlargumman, polisen och den fattiga flickan som anklagas för stöld.¹⁷ Ett annat torgpanorama finns i tredje akten av *Kung Carls jagt*, inte i originalversionen från 1852 utan i den bearbetade uppsättningen från 1875. Torglivet, med spelmän, en fiskhandlare, en kantelesångerska, en björntämjare och en man med tittskåp, påminner mera om 1860-talets Helsingfors än 1670-talets strandmarknad vid Kastelholm.¹⁸ Björntämjaren och mannen med tittskåpet beskrivs i librettot som tyska *Marktschreier* och judar, och de karikeras kraftigt. De karikerade dragen kan, men behöver inte nödvändigtvis, tolkas som antisemitiska, de är uttryck för attityder som låg i luften under hela 1800-talet. – I »Den tappade kängan» uppträder också en rysk-judisk månglerska, pradajerskan. I modern forskning kopplas bi-figurer av det här slaget till traditionella framställningar av etniska stereotyper på europeiska teatrar.¹⁹

Skådespel förlagda till stadsmiljöer spelades på svenskspråkiga teatrar i Finland, men lyste helt med sin frånvaro på de finska scenerna under 1800-talet. Den urbana, (små)borgerliga, stockholmska komedin förvaltades väl av bröderna Delands teatrar, Edvard Stjernströms, Otto Anderssons och Wilhelm Åhmans skådespelartrupper samt av Nikolaj Kiseleff, Nya (Svenska) Teaterns långvariga verkställande direktör. Den finska scenen Suomalainen Teatteri (Finska teatern), som grundades 1872, tog däremot aldrig upp genren. Den finska teatern följde under Karl (Kaarlo) Bergboms ledning djupt topelianska principer om teaterns bildande och samhällsbyggande uppgift. Bergbom odlade komedin bara när den inte hemföll till elakhet eller misantropi. För Finska teaterns repertoar valde han helst tyska och franska

komedier från 1830- och 1840-talen. Det var enbart etiskt hållbara pjäser av moderna kvinnliga författare som översattes till finska, aldrig någon glättig stockholmsk komedi.²⁰ Det är på grund av Topelius och Bergbom som stadsmiljöer och vanliga stadsbor inte fick utrymme på finska scener förrän långt in på 1900-talet. Kulturhistorikern Sven Hirn har särskilt kritiserat Topelius kall-sinniga inställning till all underhållande teater, en syn som blev dominerande i hela landet – också genom Bergboms verksamhet. Det både försenade och marginaliserade behandlingen av många intressanta urbana fenomen på teaterscenen.²¹

Enaktare för välgörande ändamål

Topelius två tidiga enaktare *Titians första kärlek* (1853) och *Veteranens jul* (1859) är korta och programmatiska och påminner om tableaux vivants. De författades för välgörande ändamål och för att kunna uppföras i olika sammanhang. Topelius var aktiv inom Finska Konstföreningen och skrev *Titians första kärlek* för föreningen som samlade in pengar för konstnärstipendier. Åskådaren möter den unge Titian (Tiziano) först grälände med sin far garvaren, som vill ha in sonen i familjeföretaget och förbjuder honom att bli konstnär. Fadern kommenterar och kritiserar sonens tavlor, men förstår slutligen att förmögna och adliga personer är intresserade av dem. Donna Sylvia da Cuña, som beundrar Titian, förklarar för fadern att konst inte bara har ekonomiskt värde, och för ynglingen framhåller hon att han ska tacka Gud och inte sin jordiska musa för framgången. I slutet frammanar hon allegoriska musor, nästan som de tre gratierna hos Botticelli.

Titians första kärlek uppfördes på Konstföreningens soaré den 19 maj 1853. Då hade Topelius redan författat sina större verk för scenen – *Regina von Emmeritz* hade haft premiär samma vår. *Titians första kärlek* är ett tillfällesverk där Topelius utnyttjade alla möjligheter att främja konsten i Finland. Pjäsen argumente-

rar för att konstutövning är ett hederligt yrke. Utöver talang, flit och inspiration behöver konstnären också en mecenat, och detta budskap accepterades sannolikt av åskådarna. De fick också läsa texten till pjäsen i fyra avsnitt i *Helsingfors Tidningar* under försommaren. Just då var det aktuellt för Konstföreningen att dels sammanföra konstnärerna med publik och köpare, dels underlätta valet av konstnärsbanan.²² *Titians första kärlek* kan knytas till en tradition av pjäser där konstnärens kamp och möda skildras, med Adam Oehlenschlägers enaktare *Correggio* från 1811 som ett paradexempel. Stycket fick många efterföljare i europeiskt drama. Fredrik Cygnæus har också bidragit till genren, med den tablåartade monologen *Pygmalion* (1870).

En annan av Topelius socialt inspirerade enaktare är *Veteranens jul* som uppfördes ett halvsekel efter 1808–1809 års krig. Det var hög tid att samla in pengar för krigsveteranerna, de som hade varit unga under kriget hade fyllt 70, vilket då var en hög ålder. I pjäsen har veteranen Kaukonen i socknen Lappo kommit för att värma sig vid spisen i ett torp. Halvslumrande minns han krigets händelser, de anas i fonden som en syn bakom en tunn slöja. Änkan Brita visar inget intresse för veteranerna. Hennes son Erik identifierar sig däremot med Runebergs »soldatgossen» och hotar med att lämna modern och hemmet om Kaukonen inte får stanna. Det visar sig att Kaukonen inte bara är vapenbroder till Eriks farfar utan också har räddat Brita och hennes mor ur en eldsvåda som fienden förvällat. Brita och sonen tar hand om Kaukonen, som tack vare folkets penningsamling får både ett torp och råg för sin försörjning. Motivets aktualitet bidrog till att gränsen mellan fiktion och verklighet överskreds i pjäsen. *Veteranens jul* framfördes inte så många gånger, men den finska översättningen *Sotavanbuksen joulu* blev ett av Topelius mest spelade verk på 1800-talet. Temat, den folkliga miljön och ett patos som berörde gjorde att pjäsen spelades som fosterländskt feststycke i decennier.²³ Ämnet krigsveteraner hade varit aktuellt också på andra håll i Europa,

bland annat i några franska pjäser som återupplivade Napoleons minne bland veteranerna (*Croix d'honneur*) eller drog fram Marseljäsens kompositör ur glömskan (*Rouget de L'isle*). Båda spelades med framgång på Finska teatern.

Melodramer med samtida motiv

Av Topelius pjäser är *Efter femtio år* (1851), »Hangös öga» (1867) och »Brita Skrifvars» (1867) samtidsmelodramer. Intrigen i dem kretsar kring äktenskap eller äktenskapsliknande relationer och handlar om identitet, samhällsposition och förmögenhet, förlåtelse och försoning. Topelius har i pjäserna lyckats skriva in några intressanta karaktärer, som genomgår livskriser eller överrumplas av omvälvande händelser.

Efter femtio år är Topelius första skådespel och han erbjöd det åt Pierre Joseph Deland, som han uppskattade både som skådespelare och som teaterchef. Pjäsen är en dramatisering av följetongen »Gamla baron på Rautakylä» (i *Helsingfors Tidningar* 1849), kompletterad med en lång prolog där Topelius framställer förhistorien, som i följetongen förmedlas av fru Hjelm. Själva handlingen försiggår på herrgården Rautakylä vid Näsijärvi, hos baronen Magnus Drakenhjelm och hans hushållerska Lisette, mor till baronens oäkta son Sebastian. Hon vill att Drakenhjelm äntligen ska gå med på att gifta sig med henne. Hon och sonen kommer att arva honom, men testamentet kan ifrågasättas av hans avlidne äldste brors arvingar. Under samma kväll söker gamla fru Hjelm och hennes dotterdotter Lotten Ringius skydd undan snöstormen på Rautakylä. Det visar sig att fru Hjelm är den äldste brodern Drakenhjelm's icke erkända änka. Lisette ser sin framtid hotad, och efter den händelseladdade natten dör baronen, medveten om att svägerskan – som också han hade åtrått och som han har bedragit på hennes arv – och hennes dotterdotter får arva Rautakylä.

Pjäsens prolog, som utspelar sig vid Gustav III:s hov 1788, är en elegant pastisch med maskerad, operacitat och entré av kungen

själv. Ur dramaturgiskt perspektiv kan man ändå fråga om prologen är nödvändig. De tre akterna i baronens sängkammare, i röda kammaren och i baronens rum, utgör ett normalt analytiskt drama med en avslöjande intrig, där hemligheter dyker upp och situationen i nuet utvecklas och förklaras utgående från det förflutna. Baron Magnus och hans bror Gustaf hade varit förtjusta i samma Ebba Reutercrona som i hemlighet vigdes med Gustaf, överste och aktiv i Anjalaförbundet och senare död i landsflykt. Magnus, kungens kammarherre, delade gustavianernas glans men råkade i onåd under förmyndarregeringen. Han övertog Rautakylä efter broderns död eftersom änkan inte kunde bestyrka sina anspråk. Hennes kammarjungfru Lisette blev Magnus Drakenhjelm's hushållerska och mor till hans son.

I pjäsen representerar Lisette hämnarskan från underklassen, en av romantikens typiska kvinnogestalter, som vill ta revansch för sin socialt förödmjukande position och se sonen som godsägare. Det är inte möjligt, eftersom »Rautakylä är allodialsäteri och [...] jag inte kan äga det utan det där klingeliklanget i namnet», förklarar Sebastian. I andra akten hittar Lotten sina morföräldrars vigselattest i Gustaf Drakenhjelm's lönnfack och mormoderns rätt kan därmed bestyrkas. Hon hittar också Anjalaförbundets arkiv, som hon bränner upp för att i evighet tysta »alla dessa pratsamma vittnens mun», trots insikten om att de »lärde herrar i Helsingfors» skulle ge mycket för att få tag i breven.²⁴

De tacksamma huvudrollerna bidrog till pjäsens relativt stora popularitet i samtiden.²⁵ Drakenhjelm är den 78-åriga gustavianiske hovmannen som blandar in franska i replikerna, spelar cittra, sjunger, och mellan handkyssar och aristokratiska manér hinner bli medveten om bristerna i sin slitna och sjaskiga klädsel. Handlingen utspelar sig i februari 1838. Då, och fortfarande ett drygt decennium senare när följetongen och pjäsen var aktuella, representerade gustavianerna l'ancien régime med ett stort mått nostalgiskt. Lisette utövar beprövade och välbekanta teatraliska knep:

hon ägnar sig åt verbal akrobatik, hyckleri och lögner, hon läser in gästerna i röda kammaren, håller sömnmedel i chokladen och uppeggar sin son till mord. Hon är färdig att förgifta sin arbetsgivare, hon river gamla dokument i bitar och blir hysterisk. Två ypperliga fastän väsensskilda roller att spela ut!

Det historiskt intressanta med *Efter femtio år* är hur den hanterar uppfattningarna om adelns uppdelning i Anjalamän och gustavianer vid 1700-talets slut.²⁶ En annan konflikt med delade lojaliteter i Finland uppstod 1809 med skilsmässan från Sverige: Stockholm eller S:t Petersburg? Topelius berör också frågan om adelns och herrgårdarnas framtid – hur de ofrälse stånden med tiden övertar gamla egendomar. Redan på 1830-talet kunde förmodna borgare arrendera herrgårdar eftersom de hade kapital att investera i utvecklingen av godsens.²⁷ Pjäsen slutar med Magnus Drakenhjelm's död. Rautakyläs framtid behandlar Topelius utförligare i följetongen. I ett slags epilög till den framgår att Lotten Ringius och prästen von Dahlen är lyckligt gifta och ansvarsmedvetna godsägare. Sebastian, som redan i pjäsen tar avstånd från moderns planer, blir en välartad man som sköter godsets jordbruk mönstergillt. Att adelsmannen von Dahlen är präst kan ses som ett tecken på moralisk förbättring av adeln, jämfört med Drakenhjelm. Framtiden tillhör en moralisk, sanningsälskande och arbetsam medelklass.

Trots Topelius problematiska relation till 1700-talet och den »gudlösa» upplysningen går det att av prologen utläsa en viss förkärlek för Gustav III:s hov och hans personlighet. Den framkommer också i sista cykeln av *Fältskärens berättelser*. Om man ser under den melodramatiska ytan står det klart att *Efter femtio år* tar ställning till akuta spänningar mellan stånd och generationer och till kvinnornas juridiska ställning. Den diskuterar hur hat och bitterhet kan påverka människan och visar hur egennyttig och narcissistisk den gamla aristokratins syn på människan var under den charmfullt eleganta ytan. Intrigens kärna behandlar ett konkret

ekonomiskt intresse, vilket inte alls var sällsynt i 1800-talets Finland, där många barn till adelsmän inte föddes i ståndsmässiga äktenskap.²⁸

Topelius följande samtidsmelodram, »Hangös öga», författade han sexton år senare, för Christian Gernandts *Svenska Familj-Journalen* 1867. »Hangös öga» är fyren på Rotsaari (Russarö) utanför Hangö. Symboliken tilltalade Topelius: ljuset från fyrbåken skyddar sjöfarare på havet, på samma sätt som Guds öga skyddar människorna på livets farliga vatten. Handlingen försiggår i början av 1800-talet, men Topelius har sannolikt inspirerats av den nya starka Fresnel-linsen som hade installerats i fyren 1863.

I pjäsen havererar ett engelskt skepp i storm utanför Russarö. På grund av lotsdrängens slarv är fyren släckt en stund och när den tänds igen syns det nödställda skeppet som bärgas av bland andra fyrvaktarens dotter. En räddad högadlig engelsk familj inkvarteras – utan några som helst språksvårigheter – i fyrvaktarens stuga. Lord Stanleys dotter lady Arabella vantrivs med sitt nuvarande liv, och vill inte fortsätta till S:t Petersburg för att gifta sig och leva överklassdamens »tomma liv».²⁹ Topelius vill ge röst åt den unga kvinnan, men samtidigt bygger han på den redan under 1860-talet utslitna intrigen med bortbytingar. Sammu, »estgumman», som bor på ön, har för länge sedan förlorat sin dotter och är full av vrede, liksom Lisette i *Efter femtio år*. Enligt melodramats konventioner blir Arabella identifierad som Sammus efterlängtrade dotter. Hon vill stanna ett år på ön och därefter besluta om sitt liv. Allt händer inom förloppet av ett dygn. Teatereffekter som storm, mörker och ljus förekommer särskilt i första akten.

Som den äkta melodramatiker Topelius är beskriver han ofta två flickor eller unga kvinnor som är varandras motsatser, av samma klass men olika till karaktären, eller av olika klasser men med en gemensam ton, ett systerskap liksom i »Hangös öga». Pjäsen tangorerar också temat identitet: vem är jag, hur blev mitt liv så här – och är min gynnade samhällsposition berättigad och varför? Denna

fråga finns som en ständig inre oro hos privilegierade kristna och samvetsömma människor under 1800-talet. De finner lätt tillvaron meningslös, formell och begränsad. Topelius stora program för kvinnorna var att frigöra dem från förväntningarnas tvångströja och möta folket. Lady Arabella i »Hangös öga» som under ett år väljer ett liv i enkelhet och fattigdom representerar detta program.

Topelius är allvarligast i »Brita Skrifvars», en följetong i *Helsingfors Tidningar* från 1858 som han dramatiserade 1867 på beställning av teaterchefen Wilhelm Åhman.³⁰ Redan följetongen hade en tydlig intrig med både rummets och tidens enhet, den kunde nästan överföras till scenen som sådan. I detta »skådespel i två akter» är Topelius seriöst dramatisk, och han rör sig här i den lägsta samhällsklassen i sina vuxendramer.

Sjömansänkan Brita hotas av utmätning och exekutiv auktion på stugan som är hennes hem; samtidigt väntar hon sin son tillbaka från sjön, men får veta att fartyget har förlist. Brita lever i knappa förhållanden, men har flera gånger fått erbjudanden om äktenskap, också av fordringsägaren. I följetongen heter han Gråsten, i pjäsen Richardson. Topelius skildrar konkret den ensamstående kvinnan som lever enbart på inkomster från handarbeten och ett lån av Richardson för att bygga stugan. Denne är förälskad i Brita och skulle vilja gifta sig med henne och avskriva skulden.

Den verkliga konflikten inträffar när Britas make, den dödförklarade sjömannen Erik Skrifvars återvänder: han har inte drunknat utan rymt från fartyget och i femton år (tjugo i följetongen) levt och arbetat i Amerika, gift sig med en annan kvinna och kommit upp sig ekonomiskt. När han kommer tillbaka är det nästan som när Odysseus återvänder till Penelope, eller Peer Gynt till Solveig, men Brita är ingen Solveig. Hon avvisar såväl mannen som har lämnat familjen som hans pengar med den hårdaste monolog Topelius har skrivit: »Bjud sedan guld för tårar, och rikedomar för vanära!» Med skildringen av Brita och de två männen tangerar Topelius en tydlig klass- och könspolitisk fråga. Han an-

såg sig tvungen att för publiken beskriva fordringsägaren som en man med hederliga avsikter. För senare författare hade det räckt med att fordringsägaren närmat sig Brita med begäran om betalning in natura. Lika viktig är Britas upprepade fråga till Erik: vad hände med din andra fru? Den samtida publiken förstod innebörden utan vidare ordande.

I upplösningen låter Topelius den saknade sonen komma tillbaka från sin första sjöresa. Men samtidigt trotsar han konventionen och avslutar pjäsen utan en förlösande försoningsscen. Författaren ställer sig bakom Britas kamp för sin stolthet och sin existens, utan Erik. Han låter henne ändå förklara att hon och mannen är kvitt och sonen får följa med fadern. Dramat är Topelius starkaste vad människorelationerna beträffar, och det österbottniska kustsamhället framträder med tydlig lokalfärg.

Det vore frestande enkelt att påstå att Topelius omfattar Brita med odelad sympati, men han tycks också hysa förståelse för äventyrlusten hos Erik – det framgår när denne berättar sin historia i andra akten. Topelius var livligt intresserad av upptäcktsresor och erövrandet av den kända världen som årligen blev större och kom närmare genom de förbättrade kommunikationerna.³¹

I *Efter femtio år* var författarens sympatier delade: han ser något lockande i de gamla gustavianernas värld, även om hans sympati är helt hos de unga och fromma. I »Brita Skrifvars» ställer han det stationära hemmet och äventyren-resorna mot varandra och tycks tilltalad av båda.

Historiska kungapjäser

Topelius största dramer kan beskrivas som historiska kungapjäser: librettot till *Kung Carls jagt* (1852 och 1879) och dramat *Regina von Emmeritz* (uruppfört 1853, tryckt 1854). En tredje kungapjäs *Ett skärgårdsäventyr* (1858, tryckt 1861) är en lättsam variation på temat »monarken möter det trogna folket i skärgården» och står

tematiskt nära *Kung Carls jagt*. Monarkens son eller den unge monarken möter flickan av folket och tillfälligt uppstår ljuv musik.³² Till och med i den lilla barnpjäsen »David och Goliath» (1857) låter Topelius David möta Saul, omedveten om att han talar till Israels kung som för sin del gillar pojakens uppriktighet.

Ett skärgårdsäventyr är ett charmfullt lustspel där Lovisa Ulrikas och Adolf Fredriks yngste son Fredrik Adolf (1750–1803) roar sig inkognito på Degerö vid ett besök i Helsingfors och på bygget av Sveaborg sommaren 1767. Topelius författade pjäsen för amatörer som uppförde den till förmån för byggandet av Studenthuset. Prinsen, »den vackraste prinsen i Europa» menar Topelius, uppträder som sjöman tillsammans med en vän och blir förtjust i fiskarflickan Stina. I andra akten firar både de förnäma och allmoggen midsommar på Sandhamn, de unga byter kostym och antar andra identiteter. Det är alltså en oskyldig variation på temat i Shakespeares *En midsommarnattsdröm*. *Ett skärgårdsäventyr* blev en av de mest spelade amatörpjäserna, först i societeten men snart också av andra. För den akademiska ungdomen var det en del av leken att spela flickor och pojkar av folket. Det var ett omtyckt motiv i amatöruppsättningar och gav möjlighet att visa en demokratisk inställning samtidigt som ståndsskillnaderna markerades.

KUNG CARLS JAGT

Kung Carls jagt (1852) är en av Topelius kungapjäser men också ett tillfällesstycke. Musikaliska amatörer hade under Fredrik Pacius ledning redan satt upp två operor i Helsingfors, Rossinis *Barberaren av Sevilla* 1849 och Donizettis *Kärleksdrycken* 1850. Eftersom en kompositör fanns att tillgå, varför inte åstadkomma en inhemsk opera? Fredrik Pacius bad om ett libretto och Topelius författade första akten sommaren 1850. I mars 1852 hade operan urpremiär. Det var en milstolpe både för Finlands musikliv och för teaterlivet, inte minst för att publiken samma kväll började samla in pengar

för ett mera representativt och varmare teaterhus av sten. Parallellt med tillkomsten av operan påbörjade Topelius *Fältskärens berättelser*, följetongen inleddes i *Helsingfors Tidningar* i oktober 1851.

Topelius ska ha läst en notis i en tidning om att Karl XI hade gjort ett besök på Åland 1671 medan han fortfarande var omyndig. Utgående från detta besök spinner Topelius en intrig om hovet som jagar älg (jakten på älg var ett kungligt privilegium), samtidigt som några hovmän planerar en kupp.³³ Dessa aristokrater tänker iscensätta ett bortrövande av kungen för att sedan uppträda som hans räddare, låta myndigförklara kungen för att bli av med förmyndarregeringen och själva ta över makten. I enlighet med det populistiska slagordet om kungen och folket, utan adelsvälde mellan dem, blir hovmännen bovarna i operan. Prinsen kämpar, som ungdomar ofta hos Topelius, med en för sträng och inskränkt uppfostran och vill skaka av sig tvånget med äventyr på ön.

Kung Carls jagt karakteriseras i operahistorisk kontext ofta som en räddningsopera, eftersom fiskarflickan Leonora samlar folket för att befria den fängslade kungen. Räddningsoperans ursprung är Beethovens *Fidelio* (1805), där adelsdamen Leonore förklädd till fängsvakten Fidelio tar initiativ för att rädda sin man ur oförskyllid fängenskap. Hon lyckas, rättvisan segrar och tyranniet upphör. Stämningen anknyter till franska revolutionen och de i början av 1800-talet pågående Napoleonkrigen. Folkets och elitens erfarenheter komprimerades då i August von Kotzebues dramatik, som fortfarande var populär när Topelius började gå på teater. I Kotzebues pjäser utspelas spännande krigshändelser och försvunna släktingar återförenas och försonas. *Kung Carls jagt* sitter inte så bra i detta sällskap, tvärtom: här finns inget politiskt frihetspatos, utan här hyllas den starka kungamakten, monarken beskyddad av försyren. Någon räddningsopera är *Kung Carls jagt* inte.

Det finns dock en scen i operan som är särskilt stark både dramatisk och i det musikaliska uttrycket. Det är scenen i slutet av andra akten där Jonathan ska arresteras för att ha skjtit en älg.

Fiskarna och bönderna står beslutsamt emot soldaterna för att försvara Jonathan. Körpartiet är långt och överraskande effektfullt. Operans möjligheter att med musiken uttrycka emotionellt stöd för folket och mot myndigheterna överraskade kanske Topelius själv. Genom att ifrågasätta älgskytten som privilegium, ifrågasattes hela maktstrukturen, även om det bara var för den efemära stund som scenen pågår. Det blev alltså mera politik i *Kung Carls jagt* än man hade räknat med.³⁴

I sluttablån seglar hovet tillbaka till Sverige och den unge kungen håller ett vackert tal för Finlands framtid. Efter talet följer den mäktigaste körhymn som har komponerats i Finland: »Nu ila vi bort från Finlands strand». Hymnen blev en inofficiell nationalsång vid sidan av »Vårt land» under resten av Finlands tid som storfurstendöme. Topelius libretto behandlar den under 1600-talet viktiga konflikten mellan adelsmakt och kungamakt. Här tolkas avskedet och skilsmässan mellan Sverige och Finland, samtidigt som hyllningen av den unge kungen på scenen kan associera till tronföljaren Alexander (Alexander II från 1855). I Finland hade man höga förväntningar på honom och texten uttrycker förhoppningar om den framtida utvecklingen i landet och om att folkets röst ska bli hörd.

REGINA VON EMMERITZ

Regina von Emmeritz är det mest ambitiösa av Topelius dramer. Det var sannolikt Edvard Stjernström som tog initiativet till pjäsen. Som chef för ett teatersällskap i Helsingfors i början av 1850-talet och ledare av den så kallade Mindre teatern i Stockholm från 1854 visste han att nya dramer om Sveriges och Finlands gemensamma historia drog publik också i Stockholm. Deland hade nyligen haft stor framgång där med *Efter femtio år*. I motsats till operan *Kung Carls jagt* är *Regina von Emmeritz* som drama lättare att sätta upp och behöll sin position långt in på 1900-talet.

Redan i »Konungens ring», den första av *Fältskärens berättelser*, framträder Regina von Emmeritz, furstedottern i Würtzburg. Påverkad av sin jesuitiska biktfader tänker hon döda Gustav II Adolf, men förälskar sig i honom och försöker omvända honom till katolicismen. Topelius kunde i dramatiseringen utveckla hennes inre kamp mellan sin ungdomstro och svagheten för kungens karisma. Vid sidan av Reginas plan på att mörda kungen utvecklas intriger med parallella attentat mot honom. De blir avslöjade av Regina, som i likhet med Leonora i *Kung Carls jagt* räddar kungen från maktlystna konspiratörer.

Svenskarnas och deras allierades plundringståg i Sydtyskland under trettioåriga kriget måste ha varit svåra för Topelius att förklara enbart med att de företogs för att skydda tyska protestanter, de hade också uppenbart ekonomiska och maktpolitiska syften. Den historiske Gustav II Adolf upprätthöll den Augsburgska religionsfredens princip, *cuius regio, eius religio*, riket – undersåtarna – skulle bekänna sig till samma religion som regenten. Topelius håller fast vid att kungen garanterade den så kallade trosfrihet som inom protestantiska konfessioner innebar individens frihet att tro vad man finner stöd för i Guds ord. Den uppfattningen framgår av kungens högstämda slutreplik:

Först när hvar tro är fri, från söder allt till nordén,
Är Gustaf Adolfs verk fullbordadt uppå jorden.³⁵

Frågan om religionskrig eller religiösa motsättningar var egentligen inte så sökt på 1800-talet. Jesuitorden, upphävd 1773, hade återställts av påven 1814. Ultramontanismen gjorde sig gällande, det vill säga den katolska kyrkans strävan att efter Wienkongressen återvinna det inflytande som hade gått förlorat under upplysningstiden, franska revolutionen och Napoleonkrigen. Särskilt liberala och nationalistiska tendenser hotade påvens och kyrkans ledande roll i det katolska Europa. Om *Regina von Emmeritz*

tolkas mot den här bakgrunden blir Topelius svartmålning av jesuiterna och hans aggressiva inställning till den katolska kyrkan något mer förstäliga.

Jesuiten Hieronymus i *Regina von Emmeritz* och *Fältskärens berättelser* är den mest negativt framställda gestalten i Topelius rollgalleri. Han är en veritabel teaterbov, typisk för 1800-talet, som uppeggar Regina och smyger omkring med en dolk dold i krucifixet.³⁶ I romanen vill Hieronymus återinföra katolicismen i Sverige och frestar djävulsligt historieskrivaren Johannes Messenius att bistå honom. Messenius, som satt i fängelse på Kajaneborg, hotas med evig fördömelse om han inte går med på att förfalska sitt huvudverk om Sveriges historia. Topelius hade också planer på att dramatisera episoden med Messenius, dennes hustru Lucia Grothusen och jesuiten.³⁷

Regina von Emmeritz är det enda finländska historiska skådespelet med masscener, stämningsfulla tablåer med sång och andra musiknummer, storartad diktning och melodramatiska situationer, nästan à la Victor Hugo – men bara nästan. Inom den enorma produktionen av historiedramer i 1800-talets Europa står Topelius litet ensam, som en naiv och okritisk monarkist i ett kejserligt antichambre. Såväl Friedrich Schiller som Victor Hugo författade sina dramer *contra tyrannos*. De representerade tredje ståndet och liberalismen – också Bjørnstjerne Bjørnson och Henrik Ibsen var liberaler som unga. Topelius var däremot en försiktig man, och *Regina von Emmeritz* var aldrig farlig att uppföra, tvärtom. På finska fick tragedin ända till 1950-talet representera det krigiskt fosterländska dramat som visade upp den finska soldatäran på scenen, innan den ersattes med mera realistiska bilder av senare krig.³⁸ Inte ens kriget 1808–1809 och dess traumatiska händelser fick någon seriös dramatisk gestaltning.³⁹

Karl Bergboms drama *Pombal och jesuiterna* hade premiär i maj 1865. Bergbom använder en stor idéhistorisk konstruktion à la Schiller och Hugo, och är inte rädd för att blanda politiska mot-

sättningar från olika epoker: Pombal står för upplysning (radikalism), jesuiterna för konservatism (reaktion) och den kvinnliga huvudrollen Theresia för en fräsch moderat mellanväg (idealiserande nationalism). Topelius recenserade uppsättningen och såg i författaren framtidshoppet för det finländska historiska dramat.⁴⁰ Var han därmed färdig att träda åt sidan för den yngre kollegan? Åtminstone uppskattade Topelius i ett senare skede Bergboms uppsättningar av historiska dramer. Finska teatern spelade *Regina von Emmeritz* 1882 med Ida Aalberg i huvudrollen och med hennes prestation var Topelius särskilt nöjd: pjäsen hade »kommit hem». Som tidigare nämnts var Karl (Kaarlo) Bergbom den mest topelianska teatermannen i Finland, han företrädde samma typ av idealism som författaren i visioner, allvar och i sina begränsningar. Därigenom blev Topelius inflytande så långvarigt.⁴¹

Kalevalamotiv och fornfinnska ämnen

Prinsessan af Cypern och *Sancta Maria*, som anknyter till Kalevala-mytologin och Finlands medeltidshistoria, utgör en fjärde grupp av Topelius pjäser för vuxna. Topelius långvariga fascination för den fornfinnska dikten har rötter i hans barndom. I Nykarleby hade fadern tagit emot östkarelska gårdfarihandlare, laukkuryssar, och tecknat ner deras sånger. Sonen Topelius romantiska fantasi närdes också av den tidiga forskningen om den finska hedniska kulturen. I *Boken om Vårt Lands* tredje och fjärde läsningar presenteras ingående den finska mytologin, finska hjältesagor och medeltida legender. Av tidiga svenska författare i Finland är Topelius antagligen den som mest har tagit intryck av *Kalevala* och *Kanteletar*. Däremot har han knappt alls använt Eddadiktningens nordiska mytologi eller nordiska hjältesagor.

Romantikens och nationalromantikens beroende av inspiration från folkdiktningen är mera regel än undantag, det visar exempel från Danmark och Sverige. I J.L. Heibergs *Elverhøj* (1828)

figurerar både älvor och människor, inklusive Kristian IV själv. Vaudevillen, till musik av Friedrich Kuhlau och med inslag av folktraditionens sagor och visor, har fått status som nationalskådespel.⁴² Frans Hedbergs text till Ivar Hallströms opera *Den bergtagna* (1874) handlar om bergakungen som förför jungfrun Ingeborg (den bergtagna), librettot bygger på folkvisan »Och jungfrun hon skulle sig åt ottesången gå». I båda verken förekommer folktro, motivet med bortbytingar och älvornas och bergtrollens riken. Topelius hade en stark dragning till sagan och det övernaturliga, det framgår också när han skildrar finska hedningar i librettoversionerna till det ofullbordade dramat *Sancta Maria*.

PRINSESSAN AF CYPERN

Det verk av Topelius som har den mest komplicerade och den mest utvecklade relationen till finsk folkdiktning och folktro är *Prinsessan af Cypern* (1860). Detta »sagospel i fyra akter, efter motiver ur *Kalevala*» har Kalevalagestalten Lemminkäinen som huvudperson och flera motiv som anknyter till *Kalevala* och Tuonela (dödsriket i finsk mytologi). Topelius hade långt tidigare författat »Lemminkäinens första äfventyr» och »Lemminkäinens andra äfventyr», tryckta i *Helsingfors Tidningar* 1845.⁴³ Det första avsnittet är närmast spexartat, Lemminkäinen uppstiger från Tuonela och kommer till en finsk by på 1840-talet och konfronteras där med länsmannen och med tobak. Det andra avsnittet har inslag av socialt och nationellt patos.

Prinsessan af Cypern med musik av Pacius hade premiär vid invigningen av det nya teaterhuset i Helsingfors i november 1860. Tillställningen gick på flera sätt i nationaleposets tecken.⁴⁴ I pjäsen vaknar Lemminkäinen på Cypern där han upplever äventyr bland Saaren neidot, holmens (här: Cyperns) tärnor, och förälskar sig i kungadottern Chryseis. Andra till fjärde akten utspelar sig i ett slags forntida Finland eller forntida Tavastland, där Lemmin-

käinen vill bygga ett slott som motsvarar Chryseis-Kyllikkis palats på Cypern. Här utspelas krigsscener mellan cyprioter och finnar, sedan mellan lappar (läs: samer) och finnar. Allt sker i en salig villervalla som ger många möjligheter till fina, drömartade kulissbyten – de misslyckades givetvis vid premiären.⁴⁵

Den Kalevalakarakter som gjorde djupast intryck på Topelius är utan tvivel Lemminkäinens mor, som inte bara står ut med sonens bravader och dumheter utan också letar efter honom i dödsriket och återbördar honom till de levande. Topelius ger henne det gamla skandinaviska namnet Helka, och låter henne sjunga Kvarnsången, den första konstnärligt bearbetade finska folkmelodin som alltså framfördes på svenska.

Prinsessan af Cypern är ingen komedi, trots att Topelius grepp är lätt och ställvis lekfullt. Han bygger på dualismen mellan nord och syd, köld och värme. Pjäsen framfördes av unga kulturutövande amatörer i Helsingfors beau monde, som i första akten fick draperas sig i klassiska dräkter och agera bland grekiska statyer.⁴⁶ I pjäsen förekommer den backantiske munkänken Megapontos, en kollega till hovmästaren Holofernes i »Fågel Blå», sagopjäsen som författades strax före *Prinsessan av Cypern* och också utspelar sig på ön.

Prinsessan af Cypern tycks aldrig ha varit lika viktig för Topelius som till exempel *Regina von Emmeritz*, men han var nöjd när Kaarlo Bergbom iscensatte *Kypron prinsessa* på Finska teaterns scen så sent som 1897 – under den period i Bergboms långa karriär när han gjorde nostalgiska repertoarval och återuppväckte ungdomsminnen.⁴⁷ Eftervärlden har visat *Prinsessan af Cypern* en artig glömska, med några trevliga musikaliska undantag på 2000-talet, när lekfullhet inte längre är någon synd. Lekfullheten sattes nämligen helt på undantag i den långa raden av finska nationalromantiska Kalevalatolkningar. I dem skulle alla hjältar representera det seriösa, styrkan och urkraften hos den finske mannen, en metafor för att skilja finskt från ryskt och svenskt. *Kalevalas* potential som episk teaterlek infördes först 1970 av en ungersk teatergrupp.⁴⁸ Topelius var ändå först.⁴⁹

SANCTA MARIA – LIBRETTO OCH SAGOSPEL

Finlands införlivande i kristenheten var ett centralt motiv för Topelius och andra som under 1800-talet drömde om det stora nationella historiska dramat. Vilka etiska problem innebar det att den nya läran – fredens religion – kom med vapen och strid? Hur skulle man förhålla sig till fornfinnarna och deras religion? Topelius var inte ensam om temat, det tillhörde biedermeiertidens Europa. De germanska och nordiska guda- och hjältesagorna utgavs och översattes under 1700-talet och blev föremål för forskning. Den stora frågan för de kristet religiösa européerna var hur de skulle förhålla sig till sina respektive nationers stolta men hedniska forntid. Den Heliga alliansens reaktionära kristlighet hotades av de gamla, nationella gudarna, särskilt som allt arkeologiskt och historiskt material pekade på att svärdet var viktigare än ordet under de missionerande korstågen.⁵⁰

En annan känslig fråga i 1800-talets Finland rör biskop Henrik och hans martyrskap. Vem var denne kyrkans man, vem var Lalli som mördade honom och hur borde de uppfattas? Axel Gabriel Ingelius (1822–1868) från Åbo författade pjäsen »Biskop Henrik och bonden Lalli» (1854) och tjugo år senare skaldade hans elev Evald Jahnsson (1844–1895) på finska jamber om motivet i *Lalli* (1873). Båda är mångfacetterade pjäser på samma tema som Topelius använder: kollisionerna mellan det hedniska Finland och kristendomen. Jahnsson är mest kritisk till biskop Henrik och inleder den tolkningstradition där Lalli ses som ett offer för kulturella övergrepp.⁵¹

De mytologiska motiven hade redan tidigare väckt intresse. Adam Oehlenschläger författade sorgespelet *Baldur hin Gode* (Balder den Gode) 1807 om skandinaviska gudar. Hans *Palnatoke* från 1809 är ett ännu större drama om mötet mellan det gamla väldet och den kristna världen. I Stockholm uppfördes Carl Gustaf af Leopolds drama *Oden eller Asarnas Utvandring* redan 1790,

med nästan samma tematik, kampen mellan gamla och nya makter. Gustaf Anton Brakels skådespel *Oden i Svithjod* (1826) uppfördes på Dramaten. Efter den skandinaviska mytologin övergick Brakel till den finska, *Väinämöinen. Lyriskt försök i tre akter* (1829) är veterligen den första dramatiseringen av ett finskt mytologiskt motiv. Pjäsen sattes inte upp, men den trycktes och utkom före Elias Lönnrots avhandling *De Väinämöine* från 1831 och sex år innan Lönnrot daterade förordet till *Kalevala* (1835). I pjäsen för de hedniska finnarna krig mot kristna erövrare från Sverige. Väinämöinen son Soini har som barn tagits till fånga av svenskarna och kommer nu tillbaka som kristen präst, biskop Henriks högra hand och efterträdare.⁵² Folket låter döpa sig, men Väinämöinen, som försonar sig med svenskarna, håller fast vid sin tro och väljer att begravas levande i en ättehög. Kantelen lämnar han på högen.⁵³ Också Lönnrot avslutade *Kalevala* med att Väinämöinen retireerar till förmån för kristendomen. Om Topelius hade läst Brakels *Väinämöinen* är inte känt, men sannolikt.

Vasenius noterar att Topelius kommer in på frågan om Finlands kristnande redan i »Sagan om Jättarne och Kung Autio» från 1847.⁵⁴ För kompositören Conrad Greve diktade han ett libretto med en annan vinkling. Där är det svenskar som bygger en kyrka till jungfru Marias ära, men bygget rivs varje natt. En främling erbjuder sig att färdigställa kyrkan om han får den svenska hövdingens dotter. Hon har redan en fästman, den döpte sonen till en finsk hövding. Intrigen är komplicerad och rör kampen mellan religionerna, i slutet blir kyrkan färdig.⁵⁵

Topelius skrev librettot med titeln *Sancta Maria* genomgående på vers och med operans vedertagna element som monologer och masscener. Conrad Greve dog redan 1851 och därefter övervägde Pacius att använda librettot, men det ledde inte till resultat. Kompositören Jacob Axel Josephson bad om *Sancta Maria*, eller något motsvarande ämne våren 1852 men det gick Topelius med på först ett år senare. Han gjorde då en lång analys som förtydligar både

verket och hans avsikter med det.⁵⁶ År 1857 avstod Josephson från librettot, och turen gick åter till Pacius 1859 och 1861. Topelius bearbetade materialet och försåg Pacius med ett »sagospel i fyra akter på vers med inlagda sångstycken».⁵⁷ En ny version, avsedd för Nya Teatern, påbörjades senare under 1860-talet. I en ännu senare ofullbordad version använder Topelius prosa, av Vasenius karakteriserad som »stundom till och med rätt realistisk».⁵⁸ »Med skäl kunde skalden sålunda tala om sin 'ständigt lika kära Sancta Maria'. Det var hans första dramatiska alster och blef (barnpjeser oberäknade) hans sista.»⁵⁹

I Samlade skrifter (1903) har *Sancta Maria* undertiteln »sagospel», så också i Topelius fjärde reviderade manuskriptversion.⁶⁰ Mot bakgrunden av innehållet, korsfararhärens möte med de hedniska finnarna, verkar genrebeteckningen missvisande. Den tryckta versionen omfattar de två första akterna och tre scener av den tredje. Dramaturgiskt börjar första akten i en situation när de kristna har drivits tillbaka och är isolerade på en udde mot havet på södra kusten. Tiden är cirka 1200. Männen väntar på undsättning från Sverige, och besked om hur Österlandet (Finland) ska delas mellan riddarna. Riddaren Ramund Göthes dotter Sigrun är bortlovad till Osmo, kristen son till en hednisk hövding. Osmo väntas återvända till Finland. Samtidigt friar den hedniske hövdingen Vieras till Sigrun, och är redo att sluta fred om han får henne. De finska stammarnas framgångar mot de kristna beror på att Vieras tillfälligt har lyckats ena dem. Vid förnyade konflikter frågar han – och formulerar därmed Topelius tema: »Ären I icke alla ett folk och jag allas konung? Hvarför stån I i skilda läger, såsom förr, då I voren vanmäktige genom inbördes fejd?»⁶¹

Rollförteckningen upptar också Voima som är hedningarnas drottning (och, visar det sig, mor till Vieras lille son), hennes mor Tumma, hedningarnas överstepräst Kimmo, tietjä (siaren) Kammo, karelarnas fälthövding Hirvinen och tavasternas Valtias samt den »lapska» spåkvinnan Turja. När hedningarna har dödat eller

drivit de kristna på flykt frammanar hon en storm och i den förli-ser de flyendes skepp. I de sista existerande scenerna blir spåkvinn-an och flera andra hedningar övertygade om den kristne gudens makt tack vare missionären Angilbertus orubbliga tro.

I *Sancta Maria* karakteriseras de kristna som rationella och ädla, hedningarna som sluga och kunniga i trolldom.⁶² De magiska riter och besvärjelser som Topelius iscensätter skapar ambivalens hos läsaren, som frågar sig i vilket slags värld handlingen egentligen utspelar sig. Det är på sätt och vis konsekvent av Topelius att i en romantisk tradition författa ett sagospel också för vuxna. Men den traditionen kombinerar det magiska med humor, som lyser med sin frånvaro i *Sancta Maria*. Man frågar sig om det är den här ma-giska nivån som Topelius vill rättfärdiga med genretiteln sagospel. Hur hade han behandlat temat som historiskt skådespel i ett reellt universum? Det är litet synd att Topelius inte tar sig friheten att behandla ett så viktigt ämne utan magi eller religiösa underverk.

Bland karaktärerna förekommer inga personligheter som verkli-gen kan fångsla publiken eller är dramatiskt intressanta. Helheten förblir tablåartad: stora kampscener med vapen och slagsmål, som kanske påminner om vad den unge Zacharias såg i rövarstycken i början av 1830-talet. I likhet med Topelius använder alla som tidigare eller samtidigt har tagit upp stoffet, Brakel, Ingelius och Jahnsson, varianter på temat om en kristet uppfostrad hednisk pojke som kommer tillbaka och omvänder sitt folk till den nya läran. Genom äktenskap mellan kristna och hedningar bevaras en kontinuitet samtidigt som den nya makten legitimeras. Makt-överföringen från en dynasti till en annan bekräftas med symbol-handlingar. Runebergs *Kungarne på Salamis* (1863) upptar samma motivkrets och tema.

Dramatiska verk för barn i olika faser av författarskapet

Topelius enorma mängd verk för barn, sagor, dikter och skådespel, gör det svårt att begränsa sig och fokusera på de mest relevanta och att välja synvinkel. Topelius impulser, hans möjliga förebilder och inte minst intertexterna kartlades på ett förtjänstfullt sätt av Kaarina Laurent redan 1947.⁶³ Satu Apo har ägnat »Prinsessan Törnrosa» en studie där hon tar avstånd från Topelius idealiserade förväntningar på unga kvinnor.⁶⁴

Topelius kallade skådespelen lekar. Hans pedagogiska avsikt med dem var att de skulle spelas av barn för barn, i hemmiljö. Laurent delar in de 27 skådespelen för barn i fyra genrer, en indelning som är värd att återge. Även om benämningen »verklighetslekar» hade mera täckning på 1940-talet än på 2010-talet kan den sägas beskriva ambivalensen mellan en grå verklighet och en önskad verklighet. Verken i denna grupp är från 1850-talet, utom »Den tappade kängan» (1861), och utspelas i samtida vardagliga miljöer.

Verklighetslekar: »Höbergningen», »Axel och Stina» (Stinas examen i matematiska geografin, Europas karta, Stinas examen i vetenskaperna), »Den röda stugan» (Aina och Rosa), »Var god mot de fattiga», »Bärplockerskan», »Rinaldo Rinaldini», »Den tappade kängan»

Halvsagor: »Olle, som gick på skidor», »Julgranen» (Hvar få vi en julgran?), »Krypskyttarne», »Jennys fömaningar. Kammarlek», »Tidernas spegel»

Sagopjäser: »David och Goliath», »Fågel Blå», »Skyddsengeln», »Sanningens perla», »Prinsessan Törnrosa» (med förspel till pjäsen), »Måne klara», »Askungen», »Snurran»

Allegoriska lekar: »Årstiderna», »Stormen och solskenet», »Ängens söndagsmorgon», »Lucias siffror», »Station Sylvester, en nyårslek», »Perdita eller Den förlorade våren och Skogskonungen»⁶⁵

Dialog ingår nästan alltid i Topelius berättelser, och några av dem skriver han helt i dialogform. Ibland försöker han imitera barns talspråk, som när »Aina och Rosa» diskuterar vad de ska göra med varsin silverslant som de har fått. Deras långtgående planer på en röd stuga med husdjur, matlagning och kalas slutar med att två fattiga barn får köpa mjölk och bröd för pengarna. »Aina och Rosa» (senare, i *Läsning för barn* 1 »Den röda stugan») trycktes 1856 i barntidningen *Eos*, där Topelius vanligen publicerade verken för barn vid den här tiden. Mellan 1856 och 1862 författade Topelius ett tiotal barnpjäser, flera av dem utspelas i en ganska realistisk miljö och har ett klart uttalat moraliskt budskap. Händelserna och argumenteringen i pjäserna tar upp etiska frågor i deras mest konkreta former och i vardagliga samtal.

Kontrasten mellan de privilegierade överklassbarnens tillvaro och fattiga barns knappa villkor bekymrade Topelius mycket. I »Var god mot de fattiga» (1856) kritiserar han högmodet och bortskämdheten hos två grevliga barn. Som straff och för att bättra sig får de bo hos en fattig kvinna och hennes barn och dela familjens villkor i ett år, och de blir riktiga dygdemöster. Efter året flyttar grevebarnen hem till herrgården tillsammans med uppfostrarinnan och hennes barn som får en ny stuga på godsets mark, »på andra sidan om parken, så att barnen alla dagar få träffas ändå». ⁶⁶ Här riktar författaren sig till privilegierade barn med ett moraliskt exempel och en lektion om allas lika värde och om vad den kristna läran förutsätter i vardagen.

»Skyddsengeln» (1856) har också realistiska drag – för att inte tala om komiska – vid sidan av romantiska element som bortbytingar, feer och änglar som ingriper i handlingen. ⁶⁷ »Skyddsengeln» är både naiv och lekfull, och verklighetsnära i händelser som speglar de risker tolvåringar tar. Skyddsänglarna griper in särskilt när pojkarna ställs inför valet mellan ont och gott, olydnad eller lydnad, eller frestas att lägga skulden på andra eller att intrigera. ⁶⁸ Rent tekniskt ställer Topelius krav på iscensättningen, som måste

ta hänsyn till skyddsänglarna (som är synliga bara för åskådarna) och deras repliker, och till framförandet av karaktärernas tankar. Även om barnen har en anstrykning av realism, är flera personer tagna direkt ur teatergarderoben: kungen och hovmannen, Tattar Dara och Mylly-Matti. Tattar Dara är zigenerska, som Wiarda i *Preciosa* och Azucena i *Il Trovatore*, och det är hon som rövar bort kungaparets son för att hämnas att kungen har tagit hennes dotter och ger henne en kristen uppfostran. Kungen är representanten för världsordningen och godheten i »Skyddsengeln», trots att han också skickar Tattar Dara till galgen för stöld.

Topelius använder här och i de andra pjäserna sånger som han strör in på olika ställen. Sångerna kan beskriva personernas karaktärer, de kan sammanfatta situationer eller manifesteras idéer. Praktiskt taget alla pjäser inkluderar sånger som ska uppföras enligt resurser. Därför är det enklast om de framförs till bekanta melodier, och Topelius ger anvisningar om dem. Tyvärr saknas både en sammanställning av de musikaliska källorna och forskning om dem. Det förutsätter ett mångsidigt kunnande om salongsmusik, operor, vaudeviller, talpjäser med sånginslag och barnvisor från flera länder och i flera versioner.

Ett tredje stycke med realistisk miljö är »Rinaldo Rinaldini eller Rövvarbandet» (1859). Den är bredare upplagd och har ett större antal roller. Första akten består av två tablåer med handlingen förlagd till en pojkskola respektive flickskola, där medelklassbarn i slukaråldern förläser sig på rövromaner i stället för läxor och får reprimander av lärarna. De två senare akterna utspelas i en skog nära staden, där pojkar lever som (roman)rövare i Apenninerna och flickorna som zigenerskor i skogen. Alla har antagna namn ur romaner eller skådespel: Rinaldo, Lassemajaja, Svarte Jonas och Carl Moor, eller *Preciosa*, *Tintomara*, *Esmeralda* och *Terzerola*. Under det fria livet i skogen konfronteras de med en bondetorgförsäljare, en temperamentsfull bondkvinna, folkets barn och en länsman som gör klart för dem att man inte får ta lagen i egna

händer.⁶⁹ När ordningen är återställd enas barnen om att det är bäst att gå i skolan och göra sina läxor. Utöver klassrummen ställs inga krav på kulisserna än en skogsbacke utanför staden.

Topelius för fram sina vedertagna budskap, anpassade för åldern: skolflickorna ska inte förvrída huvudet på den fattiga flickan med romantiska fantasier, pojkarna får lära sig att det inte är deras uppgift att straffa bonden som piskar sin häst. Skvaller, förtal och småaktighet duger inte, medan ärlighet och solidaritet är honnörord. Några uttalade förväntningar på de unga ståndspersonernas framtida insatser för land och folk formulerar Topelius inte, åskådarna får själva dra slutsatser.

»Rinaldo Rinaldini» är impregnerad av Topelius infall under skoltiden och hans läsning i den åldern: rövarromaner och spännande populära teaterpjäser, framför allt Schillers *Rövarna* och *Preciosa* av P.A. Wolff och C.M. von Weber. Båda hörde till repertoaren i Helsingfors under 1830–1840-talen. Sångspelet *Preciosa* hade framförts av amatörer i april 1858 under ledning av självasäte Pacius.⁷⁰

Även om kungapjäser inte förekommer som kategori hos Kaarina Laurent kan den korta bibliska »David och Goliath» (1857) räknas till dem. Herdepojken David hjälper israeliternas kung Saul i kampen mot filistéerna och räddar landet genom att besegra jätten Goliath i tvekamp. Som belöning får han kungens dotter. När David möter Saul vet han inte att det är kungen han talar med. Det är ett mycket topelianskt motiv: undersåten kommunicerar ärligt och rakt på sak – det är en lycka för riket, för då hör kungen sanningen!⁷¹

Några år senare tillkom »Sanningens perla» (1862), som ansluter sig till de ovan nämnda moraliteterna. Här finns ett kungapar, deras trädgårdsmästare Tulpan, hans två barn och deras lekkamrater samt de fattiga syskonen Rote och Vera som får arbeta i Tulpans trädgård. Andra barn bryter av trädgårdsmästarens ögonsten, kröningstulpanen, men skyller på Rote och Vera som måste ge

sig av från slottet. I skogen tar Bumburra, hustru till jätten och människoätaren Bumburrifex, gärna emot barnen som hon tänker bjuda mannen på. Samtidigt har drottningen tappat en pärla som hon har fått av Sanningens fe i en brunn, och undersåtarna skickas ner i den för att söka pärlan. När de kommer upp är deras ansikten svartmålade eller har svarta prickar, beroende på hur mycket var och en har ljugit. Rote och Vera har hållit sig till sanningen och adopteras av kungaparet. De barn som har stulit och ljugit mest får Bumburrifex äta med gott samvete.

Topelius raljerar glatt med många företeelser och blandar saga och samtid: Bumburra och Bumburrifax är riktiga teatermonster, både groteska och komiska. Trollkarlen drömmer om att få komma till hovet och tituleras Geheime-Trollkarl eller Kunglig Människoätare. Topelius skämtar gärna med adliga och andra titlar. Kungen heter Amundus, Amundus XX av Mesopotamien. På torget med brunnen vid det kungliga slottet finns vardagliga torggummor och en »laukkuryse», en rysk gårdfarihandlare. Topelius leker med intertextualitet, också inom sitt eget *œuvre*: mjölnargossen Funtus i Furusund presenteras som brorson till Mylly-Matti i »Skyddsengeln».

Sagospalet »Fågel Blå» (1859) är Topelius första i utpräglad hovmiljö.⁷² Tio år senare återkommer han till den med »Prinsessan Törnrosa» (1870), som tillsammans med »Askungen» (1890) är Topelius variationer på traditionen från Perraults och Grimms sagor. I »Snurran» (1896) är persongalleriet och miljön delvis vardagligare.

»Fågel Blå» utspelar sig på Cypern.⁷³ Pjäsen är en av Topelius mest spelade – kanske på grund av de färgstarka dramatiska karaktärerna och de spännande situationerna som är tacksamma också för professionella skådespelare. Här möter åskådarna två prinsessor som är styvsystrar: den snälla, blyga Florinna och den självsäkra, vulgära Forella. Till persongalleriet hör också hovets självbelättna och komiska rumormästare Holofernes, den elaka

drottning Sibylla och hennes hovmästare, skurken Mangipani, den alldeles för snälla kungen och naturligtvis den onda häxan Sysis och den gode trollkarlen Deoletus som excellerar i magiska verbala besvärjelser.

I pjäsen finns teatertricket som fascinerar alla unga åskådare på sitt första teaterbesök: prins Amundus förvandlas till en fågel som flyger till tornet där Florinna är fängslad. I ordakrobatiken på både vers och prosa är Topelius på sitt lekfullaste humör. Han driver med hovetiketten och med Holofernes svada – rumormästarens repliker är på prosa, de andras på vers. De två kammarjungfrurna Rosa och Lila är trevliga och har den otacksamma uppgiften att utföra två expositioner. Topelius gör en metakommentar när inte bara den första akten utan också den andra börjar med att de sitter och syr och berättar vad som har hänt vid hovet: »Ja, här sitta vi nu åter ...».⁷⁴ Glädjen, blandad med både vardag och magi, lyser genom helheten.

Efter ett drygt decennium av fruktbar teaterproduktion blev Topelius ordinarie professor i finsk, rysk och nordisk historia 1863. Han hade tidigare hållit två föreläsningar i veckan, nu höll han fyra. Sagopjäserna lade han på is, men fullbordade »Hangös öga» och »Brita Skrifvars». Efter dem utkom »Prinsessan Törnrosa» i *Trollsländan* i sex nummer vårvintern 1870. I »Prinsessan Törnrosa» motsvaras Holofernes av tre karaktärer: mästerkocken, överste munskänken och hovmarskalken von Cirkel. Riksrådinnan Kunigunda excellerar i tillkrånglade titlar och är hovets överväktarinna av den goda smaken. Hon är en hos Topelius typisk gestalt som han ironiserar över utan att vara elak. Kunigunda har egentligen rätt, men hennes kommentarer är malplacerade eller skjuter över målet.

Törnrosas gudmödrar, de sex goda feerna och den sjunde onda fen, är närvarande och synliga utom i tredje akten där feerna Ljusöga och Mörköga bevakar det sovande slottet. De goda feerna personifierar alla de egenskaper som Topelius vill uppmuntra hos

kloka, ansvarsfulla och aktiva flickor. Ytterligare en god egen-
skap är tacksamheten, här hos den 108-åriga Susanna som aldrig
glömmer att hon en gång har fått prinsessans skor. Lättsammare
är Topelius när han raljerar med Kunigundas rädsla för att verka
gammalmodig efter den hundraåriga sömnen. Författaren leker
därtill med tidskonceptet och det exakta klockslaget: prinsen mås-
te kyssa Törnrosa efter på minuten hundra år – annars dör både
hon och slottets andra invånare.

Topelius var 72 när han återkom till sagopjäserna, då med »Ask-
ungen» 1890. Här går han till rätta med högmodet och fåfängan,
i Topelius mening de kvinnliga arvsynderna. De fina systrarna
Thora och Superba talar på vers, medan deras fostersyster Dina,
som de kallar Askungen, och gåsvakterkan Barbra har repliker
på prosa. Barbra är den förklädda fen Chéristane, Dinas gudmor,
som berättar att Dina egentligen är en burgundisk prinsessa. Det
borgar för ett traditionellt och tryggt slut: den som prinsen väl-
jer har en garanterat kunglig bakgrund. Till balen vid Franklands
hov kommer kungligheter med fantastiska namn och en lång rad
personer »som man gärna vill återse»⁷⁵, karaktärer i Topelius tidi-
gare sagospel. Förutom kungaparet och prinsen Childebert upp-
träder hovmästaren Grim, överhovmästarinnan Mumma och de
två hovdvärgarna Pimpe och Pumpa som kommenterar gästerna.
Vid hovet räknar man upp alla titlar – som Topelius i denna ålder
antagligen hade fått nog av. Fen Chéristane uppträder osynlig för
alla andra utom Dina. Här finns alltså gott om spektakulärt mate-
rial, också för en större uppsättning.

Topelius sista pjäs är »Snurran», som han gav undertiteln
»Skämtsaga i fyra äfventyr» och författade direkt för *Läsning för
barn* 8 1896. Den är en intressant variation av Topelius vanliga
upplägg: om ingen gifter sig med den alldeles för pratsamma prin-
sessan ska hon läsas in i ett skåp av glas eftersom ingen står ut med
att höra på henne längre. Har kvinnans emancipation ändå gått
för långt, enligt gamle Topelius? »Snurran» påminner om »San-

ningens perla» och »Skyddsengeln» som alla fokuserar först på hantverkarfamiljerna och sedan på hovet. Intrigen i »Snurran» är ganska enkel och upplösningen likaså, en variant på Shakespeares *Så tuktas en argbigga*. Tre bröder försöker vinna prinsessans hand genom att få henne tyst, och först den tredje och yngste lyckas med en egenartad lösning – genom att själv tiga. Rollen som den pratsamma bortbytingen Snurran är trevlig att spela. Det gäller också för rollen som hennes mor, Häxan. Båda är kvinnor som får vara aktiva och monstruösa på scenen. I en moraliserande och därför litet långtråkig sluttablå uppträder tre feer som samlar in de onda, de tomma och de goda orden och visar vad det blir av dem.

Topelius dramatik – varken efemär eller uddlös

Hur förhåller sig Topelius till det samtida europeiska dramat? Topelius liksom andra historiskt orienterade författare skapade strukturer och konflikter som var aktuella i samtiden. I början av författarskapet kunde de till och med vara kontroversiella på grund av censuren under Nikolaj I:s tid. I de flesta europeiska länder ledde åren 1848 och 1850 till att censuren blev lindrigare och borgerskapets rättigheter stärktes. Det betydde en frigörelse i litteraturen och ofta ett partiellt avskaffande av teatercensuren, och – i princip – ett genombrott för realismen. I Finland reagerade det ryska enväldet och den lojala finska, övervägande adliga ämbetsmannakåren tvärtom: censuren skärptes 1850 och enbart andlig eller ekonomisk litteratur fick utkomma på finska. Därmed begränsades den finskspråkiga allmogens möjligheter att tillägna sig kunskap i andra ämnen än religion och ekonomi. Den skärpta censuren inverkar också på svenskspråkiga författare. Topelius första större dramatiska verk, *Kung Carls jakt, Efter femtio år* och *Regina von Emmeritz*, tillkom under denna tid. Det är intressant att många av 1800-talets oppositionella författare förlade sina verk till renässansen, medan deras mera rojalistiska och konservativa kolleger ansåg att 1600-talet passade deras ändamål bäst.

Till Topelius taktik under dessa år hörde att belysa det gemensamma svensk-finska historiska arvet: trettioåriga kriget i *Regina von Emmeritz*, stormaktstiden i *Kung Carls jagt* och det gustavianska arvet i *Efter femtio år*. Till skillnad från utländska samtida var han måttfullt kritisk, men ändå ingår i alla dramerna tydliga spänningar som var aktuella och som publiken kände igen. När Alexander II besteg tronen 1855 började en islossning, som också vitaliserade Topelius. Det politiska livet tog fart i början av 1860-talet och lantdagen sammanträdde igen.

Andra hälften av 1850-talet var en glad optimistisk period och då författade Topelius de lekfulla fria skapelserna »Fågel Blå» och *Prinsessan af Cypern*. Eldsvådan som ödelade Nya Teatern 1863 och Topelius ökade arbetsbörda vid universitetet föranledde en paus. Men särskilt när lantdagsarbetet återupptogs var det inte längre så viktigt för Topelius att ta upp aktuella frågor, som i *Titians första kärlek* och *Veteranens jul*. Lantdagen var nu det offentliga forum som förde frågor framåt. Författarens och dramatikers funktion förändrades. Tiden har inte varit skonsam mot Topelius seriösa dramatik. *Regina von Emmeritz* sattes senast upp i Helsingfors 1936, därefter har den spelats bara i mindre städer. Olika dramatiseringar av *Fältskärens berättelser* har i stället blivit uppförda.⁷⁶

Av Topelius vuxendramatik utkom »Hangös öga» i *Svenska Familj-Journalen* 1867 och samma år dramatiserade han följetongen »Brita Skrifvars» som sattes upp i Helsingfors utan större framgång. Topelius försöker skapa ett trovärdigt realistiskt landskap i båda, och befolka det med »riktiga människor». Överklasskvinnans vantrivsel med sin roll känns mindre angelägen än den övergivna sjömanshustruns lott. Brita Skrifvars framstår som den mest realistiska av Topelius personer för scenen.

Ett tankeexperiment: var Topelius på väg mot en större realism i de dramatiska verken? Vasenius anser att man genom att bekanta sig med de olika manuskriptversionerna av *Sancta Maria* kan få en uppfattning om Topelius stilistiska utveckling från den unge

författarens romantiska librettofaser till mera realistiskt drama. Men står inte hans starkt idealistiska budskap och tron på under i kontrast till försöken att närma sig någon form av realism? Till och med det stora fornhistoriska dramat *Sancta Maria* kallar han sagospel och laddar med magi och under, men tiden hade redan passerat sagospel för vuxna, och *Sancta Maria* förblev ospelad.⁷⁷

Till det tidiga 1800-talets komedier i Wien hörde genren »Zauberposse», lustspel eller farser med magiska inslag, där författaren låter övernaturliga figurer blanda sig i handlingen med publikens goda minne. Den här skämtsamma genren kom till som motvikt till de romantiska skådespel där övernaturliga varelser tas på allvar. Hur förhåller sig Topelius i det här fallet: ska man tro på änglar och feer? Tar han sina magiska gestalter på allvar, eller är det fråga om lek? Svaret har varit att både lekfulla och vardagliga element hos Topelius alltid står nära det högtidliga och sublimala. Hans feer är aldrig löjliga. Häxor och människoätare kan däremot vara det – för att hjälpa små åskådare att övervinna sin rädsla.

Topelius dramatiska alster är en del i hans stora skärgård av verk. Klipporna och öarna har samma ursprung, fastän storlek, form och vegetation varierar. Numera, när farlederna har tagit andra vägar, nås de av färre människor. Även om internationella jämförelser inte har gjorts vill jag påstå att Topelius utvecklade sagospelets format med lekfullhet och metanivåer. Ifråga om andra dramatiska genrer är det svårt att visa på någon riktning där Topelius har varit banbrytande. Desto större betydelse har sagospelen haft för att överföra 1800-talets idealism, tankens så kallade skönhet och den rena, idealt handlande människan till 1900-talet. Eftersom Topelius barnpjäser förblev en så stor och inflytelserik del av repertoaren i Finland (och Sverige) ända till 1960-talet – epigonerna medräknade – varade hans idealistiska fostran och barnteaterideal länge. Det kan ha bidragit väsentligt till en trygghetskänsla för barn och deras uppfostrare genom flera krigs- och kristider i Finland.

För den sista topelianskt fostrade generationen såg verkligheten på 1960-talet helt annorlunda ut. De stora årskullarna ville omsätta Topelius lära om att vara goda mot de fattiga i praktiken: genom att adoptera vänsteridealismen, att demonstrera och ställa upp i politiska val, och att läsa dikten »Kommunismens vagga». Det som hände på teatern var att Topelius pjäser var de första som åkte ut – även om de rika fortsättningsvis var elaka och de fattiga goda och idealiserade.

I väntan på nya sätt att tolka Topelius pjäser och andra verk får vi påminna oss om att de inte är bara efemära dagsländor. De är tvärtom ofta spinnsländor, med förmåga att sticka och rispa. Topelius har med sin idealism, tro, hopp och kärlek utmanat ett sekel. Och vem vet, kanske hans dramatik kan återupplivas av nya generationer idealistiska teaterarbetare.

Noter

- 1 Valfrid Vasenius citerar dagboken: »Kort därpå erbjödes ett ovanligt nöje, ty den 21 september [1828] 'såg jag på spectacel', och likaså 'var jag på spektakel' den 25. Och man nöjde sig ej med att se på hvad den resande teatertruppen hade att prestera, utan man ville göra efter: den 28 'hade vi Comedie'», I 1912, s. 258 f.
- 2 Vasenius I 1912, s. 372.
- 3 Kanske var det Topelius sätt att tilltala läsaren som gjorde följetongerna så populära, se Zilliacus 1985, s. 127.
- 4 Topelius samlade iakttagelser och intryck från resan publicerades i *Helsingfors Tidningar* under rubriken »Söder om Östersjön» i sexton avsnitt mellan den 24 september och den 1 november 1856 och i 28 avsnitt 1857 med paus under juli och augusti. Teaterfrågor, inklusive planer för en inhemsk teater, behandlar Topelius i flera avsnitt under senhösten 1857. »Söderom Östersjön» ingår, något förkortade av redaktören Valfrid Vasenius, i del 24 av Samlade skrifter 1903.
- 5 »Prinsessan Törnrosa» trycktes först i barntidningen *Trollsländan* 1870 och i *Läsning för barn* 4 1871, medan »Askungen» ingick i *Nya Trollsländan* 1890 och året därpå i *Läsning för barn* 7.
- 6 Antalet barnpjäser uppges av Laurent 1947, s. 288. Vasenius betraktar dramerna genom att närläsa deras omedelbara litterära föregångare eller förebilder på ett gammaldags, ytterst slutet sätt (se V 1927, s. 319–458).
- 7 Se litteraturförteckningen. Lehtonen har ofta publicerat artiklarna på svenska, de är samlade och översatta till finska i Lehtonen 2002.
- 8 Apo 2005, samt Koivisto 2007; Hautsalo 2012; Paavolainen [2015].
- 9 För konceptet i melodramerna, se t.ex. Pavis 1998.
- 10 McConachie 1992. En motsvarande undersökning för teatern i Finland på 1960-talet har gjorts av Paavolainen 1992.
- 11 Lehtonen 1995, s. [7]–27.
- 12 Undantaget är »Brita Skrifvars», som tas upp senare.
- 13 Detta har observerats av bl.a. Vasenius V 1927, s. 536 f. I artikeln »Brasafnart i vindskammaren» (1997) uppmärksammar Maija Lehtonen humoristiska, satiriska och parodiska inslag hos Topelius med tyngdpunkten på *Fältskärens berättelser*.
- 14 Lehtonen ger flera exempel på Topelius sätt att genom berättaren eller de fiktiva personerna kommentera litterära fenomen, 1990, s. [49]–79.
- 15 Topelius, »De Inhemska Pjeserna», *Helsingfors Tidningar* 13/2 1850. Ett av de intressanta namnen är Johan Fredrik Galetski, som inom vaudeville-komedins struktur skildrar hantverkare och andra socialgrupper. Om det svenskspråkiga utbudet av enaktare i Helsingfors på 1840–1860-talen, se Paavolainen 2015, s. 14–32.
- 16 Nyare forskning om Blanche och Jolin saknas. Skillnaderna mellan dem beskrivs i en intressant artikelserie av C. A. Wetterbergh (Onkel Adam) 1847.
- 17 Jfr Laurent 1947, s. 75 f. där motsvarande motiv i tidigare verk av Topelius omnämns, alla utspelar sig vid Salutorget.

- 18 Redan Vasenius noterar denna anakronism. Operans tillkomst är utförligt behandlad i Koivisto 2007, om versionerna av operan, se s. 30–43.
- 19 Hautsalo 2012; Forsgård 1998.
- 20 Till de etiskt hållbara räknades Anne Charlotte Edgren (f. Leffler). Om Bergboms teaterarbete, se Paavolainen 2014 och 2016.
- 21 Hirn 1992 och 1998.
- 22 Werner Holmberg reste för första gången till Düsseldorf i början av sommaren 1853. E. J. Löfgren hade biståtts av Konstföreningen redan 1847 för vistelse i Stockholm, och fick förnyat understöd när han reste till Düsseldorf litet senare. Se Ervamaa 2006, s. 61. Titian spelades av Topelius kusin Oskar Toppelius, som senare tog initiativ till insamling av medel för en teaterskola i Helsingfors. Om den andra uppsättningen av *Titians första kärlek*, våren 1866, se Paavolainen 2014, s. 312 ff. Den gavs till förmån för Viktor Salins teaterstudier i Stockholm.
- 23 I Björneborg invigdes Suomalainen Teatteri i oktober 1872 med *Sotavanhuksen joulu* som uppfördes flera gånger, senast 1897. När Suomalainen Kansanteatteri (Aspegrenska teatern) inledde verksamheten 1888 skedde det också med *Sotavanhuksen joulu*, som spelades in på 1910-talet. Ordet »sotavanhus» ger den finska titeln bakåtblickande associationer och en viss sentimentalitet.
- 24 Repliken är Topelius blinkning till läsare och åskådare som visste att sådant material var värdefullt för forskningen, men komprometterande för många släkter.
- 25 Pierre Deland spelade Magnus Drakenhjälm i 130 föreställningar 1851–1862, de flesta i Stockholm (Vasenius V 1927, s. 349). På finska gestaltades rollen i *50 vuotta myöhemmin* 1894 av Adolf Lindfors på Finska teatern, han spelade baronen också i stumfilmen med titeln *Rautakylän vanha paroni* (1923). Redan 1913 sattes pjäsen upp på Koiton Näyttämö med titeln *Rautakylän vanha paroni* samt i Kuopio 1926, regissören Victor Auer spelade då huvudrollen. Det melodramatiska upplägget gjorde sedan pjäsen föråldrad och den har inte spelats sedan dess.
- 26 Se t.ex. Klinge 1998. Alexis Stenvall (Kivi), som redan 1851 följde med teaterlivet i Helsingfors och måste ha sett *Efter femtio år* på tilljorna, har i pjäsen *Karkurit* (1865, Flyktingarna) två bröder, baronerna Mauno och Martti, som är bittra fiender sedan »komplotten mot kungen». Deras barn som älskar varandra kunde ha ästadkommit en försoning, men intrigen vänder allt till tragedi eller melodram. – Ytterligare en variant av samma splittring förekommer i Kivis *Yö ja päivä* (1867, Natt och dag). Rautakylä-följetongen diskuteras i Lehtonen 2002, s. 156–159.
- 27 Adliga ämbetsmän var p.g.a. arbetet tvungna att vistas i huvudstaden och dess närhet, vilket ledde till att herrgårdar särskilt i västra Finland och Savolax övergick till ofrälse ägare (Snellman 2012).
- 28 Ätten Adlercreutz står för det mest kända fallet, som inträffade 1825, då lagmannen C. H. Adlercreutz legitimerade sina sju barn födda av f.d. hushållerskan. Aleksis Stenvalls far Erik Johan Stenvall var troligen en äldre oäkta son till samme lagman. Familjen Stenvall erhöll understöd från gården Råskog (Raala), som ägdes av släkten Adlercreutz, se Puokka 1979, s. 50 f.

- 29 Att intelligenta och belästa damer ur överklassen vantrivdes med tillvaron och fann den tom eller innehållslös var en redan då välanvänd kliché.
- 30 Följetongen »Brita Skrifvars» tog Topelius senare in i *Vinterqvällar* (1882).
- 31 Denna »faustiska» aspekt hos Topelius beskrivs i Koponen 1998.
- 32 Kaarlo Bergboms helt samtidiga ungdomsförsök, *Ljuksalas ros* (1857/1858) med prins Gustav (Eriksson) och modern Karin Månsdotter är helt topeliansk till sin grundkonstellation, se Paavolainen 2014, s. 90 ff.
- 33 Det kungliga besöket på Åland och hovet som jagar älg återanvänder Topelius i »Hexan», den femte av fältskärens berättelser; följetongen ingick i *Helsingfors Tidningar* under senhösten 1853. Varken sammansvärjningen eller tjuvjakten ingår i följetongen eller i bokupplagorna.
- 34 Operans uppsättningshistoria börjar med den bejublade produktionen 1852. Operan hade framgång också i Stockholm 1856–1857, se Vasenius V 1927, s. 425 ff. och Koivisto 2007. Om föreställningen i samband med kröningen av Karl XV i maj 1860 och generalguvernören Bergs reaktion, se Nyberg 1949, s. 322.
- 35 Topelius 1903a, s. 326.
- 36 Den finska käsören Olli (Väinö Nuorteva) har författat en parodi på dramat, av ekonomiska skäl redigerat för en enmansteater (*Valitut tekoset* II 1964).
- 37 Pjäsen hade arbetsnamnet »*Fången på Kajaneborg*», planen är från 1855. Därtill hade Topelius ett par nya idéer för libretton till Pacius, »Marmorhjärtat» och »Miranda», men han var inte intresserad (Vasenius V 1927, s. 420 f. och brev från Topelius till J. L. Runeberg 14/3 1855, i *Konstnärsväp* 1956, s. 40).
- 38 För en översikt av *Regina von Emmeritz* och *Fältskärens berättelser* på scenen, se Paavolainen 2015. *Regina von Emmeritz* spelades ofta på Topelius födelsedag den 14 januari, och i början av maj 1918 hälsade både Svenska Teatern i Helsingfors och Viborgs teater den vita armén välkommen med pjäsen.
- 39 Fredrik Berndtsons *Ur lifvets strid* (1851) var ett försök, men visar också finska officerare som förrädare och överlöpare, intrigen är på äventyrsnivå, och Döbelns tal en paradtablå. Pjäsen behandlar aldrig krigets traumatiserande verkan på djupet. Emil Nervander författade 1861 dramat *Margarethe* i fyra akter om civilbefolkningens fasor, men pjäsen stannade i skrivbordslådan – bortsett från att Aleksis Kivis enaktare med samma titel är baserad på dess andra akt, se Paavolainen 2018.
- 40 Topelius recension: *Helsingfors Tidningar* 16–17/6 1865. Närmare om *Pombal och jesuiterna*, se Paavolainen 2014, s. 685 ff.
- 41 *Regina von Emmeritz* sattes upp på finska ännu på 1950-talet.
- 42 Heiberg baserade *Elverhøj* på danska folksagor om bergakungen eller älvkungen, som i traditionen har sitt rike i Stevns på östra Själland.
- 43 *Helsingfors Tidningar* 11/1 och 13/12 1845. Texten består av repliker och korta scenanvisningar.
- 44 Festen inleddes med en Kullervo-ouvertyr av Filip von Schantz och en svensk prologdikt av Fredrik Cygnæus med hänvisningar till Väinämöinen. Dikten trycktes i *Papperslyktan* 3/12 1860, referat av festen ingår i samma nummer. I Julius Krohns prolog på finska uppmanas Väinämöinen att återkomma för att beskydda den finska konsten (*Suometar* 7/12 och 14/12 1860). Båda språken var fortfarande representerade vid festen 1860, vilket inte var fallet vid återinvigningen av teatern 1866.

- 45 Topelius hade många idéer för scenbilden. Scentekniken sköttes av en maskinmästare från Stockholm. Kulissmålningarna kom också därifrån, de var utförda i Grabows ateljé. Utförligare om föreställningen i Paavolainen 2014, s. 132–138.
- 46 Gruppen hade redan tidigare under regi av Wilhelm Bolin spelat den danska vaudevillen *En söndag paa Amager* (av den berömda skådespelerskan Johanne Luise Heiberg, hustru till J. L. Heiberg). Om *Prinsessan af Cypern*, se Nyberg 1949, s. 326 ff., där namnen på rollinnehavarna också framgår.
- 47 Bergbom var bara sjutton år när han spelade Megapontos vid uruppförandet 1860. Megapontos är både suput och voyeur, han beundrar den sovande vackra Lemminkäinen, vilket antyder en homosexuell blick. Regissören Bolin hade valt Bergbom för rollen. Litet senare sägs de ha haft en nära relation, se Paavolainen 2014. Om Bergboms pjäsval på 1890-talet, se Paavolainen 2018.
- 48 Paavolainen & Kukkonen 2005, s. 156.
- 49 I Topelius anteckningar finns antydningar om att han ville behandla Kullervo-motivet för scenen. Topelius hade i själva verket analyserat Kullervo-gestalten upprepade gånger i *Helsingfors Tidningar* i slutet av 1840-talet och början av 1850-talet, när den utvidgade redaktionen av *Kalevala*, som inkluderar sångerna om Kullervo, hade utkommit och de hade översatts till svenska av C. G. Borg (jfr Vasenius V 1927, s. 440 ff.). Fredrik Cygnæus lanserar i den inflytelserika essän »Det tragiska elementet i Kalevala» (1853) Kullervo som en tragisk, frihetslängtande gestalt. Litteratören och mångsysslaren Emil Nervander gjorde i slutet av 1850-talet två utkast där en kristen eremit eller riddare föreslår att Kullervo ska ångra sig, men denne avvisar möjligheten och tar sitt liv. Aleksis Stenvalls (Kivi) *Kullervo* (1864) ångrar ingenting. Kullervos illgränningar – flera mord, mordbrand, incest – var problematiska för 1800-talets teater. Topelius grepp om ämnet hade sannolikt legat närmare Nervanders än Kivis; mera av samvetskval och strävan efter försoning än den stora pessimistiska tomhet som Kivi skapar omkring Kullervo.
- 50 Gestalterna i finsk mytologi, som Väinämöinen och Ilmarinen, har gudomliga drag och egenskaper, men framställs i *Kalevala* som hjältar, inte gudar.
- 51 Se Paavolainen 2013, s. 49–67.
- 52 Väinämöinen son är Brakels bidrag till den finska mytologin.
- 53 Brakel växte upp på säteriet Wik i Birkala socken, nära Nokia. Av slutnoterna till skådespelet framgår att handlingen utspelar sig i trakten, delvis på godsets ägor. Slutet är förlagt till fornborgen Siuro nära Nokia.
- 54 Vasenius V 1927, s. 402.
- 55 Vasenius V 1927, s. 404–407.
- 56 För Topelius korrespondens med Pacius, Greve och Josephson, se *Konstnärsbrev* 1956, s. 308–313; brevet med Topelius analys av librettot *Sancta Maria* är daterat 18/4 1853.
- 57 Vasenius V 1927, s. 431 ff. Pacius förfäktade 1859 kompositörens rätt att handskas fritt med librettot och ville ha ett libretto som drog upp konturer för musiken att fylla ut, inte ett färdigt verk, men Topelius protesterade. Vasenius menar att Topelius som nybörjare hade accepterat kompositörens önskemål i *Kung Carls jagt*, men med *Efter femtio år* och *Regina von Emmeritz* i bagaget nöjde han sig inte längre med att leverera konturer.

- 58 Vasenius redogör för de olika versionerna, V 1927, s. 432 ff. Han uppger att den version som återges i Samlade skrifter del 6 är från 1891 (1905, s. 213).
- 59 Vasenius V 1927, s. 435.
- 60 Den fjärde icke-reviderade versionen har genrebeteckningen »Romantisk opera». Samtliga manuskript till *Sancta Maria* finns i Zacharias Topelius arkiv (Coll. 244.105), Nationalbiblioteket.
- 61 Topelius 1903a, s. 280.
- 62 Topelius är inte oskyldig till den i Sverige seglivade myten om finnarna som trollkarlar.
- 63 Laurent 1947.
- 64 Apo 2005. Satu Apo är född 1947 och hennes attityd kan tolkas som en reaktion i de stora årskullarnas anda. Barnen som föddes efter vinter- och fortsättningskrigen var den sista generationen som påverkades av topelianska ideal, eftersom nästan all finskspråkig barnlitteratur präglades av dem.
- 65 Laurent 1947, s. 288.
- 66 Topelius 1865, *Läsning för barn 1*, s. 63.
- 67 Om Topelius änglamotiv, se Lehtonen 1998, s. 4–15 (på finska 2002, s. [50]–67).
- 68 Övernaturliga väsen tillhör romantikens teater; även Kivi använder i *Kullervo* en god och en ond ande när hjälten står inför valet mellan att döda eller förskona.
- 69 Upplägget kan tolkas som en kommentar till Schillers *Die Räuber*, på svenska *Rövarbandet* (jfr undertiteln i »Rinaldo Rinaldini»). Namnet Carl Moor hänvisar till huvudpersonen i Schillers pjäs.
- 70 Paavolainen 2014, s. 85 ff.
- 71 Ett motsvarande exempel från *Fältskärens berättelser* är Erik Ljung som träffar Adolf Fredrik vid dennes svarvstol i berättelsen »Prinsessan af Wasa».
- 72 Topelius tidigaste sagor med prinsessmotiv är »Prinsessan Lindagull» (1848) och »Adalminas perla» (1856). Prinsessan Adalmina får i faddergåva en pärla och med den skönhet, rikedom och intelligens. Av en annan fe-gudmor får hon hjärtats ödmjukhet, men först efter att hon har förlorat pärlan och provats. Sagan har senare bearbetats för scenen och spelats ofta.
- 73 Kaarina Laurent lyfter fram Topelius beroende av P.D.A. Atterboms pjäsfragment »Fågel Blå» (1810-talet), t.o.m. många namn härstammar från det (1947, s. 174 f.).
- 74 Topelius 1865, *Läsning för barn 1*, s. 166.
- 75 Topelius 1891, *Läsning för barn 7*, s. 190.
- 76 Jfr Paavolainen [2015].
- 77 Juhani Koivisto uppger att *Sancta Maria* uppfördes vid Kulturhistoriska Spelen i Visby 1901 (2007, s. 15).

Källor och litteratur

- Apo, Satu 2005, »Topeliuksen Ruususen eurooppalaiset juuret», Satu Apo & Märtha Norrback (toim./red.), *Topelius elää – Topelius lever*, Topeliussällskapets skrifter 1, Jyväskylä: Atena, s. 139–184
- Ervamaa, Jukka 2006, »Ruusu-usvaa, kultadukaatteja ja taidepolitiikkaa», Rakel Kallio (toim.), *Dukaatti. Suomen Taideyhdistys 1846–2006*, Helsinki: WSOY, s. 57–71
- Forsgård, Nils Erik 1998, *I det femte inseglets tecken. En studie i den äldrande Zacharias Topelius livs- och historiefilosofi*, diss., Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 616, Helsingfors
- Hautsalo, Liisamajja 2012, »Toiset oopperassa Kaarle-kuninkaan metsästys. Postkolonialistinen analysi markkinakohtauksen juutalaisrepresentaatiosta», Suomen musiikkiteollisuuden seura, *Musiikki* 42, nr 3–4, s. 48–87
- Hirn, Sven 1992, *Operett i Finland 1860–1918*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 574, Helsingfors
- Hirn, Sven 1998, *Alati kiertueella. Teatterimme varhaisvuodet vuoteen 1870*, Helsinki: Yliopistopaino
- Klinge, Matti 1998, *Idylli ja ubka. Topeliuksen aatteita ja politiikkaa*, Helsinki: WSOY
- Koivisto, Juhani 2007, *Kansa, ooppera ja Kaarle-kuningas. Kun Suomi loi oopperaa ja ooppera Suomea*, [Helsinki]: [Juhani Koivisto]
- Konstnärsbrev. Z. *Topelius brevväxling med C. J. L. Almquist, J. L. Runeberg, Fredrika Runeberg, Fredrik Cygnaeus, Fredrik Pacius, Conrad Greve, J. A. Josephson I* (1956), utg. Paul Nyberg, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 360, Helsingfors
- Koponen, Jari 1998, *Topelius ja tulevaisuus. Simeon Levis resa i Finland*, Helsinki: Helsinki University Press
- [Krohn, Julius] 1860, »Helsingin teaterin wihkiäisissä», *Suometar* 7/12 och 14/12 1860
- Laurent, Kaarina 1947, *Topelius saturunolijana*, diss., Helsinki
- Lehtonen, Maija 1990, »Intertextualitet i Topelius' berättelser», Helena Solstrand-Pipping et al. (red.), *Historiska och litteraturhistoriska studier* 65, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 560, Helsingfors, s. [49]–79
- Lehtonen, Maija 1995, »Den topelianska världsbildens mörka sida. Topelius och skräckromantiken», Helena Solstrand-Pipping (utg.), *Historiska och litteraturhistoriska studier* 70, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 590, Helsingfors, s. [7]–27
- Lehtonen, Maija 1997, »Brasafnär i vindsammaren. Fältskärns gestalt och ramberättelsen i Fältskärns berättelser», John Strömberg & Henrik Svahn (utg.), *Historiska och litteraturhistoriska studier* 72, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 608, Helsingfors, s. [87]–114
- Lehtonen, Maija 1998, »Topelii änglar», *Horisont* nr 2, s. 4–15
- Lehtonen, Maija 1999, »Topelius ja kauhuromantiikka», *Parnasso* nr 2, s. 180–191
- Lehtonen, Maija 2002, *Aaveita ja enkeleitä, lapsia ja sankareita. Näkökulmia Topeliukseen*, Tampere: Suomen Nuorisokirjallisuuden Instituutti

- McConachie, Bruce 1992, *Melodramatic Formations. American Theatre and Society 1820–1870*, Iowa City: University of Iowa Press
- Nyberg, Paul 1949, *Zachris Topelius. En biografisk skildring*, Helsingfors: Söderströms
- Olli [Vainö Nuorteva] 1964, »Regina von Emmeritz», *Valitut tekokset II*, Helsinki: Otava, s. 14–18
- Paavolainen, Pentti 1992, *Teatteri ja suuri muutto. Ohjelmistot sosiaalisen murroksen osana 1959–1971*, diss., Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Teatteri Oy
- Paavolainen, Pentti 2013, »Sankariksi kelpaamaton? Evald Jahnssonin Lallin lyhyt näyttämöhistoria», Antti Tuuri, Ulla Piela & Seppo Knuutila (toim.), *Kirjailijoiden Kalevala*, Kalevalaseuran vuosikirja 92, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, s. 49–67
- Paavolainen, Pentti 2014, *Nuori Bergbom. Kaarlo Bergbomin elämä ja työ I. 1843–1872*, Teatterikorkeakoulun julkaisusarja 43, Helsinki
- Paavolainen, Pentti [2015], »Välskärin kertomukset ja teatteri», Leena Kirstinä & Laura Finne-Elonen (toim.), *Ennen kuulemattomat Välskärin kertomukset*, Topelius-seuran julkaisuja 6, Helsinki: Topelius-seura, s. 130–157
- Paavolainen, Pentti 2015, »Porvariston nousu, pienoisenäytelmät ja Kivi», Aleksis Kivi, *Kihlaus. Leo ja Liina. Selman juonet*, Krüttinen editio, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1416, Helsinki, s. 14–32
- Paavolainen, Pentti 2016, *Arkadian arki. Kaarlo Bergbomin elämä ja työ II. 1872–1887*, Teatterikorkeakoulun julkaisusarja 51, Helsinki
- Paavolainen, Pentti 2018, *Kriisit ja kaipuu. Kaarlo Bergbomin elämä ja työ III. 1888–1906*, Teatterikorkeakoulun julkaisusarja 64, Helsinki
- Paavolainen, Pentti 2018, »Nervanderin Margrethesta kirjailijapuulaakin Margaretkaksi», Reeta Holopainen, Sakari Katajamäki & Ossi Kokko (toim.), *Ihmissydän. Henkilöitä ja kohtaloita A. Kiven maailmoissa*, Aleksis Kiven seuran albumi, Helsinki: ntamo, s. 65–80, 246–253
- Paavolainen, Pentti & Aino Kukkonen 2005, *Näyttämöllä – teatterihistoriaa Suomesta*, Helsinki: WSOY
- Papperslyktan* 3/12 1860, »Theater-ingvingen» (inklusive prolog av Fredrik Cygnæus)
- Pavis, Patrice 1997, *Dictionnaire du théâtre*, éd. revue et corr., Paris: Dunod
- Pavis, Patrice 1998, *Dictionary of the Theatre. Terms, Concepts, and Analysis*, Toronto: University of Toronto Press
- Puokka, Jaakko 1979, *Paloon Stenvallit*, Helsinki: Otava
- Snellman, Alex 2012, »Suurtilat ja Suomen aateli 1800–1900-luvuilla», *Ennen ja nyt – historian tietosanomat*, www.ennenjanyt.net/2012/10 (hämtad 9/3 2019)
- [Topelius, Zacharias] 1850, »De Inhemska Pjeserna», *Helsingfors Tidningar* 13/2 1850
- [Topelius, Zacharias] T. 1865, »Pombal och Jesuiterne», *Helsingfors Tidningar* 16–17/6 1865
- Topelius, Zacharias 1865, *Läsning för barn 1*, Stockholm: Bonniers
- Topelius, Zacharias 1891, *Läsning för barn 7*, Stockholm: Bonniers
- Topelius, Zacharias 1903a, *Dramatiska dikter 1–2*, Samlade skrifter 5–6, Stockholm: Bonniers/Helsingfors: Edlunds
- Topelius, Zacharias 1903b, »Söderom Östersjön», *Resebref och hägkomster*, Samlade skrifter 24, Stockholm: Bonniers/Helsingfors: Edlunds, s. [27]–268

- [Vasenius, Valfrid] 1905, »Upplysningar. Femte–sjette delen. Dramatiska dikter»,
Topelius, *Samlade skrifter* 25, Stockholm: Bonniers/Helsingfors: Edlunds,
s. 181–213
- Vasenius, Valfrid 1912, *Zacharias Topelius. Hans lif och skaldegärning* I, Helsingfors:
Edlunds
- Vasenius, Valfrid 1927, *Zacharias Topelius. Hans lif och skaldegärning* V, Helsingfors:
Schildts
- Wetterbergh, C. A. 1847, »Försök till en karakteristik öfver Sveriges nyare
Dramatiska Författare. Föredrag hållet i Konstnärsgillet [Stockholm]», *Åbo
Tidningar* 22/5, 26/5 och 29/5 1847
- Zilliacus, Clas 1985, »Till Löjtnant Leopold i Grusien. Tidningen som öppet brev»,
Clas Zilliacus & Henrik Knif, *Opinionens tryck. En studie öfver pressens bildnings-
skede i Finland*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 526,
Helsingfors, s. [119]–180

RAINER KNAPAS

Striden om ljuset

TOPELIUS PROMOTIONSDIKT 1860
OCH DESS TIDSSAMMANHANG

Zacharias Topelius dikt *Striden om ljuset* skrevs till Historisk-filologiska och Fysisk-matematiska fakulteternas gemensamma promotion i Helsingfors den 31 maj 1860. Den tillhör hans rika produktion av akademisk tillfällesdiktning och tal vid universitetets olika festligheter och har inte senare utgetts i nyutgåvor. Promotionsdikten 1860 är starkt förankrad i sitt tidssammanhang, i Finlands och universitetsvärldens egen historia. Den kan därför studeras med en specifikt historistisk utgångspunkt, som »historiens litteratur» snarare än som »litteraturens historia». Den *new historicism* som under 1900-talets sista årtionden påverkade litteraturforskningen ger definierade perspektiv på denna genre, den offentliga tillfällesdiktningen, som i sig är en typisk »textualisering» av sin egen samtid. I dag är denna 1800-tals samtid i sig historia, med en egen idé- och erfarenhetshorisont som kan återskapas med diktens stöd. Diktens motiv och stoff har i detta fall en stark historisk dimension, som ger den ett historistiskt dubbelperspektiv. Med *new historicism*-inriktningens begrepp blir den ett exempel på »textens historicitet» och »historiens textualitet».

Innehåll och indelning

Promotionsdikten har titeln *Striden om ljuset. Kalevala 47–49. Sång, tillagnad de med Allernådigste tillståndelse den 31 maj 1860 vid Kejsrerliga Alexanders-Universitetet i Finland promooverade åttatiosex magistrar*. I originaltrycket, som omfattar 22 sidor i kvartsformat, uppräknas alla 86 magistrar i alfabetisk ordning och häftet avslutas med en förteckning över promotorer, jubelmagistrar och officianter. Promotionsdikten beställdes formellt av magistrarna. Såsom alltid i den finländska promotionstraditionen var uppdraget en hedersbetygelse riktad till en samtida, angelägen diktare.¹

Dikten är indelad i tre huvuddelar med romerska siffror. Del I, det längsta avsnittet, återger till valda delar innehållet i runorna 47, 48 och 49 i *Kalevala*, på modifierad Kalevalameter. Här beskrivs hur den ondsinta Louhi, »mörkrets moder», förde bort både sol och måne till mörkrets rike, Pohjola:

Grep i furan solens brand,
Grep i björken månens skifva,
Förde dem till nordens land,
Att för evigt der förblifva;
Stängde dem med trolldomsmakt
Uti kopparbergets schakt

I världens mörker lyste än en flamma från Kalevalas härdar, men »sist tog Louhi äfven den». Överguden Ukko slog en gnista med sitt svärd, som luftens dotter Ilmatar vårdade, tills den föll mot jorden med eld, brand och ödeläggelse som följd. Väinämöinen, »ledsen vid den långa natt», gav sig tillsammans med smeden Ilmarinen ut för att söka eldens ursprung. De fann gnistan till slut och gömde den, för att »ett högre ljus bebåda» i framtiden. Men himlavalvet förblev i mörker.

Sorgsne att i mörkret famla,
 Gingo unga, gingo gamla
 Hän till Ilmarinens smedja,
 Att om sol och måne bedja.

Ilmarinen smidde både en ny sol och en ny måne, men de saknade ljus. Väinämöinen drog då ut i strid till Pohjola för att förlösa solen och månen ur fångenskapen i berget. Han kämpade mot krigsmän och ormar, men lyckades inte öppna bergets port och återvände hem.

Sade Väinämöinen: käcka
 Ord förmå ej murar bräcka!
 Gick till Ilmarinens smedja,
 Att om starka redskap bedja.

Louhi »klädde sig i hökens fjäder» och flög till Ilmarinens smedja för att utröna vad han smidde:

Sade Ilmari: jag hamrar
 Halsring åt förtryckarinnan;
 Smidas skall den onda qvinnan
 Hårdt vid kopparbergets kamrar.

Louhi, rädd för domens dag, flög tillbaka till Pohjola:

Och lät sol och måne stiga,
 Lösta ifrån mörkrets liga,
 Strålände ur klippans famn,
 Att de nya tider viga.

Förvandlad till duva förkunnade Louhi själv ljusets seger, himlen klarnade, ett skimmer flög över fjärden:

Och det vackraste i världen
 Uppenbart för alla låg.
 Öfverallt var fågelsång,
 Blomsterdoft och vattensprång,
 Ungdom, kärlek och försoning,

Avsnittet avslutas med Väinämöinsens hyllningssång till solen, refererad av Topelius i olika sammanhang.²

Ilmarinens smedja har mycket gemensamt med Topelius uppfattning om universitetet som bildningshård för folkets framsteg och upplysning. En gnista utan omsorg och vård åstadkommer förstörelse och oro – revolutioner – och mörkrets makter kan övervinnas genom strid och handling, som hos Väinämöinen med ordets makt, eller med arbetets och teknologins makt som hos Ilmarinen. »Ej med ord»-motivet framläggs redan i diktens första avsnitt.

Det andra avsnittet med fyrradiga strofer är betydligt kortare och starkt imperativt riktat direkt till »vi» och promovendi. I natten tänder Herren gnistan för snilletts blixtar, som inte får fällas tanklöst ur händerna. Ljuset kan inte återfås enbart genom svärd eller vredesmod, härtill krävs outtröttlig kraft och seklers flit i Ilmarinens smedja.

Smid på ditt redskap, ädla, oförtrutna,
 Evärdeliga hamrare, och bida!
 Ur röda ässjan utaf det förflutna
 Skall du din framtids sol föryngrad smida!

Smid oförfäradt! Högt din slägga svinga!
 Ord bräcka icke murar. Kämpa! Handla!
 Bär sol och måne på din vigda klinga!
 Till dufva skall du nattens hök förvandla.

De avslutande raderna förutspår kommande prövningar:

Och natten skall med nya åskor ljunga;
 Men strida skola vi och tro och hoppas,
 Arbeta, vaka, lefva, älska, sjunga.

Universitetet ska arbeta likt Ilmarinens smedja under Väinämöinsens – sångarens och diktarens – överinseende. Handling och kamp, inte ord allena, ska vara det vägledande när framtiden formas »ur röda ässjan utaf det förflutna». Nattens hök förvandlas till duva för dem som bär solen och månen på doktorsvärjans vigda klinga.

Det tredje avsnittet omfattar elva sjuradiga strofer som utgör en syntes av de två föregående. Här introduceras Guds heliga ord och hans beskydd, som i evighet står som garant för det finska folkets framtid. Guds ord är ett blomster, »fint och skärt» men oförgämligt:

Den vår som flyr, den dag som är
 En tanke på sitt änne bär,
 Ett ord är ristadt på dess bröst,
 Och det skall trotsa storm och höst:
Att lyfta folken är dess kall.
 Det är dess perla af kristall,
 Dess blomster, som ej vissna skall.

Formuleringen »Att lyfta folken» återkommer därefter ett antal gånger. Folket vädjar direkt till Gud:

Det säger: blif min framtids tolk!
 Jag stapplar: blif mitt starka stöd!
 Jag fryser: värm mig med din glöd!
 Jag törstar: kom, min källa blif!
 Jag sofver: väck mig upp till lif!
 Jag går i mörker: ljus mig gif!
 [...]

O, lyft mig! Lär mig! Lys min natt!
 Att jag må framgå fritt och gladt
 Till stora mål och ljusets skatt. –

Det är den friska fläkt, som går
 I dag igenom verdens vår.

Att lyfta folken till »ljusets skatt» förenar Finland med »världens vår». Det finska folket, under Gud, kan ännu vakna ur sitt mörker och lyfta sig till en högre tillvaro i ljuset.

Lyftning och förtryck

Kampen mot mörkret, ljusets seger och det finska folkets kommande lyftning som motiv och stoff i Topelius promotionsdikt kunde lätt associeras till tidshändelserna 1856–1860, och i synnerhet senare har diktens politiska dimension framhållits. Alexander II:s trontillträde 1856 hade väckt förhoppningar om lantdagens sammankallande och under de följande åren polariserades den offentliga debatten i Finland kring liberalism kontra fennomani. Den från Sverige starkt inspirerade liberalismen vände sig också mot den ryska överheten; Finland hade i Stockholm utmålats som »träldomens gyllene näste». 700-årsminnet av kristendomens införande i Finland 1857 och 50-årsminnet av finska kriget 1808–09 väckte frågor om landets ställning i historien, i förhållande till Sverige och Ryssland. Universitetets promotion 1857 utnyttjades också för skandinaviskt-liberala manifestationer, bland dem A. E. Nordenskiölds kända skåltal för »Finlands dunkla framtid».

Topelius levnadstecknare Eliel Vest betonade 1905 enbart diktens uppmaning till träget, trofast och oförtrutet arbete, utan att notera de politiska övertoner. ³ Valfrid Vasenius påpekar i sin Topeliusbiografi (1924) att dikten återspeglar hur den »allmänanda» som först hade slagit rot i universitetets hägn spred sig till vidare kretsar. Från att ha varit enbart akademiskt och kulturellt

präglad hade den efter Krimkriget tagit form som ekonomisk företagsamhet med samhällliga reformkrav, »medborgerlig samkänsla» och aktivitet i offentligheten.⁴ Allmänandan, *esprit public*, hade en stark talesman i Topelius själv, dels i egenskap av professor inom universitetet, dels i egenskap av tidningsman i offentligheten och nu också som tillfällesdiktare.

Vasenius likställer utan vidare diktens »förtryckarinna» med den ryska regimen i Finland under generalguvernör F.W.R. Berg. Han ser uppmaningarna till kamp som en uppföljning av den »björneborgarstämning» som firandet av minnena och veteranerna från 1808–09 års krig hade skapat under de föregående åren. Runebergs ord till »Björneborgarens Marsch» hade nått offentligheten före promotionen i maj och till julen utkom andra delen av *Fänrik Ståls sägner*. Vasenius konstaterar att Topelius än gång i en helhetsbild samlar »hvad som vid den tidpunkt, då dikten födes, rör sig i nationens hjärta och hvad han sjelf som tidningsman arbetat sig till och arbetat för».

Paul Nyberg är i sin Topeliusbiografi 1949 ännu tydligare angående diktens politiska dimension. Diktens »ämne rörde sig i folkets tankar»: »Vad var kampen mot generalguvernör Berg annat än en strid om ljuset. Vad var ungdomens strävan och mål annat än landets befrielse från det ryska förtrycket. Ord båta föga. Det fordras handling.»⁵ Kampen mot »det ryska förtrycket» hade under 1900-talet övergått till att bli en överallt gångbar paroll för Nybergs generation, mot bakgrunden av Finlands 1900-talshistoria. I kampen för nationell självständighet och frigörelse från Ryssland, från förryskningspolitikens första skeden kring sekelskiftet över självständighetsförklaringen 1917 och inbördeskriget 1918 fram till krigsåren 1939–1944, hade konflikterna mellan Finland och Ryssland varit det bärande temat.

Topelius hävdar i *Själviografiska anteckningar* (dikterade 1876–1895, utgivna 1922) att hans ställning vid universitetet och i offentligheten stärktes genom 1860 års promotion. Utnämningen till

professor och hans dikter i samband med Krimkriget hade väckt en storm av beskyllningar för ryskvänlighet, särskilt bland finska »smygskrivare» i Sverige. »Redan vid 1857 års promotion erfor jag från många håll en tillmötesgående vänskap. Under veteranernas jubelår 1858 förnam jag åter opinionernas medvind blåsa och 1860 års magistrar valde mig till promotionsskald.»⁶ För promotionsdikterna hade Topelius fått olika gratifikationer: 1844 fick han 50 rubel silver, 1853 ett silverskrivtyg med ringklocka och 1860 en värdefull landskapsmålning av Magnus von Wright. Målningen bar namnet *Koljattarenmäki* (45 x 52 cm) och avbildade ett landsvägslandskap med en schäs i tvåspann och en verdstolpe, »en resa i Finland».⁷

Ljusets riddarvakt

I inledningsraderna till *Striden om ljuset* åskådliggör Topelius kontrasten mellan ljus och mörker, med en direkt hänvisning till Gamla Testamentet och profeten Jesaja (21:11: »Väktare, hvad lider natten?»):

Väktare, hvad lider tiden?
 Är ej den långa natt förliden?
 Lyser ej en strimmas brand
 Vid den mörka himlens rand?

Denna retoriska fråga var i den akademiska inre kretsen känd sedan gammalt. Dävarande historiedocenten Fredrik Cygnæus ordrika plädering för den finska litteraturen, till 200-årsminnet av den första finska bibelöversättningen 1842, bar Jesaja-citatet som rubrik när den publicerades i *Helsingfors Tidningar*.⁸ Bibelns sammanhang handlar om Edoms kommande frälsning, vansklig och osäker liksom den finska litteraturens framtid 1842. Cygnæus hade framfört liknande tankar i talet till jubelmagistrarna redan vid promotionen 1840, då han ställde frågan huruvida Runebergs

Elgskyttarne och *Hanna* eller *Kalevala* och *Kanteletar* var en literär morgonrodnad eller bara en stjärna i aftonskymningen. Det är fullt tänkbart att Topelius med sin inledningsfråga ville uppmärksamma den aktuella hedersdoktorn Cygnæus och hans frågeställning.

Natten som viker för morgonens solljus hör till det litterära allmängodset genom århundrandena. Tidssammanhanget kan ge de mest olika, konkreta associationer eller tolkningar av metaforen ljus-mörker. Bibelns böcker talar om ljus och mörker i ett otal sammanhang och ljuset har en självklar roll i den religiösa diktningen, lika väl som i den akademiska eller rent personliga poesin.

J. O. Wallins lärodikt »Första uppfostringen» anför samma ställe ur Jesaja:

Du väktare i skyn! är natten ännu lång? –
Vi tro ej stjernans ljus, ej månens stilla gång.
Vi trodde uppå dig – Så upplys jordens släkten!
Är natten ännu lång? ... Och kommer morgonväkten?⁹

Den akademiska ljusdiktningens svenska praktstycke är Esaias Tegnér's *Epilog vid magister-promotionen i Lund den 22 junii 1820* där ljuset är det centrala motivet, vid sidan av epokens stora frågor om det sanna, det sköna och tingens väsen. Hos Tegnér saknas ännu »folket» som subjekt eller objekt för ljuset, men liksom Topelius fyrtio år senare talar han om magisterbrevet som en pantförskrivning »till ljusets tjänst, till sanningen». Tegnér's exposé handlar också om antiken och den kristna kyrkan, om Apollons akademiska söner under olika tider och om »diktens ljus» i poesins »stad av kristall». ¹⁰ Tegnér's högstämda helhet riktar sig till det akademiska samfundet och inte till den allmänna medborgerligheten, och saknar uppmaningar till strid och kamp. Ljusets, diktningens och lärdomens symboliska ursprung härleds från mytologin, men från Grekland, inte från *Kalevala* som hos Topelius.

I »Mjältsjukan» (1825) återvänder Tegnér till Jesajas fråga, denna gång på ett personligt plan:

Säg mig, du väktare, hvad natten lider?
Tar det då aldrig något slut derpå?¹¹

Studenterna uppträder som »ljusets riddarvakt» i den kända uppsalienska kampsången från 1848 till ord av Johan Nybom och tonsättning av Gunnar Wennerberg. Här talas om försvaret av Svithiod, nordens fjällar och Sveas fana i den patriotiska anda som engagerade sinnena kring 1848. Topelius upptog och förnyade ljusmotivet enligt 1860 års akademiska horisont i Finland. Bland hans tidigare universitetsdikter finns »Vår enda arfvelott» från 1853, där universitetet är och har varit landets enda värn för bildning och ljus genom tiderna. Till de österbottniska studenternas Porthanfest den 9 november 1852 skrev Topelius sin »Studentvisa»:

Vi äro andens fria folk,
Som, stolt att vara ljusets tolk,
Skall evigt kämpa för dess rätt,
Kring verlden sprida det.
I dag densamma som i går,
Densamma efter tusen år,
Orubblig står vår unga vakt
Som själva ljusets makt.

»Studentvisa» och »Vår enda arfvelott» är fortfarande allmänt studentidealiska. Här saknas de mytologiska metaforerna från *Kalevalas* värld och uppmaningarna till direkt strid för ljuset för att lyfta Finlands folk, som är ett bärande drag i promotionsdikten 1860.¹²

Promotionsakten som *speech act*

Promotioner krävde tillstånd av universitetets kansler, formellt storfurst Nikolaj Alexandrovitj i S:t Petersburg. Efter de politiskt präglade incidenterna vid föregående promotion 1857 beviljades tillståndet 1860 under förutsättning att tal som »förnärma den bestående ordningen» inte fick hållas och att alla störande upp-trädanden skulle förebyggas. Därtill utfärdades förbud mot att inbjuda utländska gäster från andra universitet eller lärda samfund. En viss spänning mellan universitetets överhet och interna autonomi, för att inte tala om de akademiska opinionerna bland magistrar och studenter, präglade på förhand inställningen till promotionshögtidligheterna.

Trots att den gamla filosofiska fakulteten enligt 1852 års universitetsstatuter hade indelats i två, Historisk-filologiska fakulteten och Fysisk-matematiska fakulteten, anordnades promotionen gemensamt. Promotionsakten följde universitetets hävdvunna ceremoniel. Samma dagar anordnades utan solenn akt promotioner i juridiska fakulteten för fem doktorer och inom den medicinska för 31 doktorer.

Efter den första promotionen i Helsingfors vid det nya universitetshusets invigning 1832 hade ceremonielet vid själva akten med olika modifikationer upprepats 1844, 1847, 1850, 1853 och 1857. Förändringarna gällde bland annat språket, där man successivt frångick det till en början allena rådande latinets, och promovendernas klädsel, där den år 1832 fastställda studentuniformen hade fått ge vika för den civila fracken. Professorerna och de civila och militära ämbetsmännen uppträdde i uniform. År 1860 omtalas särskilt att den gamla seden med promovendernas ed med fingrarna på universitetets silverspiror från 1640 denna gång hade bortlämnats och att alla tal hölls på svenska.¹³

Klockan sex på morgonen torsdagen den 31 maj tillkännagavs promotionen för hela staden genom kanonskott, ett för varje

promovend. Detta skedde som vanligt med generalguvernörens tillstånd och på hans order. De inbjudna damerna ställde sig redan strax efter klockan sju utanför solennitetssalens dörrar för att försäkra sig om platser. Dörrarna öppnades en kvart över åtta.

Salens parnass med rektorskatedern var dekorerad i högtidskrud, med lagerträd, cypresser, blomstergirlander och draperingar. Lagerträden och grönskan var vanligen utlånade från orangriet i universitetets botaniska trädgård. Körerna och orkestern var placerade på den vänstra läktaren, den högra var reserverad för inbjudna gäster. Strax efter klockan nio inleddes akten med intåg av generalguvernören greve Berg, senatens ledamöter och de övriga civila och militära ämbetsmannakårerna. Efter ämbetsmännen intågade universitetets egen procession till tonerna av en marsch ur Felix Mendelssohns *Athalia*. Ordningföljden inom den följde traditionen: främst två kursorer med universitetets silverspiror, därefter vicekanslern J.R. Munck, rektorn, professorn i kemi A. E. Arppe, de två promotorerna, professorerna Adolf Moberg och E.J.W. af Brunér. Mellan sig ledde de fram den åldrige jubelmagistern, verkliga statsrådet Jakob Österblad, som hade promoverats 1810 i Åbo av Frans Michael Franzén. De följdes av övriga promovender, två och två, och slutligen universitetets hela lärarkår, i sedvanlig anciennitetsordning.

Därefter fylldes salen ytterligare till trängsel av stående åhörare. Efter en koral från musikläktaren inleddes själva akten, först med Fysisk-matematiska fakultetens företrädare. Båda promotorerna höll tal, fysikprofessorn Moberg och professorn i romersk litteratur af Brunér. Talen var tryckta i var sin inbjudningsskrift.

Professor Moberg behandlade förhållandet mellan det rationella och empiriska vetandet och olika sätt att söka sanningen. Filosofins rationella slutledningar ställdes i motsats till naturvetenskapernas empirism: »sanningen vinnes omedelbart genom sinnlig åskådning».¹⁴ Professor af Brunér berörde de klassiska studiernas betydelse, ett högst aktuellt ämne.¹⁵ Latinets och de

klassiska språkens envælde inom universitetet hade brutits genom 1852 års statuter och under 1850-talets lopp hade både svenskan och – som en total nyhet – även finskan fått en erkänd ställning inom undervisning och föreläsningar. De första doktorsavhandlingarna hade tryckts på finska 1858: Fredrik Poléns om den finska litteraturens historia och Georg Zacharias Forsmans om klubbekriget.

I sitt tal försvarade af Brunér starkt latinstudiet redan i läroverken och hänvisade till den pågående debatten i Sverige i samma fråga – de mest rabiata motståndarna talade om »kräkiska och latin». Han nämnde inte med ett ord den aktuella svensk-finska språkfrågan i Finland, som berörde också universitetet och hela skolväsendet. af Brunér framhöll latinets nyckelställning för all humanistisk bildning och som grund för »hela det moderna kulturlivets historia», för såväl filosofer och naturvetenskapsmän som medicinare. Den grekiska världen stod för den fulländade skönheten och för harmonin mellan det andliga och det sinnliga. Beläsenhet i de klassiska språken och deras litteratur var enligt af Brunér villkoret för alla språkliga, estetiska och historiska insikter, även i den nyuropeiska skaldekonsten: »Runebergs Elgskytтар njutas allrarikast af dem, som med fosterländskt hjertelag förenar lyckan att hafva läst Homerus.»

Magister- och doktorsfrågorna

Magisterfrågan ställdes på Fysisk-matematiska fakultetens vägnar av e.o. professorn i zoologi F. W. Mäklin och besvarades av primusmagistern från denna fakultet, A.J. Malmgren. Den behandlade ett gammalt problem: »Kunna tiderna för flyttfoglars ankomst till sina häckningsorter och bortfärd derifrån anses beroende endast af förändringarna i dessas lufttemperatur och sålunda utgöra en direkt ledning för bestämmandet af densamma?» Malmgren efterträdde Mäklin som e.o. professor 1869 och deltog bland annat

i Otto Torells och A. E. Nordenskiölds expeditioner till Spetsbergen och Finnmarken 1861 och 1864, där han särskilt studerade fågelfaunan. Frågan om flyttfåglarnas beroende av luftens temperatur berörde olika förklaringsmodeller för beteendemönster inom zoologin, empiriskt mätbara observationer kontra andra kompletterande, spekulativa förklaringar. Svaren på frågorna är inte bevarade, och de kommenteras inte heller i den samtida pressen.

Magisterfrågan i Historisk-filologiska fakulteten ställdes av lektorn i tyska språket Karl Collan och besvarades av fakultetens primusmagister Thiodolf Rein: »Hvilken betydelse bör åläggas Romarnas förlorade historiska folksånger, och äro dessa sånger att anse som en af de ursprungliga källorna för den äldre romerska historiens sagolika innehåll?»

Doktorsfrågan i Historisk-filologiska fakulteten ställdes av filosofie doktor J. G. Frosterus (docent i historia i juni) och besvarades av docenten i finska språket, licentiaten August Ahlqvist: »Är den åsigt vetenskapligen grundad, enligt hvilken de egentliga Finnarna, jemte vissa befryndade folkstammar, räknas till den kaukasiska racen, ehuru dessa nationers språk erkännas tillhöra den mongolisk-tatariska språkstammen?»

Magister- och doktorsfrågorna ingick i promotionens ceremoniel och var en möjlighet för primusmagistrarna och -doktorerna att framträda i offentligheten med svar som rörde vetenskapliga aktualiteter. De äldsta europeiska folksångerna, inklusive de romerska, och deras värde som historiska källor var ett aktuellt spörsmål i Finland, där den länge omtvistade frågan om *Kalevala* som källa för finnarnas historia var en jämförelsepunkt. Likaså var frågan om de »egentliga finnarnas» ras- och språktillhörighet – kaukasisk ras eller mongoliskt-tatariskt språk som begreppen då formulerades – avgörande för den finländska självuppfattningen i ett större, internationellt perspektiv.

Efter magister- och doktorsfrågorna följde själva krans- och hattpåläggningen för magistrarna och doktorerna. För var och en

av dem avlossades ett kanonskott vid hamnen. Ovanligt nog gick inte hedersdoktorerna fram till parnassen utan var och en av dem tog själv på sig sin hatt efter promotors tal till dem. Enligt S. G. Elmgren, som promoverades till hedersdoktor, hade J. V. Snellman och Fredrik Cygnæus motsatt sig hela ceremonin, Elias Lönnrot var frånvarande och Cygnæus satt demonstrativt uppe på läktaren.¹⁶ Promotorerna påsatte i vanlig ordning magistrarnas kransar och de unga doktorernas hattar. Detta skedde »under den herrligaste sång och musik» ur Mendelssohns *Lobgesang* som uppfördes under Fredrik Pacius ledning.

Under de 86 magistrarnas bekransning utdelades *Striden om ljuset* till de närvarande. I sin redogörelse för promotionen i *Helsingfors Tidningar* skriver Topelius om stämningarna: »Mot slutet af akten kringbjöds konfekt åt damerna. Någon diversion borde också förunnas dem under fjorton tal, af hvilka knappt hälften kunde uppfattas på sidorna och läktarna af salens halfcirkel. Luftvexlingen var, som vanligt här i landet, alltför liten för en så stor folksamling; två fruntimmer föllo i vanmakt [...]»¹⁷ Han uppger att 1300 personer var närvarande.

I aktens ceremoniel ingick ytterligare bön samt tacktal till de närvarande gästerna. De hade fördelats mellan fakulteternas tre *ultimi*, filosofie doktor Johan Gabriel Geitlin och magistrarna Bernhard Selling och Oskar August Blomstedt. Särskilt harangerades de två kända gästerna från Sverige, landshövdingen Adolf Montgomery och riksarkivarien J. J. Nordström, som genom sin närvaro markerade förbindelserna till Sverige och av kriget 1808–09. Montgomery var en av veteranerna från detta krig och Nordström hade själv varit professor i folk- och statsrätt samt nationalökonomi i Helsingfors innan han flyttade till Sverige 1846.

Efter fyra och en halv timme avslutades ceremonierna i solennitetssalen klockan halv två med »Vårt Land» som uppstämdes från läktaren inför en stående publik. Därefter gick uttåget ur salen i samma ordning som intåget och vidare till promotionsgudstjänsten

i Nikolaikyran. Här predikade professorn i praktisk teologi Frans Ludvig Schauman. Prediktotexten var tagen ur Salomos Ordspråk (3:5–7): »Förlåt dig på Herran af allt hjerta, och förlåt dig icke uppå ditt förstånd; Utan tänk på honom i allom dinom vägom, så skall han föra dig rätt. Låt dig icke tycka att du äst vis, utan frukta Herran, och vik ifrå allt det ondt är.» Gudstjänstens psalmer har inte uppmärksammats i samtida tryckta källor, inte heller predikan.

Promotion och manifestation

Efter promotionsakten och gudstjänsten samlades de nypromoverade till middag på Brunns huset tillsammans med vicekansler, rektor och samtliga officianter från promotionen. Samtidigt samlades de äldre magistrarna från tidigare promotioner till middag på restaurangen i Kajsaniemi, tillsammans med bland andra de två hedersgästerna från Sverige.

På kvällen anordnades den stora promotionsbalen i Societets huset, efter politiskt präglade kontroverser. Traditionellt skulle magistrarna ha varit värdar för de inbjudna gästerna, men man hade demonstrativt beslutat att inte inbjuda den i deras krets föga omtyckte generalguvernör Berg. Denne svarade med ett hot om att inställa hela balen, vilket avväjdes genom en uppmärksammanöver. Balens manliga gäster övertog rollen som värdar och i stället inbjöd de universitetetsstaten, magistrarna och damerna, men inte generalguvernören. Sammanlagt uppskattade man att minst 1500 personer var närvarande.

Trängseln beskrivs som oöverträffad och stämningen som upprymd. Balen följde ett mönster som etablerats vid tidigare promotioner. Den inleddes med en polonäs och den så kallade magisterkadriljen. Efter fanfarer utbringades skålar, av olika närvarande dignitärer för H.M. Kejsaren, för universitetets kansler, tronföljaren Nikolaj Alexandrovitj, för de övriga medlemmarna av kejserliga huset, för vicekanslern J. R. Munck, för magistrarna och för damerna, alltid åtföljda av hurrarop, musik och sång. Kör och

orkester stämde upp med »ryska folksången» för kejsaren, »Vårt Land» för tronföljaren, »Suomis sång» för vicekanslern Munck, »Stå stark du ljusets riddarvakt» för magistrarna och den finska folkvisan »Tuoll' on mun kultani» för damerna.¹⁸ Skåltalen och den uppenbart politiska balansen – ryskt, finskt och svenskt, även språkligt – i musikvalet ingick i promotionens estetiska helhet av text och musik. Balen, musiken, danserna och damernas klänningsprakt, liksom »sexan» för herrarna klockan tolv och supén för damerna klockan två på morgonnatten var i sig en kontrast till promotionsaktens strängt reglerade ritual. Dansen fortsatte till klockan fyra på morgonen.

1860 års promotion präglades av en generation med stor betydelse för Finland under de följande årtiondena. I den idéhistoriska bakgrunden fanns 1850-talets mobilisering av först den finska och nästan samtidigt den svenska språk- och nationalitetsrörelsen i Finland. Den finskt sinnade bibliotekarien S. G. Elmgren noterar med tillfredsställelse i sin dagbok att det var en »riktig fennomandoktors-promotion» med August Ahlqvist, Fredrik Polén, Paavo Tikkanen, G. Z. Forsman och Johan Gabriel Geitlin bland doktorerna. »Svecomanerna torde nu börja inse att deras herravälde småningom lutar till nedergången, efter den sista stora ansträngningen vid 1857 års promotion som gjorde mycket buller af sig», skriver Elmgren.¹⁹ Han nämner inte de svenskt eller mera moderat sinnade nya doktorerna Carl August Bomansson, Carl Gustaf Estlander och Wilhelm Gabriel Lagus. Vändningen i finsk-nationell riktning var framträdande 1860, med ytterligare J. V. Snellman, Elias Lönnrot och Elmgren själv bland hedersdoktorerna. »Internationalisterna» med en rysk-imperiell inriktning företrädde bland hedersdoktorerna av Matthias Akiander, Stefan Baranovski och Fredrik Cygnæus.

Topelius *Striden om ljuset* var ett inlägg i promotionens flöde av tryckta och framförda texter. Elmgren bedömer hans verser som »utmärkt vackra, och af bestämd Finsk färg». Den »finska färgen»

var bara en i hela promotionsspektret, där svenskan var det allena-
 rådande huvudspråket och där andra inslag behandlade latinet och
 grekiskan, de forna romerska folksångerna, finska folkets ursprung
 till ras och språk, flyttfåglarnas problematik eller bibelspråken, i
 predikan och i promotionsaktens körframträdanden.

Musik och dikt

Promotionsakten inleddes som nämnts med en marsch ur Felix
 Mendelssohns musik till skådespelet *Athalia*. Detta verk kompo-
 nerades 1843–1845 och var en beställning av den preussiske kungen
 Friedrich Wilhelm IV, ursprungligen till Jean Racines drama med
 samma namn. Den gammaltestamentliga tematiken, inklusive
 krigsmarschen, hade en viss aktualitet i det dåtida Finland. Dra-
 mat ur Konungaboken handlar om kungadottern Athalia och de
 två rivaliserande judiska rikena Israel och Juda, avfall till dyrkan
 av Baal, strid och hämnd mellan folken – samma folk.

Efter inledningsmarschen följde en koral. Tonsättare eller me-
 lodik finns inte angivna, däremot trycktes orden av okänd författare
 som ett separat litet blad på fyra sidor, troligen för utdelning under
 akten. Inledningen lyder:

Herre, hör ditt folk som beder!
 O, se i nåd till dessa neder,
 Som svurit ljuset tjenst i dag!
 O, deras krafter stärk,
 Att föra ut ditt verk!
 Halleluja!

Orden har samma budskap som Topelius dikt, om promovenderna
 som har svurit att tjäna ljuset och att föra ut Herrens verk i landet.
 Ytterligare nämns de genom Herren återlösta, som han räddat ur
 ångest och suckan, smälek och bojor, »I som fångne i mörkret vo-
 ren». Kampen mellan ljus och mörker, som med Guds hjälp och

beskydd slutar i en seger för ljuset och Guds folk – underförstått det finska – bildar också promotionskoralens grundmönster.

Mendelssohns *Lobgesang*, den sång och musik som framfördes medan *Striden om ljuset* delades ut i salen, var en stark amplifiering av Topelius budskap. Verket är en kombination av symfoni och kantat och hade tillkommit till 400-årsminnet av boktryckarkonstens uppfinnande 1840 på beställning av staden Leipzig. Här förenades biblisk diktning, poesi och musik till en helhet. Det övergripande temat var topelianskt: Guds folk, som uppstiger från mörker till ljus genom trohet och upplysning. Enligt jubileumsbeställningen kom det tryckta Ordet för folket att stå i Guds och ljusets tjänst.²⁰

En av de musikalisk-dramatiska höjdpunkterna är det ställe där man hör utropet: »Väktare, vad lider natten?», samma ord ur Jesaja som Topelius refererar till i inledningen av sin promotionsdikt. Mendelssohns *Lobgesang* har ett nära samband med Topelius ljus-tematik:

Wir riefen in der Finsternis:
Hüter, ist die Nacht bald hin?

Der Hüter aber sprach:
Wenn der Morgen schon kommt,
So wird es doch Nacht sein,
Wenn ihr schon fraget,
So werdet ihr doch wiederkommen
Und wieder fragen:
Hüter, ist die Nacht bald hin?

Sopran
Die Nacht ist vergangen!

Chor (Allegro maestoso e molto vivace)
Die Nacht ist vergangen,
Der Tag aber herbeigekommen

So lasst uns ablegen die Werke der Finsternis
 Und anlegen die Waffen des Lichts,
 Und ergreifen die Waffen des Lichts.

Choral

Nun danket alle Gott
 Mit Herzen, Mund und Händen,
 Der sich in aller Not
 Will gnädig zu uns wenden,
 Der so viel Gutes tut;
 Von Kindesbeinen an
 Und hielt in seiner Hut
 Und allen wohlgetan.

Av tidningarnas redogörelser framgår inte om Mendelssohns lovsång eller utdragen ur den framfördes på tyska eller svenska, däremot omtalas att fröken Indebetou framförde ett soloparti. Oberoende av språk stod valet av lovsången till ljuset, som med Guds hjälp efter en mörk natt uppenbarar sig för ett tacksamt folk, i samklang med Topelius dikt. Genom Mendelssohns musik och bibelorden får Kalevalavärlden ett allmänuropeiskt tillskott, med anknytning till Luther och boktryckarkonstens uppkomst.

Det himmelska ljuset som uppenbarar sig för folket – Israels folk, som Topelius ofta jämför med det finska – i mörkret eller i dödsskuggans dal är ett av Bibelns välkända motiv, både från Gamla och Nya testamentet. Ljusmotivet förekommer bland annat i »Ljusets seger», en av J. L. Runebergs psalmer som han hade utarbetat till sitt nya psalmboksförslag från 1857. Ljuset är också här reformationen som ställs mot medeltiden, då »fädren suto fångne i mörkrets boja svår». I psalmen finns en genklang av reformationens princip om Guds ord för allt folket, med Bibelns och boktryckets hjälp. Förutom i Jesajas bok 9:2 och 21:11, som låg till grund för texten i Mendelssohns lovsång, förekommer ljusuppenbarelsen på ett otal andra bibelställen. Det kanske oftast

citerade bibelstället är från Jesaja: »Thet folket, som i mörkret vandrar, ser et stort ljus, och öfver them, som bo i mörkt land, skiner thet klarligen.»²¹

Detta allmänbibliska ljus kombinerades traditionellt med reformationens och Luthers nya ljus. I samma anda som Mendelssohns lovsång skrev Alice Tegnér så sent som 1917 sin hyllning till reformationens 400-årsjubileum:

I mörker sutto Folken
och natt låg öfver jord;
Då kom den store Tolken
af Herrans glömda ord.
Den Bok, man ville hämma,
Han uppslog för en hvar,
och läste högt. Hans stämma
som Himlens dunder var ...²²

Sammantaget återgav promotionsaktens texter, tal och verser i dikt och musik universitetets mångsidiga idélandskap kring 1860, det vetenskapliga, det lärdomspolitiska och förhållandet mellan den akademiska eliten och finska folket.²³ Universitetets ställning, »under Kejsarens särskilda beskydd» enligt statuterna, markerades genom närvaron av storfurstendömet's högsta lokala styresmän och ämbetsstaterna. Solennitetssalen som akademisk-politisk scen var redan till sin arkitektur en antik teater och scenbilden förstärktes av de symboliskt viktiga inslagen i rummet: parnassens kateder och salens dörrar som överflyttats från Åbo, likaså av den dominerande bysten av Alexander I, »fäderneslandets och akademins fader», som reste sig ovanför den dekorerade katedern. Topelius dikt förenade den kristna ljustematiken från Bibeln med *Kalevalas* ljusmytologi och med det finska universitetets *Sendung*, det högsta uppdraget att upplyfta folket.

Vid sidan av diktningen och vältaligheten hade musikreper-toaren en estetiskt viktig roll vid promotionen. Universitetets

musiklärare Fredrik Pacius hade valt två kompositioner av Felix Mendelssohn, eventuellt för att de var skrivna med det bibliska, nationalmytologiska och även världsliga ljusbudskap som lämpade sig för promotionen. »Vårt Land» till Runebergs ord och Pacius egen melodi slog en brygga bakåt i tiden till året 1848 och den fosterländska stämning som då rådde.

I aktens tal och i magister- och doktorsfrågorna passerade högaktuella ämnen: de klassiska språkens fortbestånd i universitet och skola, fåglarnas flyttningar, de gamla romarnas förlorade folksånger – att jämföras med de nyupptäckta finska – och den stora frågan om de »egentliga finnarnas» ursprung ifråga om ras och språk. Ursprungsfixeringen var en av 1800-talets bärande vetenskapliga teman. Man befann sig på ständig jakt efter olika historiska ursprung, »de första», banbrytarna inom alla kategorier, som utgångspunkter för en historisk utvecklingsgång.

Litterära alster kring promotionen

Promotionen ställde universitetet, »landets hjärta», i centrum för den allmänna uppmärksamheten. Under maj månad förbereddes den i offentligheten och bland promovenderna, som på sedvanligt sätt valde gratist och allmän kransbinderska. Denna gång hedrades fröken Alfhild Sofia Ilmoni, dotter till professorn i teoretisk och praktisk medicin, Immanuel Ilmoni. Från kransbindningsmiddagen med professor Ilmoni som värd finns inga närmare uppgifter eller bevarade tal eller dikter.

Inför promotionsdagen levde Helsingfors i stor förväntan, festligheterna var en angelägenhet för hela landet. Gäster kom i vagnar och med ångbåtar och alla hotell var fyllda. »Friska studentserenader ljuda om qvällarne utanför de skönaste resandes fönster, och ser man rätt noga, så finner man hela luften vara genomandad af den renaste erotiska poesi!» rapporterade tidningen *Papperslyktan* den 29 maj.

Universitetspoesin samlades i tre olika album, som alla utkom till promotionsdagen. *Joukahainen. Ströskrift utgifven af Österbottningar* utkom med ett fjärde häfte på 167 sidor. Kalendern hade redan i sitt första häfte 1843 publicerat Topelius tal vid Österbottniska avdelningens årsfest på Porthansdagen 1841 och i sitt andra häfte 1845 hans kända stridsskrift »Äger Finska Folket en Historie?». Nu medverkade signaturen Z. T. med dikten »Finlands öde» om Sigfrid Aroni Forsius, som siare av Finlands framtid. Avslutningen riktar sig direkt till studenterna: »I dina unga hjertans makt / Har Herren all din framtid lagt, / Och der står Finlands öde!»

Österbottningarnas album innehåller två längre bidrag, »Johan Jakob Nervander såsom vetenskapsman» av Karl Chydenius (124 s.) och »Naturvetenskapsmännen under franska revolutionen» av signaturen J. J. C. (Johan Jakob Chydenius). Den senare uppsatsen är ett föredrag från en litterär soiré till förmån för det aktuella studenthusbygget 1858. Båda författarna framhåller naturvetenskaperna och dess framsteg, med Nervander som framstående finländsk företrädare och med Frankrike som ett föregångsland för den naturvetenskapligt-teknologiska revolutionen under sitt eget revolutionära tidevarv.

Filosofie magister Johan Jakob Chydenius var kemist, docent i ämnet 1861 och tio år senare professor. Han var son till universitetets ombudsman och ända från sin studenttid aktiv inom universitetet och sin studentnation. Artikeln i *Joukahainen* är präglad av en för tiden radikal materialism och tro på teknologins och de tillämpade vetenskapernas framsteg. Han skriver uttryckligen om »krut, stål och kanoner» och om krigsteknikens betydelse för historiens gång. Han pekar på epoker »då allt det vanliga, allt det häfdvunna, allt det bestående ramlar, då samhället skakas i sina fogningar, och alla band upplöses». Då ges möjligheten till en ny början, bättre, ädlare och skönare än allt det gamla. Chydenius ordval ligger nära det som sägs i *Kommunistiska partiets Manifest* 1848, där Karl Marx i en berömd passage yttrar:

Alle festen eingerosteten Verhältnisse mit ihrem Gefolge von altehrwürdigen Vorstellungen und Anschauungen werden aufgelöst, alle neugebildeten veralten, ehe sie verknöchern können. Alles Ständische und Stehende verdampft, alles Heilige wird entweiht, und die Menschen sind endlich gezwungen, ihre Lebensstellung, ihre gegenseitigen Beziehungen mit nüchternen Augen anzusehen.

Marx prognos om hur »alla gamla ärevördiga föreställningar och åskådningssätt upplöses», hur »allt det ståndsbundna och bestående går upp i rök» när det borgerliga samhället bryter samman har en nästan ordagrann genklang i *Joukahainen* i Helsingfors 1860.

Albumets dikter är på sedvanligt sätt undertecknade med signaturer och har också inslag på finska av –k–k: »Tanssu-laulu» och »Rakkauden kyyneleitä». Samme författare uppträder på svenska med »Skärgossen» som har en topeliansk anstrykning med ord om frihet och glädje på skummig våg: »Hurra! för storm, hurra! för hvita vågor.» Signaturen O.F. presenterar sju översättningar ur Thomas Moores *Irish melodies*, bland dem titlar som »Krigsång», »Före striden», »Efter striden», »Förgät ej det fält». I de krigiska sångerna kan man spåra veteran- och krigsväckelsen till 50-årsminnet av 1808–09 års krig. De österbottniska studenterna hade 1858–1859 med förnyad landskapspatriotisk glöd uppmärksammat sina egna slagfält och krigsminnen – liksom Topelius själv redan i *Finland framställt i teckningar* på 1840-talet. Att ta en omväg via Thomas Moores irländska kampsånger var ett traditionellt sätt att undvika samtidens censurbevakning.

De »materialistiska» naturvetenskapernas framsteg, finskan som språk, de irländska krigssångerna och särskilt J. J. Chydenius betoning av revolutionära perioder i historien var alla temaområden som låg i tiden och kunde projiceras mot en nationell bakgrund.

Joukahainen av år 1860 var politiskt och till sitt idéinnehåll mera radikalt än *Album utgifvet af Nyländningar* som utkom samma dagar. Detta album var en volym på 132 sidor som såldes »till förmån

för 1808 års Nyländska Veteraner». Innehållet bestod av dikter, i original eller i översättningar från finskan samt en uppsats, »Om den svenska kolonin i Nyland» signerad af. Elva olika författare framträdde under signaturer: W-h-. med åtta dikter, -d-d-. med likaså åtta. Av de sistnämnda var sex översättningar ur *Kalevala*, en hade medeltida balladmotiv (»Riddar Olof och Elfvorna») och »Selina Garelli», som utspelar sig i Venedig, förde tankarna till Italiens enande och Garibaldi.

Signaturen Nl. publicerade dikter med historiska motiv, bland dem »Borgruinen», »Lappen» och »Lappgrafvarne», signaturen M. lyriska kärleksdikter och tre »Skärgårdsstycken». »Den eviga juden» beskrevs av gl. och E. L. – Elias Lönnrot? – bidrog med två finska folkvisor, om Liten Karin på finska, »Wähä Katri» och »Flickan på havsstranden» på svenska.

Bidragens motivkrets återspeglar till stora delar samma frågor som Topelius promotionsdikt. De korta Kalevalaöversättningarna är komplement och alternativ till M. A. Castréns översättning från 1841 och består av välkända exempel ur runornas värld: Lemminkäinens frieri, Väinämöinens sång till solen, Kullervos klagan och hans uppgörelse med modern. Kullervos upprors- och ödestematik hade nyligen blivit känd också genom den nyländske studenten Aleksis Kivis skådespel med samma namn som Finska Litteratursällskapet hade prisbelönat i mars samma år. Specifikt nyländska är albumets dikter till hembygden och skärgården, som utgör studenternas eget idélandskap. Det urbana, den »moderna tiden» eller Helsingfors som huvudstad har ingen roll. Frågan om den svenska koloniseringen av Finland och om den nyländska allmogens historia var högst aktuell. På Fredrik Cygnæus initiativ stod man våren 1860 i beråd att grunda en egen tidning för denna folkgrupp. Cygnæus upprop hade rubriken »Ett vågadt projekt» och tidningen som utkom från och med januari 1861 fick namnet *Folkvännen*.

Lännetär. Album utgifvet av Vestfnnar I var den tredje samlingsvolymen med litterära alster som utgavs till promotionen.

Albumet bestod av 104 sidor, med ett särskilt paginerat tillägg på 64 sidor som innehöll dikter av universitetsbibliotekarien Carl Wilhelm Törnégren. Själva titeln *Lännetär* var en nykonstruktion på finska, ett namn på en särskild västfinsk skyddsgudinna. Som frontespis pryddes albumet av ett litograferat porträtt av G. A. Wallin, universitetets professor i orientalisk litteratur, som hade avlidit 1852. Hans gravvård restes omsider 1860, enligt inskriptionen »af vestfinnar». Albumets inledande artikel av S. G. Elmgren återgav ett föredrag om Wallins liv och verk. Elmgren skulle senare bli den första utgivaren av Wallins samlade skrifter och i sin dagbok kritiserade han särskilt *Lännetär* för att man bland Törnégrens dikter utelämnat den enligt hans mening bästa, promotionsverserna från 1857.

I övrigt bestod *Lännetär* liksom de övriga albumen av dikter på svenska och finska, därtill ett biografiskt utkast över Clas Christersson Horn, av signaturen C. F. J. Bland signaturerna dominerar –s–l. som står för Josef Julius Wecksell. Han bidrog med tolv dikter: »Studenterna», »Vårdroppen», »Svenskan och Finskan», »Den vakande modern», »Ögon blå», »Hymn till kärleken», »Italienaren», »Demanten på Marssnön», »En äkta mans klagan», »Tröst i olyckan», »Den lyckliga familjen» och »Skoluxen». En del av dikterna har motiv från studentlivet och dess kärleksbekymmer. I Jean Sibelius tonsättning har »Demanten på Marssnön» blivit en stående liedklassiker. »Svenskan och Finskan» var ett aktuellt och aktningsvärt försök att i diktform, med en dialog, skapa en möjlighet till samexistens mellan det svenska och det finska i landets historia genom att ta fram det positiva i språkgruppernas historia, även för framtiden. Tänkesättet låg nära Topelius inställning i språkfrågan. *Lännetär* innehöll också folkvisor på finska, liksom en finsk sägen om hur Satakunda fick sina första invånare. När Västfinska studentavdelningen återuppriktades 1868 blev österbottningen Topelius dess första inspektor eftersom hans hållning i den alltmer polariserade språkfrågan sammanföll med studenternas.

I ett känt litograferat porträtt avbildas J.J. Wecksell som en idealstudent, med uniform, studentmössa och cigarr. Hans idealism framträder särskilt i dikten »Studenterna», där ljustemat och studenterna som folkets förtrupp formuleras:

En liten skara äro vi,
Men ung och rask och stolt och fri,
Af finska folket buren.
Och vigd att kämpa för dess väl
I lust och nöd af all vår själ,
Åt ljusets makter svuren.

Studenterna befinner sig på »hoppets ljusa höjd» – uppfattningen om studenterna som *spes patriae*, »fäderneslandets hopp», hör till de sedvanliga apostroferingarna under 1800-talets senare del och ända till vår tid.

Så gå vi fram i mot som med;
En ljusets slutna jägarked,
Okufligt an vi rycka.

Allt för »det finska folkets lycka», enligt Wecksell. Studenterna – eller de promoverade magistrarna och doktorerna – som en utvald »ljusets riddarvakt» som kämpar för folkets väl är ett stående motiv i student- och promotionspoesin under hela 1800-talet. På denna punkt förenas Topelius och Wecksell i sina motiv- och ordval. Wecksells »Italienaren» i albumet är en glödande tidsskildring av den entusiasm som Italiens enande och Garibaldi's segertåg väckte också norr om Alperna.²⁴ Wecksells italienare talar uttryckligen om frihet och hämnd, i motsats till ett tidigare idylliskt liv: »Kros-sat har jag mandolinen ...»:

Hjeltar stiga upp, dolkar blixtra,
»Nu är hämndens timma slagen!»
Frihetsklingan hvässes, dragen
Ur den slida, der den rostat
Uti hundraårig skam.

Publikevenemang

Promotionen och de tillströmmande gästerna ökade publikunderlaget för ett stort antal andra evenemang under samma vecka. Finska Konstföreningens exposition pågick, med den unge Werner Holmbergs fosterländskt uppfattade målningar som huvudnummer. Därtill medverkade den äldre generationen, Alexandra Frosterus, R. W. Ekman, bröderna von Wright och Erik Löfgren. Konserter gavs av fyra violinister och en pianist, amatörteaterföreställningar arrangerades – undantagsvis i Helsingfors även på finska – och därtill danser och baler. Soloartisterna var gästande utlänningar, av vilka den unga österrikiskan Amélie Bido, den första professionellt utbildade kvinnliga violinisten i Europa, var den största stjärnan. Konsertprogrammen innehöll också delrepriser av promotionsaktens musik under Fredrik Pacius ledning.

Vid ett amateurspektakel gavs två pjäser, Runebergs lustspel *Friaren från landet* (skrivet 1834) på svenska och Pietari Hannikainens nyare komedi *Anttonius Putronius eli Antto Puuronen* på finska, en bearbetning av Ludvig Holbergs *Erasmus Montanus*. Studenten Putronius förkroppsligar de finskspråkiga bondestudenternas dilemma i den egna hembygden – lärdomsprål och byte av roller i uppträdande och repliker. En amatörföreställning på finska gavs också av Roderich Benedix *Riita-asia. Ilveilys yhdessä näytöksessä*, en populär fars som hade översatts av promotionens primusdoktor August Ahlqvist. Kvällen före promotionen anordnades en amatörföreställning av den i hela Norden populära vaudevillen *En söndag på Amager*, ursprungligen skriven av Johanne Luise Heiberg 1848, med premiär på Det Kongelige i Köpenhamn.

Studentsammanslutningarnas album, teaterföreställningarna, konserterna och den övriga bokutgivning som sammanföll med promotionsdagarna bildade sin egen kontrapunktik till promotionens solenna akt och alla de textalster och den musik som därtill hörde. Det akademiska temats variationer spelades upp på teater-

scenen i komisk form. I musikväg sträckte sig repertoaren från »Björneborgarens Marsch» för pianoforte till virtuosromantikens violinstycken och det nya instrumentet physharmonika, en variant av orgelharmonium.

I eftervärldens ljus

Eftermälet för året 1860 och även promotionen har dominerats av de nationalitets- och språkideologiska positioner som blev allt starkare under de följande decennierna: motsättningarna mellan svenskt, finskt och ryskt i Finland.²⁵ I politiskt avseende har man betonat kontroverserna med generalguvernör Berg om promotionsbalen, själva promotionstillståndet eller »det ryska förtrycket» i dess dåvarande form. Av promotionens samtliga framförda texter kan man studera endast dem som bevarats i tryck, allt det muntliga är ohjälpligen borta. Tryckalstren kan kompletteras med samtida vittnesmål och tidningspress, men av universitetets och universitetsmedlemmarnas större idékontext framträder bara brottstycken, Topelius dikt bland dem.

En växande del av den akademiska eliten ställde sig 1860 bakom finskan som landets kommande bildningsspråk och inom kort skulle finskans ställning också stärkas inom förvaltningen, rättsväsendet och i skolvärlden. Förkämparna för finskans framtid hade ofta svenska som modersmål men kunde genom *Kalevalas* motivkrets finna ett gemensamt nationellt ursprung, oberoende av språk. Kalevalakonsten hade också i övrigt 1860 en stark position, inom måleriet personifierad av R. W. Ekman och inom skulpturkonsten av C. E. Sjöstrand.²⁶

Topelius Kalevaladiktning på svenska var ett försök att överbrygga motsättningarna mellan 1850-talets nya finsk- och svensksinnade grupperingar inom universitetet.²⁷ *Kalevalas* värld skulle göras till gemensam egendom för hela folket och nationen på dess två språk. Topelius promotionsdikt kompletterade

Kalevalavarianterna i det inhemska konstlandskapet och hans teaterpjäs *Prinsessan af Cypern*, som framfördes vid Nya Teaterns invigning 1860, var ytterligare ett försök i samma anda. Sagspelet med Lemminkäinen, »den finske Don Juan» på Cypern, lekte med sambandet mellan antiken och den finska fornhistoriens sägner.²⁸ I detta skede tänkte man sig att det nya teaterhuset skulle bli gemensamt för både den svenska och den finska scenkonsten. C. E. Sjöstrand arbetade sedan många år på en stor relief, »Väinämöinen's strängaspel», avsedd att pryda teaterns foajé som symbol för detta.

Nya Teaterns fullständiga försvenskning gick emot Topelius intressen och Väinämöinen-reliefen hamnade slutligen 1866 som fris i universitetshusets vestibul mot Senatstorget. Här förlades den till en arkitektoniskt hyperklassicistisk miljö och kunde ses som ett exempel på den ständiga dialogen mellan Väinämöinen och Apollon, mellan det klassisk-universella och det finsknationella, som präglade universitetskulturen under senare hälften av 1800-talet och långt in på 1900-talet. Väinämöinen och Ilmarinen, hjältarna i Topelius promotionsdikt 1860, förblev uttryckliga heroer för studenterna och 1888 placerades de som statyer i fasadnischerna på Studenthuset i stadens centrum.

Samhällsbilden i Finland – den konkreta och den ideologiska – utanför universitetet i Helsingfors var 1860 inne i ett brytnings- och moderniseringsskede som bara undantagsvis skymtar i promotionstrycket. Lika litet finns konkreta återspeglings av de pågående omvälvningarna i Europa.²⁹ »Märkvärdigt är huru litet man i allmänhet intresserar sig för Garibaldi och den Italienska saken, ehuru den utan tvifvel är af allra största vigt för hela Europa», skriver S. G. Elmgren i sin dagbok. Den i språkpolitiskt avseende starkt partiske och trogne snellmanianen Elmgren summerar hela året 1860: Italien har blivit fritt, Ungern har fått en skymt av frihet, Nordamerika en president som motarbetar slaveriet, Kina har öppnats för europeerna, Spanien har genom ett

lyckligt krig rest sig ur sin dvala. »Jesuiterna och påvedömet äro i trångmål, äfvensom Österrike, lifegenskapsfrågan i Ryssland har sakta skridit framåt och Kaukasien är helt och hållet underlagt en kristen makt.»³⁰

I Finland råder enligt Elmgren en friare anda, telegrafan har byggts ut till Sverige via Torneå, gasbelysningen införts i Helsingfors och Viborg, ett nytt finskt mynt, marken, har kommit i rörelse och tullgräns införts mot Ryssland. Litteraturen är i stark tillväxt och ett nytt teaterhus har öppnats, landets andra finskspråkiga läroverk har inlett verksamheten. Elmgren nämner frisinnade skolmöten, järnvägsbyggnaderna och maskinerna, det vill säga lokomotiven, men att den utlovade riksdagen ännu inte avhörts. Järnvägs- och kanalbyggnaderna var stora nyheter kring 1860, däremot passerade förebuden för det första industriella genombrottet i Finland, de nya ångsågarna (fr.o.m. 1857) mer oförmärkt.

I *Finlands krönika* för 1860 omtalar Topelius samma nyheter. I referatet från promotionen i maj förbigår han helt sin egen roll som promotionsdiktare. Däremot ägnar han stor uppmärksamhet åt generalguvernörens ingripanden och åt firandet av Montgomery och Nordström efter promotionsdagarna i Helsingfors och hos Runeberg i Borgå.³¹

I Helsingfors höll man inför sommaren 1860 på att slutföra två stora nya offentliga byggnader, Riddarhuset och det nya teaterhuset, inriktade på politiska och kulturella samhällsreformer inom ståndssamhällets gränser. För att markera studentkårens roll i nationens huvudstad höll de stora byggnadsplanerna för ett nytt studenthus på att ta form. Helsingfors förvandlades också synligt till att bli en av de mångkulturella städerna i ryska rikets västliga provinser. På Sveaborg hade ett stort nytt landmärke, Alexander Nevskij-katedralen i gammalrysk stil, blivit färdig 1854. Generalguvernör Berg, som av eftervärlden i Finland vanligen har fått negativa omdömen som förespråkare för censur, förtryck och reaktionär antifinländsk politik, arbetade starkt för ett mångnationellt

Helsingfors. Han ombesörjde byggandet av den nya katolska kyrkan som invigdes 1860, närmast för den i staden stationerade polsk-litauiska militären. Han arbetade för byggandet av en ny stor rysk katedral på en framträdande plats i staden och kejsaren stadfäste Uspenskijkatedralens ritningar 1860. Berg stödde också stadens tyska församling med reda penningar för dess nya kyrka, som var under planering samma år.

Allt detta kan inte ha gått det akademiska samfundet förbi, men av det moderna Finland omtalas i det tryckta källmaterialet från promotionen nästan enbart ångfartygen, som från Åbo anlände med de svenska gästerna. Den internationella materialismen har en roll bara i J.J. Chydenius uppsats i *Joukahainen* 1860. Brytningen med den akademiska idealismen och dess förenade kristna och grekisk-romerska grunder pågick med kraft ute i Europa just dessa år. Naturvetenskapernas empiriska materialism eller Darwins utvecklingslära hade ännu inte på bredare front nått Finland. Därför står promotionen 1860 till sina officiösa delar mellan två olika världar, den gamla och den kommande. I världslitteraturen skildras idékonflikten mellan generationerna på ett grundläggande sätt i Ivan Turgenjevs roman *Fäder och söner*, som utkom 1862. Huvudpersonen Jevgenij Bazarov är den nya tidens talesman. Han erkänner bara naturvetenskapen och Ludwig Büchners materialistiska manifestskrift *Kraft und Stoff* som sin Bibel. Denna bok utkom 1855 på tyska och därefter i 21 upplagor enbart på detta språk.

De revolutionära händelserna i Italien och Garibaldi som hjälpte skymtar i ett par av dikterna i studentalbumen, men de nationella frågorna, *Kalevala* och folkdiktningen bland dem, dominerar också här. I Sverige uppfattades promotionerna i Helsingfors med rätta som politiska nationalfester som ersatte en fri opinionsbildning. Året 1860 innebar trots all pressensur också ett begynnande liberalistiskt genombrott i Finland. Den ihållande rapporteringen om Italiens *Risorgimento* förenades med en alltmer Sverigeinfluerad historietolkning – därav hyllningarna av Nordström, Mont-

gomery och Runeberg i samband med promotionen. Den tidigare idylliskt-lojala kejsarpatriotismen från Nikolaj I:s tid hade fått nya drag, inhämtade dels från Sverige och från Europa, dels från den akademiska fennomani som J. V. Snellman och G. Z. Forsman (Yrjö-Koskinen) under de föregående åren hade ställt sig i spetsen för.³²

Med *Striden om ljuset* ville Topelius söka en gemensam nämnare för Finlands land och folk, utanför de mest akuta tvistefrågorna. Dikten är en kampskrift och en framtidsprofetia med Bibeln, den inhemska Kalevalamytologin och historien som grund. Den är inte en uppgörelse med samtidens stora filosofiska, vetenskapliga eller politiska problem, även om uppmaningen till kamp mot mörkrets makter kunde tillämpas på det rådande tillståndet i landet och på överhetens hårda bevakning av »sammällsandans» yttringar. Dikten utvecklar många av de motiv som brukar kallas topelianska och som han med universitetsprofessorns auktoritet ville förstärka: hur folket genom Guds försyn och under Guds särskilda beskydd ska väckas till idog verksamhet, i nationell endräkt under akademisk, upplyst ledning. Genom stoffet från *Kalevalas* sägner i svensk språkform skapar dikten en syntes som betraktar Guds finska folk som ett enat folk, med två språk.

Noter

- 1 Topelius 1860. Topelius hade tidigare framträtt som promotionsdiktare 1844 med *Sång, tillägnad de med Allernädigste tillstånd den 21 Junii 1844 vid Kejsarliga Alexanders-Universitetet i Finland promoverade sextioen philosophiae magistrar* (»Vid fjerran stranden af enslig insjöbölja ...») och 1853 med *Har vetenskapen ett fädernesland? Sång tillägnad de med Allernädigste tillstånd den 30 maj 1853 vid Kejsarliga Alexanders-Universitetet i Finland promoverade sextioen philosophiae magistrar* (»Du stolta ande, som med snillets makt ...»). Om promotionsdikningens tradition, se Huldén 1992, s. 260–270. Topelius akademiska texter utges digitalt i den textkritiska utgåvan Zacharias Topelius Skrifter 2020.
- 2 Solsången återges i *Boken om Vårt Land* (1875) och »Wäinämöinens solsång» i *Nya blad* (1870) är en omarbetning av Kalevalarunan.
- 3 Vest 1905, s. 292 f.
- 4 Vasenius 1924, s. 128–137.
- 5 Nyberg 1949, s. 322 ff.
- 6 Topelius 1922, s. 162 f.
- 7 Topelius 1922, s. 91; Lindström 1932, s. 189 f., verkförteckningen nr 62. Målningen hade kunnat ses på Finska Konstföreningens utställning i maj, och under rubriken »Konstfrågor. 5. Anmärkningar om Konstexpositionen» i *Helsingfors Tidningar* 10/5 1860 får den ett översvallande beröm av Topelius: »Vi bekänna upprigtigt, att vi ännu aldrig sett en bit af Finland så lifslevande framför oss på duken.»
- 8 *Helsingfors Tidningar* 30/7, 13/8, 17/8 1842; Anttila 1945, s. 204 ff.
- 9 Wallin 1955–1957, s. 188, vers 322 f.
- 10 För Tegnér's *Epilog vid magister-promotionen*, se <https://litteraturbanken.se>.
- 11 Tegnér 1923, s. 487.
- 12 »Studentvisa» och »Vår enda arfvelott» ingår i *Ljungblommor* III (Topelius 2010, s. 225 f. och 226 ff.).
- 13 Promotionens förlopp, förberedelser och omedelbara eftermäle återgavs mest detaljerat av Topelius själv i *Helsingfors Tidningar* (HT) och i August Schaumans *Papperslyktan* (PI): »Promotionen» (HT 31/5 1860), »Universitetets promotionsfest» (HT 31/5), »Universitetets promotionsfest 1860» (HT 2/6), »Veckan» (HT 5/6); »Festliga dagar. Bref till en vän på landet» (PI 29/5 1860), »Kopistens krönika» (PI 29/5), »Promotions-veckan» (PI 4/6), »Kopistens krönika» (PI 4/6). Av landsortstidningarna hade *Åbo Underrättelser* en egen närvarande korrespondent: »Promotionen vid det finska Universitetet den 31 maj 1860» (2/6 1860) och »Helsingfors den 1:sta Juni» (2/6). Övriga tidningar återgav kortfattade referat ur *Helsingfors Tidningar*, närmast förteckningarna över de promoverade. Promotionens enskildheter återges här och i fortsättningen enligt *Helsingfors Tidningar*, *Papperslyktan* och *Åbo Underrättelser*.
- 14 Moberg 1860.
- 15 af Brunér 1860.

- 16 [Elmgren] 1939, s. 382.
- 17 »Universitetets promotionsfest 1860», *Helsingfors Tidningar* 2/6 1860.
- 18 Om balens förlopp, se »Promotionen vid det finska Universitetet den 31 Maj 1860» och »Helsingfors den 1:sta Juni», *Åbo Underrättelser* 2/6 1860.
- 19 [Elmgren] 1939, s. 379 f.
- 20 Op. 52, MWV A 18; faksimil och varianter av verket, se <https://www.mendelssohn-stiftung.de/digitale-bibliothek>. Orden på tyska här enligt [https://de.wikipedia.org/wiki/Lobgesang_\(Mendelssohn\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Lobgesang_(Mendelssohn)).
- 21 Ljusuppenbarelsen nämns bl.a. i Jesaja 50:10, Mika 7:6, Lukas 2:32, Matteus 4:16, 1 Petrusbrevet 2:9 och Efesierbrevet 5:8.
- 22 För A. Tegnér's sång till reformationsminnet, se http://www.levandemusikarv.se/tonsattare/tegners-alice/SMH-W2949-Martin_Luther_1517-1817-1917_for_piano_med_underlagd_text_Till_reforma/.
- 23 Om universitetet, konflikterna och idéströmningarna kring 1860 års promotion, se Klinge et al. 1989, s. 537–543; även Klinge 1971, s. 110–127, om promotionen särsk. s. 117–121.
- 24 Dikten, med författaren angiven som -s-l., hade tryckts första gången redan ett år tidigare i August Schaumans tidning *Papperslyktan* 23/5 1859.
- 25 Allmänt om språkfrågan, grupperingarna och polemikerna i offentligheten (om J. V. Snellman, G. Z. Forsman, August Schauman och Z. Topelius) kring år 1860, se Engman 2016, s. 71–112.
- 26 Ervamaa 1981, s. 97–106.
- 27 Topelius användning av stoff och motiv ur *Kalevala* och den finska folkdiktningen har inte varit föremål för systematiska studier. Hans roll som författare i historiska ämnen och hans allmänna historiesyn är däremot väl utredd i Estlander 1918, s. [115]–147, Mustelin 1957, s. 210–225 om Topelius fr.o.m. 1840-talet; Klinge 2010, s. 152–169. Se även Grandell 2017, särsk. avsnitten »Mytologin och det finska folkets historia» och »Historiografiska huvuddrag i föreläsningarna».
- 28 Topelius 1861, s. 99–211.
- 29 Jfr Klinge 1997, s. 201–206.
- 30 [Elmgren] 1939, s. 401 f.
- 31 Topelius 2004, s. 33–37.
- 32 En översikt av den liberala genombrottsepoken ger Klinge 1997, s. 195–206.

Källor och litteratur

- Album utgifvet av Nyländingar* 1 (1860), Helsingfors: Nyländska afdelningen
- Anttila, Aarne 1945, »Vartia, mitä kuuluu yö?», *Xenia Ruuthiana. Professori emerito Martino Ruuth praesidi promotorique suo*, Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 47, Helsinki, s. 204–206
- af Brunér, Edvard Jonas Wilhelm 1860, *Inbjudningskrift till de Magister- och Doktorspromotioner, hvilka af Historisk-filologiska fakulteten vid K. Alexanders-Universitetet komma att anställas den 31 maj 1860*, Helsingfors
- [Elmgren, Sven Gabriel] 1939, *S. G. Elmgrenin muistimpanot*, julk. Aarno Maliniemi, Suomen Historian Lähteitä II, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura
- Engman, Max 2016, *Språkfrågan. Finlandssvenskhetens uppkomst 1812–1922*, Finlands svenska historia 3, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 702:3, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet/Stockholm: Atlantis
- Ervamaa, Jukka 1981, *R. W. Ekmanin ja C. E. Sjöstrandin Kalevala-aibeinen taide*, Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja 81, Helsinki
- Estlander, Bernhard 1918, »Topelius som historiker. Studier och reflexioner», *Zacharias Topelius hundraårsminne. Festskrift den 14 januari 1918*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 137, Helsingfors, s. [115]–147
- Grandell, Jens 2017, »Inledning», *Föreläsningar i geografi och historia*, utg. Jens Grandell, Zacharias Topelius Skrifter XV, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-6282-1508152246> (hämtad 18/9 2018)
- Helsingfors Tidningar*, »Promotionen», 31/5 1860; »Universitetets promotionsfest 1860», 31/5 1860
- Helsingfors Tidningar*, »Universitetets promotionsfest 1860», 2/6 1860
- Helsingfors Tidningar*, »Veckan», 5/6 1860
- Huldén, Lars 1992, »Den akademiska dikten och mitt Universitet», *Universitas Helsingiensis. Yliopiston juhlavuosi 1990*, päätoim. Päivi Setälä, Helsinki: Helsingin yliopisto, s. 260–270
- Joukahainen. Ströskrift, utgifven av Österbottniska afdelningen. Tredje Häftet* (1860), Helsingfors
- Klinge, Matti 1971, *Studenter och idéer. Studentkåren vid Helsingfors Universitet 1828–1960. II: 1853–1871*, Helsingfors: Studentkåren vid Helsingfors universitet
- Klinge, Matti et al. 1989, *Kejsarliga Alexanders Universitetet 1808–1917. Helsingfors Universitet 1640–1990 II*, Helsingfors: Otava
- Klinge, Matti 1997, *Finlands historia 3. Kejsartiden*, Esbo: Schildts
- Klinge, Matti 2010, *Suomalainen ja eurooppalainen menneisyys. Historiakulttuuri ja historiankirjoitus keisariaikana*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1285, Helsinki
- Lindström, Aune 1932, *Taiteilijaveljekset von Wright*, Helsinki: Otava
- Lännetär. Album utgifvet af Vestfinnar* (1860), Helsingfors: Frenckell
- Moberg, Adolf 1860, *Till den Magisterpromotionsakt, vilken af Fysisk-matematiska fakulteten vid K. Alexanders-Universitetet i Finland anställdes den 31 maj 1860, inbjudes [...]*, Helsingfors

- Mustelin, Olof 1957, *Studier i finländsk historieforskning 1809–1865*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 361, Helsingfors
- Nyberg, Paul 1949, *Zachris Topelius. En biografisk skildring*, Helsingfors: Söderströms Papperslyktan, »Festliga dagar. Bref till en vän på landet», 29/5 1860
- Papperslyktan*, »Kopistens krönika», 29/5 1860
- Papperslyktan*, »Kopistens krönika», 4/6 1860
- Papperslyktan*, »Promotions-veckan», 4/6 1860
- Tegnér, Esaias 1923, »Mjältsjukan», *Samlade Skrifter. Första bandet*, Stockholm: P. A. Norstedt & Söners, s. 486 ff.
- Topelius, Zacharias 1844, *Sång, tillegnad de med Allernädigste tillståndelse den 21 Junii 1844 vid Kejslerliga Alexanders-Universitetet i Finland promoverade sextioen philosophiae magistrar*, Helsingfors
- Topelius, Zacharias 1853, *Har vetenskapen ett fädernesland? Sång tillegnad de med Allernädigste tillståndelse den 30 maj 1853 vid Kejslerliga Alexanders-Universitetet i Finland promoverade sextioen philosophiae magistrar*, Helsingfors
- Topelius, Zacharias 1860, *Striden om ljuset. Kalevala 47–49. Sång, tillegnad de med Allernädigste tillståndelse den 31 maj 1860 vid Kejslerliga Alexanders-Universitetet i Finland promoverade åttatiosju magistrar*, Helsingfors
- Topelius, Zacharias 1861, »Prinsessan af Cypern. Sagospel i fyra akter, efter motiver ur Kalevala», *Dramatiska dikter. Första samlingen*, Stockholm: Bonniers, s. 99–211
- Topelius, Zacharias 1922, *Självbiografiska anteckningar*, utg. Paul Nyberg, Helsingfors: Schildts/Stockholm: Bonniers
- Topelius Zacharias 2004, *Finlands krönika 1860–1878*, utg. Rainer Knapas, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 660, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet/Stockholm: Atlantis 2004
- Topelius, Zacharias 2010, *Ljungblommor*, utg. Carola Herberts under medverkan av Clas Zilliacus, Zacharias Topelius Skrifter I, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 742, Helsingfors
- Wallin, Johan Olof 1955–1957, »Första Uppfostringen. Lärodikt, som vunnit Svenska Akademiens Stora Pris år 1805», *Dikter. Första delen. Dikter 1794–1809*, utg. Emil Liedgren, Svenska författare utgivna av Svenska vitterhetssamfundet 22, Stockholm, s. 178–202
- Vasenius, Valfrid 1924, *Zacharias Topelius, hans liv och skaldegärning. Fjärde delen*, Helsingfors: Schildts
- Wecksell, Josef Julius 1868, *Samlade dikter*, Helsingfors
- Vest, Eliel 1905, *Zachris Topelius. En biografisk studie*, Helsingfors: Söderströms
- Åbo Underrättelser*, »Helsingfors den 1:sta Juni», 2/6 1860
- Åbo Underrättelser*, »Promotionen vid det finska Universitetet den 31 Maj 1860», 2/6 1860

WEBBPLATSER

Felix Mendelssohns *Lobgesang*, Wikipedia: [https://de.wikipedia.org/wiki/Lobgesang_\(Mendelssohn\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Lobgesang_(Mendelssohn))

Mendelssohn-Haus & Felix-Mendelssohn-Bartholdy-Stiftung: <https://www.mendelssohn-stiftung.de/digitale-bibliothek>

Alice Tegnér's »Martin Luther 1517–1817–19171» [Till reformationsminnet] på
Levande musikarv: [http://www.levandemusikarv.se/tonsattare/tegner-alice/
SMH-W2949-Martin_Luther_1517-1817-1917_for_piano_med_underlagd_text_
Till_reforma/](http://www.levandemusikarv.se/tonsattare/tegner-alice/SMH-W2949-Martin_Luther_1517-1817-1917_for_piano_med_underlagd_text_Till_reforma/)

Esaias Tegnér's *Epilog vid magister-promotionen i Lund den 22 junii 1820* på
Litteraturbanken: [https://litteraturbanken.se/forfattare/TegnerE/titlar/
EpilogVidMagister/sida/1/ctext?show_search_work](https://litteraturbanken.se/forfattare/TegnerE/titlar/EpilogVidMagister/sida/1/ctext?show_search_work)

JENS GRANDELL

Den Andre på egen mark

ZACHARIAS TOPELIUS,
FINLANDS FOLK OCH SAMERNA

Ända sedan 1600-talet har synen på det samiska språket och den samiska kulturen varit delad. Å ena sidan har man ansett att samerna borde avstå från sitt språk och sin kultur och låta sig assimileras med majoritetsbefolkningen. Å andra sidan har det funnits en mindre inflytelserik uppfattning enligt vilken samerna borde tillåtas existera som ett från majoritetsbefolkningen separat folk. Dessutom borde samernas språk och kultur skyddas för att förstärka den etniska identiteten.¹ Historiskt sett har den förra hållningen haft större bärvidd – den kom framför allt under stora delar av 1900-talet att påverka den allmänna uppfattningen om samerna som en svagare och lägrestående ras. Den här assimilationsideologins genomslag framgår tydligt av Internationella arbetsorganisationen ILO:s fördrag om ursprungsbefolkningar, vars första version från 1957 i stor utsträckning utgår från idén om integration. Det är först i det nya fördraget från 1989 som ILO tar avstånd från en assimilering av ursprungsbefolkningarna. Ursprungsbefolkningar ska tvärtom ha rätt till sina naturtillgångar och till att utforma sin kultur fristående från majoritetsbefolkningen.²

Rötterna till 1900-talets diskriminering av samerna ligger till stora delar i det föregående seklet.³ Under 1800-talet började man

betrakta det egna landet med allt större engagemang, samtidigt som det blev viktigt att försöka definiera nationers världshistoriska roll och vad som gjorde dem unika. Folk, stat och nation var nyckelbegrepp i den romantiska idealistiska vokabulären och spelade en viktig roll i nationsbyggnadsprocesser runt om i världen. I Finland var nationalfilosofen J. V. Snellman en uttalad förespråkare av idén om en stat med ett folk som talade ett språk. Sakernas faktiska tillstånd satte emellertid käppar i hjulen för förverkligandet av denna enhetstanke. I Finland fanns det förutom finsktalande finnar ett antal andra folkgrupper, som antingen måste integreras i uppfattningen av det finska folket eller uteslutas ur nationsnarrativet. Zacharias Topelius uppfattning av folket var öppnare än Snellmans – han räknade också den svensktalande befolkningen till det finska folket. Språket var aldrig på samma sätt avgörande för Topelius; alla som ansåg Finland som sitt fosterland räknades av honom till landets folk.⁴

Samtidigt som intresset för folket och nationen fördjupades under 1800-talets första hälft började man rikta blickarna mot samerna. För skapandet av en finsk identitet behövdes samerna inte, men däremot flyttades de ofta i historieskrivningen från marginal till text för att separeras inte bara från finskheten utan även från Finlands folk.⁵ I takt med att samerna blev en del av historien formulerades synen på dem i en ständigt mer uteslutande riktning. De marginaliserades inte bara i praktiken utan också i teorin. Förändringen i sättet att tala om samer från Topelius via G. Z. Yrjö-Koskinen till Väinö Voionmaa avslöjar hur en utpräglad hierarki mellan det finska folket och samerna uppstår. Min avsikt är här att belysa hur Topelius som en av de första finska historikerna såg på samerna och på deras ställning i Finland. Syftet är att analysera hur han positionerade sig i den samtida diskussionen om folk och nation och hur han presenterade sina åsikter för allmänheten. Samtidigt kommer jag också att mer allmänt tangera 1800-talets rasdiskurs.

Alltings mått

Under 1700-talet utformades olika teorier om mänsklighetens utveckling. Dessa teorier utvecklades efterhand till uppfattningar om att människor befann sig på olika kulturnivåer. Det rådande kulturella perspektivet bland de europeiska imperierna utgjordes av en medveten strategi att skapa Den Andre i syfte att berättiga det koloniala Jagets civiliserande mission. Detta understöddes i sin tur av den vetenskapliga rasismens fabriceringar, liksom tron på att en liten eller kort skalle var en indikation på lägre intelligens bland färgade folk utsedda att spela rollen som den icke-vita Andre.⁶ De så kallade primitiva folken, till vilka också samerna hänfördes, ansågs vara på ett lägre utvecklingsstadium – de var prerationella. Enligt David Hume bör det primitiva inte likställas med icke-västligt, utan snarare är det ett stadium som alla civilisationer har genomgått.⁷

Försöken att förvetenskapliga rasteorierna intensifierades under 1800-talet. Det var då Anders Retzius uppfann skallindexet, med vilket människan kunde indelas i lång- och kortskalliga typer. Retzius arbete var en fortsättning på vännen och kollegan Sven Nilssons försök att i verket *Skandinaviska Nordens Ur-innevånare. Ett försök i den komparativa Ethnografien och ett bidrag till människosläktets utvecklingshistoria* (1838–1842) utreda vilka som var Skandinaviens första invånare. Här lade arkeologen Nilsson, som var inflytelserik forskare och professor i Lund, fram en teori om människans stegvisa utveckling från ett vilt ursprung via nomad- och herdelliv till den civiliserade fast bosatta människan som lever under organiserade samhällsformer.⁸

För att utreda om dagens skandinaviska befolkning är släkt med områdets tidigaste bosättare försökte Nilsson leta reda på möjligast många fornskallar. I södra Sverige lyckades man hitta några forngravar, och efter jämförelser mellan där funna skallar och germanska skallar kom Nilsson till slutsatsen att fornskallar-

na snarare påminde om samernas skullform än om germanernas. I samband med att han behandlade samernas forna utbredning var han den första som myntade begreppet skullform. Konklusionen av Nilssons undersökningar var att samerna är Skandinavien och antagligen också hela Europas urinvånare. Denna teori, som benämndes Nilssons storutbredningsteori, fick stort genomslag. Det faktum att Nilsson inte hade tillgång till ett tillräckligt stort sampl av kranier för att kunna testa sina teoriers hållbarhet förblev dock ett dilemma. Däremot hade Retzius, professor i anatomi och fysiologi vid Karolinska Institutet i Stockholm 1824–1860, relativt lätt att få tag på kranier. Som Maja Hagerman framför i sin studie om germanernas idéhistoria i Sverige var det för att »ge vetenskaplig och metodisk underbyggnad åt Sven Nilssons forskning som den elegante anatomiprofessorn Anders Retzius utformade sitt kranieindex».⁹

Under Nilssons och Retzius tid var romantiken fortfarande tongivande. Det tankegods som de påverkades av handlade mycket om ursprung och rötter, om myter och folk. För att kunna bestämma det egna folkets världshistoriska roll var det viktigt att känna till rötterna. En viktig källa för den äldsta historien var folksägner och mytologi, som man började intressera sig för under det sena 1700-talet och tidiga 1800-talet. Enligt historiker och filosofer manifesterades folkanden i de mytologiska berättelserna, som trots att de inte erbjöd exakta historiska uppgifter ändå fungerade som källor till folkens långa historia. Denna historieuppfattning gjorde sig också gällande i Finland och utövade inflytande på inte minst Topelius. Så här förklarade han saken från föreläsningkatedern 1862:

Fasthåller man denna förklaring, så blir det icke längre en gåta, hvarken huru Kalevalasångerna uppstått, eller huru de så länge bibehållit sig på folkets läppar, likasom man ej heller längre stadnar i ovisshet om det berättigande dem tillkommer såsom historisk källa. Det utgör i sanning icke det minst ärofulla

beviset för finska folkets hegemoni i stammen, bland alla dess språkförvandter, att detta folk ensamt haft kraft att vidhålla sin urgamla mythiska tradition, och, med den, hela den sega motståndskraften af en utpräglad nationalitet.¹⁰

På 1800-talet lyfte man åter fram sagorna och myterna som historiska källor efter 1700-talets rationalism och systematiska källkritik. Genom den svenske historieprofessorn E. G. Geijers föreläsningar löper den bärande romantiska tanken att poesin är det ursprungliga uttrycksmedlet och att åtminstone en kärna av historisk sanning har bevarats i sagomaterialet genom traditionsförmedlingen.¹¹ Till Finland kom detta synsätt framför allt via A. I. Arwidsson, som hade deltagit i Geijers föreläsningar.¹² Många av Arwidssons tankar kring historia och mytologi kan man se gå igen hos Topelius. Eposet *Kalevala* och olika sägner och berättelser förknippade med orter och platser i Finland blev en hörnsten för Topelius behandling av Finlands historia innan svenskarna kom till landet.

Det som myterna och sagorna berättade om det folk som man förmodade vara samerna¹³ var oftast avståndstagande. I den finska Kalevalasagan låg södra Finlands folk ofta i strid med de i norr bosatta kvänerna och samerna. Topelius berättar i föreläsningarna hur olika historier om det gåtfulla folket i norr uppkom i samband med att finnarna banade sig väg in i landet från ostlig och sydostlig riktning. *Kalevalas* föreställningar om Hiisi¹⁴ och Hiisis folk överfördes på samerna – ibland uppfattades de som jättar, ibland som troll, ibland beskrev man dem som mäktiga, ibland som eländiga och okunniga.

Efter att striderna mellan finnar, kväner och samer hade upphört levde de tidigare föreställningarna vidare i folktron. Den norra delen av landet beskrevs som *Pimentola*, eller mörkrets land. Enligt Topelius gav natursymboliken upphov till bilden av ett Lappland bosatt av ett fientligt folk: »... det var ett midnattens folk, och det var redan ett skäl att göra det misstänkt – ty i norr var man

alltid van att tänka sig mörkrets, fasornas, ondskans och plågornas hemvist.»¹⁵ Topelius menade att österbottningen fortfarande ansåg sin granne i norr vara den verkliga trollkarlen. Med de gamla uppfattningarna blandades dessutom nyare sådana som härstammade från den katolska tiden och förknippades med katolsk mysticism som »munkar, nunnor och allehanda dunkla skräckbilder». Topelius sammanfattar denna rangordning i en belysande mening: »Kort sagdt, hvarje folk ställer sig sjelf i solen, men tänker sig de nordligare hemfallne åt midnattens skuggor.»¹⁶

Också arkeologen och naturforskaren Sven Nilsson lutade sig mot folksagorna för att bevisa sin storutbredningsteori. Han ville visa att sagornas dvärgar och fornsägnernas pysslingar var samer och han drog därför upp nio paralleller mellan dem. Bland annat hävdade han att »[L]apparna äro små och fula med bred mun och korta ben. Precist sådana framställs dvergar och pyslingar i fornsagan.» Och vidare: »Lapparna äro fega; de duga ej till soldater. Fornsagans dvergar framställas ofta som ytterst fega». Han fortsatte i samma stil i ytterligare sju jämförelser.¹⁷

Det var här Anders Retzius kom in i bilden för att ge Nilssons teorier en fastare vetenskaplig grund. På Nilssons förslag samlade och undersökte han kranier från hela Europa. Retzius utgick i sitt vetenskapliga resonemang från att huvudskålen är den viktigaste delen av kraniet eftersom hjärnan ligger omsluten av den. Från detta slöt han sig till att förhållandet mellan skålens längd och bredd är kraniets mest avgörande attribut. Detta förhållande skulle dessutom enligt Retzius vara mer eller mindre konstant inom de olika raserna. Utgående från huvudformen kunde raserna som nämnts delas in i två huvudsakliga kategorier: långhuvade och korthuvade. Huvudets form kunde man slå fast med hjälp av ett skallindex, som i all sin matematiska enkelhet kom att bli ett populärt inslag i rasdiskursen för en lång tid framöver. Det faktum att Retzius teori vilade på det obevisade grundantagandet att samma skallform innebär att man tillhör samma ras verkade inte vara ett hinder för kranilogins frammarsch.¹⁸

Beträffande samerna gjorde Retzius gällande att de inte bara skiljde sig från mongoler och eskimåer, utan också från finnar. Finnarna härstammade från trakterna kring Kaukasus, medan samernas ursprung var Norden.¹⁹ Detta hade han kommit fram till när han 1842 undersökte sex kranier tillhörande finnar. Skallarna var visserligen korta men inte lika korta som samernas och slavernas. Enligt Retzius talade det finska språkets rikedom, den finska folkdiktens skönhet och det modiga och uthålliga folklynnet om mäktiga förfäder.²⁰ Nu hade den modernaste forskningen med andra ord lagt i bevis att finnar och samer inte var samma folk. Samtidigt sökte man i Finland febrilt svar på frågan var finnarna kom ifrån och vem de egentligen var släkt med.

Finnarna – mongoler eller kaukasier (eller någonting däremellan)?

I Finland var intresset för det finska folkets härstamning en viktig del av nationsbygget. Efter att frågan hade aktualiserats under 1830- och 1840-talen kom den att behandlas ur många olika perspektiv.²¹ En viktig roll i sammanhanget spelade M. A. Castréns undersökningar som baserade sig på omfattande forskningsresor till Lappland, ryska Karelen och till Sibirien. Den främsta av dem gick till Sibirien 1845–1849. Hans publicerade forskningsresultat fick stor betydelse för finnarnas uppfattning om sin plats i historien och i samtiden. Inte minst Castréns tryckta föredrag »Hvar låg det finska folkets vagga?»²² tjänade som grund för Topelius uppfattning att finnarna hade invandrat från Asien till Östersjöns stränder.

Parallellt med nationsbygget löpte diskussionen om människoraser, som till stora delar byggde på Johann Friedrich Blumenbachs forskningsresultat publicerade i *Collectionis suae craniorum diversarum gentium illustratae decades* (1790–1828). Här delar han in människan i fem raser utgående från studier av kranier. Dessa

raser var den kaukasiska, den mongoliska, den malajiska, den negroida och den amerikanska. I rashierarkin stod den kaukasiska rasen på första plats medan den mongoliska rasen betraktades som svag tvåa. Med den mongoliska rasen avsågs med andra ord en lägrestående ras, till skillnad från de europeiska kaukasierna. Den kaukasiska rasen fick sitt namn från dess förmodade ursprung i Kaukasus, och Blumenbach ansåg den omfatta alla européer (förutom lappar och finnar), och delvis västasiaterna och nordafrikanerna. Till den mongoliska rasen (eller den gula rasen) räknades polarrasen, dit även finnar och lappar enligt Blumenbach hörde.²³ I verket *Des Races ou Eléments d'Ethnographie* (1845) hänförde däremot den belgiske naturforskaren Jean Baptiste Julien d'Omalius d'Halloy det finska folket till den skytiska undergruppen av den vita rasen.²⁴

För Topelius var det viktigt att försöka få rätsida på till vilken ras finnarna hörde. Som historieprofessor satte han därför ned en anseelig mängd tid på ämnet. Topelius position i frågan skiftade med tiden på grund av att frågan var komplicerad och inne i en aktiv fas med nya resultat i jämn ström. Forskningen vilade dessutom på mycket lös vetenskaplig grund och hade en stark emotionell slagsida.

I Finland bodde förutom finnar också andra folk. Var finnarna och samerna besläktade? Att deras språk var besläktade stod relativt klart, men hur var det med rassläktskapet? Och hur skulle man förhålla sig till ett eventuellt släktskap? Frågorna tarvade snabba svar, eftersom forskarsamhället verkade ense om att samerna hörde till den lägrestående mongoliska rasen. I Topelius första stora verk om Finlands folk, geografi och historia *Finland framställt i teckningar* (1845–1852) hänvisar han till den tyske zoologen och paleontologen Andreas Wagner, som i boken *Geschichte der Urwelt* (1845) lagt fram en teori om att det finns folk som utgör mellanlänkar mellan de olika raserna. Till denna grupp hör bland annat finnarna. Detta ansåg Topelius förklara hur finnarna och samerna

som talade besläktade språk kunde vara av delvis skilda raser. Han refererar samtidigt till »sednare naturkunnige», som hade klassificerat finnarna som en kaukasisk ras.²⁵ Det här var en teori-konstruktion som satt bra i det finländska identitetsskapandet; finnarna var inte riktigt mongoler, men inte riktigt kaukasier heller. De var en »mellanlänk», på samma sätt som landet enligt Topelius var en länk mellan väst och öst. Dessutom kunde man nu på vetenskaplig grund särskilja sig från de nomadiserande grannarna i norr.

Frågan om ras var obekvämt i 1800-talets Finland, eftersom finnarna enligt den samlade naturhistoriska forskningsfronten inte verkade höra till samma ras som de högtstående germanerna. Topelius var därför inte beredd att svälja Blumenbachs teori om att det skulle ha funnits en polarras, dit samerna och finnarna hörde. Han betonade i stället att rasegenskaperna är konstanta endast när folk lever under samma klimatologiska förhållanden och på samma bildningsnivå. När de börjar röra på sig och anammar olika livsstilar förändras samtidigt rasegenskaperna.²⁶ Finnarna och samerna har ursprungligen varit samma ras, men folkvandringarna och skillnader i levnadssätt har lett till att finnarna mer börjat likna den kaukasiska rasen. Topelius förklarar:

Med dessa fakta, och då en nära släktskap i öfrigt mellan dessa folk samt Lapparne och finnarne ej kan förnekas, kommer man i den omtvistade frågan, h[vil]ken race finnarne egentl. tillhöra, till det resultat, att de, ursprungligen af mongolisk härkomst, efter sin nedsättning på fasta boningsplatser samt under den för- enade inverkan af europeiskt lefnadssätt och europeisk bildning, öfvergått till den kaukasiska racen, i hvars fysiska och intelli- genta företräden de numera icke låta disputeras sin delaktighet.²⁷

På 1870-talet talade Topelius inte längre om raserna som konstanta kategorier, utan om »naturtyper» avhängiga av klimat och levnadssätt. Han hävdade med hänvisning till nyare forskning att

finnarna var av österländsk typ, men uppblandade med nordiska och västerländska element.²⁸ På samma sätt som det är viktigt att släkter blandas är det viktigt att också folk blandas, understök Topelius i en föreläsning höstterminen 1871.²⁹ Den här insikten betydde att frågan om ras inte längre var lika relevant för Topelius. I stället började han alltmer betona det kulturhistoriska sammanhanget.

Samerna skrivs ut ur det framtida Finland

»Hans framtid är dyster, ty vintern och snöstormen släppa icke sitt tag, polens isar tina aldrig, och blott genom öfvergången till ett stationärt lefnadssätt kan Lappen rädda åt sig hoppet om en civilisation och ett mildare öde.»³⁰ Topelius uttryckte i *Finland framställt i teckningar* en kulturuppfattning som hade varit rådande åtminstone sedan det under medeltiden började uppstå stater baserade på den ekonomiska principen om fast bosatta bönder som producerar ett överskott. För stater var det därför mer ändamålsenligt att identifiera sig med sådana människor än med nomadiserande jägare-samlare. Den strukturerade agrara kulturen bygger på att en stationär befolkning och stabila institutioner garanterar att de beskattningsmål som staten ställer uppnås. Det är således lätt att förstå att statens rättsliga tänkande är bättre anpassat till de krav som ett agrart samhälle ställer på ordning och reglering.³¹

Den fast bosatta bonden var inte viktig bara för beskattningsändamål utan också för 1800-talets nationalism: samtidigt som han brukade jorden lärde han sig att älska landet. I Topelius organiska historieuppfattning manifesteras det här genom tanken om folket och landet som en odelbar helhet – folket påverkar landet och landet påverkar folket.³² Orsakerna till att i den här kontexten framställa samerna som Den Andre var i likhet med den så kallade zigenarfrågans uppkomst på 1800-talet politiska. Enligt det allmänna mönstret för konstruerandet av en nation byggdes

den finska nationalstaten med hjälp av förenklingar och motsatt-tänkande. Samtidigt började myten om ett nationellt enhetligt Finland bli en allt viktigare del av det ideologiska landskapet i samband med att fennomanin fick luft under vingarna från mitten av 1800-talet. I likhet med att man betraktade judar och romer som främmande element oförenliga med det nationella idealet började man också skriva ut samerna ur det framtida Finland.³³

I språkfrågan, som var en av de mest synliga debatterna i den finländska offentligheten under senare delen av 1800-talet, intog Topelius en medlande position. Finskan och svenskan hade båda en naturlig plats i Finland, och att med tvång försöka göra sig av med det senare språket vore att våldföra sig på det kulturhistoriska arv som Finland vilade på.³⁴ Tillhörighet till det finska folket berodde enligt Topelius inte på språk eller härkomst. Han klär sin patriotiska och relativt öppna definition av vem som räknas till det finska folket i ord i läseboken *Boken om Vårt Land* (1875):

Mången har en svensk fader och en finsk moder, eller en finsk fader och en svensk moder; några ha en rysk fader och en finsk moder, eller ha deras föräldrar eller förfäder inflyttat från främmande land. Få äro af så oblandad härkomst, att icke någon af deras slägt burit i sina ädror olika folkslags blod. Men det är sagdt, att alla, som erkänna och älska detta landet såsom deras fädernesland, – alla, som lyda detta lands lagar och arbeta för dess välfärd, – äro ett folk. De äro förenade genom deras kärlek, deras lydnad, deras gemensama välgång.³⁵

Nästan vem som helst kunde bli delaktig i det finska folket, men det krävde att man uppfyllde vissa krav – krav som inte uppfylldes av samerna, liksom inte heller av judarna och romerna.³⁶ Samtidigt bör det påpekas att samerna överlag själva aldrig har identifierat sig med majoritetsbefolkningen i de stater de har levt i.³⁷

Trots att Topelius inte räknade samerna till det finska folket hade han ändå användning för dem i sitt nationella program. Inte

minst tjänade de som kontrast till det moderna framåtsträvande finska folket. Lappland var dessutom på 1800-talet ett slags gränsland i samma bemärkelse som det nordamerikanska gränslandet västerut mot icke-koloniserade områden. Samerna hade under flera sekler skuffats norrut av den expanderande finska kulturen och deras områden var ständigt av socioekonomiskt intresse för den växande befolkningen.³⁸ I ett Finland på väg att bli ett modernt samhälle presenterades två alternativ för samerna: att antingen slå ned sina bopålar för gott och anpassa sig till den moderna statens krav, eller att tyna bort i Lapplands snöiga fjällandskap.

Topelius beskrivningar av samerna är i viss mån ambivalenta. Oftast anlägger han en ton som från dagens uppfattningshorisont ter sig högst negativ, men det förekommer även försonande områden. Hänvisande till M. A. Castrén, som till följd av sina resor i Lappland var förtrogen med områdets befolkning, underströk Topelius den primitiva människans ädlare sidor. I *Finland framställt i teckningar*³⁹ återger Topelius följande passage ur Castréns »Resa till Lappland, Norra Ryssland och Sibirien. Från November 1841 till Mars 1844»:

Men under denna bistra yta döljer sig ofta ett kärleksfullt sinne och Castrén träffade en man af detta folk, som i hela trettio åren aldrig vexlat ett ondt ord med sin hustru, aldrig tilltalat henne annorlunda, än med det vackra ordet »loddadsham» (lintuiseni, min lilla fågel).⁴⁰

För Topelius var frågan om samerna i första hand en fråga om historia och nation. Han var i sitt historiefilosofiska tänkande påverkad av Hegel, vilket inte minst syns i hans statscentrerade historieuppfattning. För Hegel var staten den historiska utvecklingens slutmål, och så här uttryckte sig Topelius: »[V]i ägde in till 1809 icke ens historiens ändpunkt och mål inom sig, som är staten.»⁴¹ Den lärdomshistoriska kärnan till samernas marginalisering på 1800-talet ligger i Topelius fråga om det finska folket har

en historia.⁴² Samerna uppfattades varken som en del av samtiden eller av det förflutna. Topelius menade att Finlands historia före 1809 var en kulturhistoria – Finlands västerländska civilisation härstammade från denna tid och det var då de olika folken hade vuxit samman till ett finskt folk. Helt utanför den här historien stod dock samerna, som till sitt innersta väsen och till sina näringar ansågs vara nomader. Som nomader var de inte en del av den finska kulturen, de stod närmast under den.⁴³

Det lades under 1800-talet ned mycket möda på att på nationell grund separera samerna från finnarna. Medan de senare för länge sedan hade gett upp en nomadiserande livsstil höll samerna fortfarande på med renskötsel, fiske och jakt, eller med andra ord »primitiva näringar». Deras arkaiska livsstil passade inte in i den topelianska bilden av det finska folket som fullföljare av en kulturell mission att agera nordostlig utpost för den västerländska civilisationen. Därför gjorde man samerna till Den Andre genom en konstruerad dikotomi mellan »svaga infödingar» och »kolonial styrka». Den Andre kunde sedan utan bekymmer beskrivas som ful, primitiv, smutsig, dystert och underlig.⁴⁴ Eller som det heter i en av Topelius föreläsningar om de antika författarnas beskrivningar av Finland:

Lapparne äro ännu i dag betydligt underlägsne Finnarne [...] Lapparnes lägre grad af intelligens uttrycker sig redan i deras yttre kroppsbildning och i hufvudskålens form, som mera närmar sig den mongoliska urtypen och lemna ett mindre utrymme för hjernans utveckling. Förståndsförmögenheterna kunna hos Lappen, utbildas till en viss grad af slughet; men deras svaghet visar sig just i oförmågan att fasthålla en tradition. [...] Utan andel i sin stams högsta kultur, som tillföll endast dess kraftigaste folkgrenar, hafva Lapparne sannolikt aldrig varit åkerbrukare, icke ens från början idkat boskapsskötsel, utan lefvat i södern af frukter, jakt och fiske, i nordens uteslutande af de sistnämnda, tilldess att de efterhand, och i början af vår tideräkning, blifvit nomader med renhjordar.⁴⁵

Också i Topelius mer populärt hållna verk från senare delen av 1800-talet återkommer samma tendens att göra samerna till Den Andre. I *Boken om Vårt Land*, som användes som läsebok i Finlands skolor långt in på 1900-talet, talar Topelius om hur de i Finland bosatta folken smultit samman till ett folk. Han påpekar emellertid att samerna förblivit åtskilda från det finska folket som en följd av deras avlägsna boningsort. Med avstamp i Castréns »Reseminnen från åren 1838–1844» beskriver han samerna och refererar till smutsen och det trumpna och tröga sinnelaget. Men samtidigt nämner Topelius artigheten, gästfriheten, gudsfruktan och det sedliga levernet (så länge spriten hålls borta). »Han anser sig lycklig och rik; han ville ej byta sina fjällar mot ett paradys på jorden», avslutar Topelius beskrivningen av samerna i *Boken om Vårt Land*.⁴⁶ Här är publiken en annan än den föreläsningarna hade och därför är tonen mer naiv och mindre kategorisk. Men innebörden är densamma: i norr bor ett vilt folk på en lägre kulturell nivå än de framåtsträvande agrara finnarna.

Så sent som 1893 tog Topelius upp sametematiken i samband med behandlingen av det finska folket i det illustrerade praktverket *Finland i 19de seklet*. Här heter det att samerna förmodligen inte är ett finsk-ugriskt folk, som Topelius hade hävdad i universitetsföreläsningarna, utan att de blott har tillägnat sig ett finsk-ugriskt språk. Denna uppfattning, som blev vanligare mot slutet av 1800-talet, medförde att hierarkin mellan finnarna och samerna blev alltmer markant.⁴⁷ Bilden av samerna från *Finland framställt i teckningar* är i grund och botten oförändrad i detta fyrtio år senare verk. Topelius hävdar att samerna räknar sitt släktskap med finnen som en ära, medan finnen inte vill vidkännas den. I detta verk, som var ett försök att sammanfatta 1800-talets utvecklingsgång i Finland, har Topelius syn på samerna förtätats till ett kategoriskt avståndstagande: »Lappen är icke en half-broder, han är knapt en kusin till finnen. Han är kortvuxen, spenslig, vig, mörkhårig, brunögd, än likgiltigt passiv, än hetsig, liflig och ny-

fiken som ett barn, vekhjärtad, naiv, lätt bedragen och lätt skrämnd, ett naturbarn, som både i yttre och inre saknar den finska typens grunddrag och djup.»⁴⁸

Den magi och exotism som ofta förknippades med Lappland medförde att samerna och deras land var tacksamt stoff för sagor. Inte minst är Topelius saga »Sampo Lappelill» (1860) bekant för sin samiska huvudperson. Många av de karakteristika som omtalats tidigare är också närvarande i sagan, men de är invävda i själva berättelsen. Lappland är »ett förunderligt land» och samerna små med svart hår, bruna ögon, trubbig näsa och bred mun.⁴⁹ Att Topelius framhäver att dessa fysiska attribut av samerna sågs som skönhetsmärken pekar på tidsperiodens syn på rasegenskaper och estetiska värden. Här, liksom i *Finland i 19de seklet*, nämner Topelius samernas kärlek till den lappländska jorden, vilket med hänsyn till hans patriotism måste ses som ett positivt omdöme. I Topelius sagor utgörs sensmoralen ofta av det kristna budskapet och av fosterlandskärlek, vilket också är fallet i sagorna med samiska karaktärer.⁵⁰ I sagorna lämnar Topelius trots allt mera rum för fantasin – idén med att använda samer som huvudpersoner är inte att framhäva deras utanförskap, utan snarare att via dem lyfta fram teman som gott och ont, tolerans, kärlek och kännedom om Finland.

»[H]vad har Finland gjort för dessa sina landsmän?»

Trots att 1800-talets diskurs om folk och ras var ägnad att skapa avstånd mellan vi och dem, var alla inte beredda att avfärda samerna som ett lägstående folk. De som hade rört sig i Lappland var oftare beägna att ta samerna i försvar. Den svenske missionären och prästen Petrus Læstadius (1802–1841) är kanske det bästa exemplet.⁵¹ Det var i de här personernas texter som Den Andre fick en röst. Sett från samernas synvinkel var det beslutsfattarna i söder som det var fel på, inte tvärtom.

De skribenter som i böcker och i tidningspressen lyfte fram samerna i ett alternativt ljus klandrade ofta de åtgärder som hade vidtagits för att sprida »upplysning» bland samerna. Ett återkommande tema är språket; när man skred till verket för att sprida kristendomen bland samerna gjorde man det inte på deras eget språk utan på finska. »[H]vad har Finland gjort för dessa sina landsmän?» frågar sig en skribent i tidningen *Österbotten* 1869.⁵² Ett annat tema är den förödande inverkan den sydliga invandringen och den västerländska civilisationen haft på samerna. I *Helsingfors Dagblad* kan man i en inlänad artikel från den svenska kollegan *Westerbotten* 1871 läsa om hur samerna »i början af detta århundrade [var] en ypperlig nation, med poesi i lif och språk, gamla minnen och allmän välmåga». Efter 1816 har däremot samerna i snabbt takt gått mot sin undergång på grund av »[L]andthandel och hvarjehanda för nomader mindre passande anordningar».⁵³ Dessutom framförs det i en annan artikel att minnet av »förföljelse och betryck» fortfarande lever kvar hos samerna.⁵⁴

Västerländsk kultur, ignorans och tvivelaktiga vanor hade alla enligt de kritiska rösterna haft dåligt inflytande i Lappland. Nybyggarna kritiserades för att utgöra ett dåligt exempel – mycket skrevs till exempel om spritmissbruk bland samerna som en följd av sydlig inflyttning. Dessutom framställdes de finska nybyggarna som de minst läskunniga i norr, medan de däremot i husligt liv stod vida ovan samerna.⁵⁵ I *Morgonbladet* kunde man den 15 mars 1873 läsa en lång, från svenska *Aftonbladet* inlänad, artikel om samernas (och finnarnas) utsatta ställning i Sverige. I den framhålls att dessa grupper borde beredas undervisning på sina egna språk. Skribenten hävdar att »oförnuftig lagstiftning» skadat samerna, som liksom finnarna i Sverige behandlas som »samhällets styfbarn». För att underbygga resonemanget hänvisas till Norges, så som man såg det, lofvärda behandling av landets minoriteter. »Dess samlade folkmängd af lappar, finnar och blandad race är några tusental större, än Sveriges, men ej så mycket drygare, att

skillnaden skulle hos oss rättfärdiga uraktlåtenheten att vidtaga åtgärder, motsvarande dem, hvilka man nu i brödralandet gläder sig åt, såsom förestafvade ej mindre af stolthet än af billighet och rättvisa.»⁵⁶ Det var i grund och botten en fråga om rättvis behandling av landets samtliga invånare. Åsikten ligger ganska långt ifrån Topelius uppfattning om samerna och deras position som en del av Finlands forntid, samtid och framtid.

Som avslutning kan konstateras att man redan under Topelius tid var medveten om att själva benämningen lapp inte sågs med blida ögon av samerna.⁵⁷ Användandet av benämningen lapp i stället för same kan alltså redan i sig ses som ett tecken på tidsperiodens allmänt nedvärderande inställning till samerna.

Sammanfattning

»Hvarje folk kallar i sina gamla sagor sig sjelfva för menniskor; men de omgifvande folken framstå i deras traditioner antingen som dvergar eller jättar.»⁵⁸ Så här säger Topelius i universitetsföreläsningarna om fornfolkens inställning till sina grannar. På 1800-talet var det inte längre fråga om att kalla andra för dvärgar och jättar, men något av samma inställning levde ändå kvar. Nu var skillnaden dock den att majoritetsbefolkningen på förment vetenskapliga grunder diskriminerade folk som inte levde enligt en västerländsk modell med fast bosatta jordbrukande bönder. Dvärgarna och jättarna hade med hjälp av arkeologiska undersökningar och skallindex omvandlats till underlägsna arkaiska nomader på branten till undergång.

I 1800-talets nationsdiskurs var begreppet folk ett av de mest centrala. Hegel ansåg att folket kan likställas med en andlig individ, det vill säga att folket har ett självmedvetande om sin sanning och sitt väsen. Det andra begreppet som nationsbyggarna stödde sig på var staten – endast i staten har människan en förnuftig existens hade Hegel fastslagit.⁵⁹ I Finland bollade man också med

dessa begrepp, och för Topelius blev framför allt folket grundstenen för en historisk-geografisk Finlandsbild. I det finska folket manifesterades Finlands historia och eftersom landet inte hade en politisk historia var det i stället nödvändigt att spåra utvecklingen till nationalmedvetande hos folket.

I det topelianska Finland bodde ett fosterlandsälskande folk som talade både finska och svenska. Därtill fanns det några andra »gästande» folk, till vilka Topelius räknade ryssar, tyskar och romer.⁶⁰ Så fanns samerna, som av 1800-talets historiker och opinionsbildare på ett medvetet sätt gjordes till Den Andre i sitt land. Deras livsföring passade inte in i den moderna staten med dess krav på en befolkning som var lätt att beskatta. I Finland blev samernas position inte bättre av att den florerande rasvetenskapen placerade finnarna och samerna i samma rasgrupp. Detta låg nationsbyggarna som ville hänföra Finland till den västliga kultursfären i fatet.

Orsakerna till samernas diskriminering var många. Rötterna till ett diskriminerande tankemönster låg långt bak i tiden, och det fanns således ett ideologiskt arv färdigt för vidareutveckling. På 1800-talet fick man draghjälp av den pseudovetenskapliga rasismen och det ansågs lagt i bevis att det fanns olika människoraser med olika egenskaper. En rashierarki var vetenskapligt berättigad. I Finland var Topelius central i populariserandet av rasteorierna – för honom var det viktigt att kunna visa att finnarna inte var ett mongoliskt folk, utan snarare en mellanform mellan den mongoliska och kaukasiska rasen. För historikern och författaren Topelius, som var en av de främsta skaparna av bilden av det finska folket, var rasvetenskapen en outhärlig källa för kunskap om det finska folket.

Topelius uppfattning av samerna fick en fortsättning i kollegerna G. Z. Yrjö-Koskinens och Väinö Voionmaas produktion. Med tiden blev den negativa bilden alltmer kategorisk, vilket också hade politiska orsaker i det unga självständiga Finland. Topelius

hade med sina omtyckta verk och genom sin akademiska verksamhet som historieprofessor bidragit till att befästa bilden av samerna som Den Andre i Finland. Samtidigt förnekade han inte att det fanns en framtid också för samerna, men den förutsatte att de började leva som majoritetsbefolkningen. På så sätt skulle de paradoxalt nog leva vidare, men samtidigt försvinna som kultur.

Noter

- 1 Salvesen 1995, s. 121.
- 2 Korpjaakko-Labba 2000, s. 206.
- 3 I det självständiga Finland fanns det också politiska orsaker till att underblåsa den negativa synen på samerna, eftersom den unga nationen ansågs behöva expansionsutrymme och tillgång till Ishavet. För mer om detta, se Korpjaakko-Labba 2000, s. 205 f.
- 4 Se t.ex. Topelius föreläsning i Finlands historia, 5/12 1871, Zacharias Topelius arkiv (Coll. 244.130), NB och Topelius 2017b, kap. »70. Om Finlands folk».
- 5 Isaksson 2001, s. 197 f.
- 6 Mountz 2008, s. 76 f.
- 7 Whelan 2009, s. 11.
- 8 Hagerman 2006, s. 170 f.; Lundmark 2002, s. 19.
- 9 Lundmark, s. 19 f.; Hagerman, s. 171.
- 10 Topelius 2017a, föreläsning 15/2 1862, s. 16.
- 11 Torstendahl 1964, s. 48.
- 12 Tarkiainen 2009.
- 13 I samtidsliteraturen talas det oftast om lappar, trots att samerna själva benämnde sig samer.
- 14 Hiisi är ett av de mångtydiga namnen i *Kalevala* och kan bl.a. syfta på en ond varelse eller på en plats. I kristna sammanhang har Hiisi fått betydelsen djävul.
- 15 Topelius 2017a, föreläsning 25/10 1862, s. 41.
- 16 Topelius 2017a, föreläsning 25/10 1862, s. 41.
- 17 Lundmark 2002, s. 20; Nilsson 1866, s. 142.
- 18 Lundmark 2002, s. 20 f. I en handbok utgiven av Svenska Turistföreningen 1947 omtalas fortfarande samerna som kortskallar.
- 19 Lundmark 2002, s. 23.
- 20 Tiitta 1994, s. 239.
- 21 Tiitta 1994, s. 239
- 22 Castrén 1849.
- 23 Kemiläinen 1994, s. 60 ff., 109.
- 24 d'Omalius d'Halloy 1845, s. 44.
- 25 Topelius 2011, s. 15.
- 26 Topelius 2017a, föreläsning 11/10 1862, s. 8.
- 27 Topelius 2017a, föreläsning 11/10 1862, s. 8.
- 28 Topelius föreläsning i Finlands historia, 5/12 1871, Zacharias Topelius arkiv (Coll. 244.130), NB.
- 29 Topelius föreläsning i Finlands historia, 23/11 1871, Zacharias Topelius arkiv (Coll. 244.130), NB.
- 30 Topelius 2011, s. 25.
- 31 Salvesen 1995, s. 113.
- 32 Se t.ex. Topelius 2017a, föreläsning [11/10] 1854, s. 19.
- 33 Pulma (red.) 2015, s. 82.

- 34 Om detta, se t.ex. Topelius 2011, s. 60 f.
- 35 Topelius 2017b, s. 253.
- 36 För Topelius och judarna, se Forsgård 1998, passim.
- 37 Salvesen 1995, s. 106.
- 38 Salvesen 1995, s. 126.
- 39 Topelius anför denna berättelse också i *Boken om Vårt Land* (1875), vilket är ett uttryck för hans metod att återanvända för honom viktiga teman.
- 40 Topelius 2011, s. 24.
- 41 Topelius 2017a, föreläsning 26/11 1862, s. 141. Topelius ställde den retoriska frågan om det finska folket har en historia i föredraget »Äger Finska Folket en Historie?» 1843 (publicerat i *Joukahainen* 1845).
- 42 Isaksson 2001, s. 203.
- 43 Isaksson 2001, s. 204.
- 44 Kemiläinen 1994, s. 138.
- 45 Topelius 2017a, föreläsning 12/4 1862, s. 60 f.
- 46 Topelius 2017b, s. 241.
- 47 Isaksson 2001, s. 199.
- 48 Topelius 2019, kap. »Folket» (underrubr. »Stamfolk» och »Det finska folket»).
- 49 Topelius 1866, s. 27, 29 (»Sampo Lappelill»).
- 50 Andra sagor med samiska karaktärer är bl.a. »Prinsessan Lindagull», »Stjernöga» och »Elis skrin». Dessutom förekommer Lappland som plats i flera av Topelius sagor.
- 51 Petrus Læstadius framhävde att samernas lägre kulturgrad berodde på att de blivit bortträngda till en ogästvänlig miljö, som tvingat dem till en fortgående kamp om överlevnad. De var alltså på inget sätt mindre benägna till kultur än sina finska stambröder. Læstadius 1833, s. 477 ff.
- 52 *Österbotten* 1/5 1869.
- 53 *Helsingfors Dagblad* 26/8 1871.
- 54 *Finlands Allmänna Tidning* 27/2 och 1/3 1858.
- 55 *Åbo Tidningar* 23/6 1841.
- 56 *Morgonbladet* 15/3 1873.
- 57 Se t.ex. *Åbo Tidningar* 9/1 1841, Topelius 2011, s. 25 och Læstadius 1833, s. 476 f.
- 58 Topelius 2017a, föreläsning 23/4 1863, s. 69
- 59 Hegel 1987, s. 109, 112.
- 60 Topelius 2011, s. 61.

Källor och litteratur

OTRYCKTA KÄLLOR

Nationalbiblioteket (NB), Helsingfors

Zacharias Topelius arkiv (Topeliussamlingen), Coll. 244

244.130 Inledning till Finlands historia 1871–1873 (föreläsningar)

TRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR

Castrén, M. A. 1849, »Hvar läg det finska folkets vaggga?», *Litterära soiréer i*

Helsingfors under hösten 1849, andra soiréen, Helsingfors, s. 126–142.

Finlands Allmänna Tidning 27/2 och 1/3 1858

Forsgård, Nils Erik 1998, *I det femte inseglets tecken. En studie i den äldre Zacharias Topelius livs- och historiefilosofi*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 616, Helsingfors

Hagerman, Maja 2006, *Det rena landet. Om konsten att uppfinna sina föräldrar*, Stockholm: Prisma

Hegel, G. W. F. 1987, *Förnuftet i historien*, Göteborg: Daidalos

Helsingfors Dagblad 26/8 1871

Isaksson, Pekka 2001, *Kumma kuvajainen. Rasismi rotututkimuksessa, rotuteorioiden saamelaiset ja suomalainen fyysinen antropologia*, Inari: Kustannus Puntsi

Kemiläinen, Aira 1993, *Suomalaiset, outo Pohjolan kansa. Rotuteoriat ja kansallinen identiteetti*, Historiallisia Tutkimuksia 177, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura

Korpjääkko-Labba, Kaisa 2000, *Saamelaiusten oikeusasemasta Suomessa. Kehityksen pääpiirteet Ruotsin vallan lopulta itsenäisyyden ajan alkuun*, Dieđut 1/1999, Kautokeino: Sámi instituuthta

Læstadius, Petrus 1833, *Fortsättning af Journalen öfver missions-resor i Lapplands län innefattande åren 1828–1832*, Stockholm: Henr. Gust. Nordstöm

Lundmark, Lennart 2002, »Lappen är ombytlig, ostadig och obekväma.» *Svenska statens samepolitik i rasismens tidevarv*, Norrbottensakademiens skriftserie 3, Bjurholm: Norrlands universitetsförlag

Mechelin, Leo & Zacharias Topelius (red.) 1893, *Finland i 19de seklet. Framstäldt i ord och bild af finska skriftställare och konstnärer*, Helsingfors: Edlund

Morgonbladet 15/3 1873

Mountz, Alison 2009, »The Other», Carolyn Gallaher et al., *Key Concepts in Political Geography*, London: Sage Publications, s. 328–338.

Nilsson, Sven 1866, *Skandinaviska Nordens ur-invånare*, 2:a uppl., Stockholm: Norstedt

d’Omalius d’Hollo, Jean Baptiste Julien 1845, *Encyclopédie populaire. Des races humaines ou éléments d’ethnographie*, Bruxelles

Pulma, Panu (red.) 2015, *De finska romernas historia från svenska tiden till 2000-talet*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 800, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland/Stockholm: Atlantis

Rieder, John 2008, *Colonialism and the Emergence of Science Fiction*, The Wesleyan early classics of science fiction series, Middletown, Conn.: Wesleyan University Press

- Salvesen, Helge 1995, »Sami Æednan: Four states – One nation? Nordic minority policy and the history of the Sami», Sven Tägil (ed.), *Ethnicity and Nation Building in the Nordic World*, London: Hurst, s. 106–144
- Tarkiainen, Kari 2009, »Arwidsson, Adolf Ivar», *Biografiskt lexikon för Finland*. 2. *Ryska tiden*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 710:2, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland/Stockholm: Atlantis, <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-4646-1416928957252>
- Tiitta, Allan 1994, *Harmaakiven maa. Zacharias Topelius ja Suomen maantiede*, Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 147, Helsinki: Suomen Tiedeseura
- Topelius, Zacharias 1866, *Läsning för barn. Andra boken*, Stockholm: Albert Bonniers Förlag
- Topelius, Zacharias 2011, *Finland framställt i teckningar*, utg. Jens Grandell och Rainer Knapas, Zacharias Topelius Skrifter XII, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 747, Helsingfors
- Topelius, Zacharias 2017a, *Föreläsningar i geografi och historia*, utg. Jens Grandell, Zacharias Topelius Skrifter XV, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-6283-1508152256>
- Topelius, Zacharias 2017b, *Naturens Bok och Boken om Vårt Land*, utg. Magnus Nylund under medverkan av Håkan Andersson, Pia Forssell och Henrik Knif, Zacharias Topelius Skrifter XVII, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 816, Helsingfors
- Topelius, Zacharias 2019, *Finland i 19de seklet*, utg. Katarina Pihlflyckt, Zacharias Topelius Skrifter XIV, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-9000-1550473610>
- Torstendahl, Rolf 1964, *Källkritik och vetenskapssyn i svensk historisk forskning, 1820–1920*, Stockholm: Norstedt
- Whelan, Frederick G. 2009, *Enlightenment Political Thought and Non-Western Societies. Sultans and Savages*, Routledge Studies in Social and Political Thought 65, New York: Routledge
- Åbo Tidningar* 9/1 och 23/6 1841
- Österbotten* 1/5 1869

HENRIK MEINANDER

Historikern som futurolog – Topelius och järnvägen

Det var ingen lätt uppgift Topelius stod inför hösten 1854 då han som nyutnämnd professor skulle hålla sin första föreläsningsserie. Den 36-årige journalisten och författaren hade innan Krimkriget utbröt i slutet av mars samma år publicerat kejsarlojala dikter och tidningsartiklar, som Finlands ministerstatssekreterare i S:t Petersburg Alexander Armfelt blivit uppmärksam på. Följden var att Armfelt, på uppmaning av professor Fredrik Cygnæus, i ilfart drev igenom att Topelius utan konkurrens utsågs till extra ordinarie professor i Finlands historia vid Alexanders-universitetet i Helsingfors för att stödja kejsarlojaliteten i det av kriget hotade storfurstendömet. Talande nog fastställdes utnämningen av Nikolaj I den 15 mars 1854 – dagen efter att kejsaren anlät till Helsingfors för att inspektera trupperna i landet.¹

Förfarandet väckte självfallet stark irritation i stadens akademiska kretsar och gav upphov till hånfulla utfall även i rikssvensk press. Och efter att Topelius i slutet av maj 1854 publicerat dikten »Den första blodsdroppen», där han i patetiska ordalag fördömer ett brittiskt strandhugg nära Ekenäs, stämplades han länge som en lismande opportunist, inte minst bland västsinnade liberaler som i samband med Krimkriget börjat nära ett hopp om att kunna stärka

storfurstendömet autonomi, civilsamhälle och västliga kontakter. Allt detta hade Topelius som barlast när han den 11 oktober 1854 gick upp i katedern för att inleda sin första föreläsningsserie, även om han som rubrik för den valt något ytligt sett så opolitiskt som »Finlands geografi».

Studenterna bojkottade i början Topelius föreläsningar och gav spridning åt den i huvudstadens svenskspråkiga kulturkretsar alltför jämt skämtsamt odlade, onekligen smått nedlåtande beteckningen på honom – »Tuppen». ² Att geografin är ett opolitiskt ämne stämmer självfallet inte, och som många forskare har påvisat var den rumsliga dimensionen av samhällsutvecklingen något som Topelius redan länge hade intresserat sig för. Allteftersom uppståndelsen kring utnämningen av honom lade sig blev det tydligt att det geografiska läget skulle förbli Topelius främsta argument för särdragen och vändpunkterna i Finlands politiska och kulturella historia.

En annan följd av denna betoning av rumsligheten var Topelius levande intresse för teknologiska framsteg och vad de kunde föra med sig, det vill säga även för framtiden. Redan i installationsföreläsningen i maj 1854 hade han betonat kommunikationernas betydelse för Finlands framtida välgång. Och när han fyra decennier senare reflekterar över den accelererande livsrytmen under senare delen av 1800-talet i den oavslutade historiska novellen »Örnen och lejonet» framhåller han inte för intet järnvägarnas och tidningspressens integrerande och likriktande effekter på samhället. ³ Journalistiken var som bekant Topelius stora passion. Men hur gestaltar han järnvägens potentialer för Finland och vad förtäljer det om hans framtidsvisioner?

Världsekonomin på räls

Mycket talar för att tonåringen Zacharias Topelius hade läst om etableringen av de första järnvägarna på olika håll i Europa redan före 1837, då tidningarna uppmärksammade invigningen av

en kort bana för den ryske kejsaren och hans hov mellan palatset i Tsarskoje Selo och den närliggande staden Pavlovsk. I juli 1842 publicerade hans äldre journalistkollega Fredrik Cygnæus i deras då gemensamt redigerade *Helsingfors Tidningar* ett framtidskäseri om en vådlig tur på räls över hustaken i ett framtida Helsingfors.⁴ Några år senare nämner Topelius i *Finland framställt i teckningar* (1845–1852) i förbigående två korta banor som hade konstruerats för att underlätta transporten av trävaror över en ås i Orivesi och kopparfyndigheter ur gruvor i Kisko. Att detta var framtidens melodi framgår av hans förutseende sammanfattning av den nybyggda huvudstadens lysande framtid som handelsstad: »Exporten skall sannolikt tredubblas i samma stund Helsingfors får en jernväg åt norden.»⁵

1840-talets stora nationella satsning på kommunikationer blev dock konstruktionen av Saima kanal. Invigningen av kanalen skedde den 9 september 1856, samma dag som Alexander II kröntes till Ryssland kejsare och bland annat storfurste av Finland. Som så ofta är fallet med teknologiska framsteg hade den största entusiasmen för kanaltransporter då redan avtagit. Beslutet om att bygga Suezkanalen fattades något senare (1859), men där handlade det inte om att förena uppland med utskeppningshamn, utan om en för hela världshandeln omvälvande förkortning av transportsträckorna mellan de europeiska stormakterna och deras kolonier. Dessutom bottnade idén om att bygga Suezkanalen i att brittena av samma skäl redan hade låtit bygga en järnvägsförbindelse mellan Alexandria och Suez via Kairo, men banans kapacitet räckte inte till för den ständigt växande varustrafiken.⁶

Ett tidigt exempel på Topelius intresse för de konsekvenser som järnvägsnätets expansion skulle få för den globala ekonomin och geopolitiken är den koncisa och tankeväckande artikeln »Jernvägarnes Betydelse för Verldshandeln» i *Helsingfors Tidningar* i januari 1846.⁷ Han konstaterar inledningsvis att sannolikt »dröjer det länge nog, innan man kommer på den tanken att anlägga Jern-

vägar i Finland». Volymen av och värdet på den finska handeln var alltför ringa för att det i en nära framtid skulle löna sig att frångå sjötransporterna och investera i järnvägar. Samtidigt påminner Topelius om att handeln precis som i andra länder till sin natur är »en världshandel», eftersom ett ökat välstånd förutsätter exportvinster och vissa råvaror som alltid måste importeras, såsom »salt, kolonialvaror och bomull».

Det finns således goda skäl att följa med hur järnvägarna börjat omstöpa världshandeln, påpekar Topelius och refererar en artikel i *Augsburger Allgemeine Zeitung*, där de statistiska upplysningarna på ett övertygande sätt visade hur mycket järnvägarna skulle förkorta resesträckorna och -tiderna inom Europa och mellan kontinenterna. En för storfurstendömet invånare särskilt intressant beräkning var hur resetiderna mellan S:t Petersburg och de europeiska storstäderna skulle förkortas. En ångbåtsresa mellan Nevastaden och London räckte under dåvarande förhållande nästan åtta dygn (180–192 timmar), medan en järnvägsresa över kontinenten till Calais, transport över kanalen och en sista järnvägsstapp till London, beräknades ta endast dryga två dygn (51 timmar) i anspråk.

Detta öppnar enligt Topelius – sannolikt även enligt hans tyska källa – hisnande framtidsperspektiv »så tillvida intet krigstillstånd uppkommer». Gamla handelscentra och -rutter ska komma att ersättas av nya och förorsaka drastiska kapitalkoncentrationer, samtidigt som biljettpriserna rasar och varuvolymer samt mängden passagerare ökar. Vad allt skulle inte detta kräva av de nationella tull- och gränsmyndigheterna, frågar den nyfikne Topelius och uppmanar sina läsare att hålla ögonen uppe: »Man beredde sig på nya och viktiga tilldragelser!»

Topelius fingerspetskänsla var här mer träffande än han kunde ana. En av vinnarna i denna teknologiska uppkoppling till de globala marknaderna var *de facto* Finland. Även om Topelius nästan alltid föredrog att se ljust på Finlands framtid var detta ändå inte något som han vågade förutse i mitten av seklet. I början av

1850-talet utarbetade myndigheterna på uppmaning av generalguvernör Menschikoff en plan för en hästdriven järnvägslinje mellan Helsingfors och Tavastehus. Det kejserliga påbudet om att bygga banan kom dock först våren 1857,⁸ vilket gjorde att Topelius fram till dess tämligen försiktigt gav sitt stöd åt järnvägsbygget.

I april 1856 utkom Topelius läsebok *Naturens Bok* och i den ingår en kort beskrivning av hur ångloket fick kraft att dra sina vagnar.⁹ Vid samma tid slöts freden efter Krimkriget och strax därefter började Topelius planera sin första resa till kontinenten för att få nya intryck och uppslag för skriftstället och föreläsningarna. Sådana fick han också rikligt av under den drygt en månad långa turen, och från hösten lästes hans reseberättelser i *Helsingfors Tidningar* under rubriken »Söderom Östersjön».

De politiska och kulturella intrycken dominerade i tidningsrapporterna. Av de frekventa breven hem till hustrun Emilie framgår ändå att de första tågetapperna genom Tyskland var en särskilt hisnande upplevelse för Topelius, som efter nästan tjugo års teoretiskt begründande nu äntligen själv fick uppleva den svindlande farten i sin kropp. »Huj, det bar av så att hus och träd sprungo förbi», skrev han förtjust om sin första tågresan från Lübeck till Hamburg. Och när resesällskapet efter en kort mellanetapp med ångbåt steg på nästa tåg, som förde dem från Harburg söderut mot Düsseldorf, upplevde han en verklig kick när de ilade »med blixstens hastighet genom Tyskland».¹⁰

Det var inte enbart farten och den obefintliga skakningen som gjorde ett starkt intryck på den finske resenären. Lika sensationella var de spektakulära vyer som öppnade sig medan de susade fram genom landskapen, och den nästan skrämmande känsla som ett plötsligt mötande tåg gav upphov till – »ratsch, man hör bara ett starkt dån och ser en svart sträcka rusa förbi så nära att man kunde räcka den med handen, och i ett nu är denna rad av 30 eller 40 vagnar försvunnen». Men snart var nyhetens behag över och när Topelius under hösten publicerade intrycken från resan var det

redan med den världsvane kosmopolitens avmätta blick som han beskådade världen. Som Paul Nyberg förmodar är skildringen av den första järnvägsresan från Helsingfors till Tavastehus i början av novellen »Tant Mirabeau» troligen inspirerad av Topelius första tågresor i Tyskland.¹¹

Under sommaren och hösten 1856 debatterades det i inhemsk press om huruvida man borde satsa på järnvägar i stället för kanaler. I november tog Topelius in ett längre inlägg i *Helsingfors Tidningar* där författaren ingående argumenterar för varför järnvägen skulle tjäna landets ekonomiska intressen mycket bättre än nya kanalsatsningar, som dagstidningen *Wiborg* fortsättningsvis energiskt förordade. I en not till inlägget betonade tidningens redaktion att den redan sällat sig till järnvägsentusiasterna men inte ville »låta en viktig fråga falla, innan derom en klar opinion bildat sig i landet».¹²

Säkerhetspolitiska synpunkter

Som såväl Topelius som hans läsare förstod var det i realiteten de ryska makthavarna med kejsaren i spetsen som avgjorde saken. Och eftersom det strax därförinnan förlorade Krimkriget ännu var i färskt minne var det uppenbart att de militära motiven var det pådrivande skälet till det första järnvägsbygget i Finland. Det gällde att skapa en snabb förbindelse mellan de trupper som var stationerade i Helsingfors och Sveaborg och de som hölls i garnisonsstaden Tavastehus, vars geografiska läge och sjöförbindelser sedan medeltiden hade varit strategiskt viktiga i försvaret av både västkusten och inlandet.¹³

När Topelius i den tidigare nämnda artikeln »Jernvägarnes Betydelse för Verldshandeln» (1846) i förbigående spekulerar om var i Finland en framtida bana skulle dras antar han att den första sträckan skulle byggas längs kusten mellan S:t Petersburg och Åbo.¹⁴ Felet i denna förutsägelse var att Topelius av någon an-

ledning inte beaktade järnvägarnas militära funktion och därför inte noterade att trafiken på en kustbana vore alldeles för lätt att avskära av en landstigande fiende. Måhända gjorde han det av pur försiktighet, eller kanske han helt enkelt då inte ännu förmådde föreställa sig alla de destruktiva potentialer som kunde släppas loss när allting bokstavligen gick på räls.

Våren 1857 närde Topelius hur som helst inga illusioner om de för- och nackdelar järnvägarna erbjöd för krigföringen då han sin vana trogen föreläste om Finlands geografi. Tio dagar efter att den kejsrerliga förordningen om bygget av banan Helsingfors–Tavastehus hade kungjorts, det vill säga den 14 mars, kom han in på de historiska och ekonomiska konsekvenser som landets geografi i praktiken dikterade. Finland var ett land som tack vare sina höjder och sjöar var lätt att försvara men svårt att angripa. De gånger landet hade erövrats berodde det varken på ett svagt försvar eller anfallets styrka utan snarast på »befällets oklokhet, feghet eller förräderi på försvararnas sida». Topelius anspelar här på de tre föregående ryska ockupationerna av Finland och lyfter fram de utmaningar som årstiderna innebar för krigföringen. Sommartid var kusten mest utsatt, vintertid var landgränsen den svaga punkten eftersom fienden då inte hejdades av insjölandskapets otaliga pass och vattendrag utan kunde tåga rakt över isen.¹⁵

En sentida föreläsare hade självfallet som exempel på detta lagt ut texten om Sveaborgs snöpliga kapitulation 1808, denna olycksalliga konsekvens av befällets svek och tjocka isar. Inget tyder emellertid på att Topelius var beredd att ta ut sådana svängar, annat än antydningssvis som citatet ovan visar. Vem visste vad som rapporterades om hans föreläsningar till generalguvernören F.W.R. Berg, som hade tillträtt hösten 1856 och redan hunnit ge Topelius en reprimand för att i *Helsingfors Tidningar* ha varit alltför tillmötesgående gentemot landets liberala opinionsbildare och deras västsinnade avoghet mot Ryssland.¹⁶ Tre år senare utkom J.L. Runeberg med den andra delen av *Fänriks Ståls sägner* (1860) som

var klart mer svensksinnad än den första. Men även han visste var gränsen gick: dikten »Sveaborg», med den bistra domen över den kapitulerande kommandanten Cronstedt, hade han haft i skrivbordslådan sedan 1846, och lät den stanna där. Däremot lät han dikten cirkulera som handskrift bland vänner och bekanta.¹⁷

Topelius utläggning om isarna ledde in honom på en analys också av järnvägarnas militära funktion, eftersom de i motsats till kanalerna fungerade lika bra under alla årstider och dessutom var vida snabbare fortskaffningsmedel. Just därför låg det militära motivet alltid högst på listan då statsmakterna satsade allt större resurser på järnvägar, poängterar Topelius försynt och utan att yppa något om skälet till det just då aktuella beslutet att bygga en bana mellan Helsingfors och Tavastehus. Det är därför anmärkningsvärt att han i detta sammanhang – åtminstone enligt föreläsningsmanuskriptet – klagjorde de risker som järnvägsförbindelser i en väpnad konflikt var utsatta för. Den mest uppenbara faran var att det gick förhållandevis lätt att sabotera transportererna genom att riva upp rälsen, vilket hade skett på olika håll i Europa under revolutionsåren 1848–1849. Om befolkningen vände sig emot makthavarna låg det nära till hands att den skulle försöka stoppa järnvägs- och telegrafförbindelserna, eftersom det i praktiken var omöjligt att skydda så långa sträckor.¹⁸

Hur ska man tolka denna intressanta och, som det senare skulle visa sig, mycket realistiska vy över det framtida krigsfältet? När Finland vårvintern 1918 rycktes med i första världskriget blev nämligen kontrollen över tågtransporterna och sabotagen mot landets järnvägar en nyckelfråga i hela konflikten. Vårvintern 1857 skyndade Topelius sig – återigen enligt föreläsningsmanuskripten – att påpeka att någon sådan sabotageverksamhet aldrig skulle komma »ifråga för vårt land». Men sättet på vilket han snabbt gled in på mer ofarliga spörsmål som befolkningens inställning till skärgården och insjöarna ger intrycket av att hans budskap snarast var det motsatta och att han hoppades att det gått hem. Det vill

säga att studenterna som landets framtida elit insåg att järnvägen inte automatiskt band Finland starkare till Ryssland, utan effektivt kunde utnyttjas även för att lamslå de ryska trupptransporterna.¹⁹

Att Topelius funderade på konsekvenserna av de allt tätare finsk-ryska förbindelserna framgår också av hans månatliga anteckningar i *Finlands krönika* från denna tid. När järnvägen mellan Helsingfors och S:t Petersburg invigdes i september 1870 hörde han ingalunda till dem som jublade utan konstaterade syrligt att dess första gåva till Finland var två kolerafall: »Värre vore, om på denna väg Ryssland skulle importeras till Finland. Årligen läsa vi [i] tidningarna, att betydande egendomar i landet, förlore dels genom slarf, dels genom dåliga konjunkurer, inköpas af Ryssar.»²⁰ Men redan ett år senare hade han accepterat järnvägen med hull och hår, och beskrev den på sin föreläsning som den största geografiska omvälvningen i Finlands historia sedan landets bosättning.²¹

Karakteriseringen kan förefalla väl dramatisk, men ser man på södra Finlands och i synnerhet Helsingfors ekonomiska och kulturella utveckling mellan 1870 och 1914 var den helt korrekt. Helsingfors invånarantal fyrfaldigades under dessa decennier och utkonkurrerade Tammerfors som landets ledande industristad. Dessutom drog Finlands och Estlands ekonomier till den grad nytta av S:t Petersburgsregionens marknader att tätorterna runt Finska viken vid första världskrigets utbrott hade utvecklats till ett av imperiets mest dynamiska industribälten.²²

Järnvägarna snart passé!

Som Topelius konstaterar i sin föreläsning innebar Petersburg-banan en remarkabel förbättring av Finlands järnvägsförbindelser till kontinenten. Järnvägen och epokens andra teknologiska framsteg stimulerade därmed Finlands västliga kontakter, vilket Topelius ofta var mån om att framhäva i sina historiska och

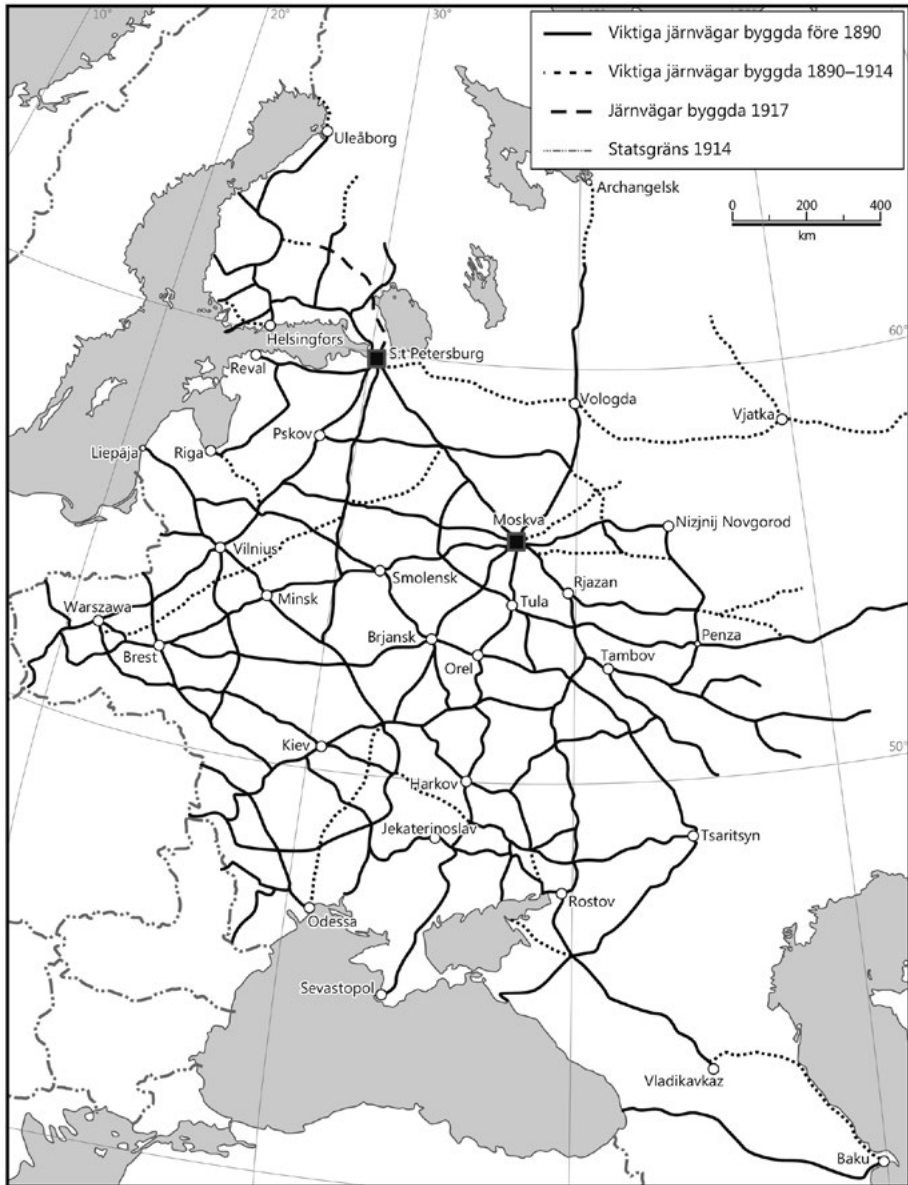
framtidsorienterade betraktelser. Ett fascinerande exempel på de sistnämnda är novellen »Simeon Levis resa till Finland», tryckt som följetong i *Helsingfors Tidningar* 1860. I denna ömsom ironiskt, ömsom kritiskt hållna berättelse föreställde sig Topelius vad en judisk affärsman skulle rapportera om till sin rabbi vid en resa genom Finland fyrtio år senare, det vill säga år 1900.²³

Nils Erik Forsgård betecknar i sin avhandling om den åldrande Topelius världsåskådning novellen som en »antisemitisk» traktat.²⁴ Det stämmer att den maniskt lutheranske Topelius här ger fritt utlopp för sina aversioner mot judarnas förmenta kosmopolitism och kapitalistiska utsugarmentalitet. Men eftersom syftet med Simeon Levis resa var att utreda om det lönade sig för finanshuset Rothschild att ge statslån åt Finland eller investera i landet utrustade han Levi med ett vaket intellekt och fin ironi, vilket fick den judiske resenären att i realiteten framstå snarast som prototyp för en framtidens man.

Dessutom ger Simeon Levi allmänt taget ett utmärkt vitsord åt Finland, även om han naturligtvis ler i mjugg åt befolkningens sävliga temperament och konservativa värderingar. En rad teknologiska innovationer hade i grunden förändrat hur befolkningen organiserade sin vardag, producerade och exploaterade naturen, förde handel och kommunicerade. Inte överraskande fäster Topelius särskild uppmärksamhet vid de vidunderliga fortskaffningsmedel som tagits i bruk. Järnvägarna sägs redan på 1880-talet ha börjat mista i betydelse och användes endast i landets södra och mellersta delar. De hade nämligen visat sig vara tiofalt kostsammare att konstruera än de landsvägar som precis som på andra håll i Europa sent omsider hade anlagts i Finland för de »varmluftsvagnar» som de flesta nu reste i.²⁵

Simeon Levi reser således vitt och brett genom landet med »luftklipper, caloricvagnar, caloricfartyg, ja till och med hästar». Till slut företar han av pur nyfikenhet en resa från Helsingfors till Tavastehus med landets först anlagda »jernbana» som hör och

Samtidigt som storfurstendömet Finland utvecklades till en stat i staten integrerades det med det ryska imperiet genom järnvägarna. Efter att järnvägen till Uleåborg hade invigts 1886 kunde man ta tåget från norra Österbotten till Svarta havet.

det stora samtalsämnet redan var när och hur Finlands skulle få sin första järnväg. Kanske var det därför som Topelius inte uttryckte någon större begeistring då han i februari 1862 i förbigående omnämnde invigningen av banan i ett brev till modern i Österbotten. Men visst såg han positivt på saken: »Man känner uppå sig, att en ny framtid begynner för Finland. Simeon Levis tidevarf begynner att dagas.»²⁷

Femton år senare betecknar Topelius i *Boken om Vårt Land* (1875) järnvägen till S:t Petersburg som landets viktigaste och »vår väg till södra Europa». Han räknar upp de banor som byggts och förutser att »om en mansålder skall hela landet sannolikt vara genomkorsat av järnvägar».²⁸ I den sista upplagan av boken som utkom under Topelius livstid (1890) kompletterade han listan med de under 1880-talet byggda järnvägarna till Vasa, Uleåborg och Kuopio. Han deltog också personligen i invigningsresan till Uleåborg hösten 1886, som utvecklades till en formidabel hyllning av den då till nationell storman upphöjde 68-åriga Topelius. Enligt medresenären August Schauman brann under nattetid tjärblöss i nästan varje österbottnisk bygd som passerades. Varje gång tåget stannade vid en station ställde sig ortsborna mangrant upp för att sjunga och blomsterhylla Topelius.²⁹

Åldrande teknologiskeptiker

I det här skedet hade dock Topelius entusiasm över teknologins välsignelser för mänskligheten falnat rejält. I början av 1890-talet inledde han författandet av det aldrig fullbordade verket *Blad ur min tänkebok* (1898). Ett av de oavslutade kapitlen behandlar mekanikens århundrade. I det målar han med bred pensel diverse teknologiska och vetenskapliga innovationer som inom en snar framtid fullständigt ska omvandla människans vardag. Men samtidigt är denna accelererande förändring ett sluttande plan som förr eller senare leder till »att den nuvarande civilisationen skall utmynna i

en stor omstörtning, en allmän krach». Ur dess ruiner ska i stället en ny andlig jämnvikt spira, fri från »naturkrafternas tyranni», förutspår Topelius med samma övertygelse som han försökte bevisa att det faktiskt fanns änglar och demoner.³⁰

Det vore fel att beteckna dessa rader enbart som den ålderstigne Topelius medryckande fantasifoster. Det fanns givetvis ett sådant element i dessa sena profetior, men man kan inte bortse från att 1890-talet av diverse skäl verkligen blev en vändpunkt. Många faktorer samverkade till världshandelns snabba expansion mellan 1870-talet och första världskrigets utbrott. Ingen av dem var dock lika fundamental som järnvägarnas både direkta och indirekta effekt på den europeiska ekonomin, på samhällslivet och stormaktspolitiken. När stambanorna mellan europeiska industri- och handelscentrum på 1890-talet i stort sett var etablerade hade vägen jämnats för nästa acceleration i mänsklig kommunikation, då järnvägsnäten i pulserande samverkan med andra omvälvande innovationer såsom elektriciteten, telefonen och explosionsmotorn på allvar förde in civilisationen i maskinåldern.³¹

Allt detta bevittnade och kommenterade Topelius från olika håll under sin livstid. Sexton år efter hans död drev den europeiska civilisationen in i just en sådan »krach» som han varnat för – första världskriget.

Noter

- 1 Nyberg 1949, s. 263 f. »Den första blodsdroppen» publicerades i *Helsingfors Tidningar* 24/5 1854.
- 2 Nyberg 1949, s. 264–267; Forsgård 1998, s. 138.
- 3 Topelius manuskript »Örnen och lejonet», s. 483, Zacharias Topelius arkiv (Coll. 244.103), NB; Tiitta 1994, s. 85, 237.
- 4 [Cygnaeus], *Helsingfors Tidningar* 2/7 1842.
- 5 Topelius 2011, s. 153
- 6 Karabell 2003, passim.
- 7 [Topelius], *Helsingfors Tidningar* 28/1 1846.
- 8 Polvinen 1962, s. 23–33.
- 9 Topelius 2017b, s. 114 ff.
- 10 Nyberg 1949, s. 294 f.
- 11 Nyberg 1949, s. 293.
- 12 »Wiborgs kanalförslag», *Helsingfors Tidningar* 8/11 1856.
- 13 Polvinen 1962, s. 58–73.
- 14 [Topelius], *Helsingfors Tidningar* 28/1 1846.
- 15 Topelius 2017a.
- 16 Nyberg 1949, s. 303 f.
- 17 Wrede 2005, s. 324 ff.
- 18 Topelius 2017a.
- 19 Topelius 2017a.
- 20 Topelius 2004, s. 231.
- 21 Tiitta 1994, s. 226.
- 22 Kuisma 2015, s. 95–154.
- 23 Topelius 2012, s. 224–265.
- 24 Forsgård 1998, s. 188.
- 25 Topelius 2012, s. 228.
- 26 Topelius 2012, s. 252.
- 27 Brev från Zacharias Topelius till Sofia Topelius 3/2 1862, Topelius 2018.
- 28 Topelius 2017b s. 479.
- 29 Schauman 1886, s. 416.
- 30 Nyberg 1949, s. 569–574.
- 31 Nolan 2012, s. 10–51.

Källor och litteratur

OTRYCKTA KÄLLOR

Nationalbiblioteket (NB), Helsingfors

Zacharias Topelius arkiv (Topeliussamlingen), Coll. 244

244.103 Manuskriptet till »Örnen och lejonet»

TRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR

[Cygnæus, Fredrik] 1842, »Helsingfors i Juni», *Helsingfors Tidningar* 2/7 1842

Forsgård, Nils Erik 1998, *I det femte inseglets tecken. En studie i den äldre Zacharias Topelius livs- och historiefilosof*, diss., Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 616, Helsingfors

Helsingfors Tidningar, Nationalbibliotekets digitala samlingar, <https://digi.kansalliskirjasto.fi>

Karabell, Zachary 2003, *Parting the Desert. The Creation of the Suez Canal*, New York: Knopf

Kuisma, Markku 2015, *Venäjä ja Suomen talous 1700–2015*, Helsinki: Siltala

Nolan, Mary 2012, *The Transatlantic Century. Europe and America, 1890–2010*, Cambridge: Cambridge University Press

Nyberg, Paul 1949, *Zachris Topelius. En biografisk skildring*, Helsingfors: Söderströms

Polvinen, Tuomo 1962, *Die finnischen Eisenbahnen in den militärischen und politischen Plänen Russlands vor dem ersten Weltkrieg*, diss., Helsinki: Societas Historica Finlandiae

Schauman, August 1886, *Nu och förr*, Helsingfors: G. W. Edlunds förlag

Tiitta, Allan 1994, *Harmaankiven maa. Zacharias Topelius ja Suomen maantiede*, diss., Helsinki: Suomen Tiedeseura

[Topelius, Zacharias] 1846, »Jernvägarnes Betydelse för Verldshandeln», *Helsingfors Tidningar* 28/1 1846

Topelius, Zacharias 2004, *Finlands krönika 1860–1878*, utg. Rainer Knapas, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 660, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland/Stockholm: Atlantis

Topelius, Zacharias 2011, *Finland framställt i teckningar*, utg. Jens Grandell och Rainer Knapas, Zacharias Topelius Skrifter XII, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 747, Helsingfors

Topelius, Zacharias 2012, »Simeon Levis resa till Finland», *Noveller*, utg. Pia Forssell, Zacharias Topelius Skrifter IV, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 770, Helsingfors

Topelius, Zacharias 2017a, »Tolfte Föreläsningen» [14/3 1857], *Föreläsningar i geografi och historia*, utg. Jens Grandell, Zacharias Topelius Skrifter XV, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-6334-1508152766> (hämtad 13/9 2018)

Topelius, Zacharias 2017b, *Naturens Bok och Boken om Vårt Land*, utg. Magnus Nylund under medverkan av Håkan Andersson, Pia Forssell och Henrik Knif, Zacharias Topelius Skrifter XVII, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 816, Helsingfors

- Topelius, Zacharias 2018, *Korrespondens med föräldrarna*, utg. Eliel Kilpelä under medverkan av Mats Dahlberg, *Zacharias Topelius Skrifter* XX:2, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-6881-1525328463> (hämtad 14/9 2018)
- Wrede, Johan 2005, *Världen enligt Runeberg. En biografisk och idéhistorisk studie*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 675, Helsingfors

Bildkällor

- s. 299 Privat ägo
s. 300 Karta: Hannu Linkola

MATTI KLINGE

Topelius och Tocqueville

Freden efter Krimkriget slöts i Paris den 30 mars 1856. Knappt två månader senare reste Topelius via Hamburg, flera andra tyska städer och Bryssel till Paris. Resan till Tyskland och framför allt Paris var, vid sidan av en ungdomsresa till Sverige, Topelius första utlandsresa; den räckte länge och gav material till en lång serie resebrev i *Helsingfors Tidningar*. Resebreven publicerades i tidningen under hösten 1856 och hela året 1857. De utgör i själva verket en hel bok, och kan läsas i Samlade skrifter 24 (1903). Där upptar dessa reseintryck nästan 230 sidor, av vilka merparten behandlar Paris. I ett av resebreven beskrivs den i dikten »Kommunismens vagga» långt senare behandlade kontrasten mellan fattiga och hungriga arbetare utanför lyxkaféerna och delikatessbutikerna på ett slående likadant sätt som i dikten trettio år senare, och med samma hänvisning till Proudhons kända slagord »egendom är stöld».

Dikten är enastående i Topelius författarskap. Den trycktes i den svenska Publicistklubbens kalender 1884 och ingår i diktsamlingen *Ljung* (1889). Professor Olof Enckell höll vid Svenska litteratursällskapets årsfest den 5 februari 1968 ett föredrag om dikten där han läste den i förhållande dels till den litterära realismen som var kännetecknande för diktens tillkomsttid, dels till Topelius syn på 1800-talets utopiska och socialt radikala idéströmningar och hans förhållande sin samtids sociala problem. Enckell hänvisar till

Topelius anteckningar från slutet av 1840-talet, med omnämnan- den av Louis Blanc, Etienne Cabet och Proudhon. Därtill nämner han Saint-Simon, Fourier och Owen. Han omtalar också Topelius resa genom Tyskland och Belgien till Paris 1856.

Resan till kontinenten var framför allt en resa till Paris. Men de första storstadsintrycken bjöd Hamburg på. I resebrevet från staden spelar de samhällsmoraliska aspekterna en central roll, medan de i Parisbrevet begränsas till mycket korta omnämnan- den. Hamburg var rikt och ståtligt, men ju mer Topelius bekantade sig med staden, desto starkare framstod intrycket av penningens moraliskt förstörande makt överallt. Kyrkorna var små och guds- tjänsten nästan utan besökare. Topelius begav sig till stadsdelen St. Pauli – som så många andra turister under 1900-talet – för att bese den öppna och mondäna prostitution som tog sig uttryck i att kvinnorna satt och exponerade sig i små elegant möblerade rum med stora fönster mot gatan. Han kände givetvis till den i student- kretsarna väl bekanta prostitutionen i Helsingfors, vars omfatt- ning hade väckt besökarens bestörtning ett par år tidigare, men här påträffade han en öppen, »skamlös» variant.

Det var rikedomen, välfärden och dess omoraliska sida som präglade Hamburg. »Kommunismens vagga» inleds med en hän- visning till Hamburg i raden av de moraliskt fördärvade stor- städerna: »En gata. Hamburg? London? Wien? Paris?» Topelius uppfattning om Paris var inte alls i samma utsträckning negativt präglad. Paris intresserade Topelius framför allt i egenskap av teaterstad och ett slags politiskt experiment.

Topelius hade varit bonapartist från unga år, det gällde såväl personen som principen. När stoftet av Napoleon hade återbör- dats till Paris 1840 åstadkom Topelius en dikt som avslutas med en hyllning:

Väl var hans ära som blod så röd,
 Som en storm han gick öfver världen;
 Väl var han rik på tårar och död,
 Der han gick den segrande färden;
 Men grafven renat hans ryktes glans
 Och Frankrike vet ej ett namn som hans,
 Och ej hans like bland svärden.¹

När den missvisande nyheten att Napoleons sarkofag, i Invalidkyrkan i Paris, tillverkades av finsk granit spreds 1849 återkom Topelius med en dikt. Den inleds denna gång med en hyllningsstrof som upprepas i slutet av dikten:

Häll i det brusande vinet,
 Det ädla, det franska lån!
 Kamrater, ett glas champagne
 För kejsar Napoleon!²

Ordet kamrat torde inte förekomma annanstans i Topelius diktning, även om begrepp som nationskamrat, promotionskamrat och regementskamrat var välkända i Helsingfors studentkretsar. Ordet kamrat höll vid denna tid på att få politisk färg och utvecklades småningom till att uttrycka i synnerhet socialistisk opinions- och partivänskap. Vi minns termerna *tovaritsch*, *toveri* och *Genosse* i denna betydelse.

I det skedet, 1849, var Napoleons brorson Louis-Napoléon Bonaparte redan president. Han skulle snart bli president på livstid och 1853 kejsare med namnet Napoleon III. Hans namn och person förknippades särskilt med den kontrarevolutionära roll han hade vid det brutala underkuvandet av »Andra Republiken», statsformen mellan 1848 och hans egen statskupp 1851. Topelius var bonapartist av övertygelse, det framgår redan i början av *Fältskärns berättelser*, där bonden Aron Bertila gör klart att adeln är överflödig, i motsats till kungen och folket.³

År 1856 skulle Topelius alltså få bekanta sig med den förverkligade bonapartismen i Paris. Oppositionen mot Napoleon III var utbredd inte minst i intellektuella kretsar och kritiken mot den nye kejsaren hade fått ganska synliga former. Victor Hugo hade gått i landsflykt, Alexandre Dumas likaså, även om denne snart återvände till Frankrike. Men allt det nya – boulevarderna, parkerna, trafiksystemen, de första varuhusen, den enorma världsutställningen 1855, arkitekten Victor Baltards metallburna hygieniska hallar som upptog en hel stadsdel och Frankrikes seger i Krimkriget – hade större tyngd och utmynnade i både gynnsamma ekonomiska konjunkturer och ett enormt uppsving för nöjeslivet.

I Bryssel hade Topelius besökt parlamentsbyggnaden. Belgien hade blivit självständigt 1831 och den unga belgiska konstitutionella monarkin gjorde ett starkt intryck på honom. I resebrevet från Paris är Topelius avvaktande och balanserar beröm och kritik. Han prisar ordningen som råder, men säger också att arbetarna inte längre talar politik eftersom väggarna har öron. Topelius citerar Talleyrand: »man kan stöda sig på bajonetterna, men man kan ej sätta sig på dem». »Och därför sätter han [Napoleon] sig på 'den breda basen' af demokratin, som i alla tider varit enväldets vagga», fortsätter Topelius. Han konstaterar sedan att samhället överallt utvecklar »beständigt nya brännbara ämnen, och det är en lycka för mänskligheten att bildningen trängt så långt ned bland massorna i denna brinnande härd, att samma elementer, som utveckla tändämnet, även måste i sig innebära medlen till släckning».⁴

Redan i tåget från Bryssel till Paris – Topelius reste med ångbåt till Tyskland och sedan med ångjärnväg ända från Lübeck – höjer han sig till en stor eloge för Frankrike och enkannerligen det aktuella, moderna Frankrike: »Och sålunda har Frankrikes, franska folkets makt i grunden dock alltid varit den mest universella, den minst självviska som ännu ett folk i historien eftersträfvat, en stor kulturmak, byggd på idéer och genom dem vorden så kolossal och så segerrik.»⁵ Frankrike var så att säga genombildat: när han hör

att byggnadsarbetarna gnolar kupletter från teatern och att de niar varandra blir han övertygad om bildningens politiska betydelse. »På 1789 [revolutionen] hade icke följt ett 1793 [terrorväldet] om icke bildningen då varit monopoliserad hos de högre stånden och råheten, kommen till väldet, dess naturliga fiende.»⁶

Napoleon III hade just inlett en enorm »sanering» och ombyggnad av hela staden Paris med prefekten Haussmann som verkstäl-lande. Det betydde att tusentals byggnader, otaliga gamla kyrkor inberäknade, måste rivas i »stadskirurgins» tecken och att stora människogrupper miste sina hem, sina verkstäder, sina butiker med mera. I stället uppstod ett storartat nätverk av breda bulevar-der och raka gator. De möjliggjorde en snabb intern trafik och de undanröjde också de möjligheter till barrikader och annan revolu-tionsverksamhet av just den typ som varit så avgörande våren 1848.

Topelius iakttar men kommenterar återhållsamt: »Paris om-skapas af [Napoleons] kraftiga hand så snabbt, att det inom få år är oigenkännligt.»⁷ Om kontrasten mellan överflöd och fattigdom säger han: »Den nuvarande regeringen har gjort mycket, kanske för mycket för arbetarne i Paris. Man vet hur staten nedsatt taxan på brödet och betalat bagarne deras förlust; huru en fjärdedel af Paris nedrifves för att skaffa de brödlöse arbete; huru den ena in-rättningen efter den andra göres till deras förmån. Men själfva detta bemödande ökar klyftorna, ökar anspråken. [...] Pariser ouv-rieren är måttlig, bildad, fullt medvetande af sin ställning och sin betydenhet, van att på sitt eget sätt frambara petitioner till mak-ten och, förlåtligt nog, något bortskämd med att turvis tillverka konungar, presidenter, konsuler på lifstid och kejsare – en elak vana, hvilken man nu försöker vänja honom af med.»⁸

Topelius vill förstå det han ser, framför allt Napoleon III:s diktatoriska envælde. Topelius hade följt med den franska pressen, sannolikt i särskilt hög grad under den revolutionära perioden 1846–1849,⁹ och han hänvisar i resebrevet till den politiska skämt-tidningen *Charivari* som om den också i Finland vore allmänt

bekant. I det första resebrevet från Frankrike, »Frankrikes sol» omtalar han »den bästa och snillrikaste karakteristik jag påminner mig ha läst om franska folket».¹⁰ Det gällde *L'Ancien Régime et la Révolution* av Tocqueville.

I allmänhet hänvisar Topelius sällan till någon historisk eller politologisk författare eller auktoritet, än mindre citerar han dem – utom i rent biografiska framställningar. Detta trots den omfattande, belagda intertextualiteten i hans verk. Därför väcker hänvisningen till Tocqueville intresse. Det är dessutom inte fråga om bara en hänvisning utan ett långt citat, mer än en trycksida i Topelius Samlade skrifter.

Tocqueville är mest känd som författare till det digra *De la démocratie en Amérique* (1835–1845). Han reste, närmast flydde, med sin vän Gustave de Beaumont, båda unga jurister, till Förenta staterna genast efter julirevolutionen 1830. Tocqueville hörde till den gamla överklassens politiskt ledande skikt och ville varken ansluta sig till Louis Philippes orleanistiska monarki eller öppet ställa sig i opposition 1830.

Han analyserade det amerikanska samhället, med dess medborgerliga jämlikhet präglad av puritanernas demokratiska ideal, utan kungahus, adel, eller över huvud taget sociala och konstitutionella traditioner. Han skärskådade med skarp blick de positiva och negativa sidorna av det politiskt nya amerikanska samhället, även som varning för Europa som ju inte kunde lösgöras från traditionerna. Den stora franska revolutionen hade nyss underkuvat de politiska strukturerna och nu fick samtiden bevittna deras snabba återkomst i nya former. Det gällde framför allt frågan om den centraliserade makten. Topelius var hela sitt liv en övertygad monarkist, anhängare av centralmakten gentemot sociala och regionala särintressen, och fann även därför viktiga synpunkter och argument hos Tocqueville.

Numera anser man allmänt att Tocquevilles sista stora verk *L'Ancien Régime et la Révolution* från 1856 – författaren avled 1859

– är hans viktigaste bidrag till den historisk-politologiska litteraturen. Verket har varit nästan bortglömt men aktualiserades av framför allt François Furet, en av de ledande historikerna inom den franska så kallade Annalesskolan. Han utkom 1978 med *Penser la révolution française*, och medverkade senare i tredje delen av Tocquevilles samlade arbeten, där *L'Ancien Régime et la Révolution* ingår, i den berömda Pléiade-serien. Furet är kanhända känd på svenska genom det omfattande verket om kommunismen *Slutet på en illusion* 2011 (originalet från 1995).

Orsakerna till franska revolutionen är ett tema som ständigt återkommer med nya aspekter och argument, och man kan nästan säga att varje historiker måste ta ställning i den debatten. Tocqueville lyfte fram de intellektuellas stora roll i åsiktsförändringen kring 1790, på bekostnad av de social- och ekonomiskhistoriska och liberalistiskt-demokratiska tolkningarna. Tocquevilles uppfattning i frågan har uppmärksammats av Furet.

L'Ancien Régime et la Révolution utkom i juni 1856. André Jardin säger i sin stora biografi om Tocqueville (1984) att boken översattes redan från korrekturet till engelska, att den behandlades utförligt i den tyska pressen och blev känd i Ryssland (*et c'est comme auteur de L'Ancien Régime que le nom de Tocqueville pénétra rapidement en Russie*). Tyvärr ges inga andra uppgifter om denna ryska spridning.

Vi har tills vidare inte funnit närmare belägg för bokens reception i Ryssland och Finland, inte heller i Sverige där den franska litteraturen spelade en mycket viktig roll. J. V. Snellman hänvisar upprepade gånger till Tocqueville i *Läran om Staten*, till det då nya arbetet om Amerika, men märkligt nog inte till *L'Ancien Régime et la Révolution* i *Litteraturbladet* eller annorstädes. Senare, åtminstone 1863, ingick boken i Frenckellska boklådans annonser i *Finlands Allmänna Tidning*. Det är uppenbart att Topelius köpte och läste den alldeles färska men genast omtalade boken i Paris. Med sig på resan verkar han ha haft Snellmans *Tyskland, skildringar och omdömen från en resa 1840–1841* (1842), som ju i hög grad är skriven i *Baedeker*-stil.

Tocqueville framhåller, som sagt, de intellektuellas stora betydelse. Första kapitlet i tredje boken i *L'Ancien régime* heter *Comment, vers le milieu du XVIII siècle, les hommes de lettres devinrent les principaux hommes politiques du pays, et des effets qui en résultèrent*. Tocqueville jämför Frankrike med England och Tyskland, i det förra var de intellektuella alltför involverade i politiken, i det senare alltför främmande för det praktiska livet, medan man i Frankrike redan på 1700-talet hade en omfattande skara intellektuella författare och andra publicister, och en enorm produktion av böcker och pamfletter. Detta måste ha intresserat Topelius, som själv var journalist och författare. Tocqueville undervisade alltså den unge finske historieprofessorn om ett nytt sätt att tolka historien och förstå de intellektuellas betydelse.

Tocqueville verkar vara den enda franska historiker som Topelius uttryckligen hänvisar till. Att han läst François Guizot kan tas för givet, och 1855 utkom även Augustin Thierry *Essai sur l'histoire de la formation et du progrès du tiers état*, »det tredje ståndets historia». *Fältskärns berättelser* är ju en tillämpning av »det tredje ståndets» historia. Guizot och Thierry var bland de viktigaste författare som Finska Litteratursällskapet något senare önskade få översatta. Även Jules Michelet bör som historiker och skönlitterär författare ha varit känd för Topelius.

Parisresan och intrycken från den – politiska, politologiska, stadssociologiska, litterära och dramatiska – bör ses som en alldeles väsentlig intellektuellt stimulerande erfarenhet för Topelius, och värd att studeras närmare än hittills har varit fallet.

Noter

- 1 »Napoleons återkomst i december 1840», Topelius 2010, s. 62.
- 2 »Napoleons graf», Topelius 2010, s. 145 f.
- 3 Se kapitlet »Aron Bertilas statslära» i Klinge 2000.
- 4 »Afsked från Paris», Topelius 1903, s. 254 f.
- 5 »Frankrikes sol», Topelius 1903, s. 113.
- 6 »Huru bildningen blir ett folks egendom», Topelius 1903, s. 128.
- 7 »Napoleon III», Topelius 1903, s. 150.
- 8 »Afsked från Paris», Topelius 1903, s. 253 f.
- 9 Se Klinge 2014.
- 10 »Frankrikes sol», Topelius 1903, s. 110.

Källor och litteratur

- Enckell, Olof 1970, »Topelius' dikt Kommunismens vagga. Föredrag vid Svenska Litteratursällskapet i Finland årshögtid den 5 februari 1968», *Historiska och litteraturhistoriska studier* 45, utg. Torsten Steinby, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 438, Helsingfors, s. [5]–27
- Jardin, André 1984, *Alexis de Tocqueville 1805–1859*, Paris: Hachette
- Klinge, Matti 2000, *Idyll och bot. Zacharias Topelius – hans politik och idéer*, Stockholm: Atlantis/Helsingfors: Söderströms
- Klinge, Matti 2014, »Kirjastonamanuenssi Topelius», <https://blogs.helsinki.fi/minunaarteeni/2014/11/>
- de Tocqueville, Alexis 2004, *Œuvres*, III, État social et politique de la France avant et depuis 1789 (1836), L'ancien régime et la révolution (1856), Esquisses de l'ancien régime et la révolution (1853–1856), Considérations sur la révolution (1850–1858), Souvenirs (1850–1851), édition publiée sous la direction d'André Jardin, avec, pour ce volume, la collaboration de François Furet, Françoise Mélonio et Lise Queffelec, Bibliothèque de la Pléiade 503, [Paris:] Gallimard
- Topelius, Zacharias 1903, *Resebref och hägkomster*, Samlade skrifter 24, Stockholm: Bonniers/Helsingfors: Edlunds
- Topelius, Zacharias 2010, *Ljungblommor*, utg. Carola Herberts under medverkan av Clas Zilliacus, Zacharias Topelius Skrifter I, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 747, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland/Stockholm: Atlantis

HÅKAN ANDERSSON

Topelius – den goda skolans förkämpe

Sommaren 1862 hade Zacharias Topelius besökt London för att bland annat bekanta sig med den stora världsutställningen. Här hade han fått ögonen på en engelsk skämttidning varmed »äfvén den allvarlige engelsmannen plägar uppfriska sitt dufna sinne». Skämttidningen var avfattad som en regelrätt årsberättelse för »Sällskapet för okunnighetens spridande». Berättelsen är intressant nog daterad den 19 juli 1962 och den gav därigenom en futurologisk belysning av hur det bisarra Sällskapet föreställde sig utvecklingen där så kallade framsteg i upplysning och utbildning egentligen innebar en tillbakagång i verklig lycka för mänskligheten.

Topelius tog skämttidningens tes till utgångspunkt för en artikel i Pedagogiska föreningens tidskrift 1866 där han kritiskt granskade skolorna i Finland. Han skrev ytterligare tre artiklar i skolfrågan. Artiklarna ger sammantaget en konkret och tydlig inblick i hans syn på uppfostran och skola. Hans stora intresse för ämnet framträder också i den postumt utgivna *Blad ur min tänkebok* (i fortsättningen *Tänkeboken*). Hans betydelsefulla och konkreta insats för Finlands ungdom och skola är som känt *Naturens Bok* (1856) och speciellt *Boken om Vårt Land* (1875), där han omsätter sitt pedagogiska program i praktiken.

Mycket av det Topelius förde fram är naturligtvis tidsbundet, men där finns även mer allmängiltiga och tidlösa ställningstaganden och perspektiv som har relevans också för vår tid och för vår skola. Jag tycker mig ha funnit fyra pedagogiska grundtankar i läseböckerna som får en kompletterande och klargörande belysning i debattartiklarna och i *Tänkeboken*.

Hänsyn till barnets natur

Topelius växte upp med en skolsyn som betonade *barnet, familjen* och *hemmet* som utgångspunkt för skolans arbete. Denna hållning inbegriper hänsyn till barnets natur, något som i J.J. Rousseaus efterföljd låg i tiden. Men redan Rousseau-lärjungen J. H. Pestalozzi hade avvisat hans mest radikala tankar om att naturen själv kunde utgöra grund för barnets uppfostran. Han hävdade nödvändigheten av fostrande ingrepp och åtgärder som gynnsamt kunde utveckla barnet inom familjen med modern som central gestalt.

En liknande uppfattning finner vi hos Topelius. I debattartiklarna hade han betonat hänsynen till barnet, vilket gav professorn i pedagogik Z.J. Cleve anledning att i två artiklar kritisera den rousseauskt inspirerade pedagogiken som han betraktade som ett angrepp på skolan som institution. Någon principiell motståndare till skolan var Topelius förvisso inte, men han ville att skolan skulle ta barnets natur som utgångspunkt för lärande och undervisning.

I *Naturens Bok* leds läsaren ofta in i vetandets och trons värld genom dialoger mellan familjemedlemmarna, med fadern som given kunskapskälla och auktoritet. Härigenom skulle läroprocessen få ett varsamt och till barnet anpassat förlopp. I förordet till *Naturens Bok* säger Topelius: »Det ges, i min tanke, ingen olyckligare, ingen mera naturvidrig uppfostran, än den, som i förtid frånrycker barnets dess oskuldsblick öfver världen och inkastar tviflet uti dess själ [...].» Han betonar vidare att han försökt följa den naturliga utvecklingen hos barnet, från det nära till det mer fjärran, från hemmet till djuren och växterna och därefter stegvis ut i världen.

I *Tänkeboken* återkommer Topelius till ämnet och konstaterar att reflexionen som klyver barnets värld visserligen måste komma, men inte i förtid, »han skall ej vilja förvandla knoppen och blomman genast till frukt». Han kritiserar föräldrar och skolmästare som i förtid vill lyfta det okunniga barnet till förment högre höjder. De ska aldrig kunna »återköpa de skatter af tro och lycka, dem de frånröfvat sitt plundrade barn». Med tanke på den skolsyn som avtecknar sig i Topelius ställningstaganden är det inte överraskande att han i *Tänkeboken* lyfte fram de Frøbelska barnträdgårdarna som fruktbara institutioner för den växande människan »där man vårdar och vattnar hennes naturliga rot». Topelius hade redan i *Helsingfors Tidningar* 1856 berett utrymme för en översatt artikel om småbarnspedagogikens banbrytare Friedrich Fröbel.

Hela människan – inte enbart förståndsmänniskan

Barnträdgårdens omsorg om hela människan ville Topelius se förverkligad också på de följande skolnivåerna. I båda läseböckerna ger textinnehållet och illustrationerna sammantaget uttryck för en strävan att ta tillvara och stimulera hela människan. Skolans uppgift är »att uppfostra hela menniskan, icke allenast förståndsmänniskan» poängterade han 1867 i en av debattartiklarna. Året innan hade han hävdad att skolbildningen överlag, men i synnerhet den lärda skolan, »står på en ärftlig grund, som är grundväsentligen falsk». Vi har en »vetandets helgondyrkan» i vår skola, menade han. Det var den falska grunden.

Talet om helgondyrkan är en kritik mot kyrkan, som han såg som medskyldig till den missriktade intellektualism som i sekler kännetecknat skolundervisningen. I *Tänkeboken* återkommer han till detta och uttrycker i komprimerad form sin uppfattning: »Medeltidens skolastik införde tankens uppfostran i trons lydnad som det viktigaste, och därav hände att, i en senare tid, boken som

tankens tolk och budbärare blef skolans främste, slutligen ende lärare.» Långt in på 1800-talet var skolan ännu »en järnhård kyrkas järnhårda dotter, lag utan evangelium», konkluderar han.

Intressant är att Topelius i sin artikel med utgångspunkt i det bisarra sällskapet i London, citerar ett längre stycke ur Lars Stenbäcks specimen för professuren i pedagogik från 1855. I det riktar sig Stenbäck skarpt mot den ensidiga förstånds bildningen som leder till »att ingen tid återstår till sedlig bildning, till viljans och sinnelagets helgelse, ja icke ens kraft och förmåga dertill, emedan det intellektuella arbetet tager hela menniskan i anspråk». Topelius omfattade helt och hållet Stenbäcks ståndpunkt i frågan.

Innehållslig koncentration

Den latinska sentensen *multum non multa*, som kan översättas med »mycket av något men inte mångahanda av allt», ger uttryck för en tredje grundtanke hos Topelius: han underströk nödvändigheten av innehållslig koncentration i undervisningen i stället för en mångfald av ämnesinnehåll.

Av förordet till *Boken om Vårt Land* framgår att han velat undvika »ett tätt ombyte af olikartade ämnen,» som »splittra uppmärksamheten eller förvirra tankeföljden». Han utgår i stället från att »en begränsad krets af föreställningar, inleda mellan dem en naturlig förbindelse och likasom bygga broar från tanke till tanke». En berättigad omväxling i innehållet »har jag icke», förklarar han vidare, »velat söka i en mångfald af ämnen, utan i uppvisandet af samma ämnes olika synpunkter». Tidigare hade han riktat kritik också mot det stora antalet språk, hela nio, som undervisades i den lärda skolan. Skolan måste sammanväga sitt innehåll utifrån en grundläggande idé och inte bli ett konglomerat av sinsemellan konkurrerande ämnesintressen, sammanfattar han.

Den personligt berörande undervisningen

Som en fjärde grundtanke avtecknar sig det personliga engagemanget, både hos den undervisande läraren och hos eleven. I förordet till *Boken om Vårt Land* betonar han att »Läraren och Lärarinnan, af hvilka bokens lefvande kraft beror, torde för olika åldersklasser utvälja olika 'läsningar'». Den goda undervisningen, också beträffande läseböckerna, var således beroende av lärarens »levande kraft». »Anden gör lefvande», säger han i ett annat sammanhang, som en kommentar till de undervisningsmetodiska frågorna som han betraktade som underordnade lärarens livgivande engagemang.

Eleverna måste beröras av undervisningen på ett personligt plan. I en tredje artikel behandlar Topelius kärnan i sin skolkritik, inte oväntat bär den rubriken »Skolan och fäderneslandet» (1867). Han betonar speciellt att skolan måste göra eleven personligen förtrogen med sitt land och folk, och inskräpa elevens »personliga pligter mot fäderneslandet». Medborgarens första plikt är att försvara sitt land, slår han fast. Det folk som inte kan försvara sig självt, förtjänar icke heller att leva. Förstår inte ynglingen »att en man utan mod, en man utan kraft, en man, som i farans stund gömmer sig bakom legda knektars rygg, – han må vara hur lärd som helst – icke är en fullgiltig man i ädla fäders spår; huru skall denna pilt en dag förstå att värna sitt lands sjelfständighet».

För att ytterligare konkretisera sitt resonemang hänvisar han till 1808–1809 års krig och konstaterar att »ett manligt, tappert och krigiskt folk» kommit därhän att »redan den andra generationen efter 1808 blickar på krigarens vapen, jag vill ej säga med förakt, men med en likgiltighet, blandad med ringaktning, liksom vore de ett träldomstecken; och dock äro de, brukade med rätt hjerta, den frie mannens ära och prydnad». Ska de generationer som träder till ytterligare förvekligas? frågar sig Topelius.

I slutet av artikeln placerar Topelius fosterlandet och skolan i ett vidare sammanhang. Ställt mellan »drifvor och kolosser» har folket inte råd att förspilla sin kraft. Tiderna synes bistra, konstaterar han, »och dock torde andra tider komma som råga måttet». Han hänvisar till den materiella nöden som hungeråren fört med sig, men tillägger: »Våra barn torde få kämpa mot andra faror.» Därefter sammanfattar han enkelt och inträngande sin skolsyn och sin pedagogik, där vetandet måste åtföljas av känsla, vilja och handling. Finland »behöfver mycket ljus, men också mycket värme – men framför allt stål i viljorna!».

Konklusion och utblick mot vår tid

Är dessa fyra grundtankar som jag funnit hos Topelius nödvändiga ingredienser i det vi kunde kalla den goda skolan? Jag tycker det. Den goda skolan börjar i hemmet och familjen, där hänsyn tas till barnets naturliga växt. Det gäller att inte förvandla »knoppen och blomman genast till frukt». Det gäller vidare att beakta hela människan, inte endast förståndsmänniskan. Det gäller också att vara på sin vakt mot moderna former av »vetandets helgondyrkan».

Beträffande innehållslig koncentration är frågan i dag måhända än mer aktuell än på Topelius tid. Vi vet att vår tid kännetecknas av »informationsöverskott» och »sammanhangsunderskott». Skolan ska förmedla alltmer kunskap och förklara hur allt hänger samman. Vem gestaltar vår verklighet så att skolan, lärarna och eleverna får en begriplig bild av den? För Topelius var sammanhanget givet – religionen och fosterlandet utgjorde hans värdefundament. För vår tid behövs motsvarande fästen, utformade och begripliggjorda för vår skola och för våra uppväxande ungdomar.

Vad och vem berör dagens skolungdom? Topelius bidrog med strategisk substans för det framväxande fosterlandet med *Fältskärens berättelser* och *Boken om Vårt Land* som livskraftiga och långvariga »läromedel». Också i vår tid ger fosterlandet en självklar grund för

hemhörighet, tillhörighet och delaktighet. Men vidare gemenskaper och fördjupat medmänskligt ansvar är även nödvändiga.

Topelius satte sin tillit till lärarens förmåga att gjuta liv och engagemang i undervisning och skola. På Topelius tid hade läraren en mer självklar ställning i skolsamfundet. I våra dagar måste läraren se till att bygga en position som genom kompetens och personliga kvaliteter borgar för ett tydligt och gott ledarskap i skolan. Här har vår tid en fortgående, angelägen utmaning som anknyter till Topelius syn på lärarens uppgift och betydelse.

I debattartikeln »Lifsfrågor och språkfrågor» lyfter Topelius fram skolans kulturella tillhörighet och plats i världen, utöver fosterlandets gränser. Han framhåller att skolan »måste vidhålla sin europeiska (vesteuropeiska) grund. Att öfvergifva den, leder raka vägen till barbariet». Mot denna bakgrund ska skolan sedan utveckla »sin nationela tendens», vilket för Topelius innebar att värna fosterlandets väl och ve. Utifrån denna utgångspunkt måste skolan uppställa stora positiva mål i stället för att torgföra negativa tendenser och osammanhängande bokkunskap, »som suga helsan från tidens kinder, kraften ur dess barm och ungdomsfröjden ur dess hjerta».

Dessa tankegångar kring Topelius fyra pedagogiska grundtankar har Håkan Andersson tidigare tagit upp i inledningen till utgåvan *Naturens Bok och Boken om Vårt Land*, del XVII i Zacharias Topelius Skrifter (2017).

Källor och litteratur

- Cleve, Z.J. 1866, »Huru skall 'motståndet mot skolan' brytas», *Tidskrift utgifven af Pedagogiska föreningen i Finland*, s. 366–381
- Cleve, Z.J. 1868, »Jean Jacques Rousseaus gengångare inom pedagogiken», *Tidskrift utgifven af Pedagogiska föreningen i Finland*, s. 357–368
- Topelius, Zacharias 1866, »Den lärda skolan gentemot opinionerna», *Tidskrift utgifven af Pedagogiska föreningen i Finland* nr 2, s. 93–105
- Topelius, Zacharias 1867a, »Lifsfrågor och språkfrågor», *Tidskrift utgifven af Pedagogiska föreningen i Finland* nr 2, s. 94–105
- Topelius, Zacharias 1867b, »Skolan och fäderneslandet», *Tidskrift utgifven af Pedagogiska föreningen i Finland* nr 6, s. 353–363
- Topelius, Zacharias 1874, »Skolornas Morgontimmar», *Tidskrift utgifven af Pedagogiska föreningen i Finland* nr 2, s. 77–87
- Topelius, Zacharias 1898, *Blad ur min tänkebok*, Helsingfors: Söderström
- Topelius, Zacharias 2017, *Naturens Bok och Boken om Vårt Land*, utg. Magnus Nylund under medverkan av Håkan Andersson, Pia Forssell och Henrik Knif, Zacharias Topelius Skrifter XVII, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 816, Helsingfors

JENNICA THYLIN-KLAUS

Topelius och rättstavningen *i Boken om Vårt Land*

Ar 1856 utkom Zacharias Topelius med *Naturens Bok*, som var en kortfattad läsebok för elementarundervisningen (194 s.). Redan då inledde han planeringen av en uppföljare med geografiskt och historiskt innehåll. Arbetet tog hela 19 år, och 1875 utkom den första upplagan av *Boken om Vårt Land*. Den omfattar 471 sidor text och 38 illustrationer. Året därpå utkom den första upplagan på finska, *Maamme kirja*, översatt av Johan Bäckvall. *Boken om Vårt Land* fick mycket stor spridning, och användes i folkskolorna ända fram till 1940-talet. Upplagorna bearbetades och uppdaterades, först av författaren själv, senare av andra. Det sammanlagda antalet upplagor uppgick till 20 på svenska och 53 på finska. *Boken om Vårt Land* består av sex delar eller läsningar: »Landet», »Folket», »Hednagudar och hjältesagor», »Berättelser från Finlands katolska tid», »Berättelser från Finlands krigiska tid» och »Berättelser från Finlands nyare tid». Efter att Finland hade blivit självständigt 1917 uppdaterades innehållet bland annat så att kapitlet om ryssar i Finland föll bort och kapitel om republiken Finland tillfogades.¹

Genom *Boken om Vårt Land* förmedlades ett gemensamt kulturarv till eleverna, oberoende av deras språkliga och sociala bakgrund. Topelius betonar lagens betydelse och vikten av att alla

tillsammans, utifrån sina rättigheter och skyldigheter, arbetar och bidrar till samhället. Innehållet i *Boken om Vårt Land* måste också förstås utifrån det nationsbygge som pågick i Finland under 1800-talet. Boken avspeglar tydligt Topelius kungstanke om *ett* land och *ett* folk. Språket är inte en åtskiljande faktor, utan i stället förenas folket av det gemensamma fosterlandet och den gemensamma historien.²

Även om *Boken om Vårt Land* fick ett stort genomslag blev den också föremål för kritik, i fråga om såväl innehåll som form. Kritiken mot innehållet hade delvis att göra med Topelius idé om ett fosterland och ett folk, en uppfattning som inte passade ihop med den nationalitetsidé som utvecklats av svenskhetsrörelsens förgrundsgestalt A. O. Freudenthal, som betonade språkets betydelse för nationaliteten. Människor som talade samma språk bildade en nation eller nationalitet, medan ett folk bestod av människor som lydde under samma överhet.³ Enligt denna tanke fanns det två nationaliteter i Finland, en svensk och en finsk, men någon sådan åtskillnad gjorde inte Topelius.⁴ Hans ståndpunkt framgår tydligt av förordet till den fjärde upplagan av *Boken om Vårt Land* (1883) där han framhåller: »Och hvad angår den i våra dagar gjorda nya upptäckten af *två* folk i ett fädernesland, vill Boken om Vårt Land hafva dermed intet att skaffa. Denna bok känner en finsk och en svensk *befolkning*, ett finskt och ett svenskt språk i landet, men känner icke mer än ett *folk* [...]».⁵ Här kan dessutom noteras att begreppsanvändningen inte var helt entydig i diskussionen – nationalitet, nation och folk används i varierande betydelser.

Stavningen i *Boken om Vårt Land* väckte också reaktioner. I en tredelad recension i *Finsk Tidskrift* 1879 framförde läraren Elis Lagerblad – som för övrigt ingick i kretsen kring A. O. Freudenthal – en rad anmärkningar mot både innehållet och ortografin. Lagerblad ansåg nämligen att Topelius stavning var inkonsekvent. Topelius hävdade i förordet att han följde *Svenska Akademiens ordlista*, men Lagerblad hade upptäckt en rad avvikel-

ser från ordlistans principer. Här kan noteras att Lagerblad själv förespråkade en fonetisk stavning.⁶

Att man stödde en fonetisk, eller ljudenlig, stavning var typiskt för kretsen kring Freudenthal – denne utarbetade 1881 en rättsskrivningslära baserad på det övergångsförslag som det nordiska rättstavningsmötet i Stockholm hade lagt fram 1869. Syftet med rättstavningsmötets förslag var att reformera stavningen i en mer fonetisk riktning – en strävan som gick stick i stäv med Svenska Akademiens linje, företrädd av språkforskaren J. E. Rydqvist. Freudenthals rättsskrivningslära fick stor spridning, inte minst eftersom han var den absolut främste auktoriteten inom det svenska språket i Finland. Därmed fick debatten i Finland om svensk rättstavning en klar koppling till de nationalpolitiska strävandena.⁷ Som ett exempel på hur stavning och nationalpolitiska spänningar kopplades samman kan nämnas att fennomanernas ledare G. Z. Yrjö-Koskinen aktivt bidrog till att senaten 1890 fastslog att de statliga läroverken skulle följa stavningen i *Svenska Akademiens ordlista* (SAOL) – inte den Freudenthalska.⁸

Den rättstavningsdebatt som tog fart efter mötet 1869 intensifierades i mitten av 1880-talet när Svenska rättstavningsällskapet i Uppsala framförde mer radikala krav på en ljudenlig stavning.⁹ Utan att här gå närmare in på rättstavningsdebatten och de olika inriktningarna kan ändå sägas att de som förespråkade en fonetisk stavning strävade efter att skriften skulle motsvara uttalet, medan de som höll på den etymologiska principen (eller härledningsprincipen/samhörighetsprincipen) betonade språkhistoriens betydelse. Man strävade efter att ordstammen om möjligt skulle förbli oförändrad i samband med böjning, avledning och sammansättning.¹⁰ Etymologin gick ofta hand i hand med bruket, som utgör den tredje grundprincipen. Bruket representerades i princip av Svenska Akademiens stavning, och därför förhöll sig också Akademiens företrädare konservativa i stavningsdebatten, inte minst J. E. Rydqvist. Hans etymologiserande syn på stavningen kom tydligt

till uttryck i de första upplagorna av SAOL.¹¹ När den första upplagan av ordlistan utkom 1874 tog den ingen hänsyn till de principer som förts fram av rättstavningsmötet. Nya upplagor av SAOL utkom i rask takt och redan 1883 utkom den femte upplagan. De första fem upplagorna var dock i det närmaste identiska.¹²

Syftet med den här artikeln är dels att ge en översikt över hur Topelius såg på frågan om rättstavningen, dels att analysera på vilket sätt han i praktiken tog till sig av den kritik som framfördes och hur han modifierade rättstavningen i *Boken om Vårt Land*. För detta ändamål har jag jämfört två upplagor: den första från 1875 och den fjärde från 1883. Jag har använt mig av den digitala utgåvan av *Boken om Vårt Land*, som utgivits i Zacharias Topelius Skrifter vid Svenska litteratursällskapet i Finland. I den digitala utgåvan är det möjligt att jämföra ändringarna mellan olika upplagor, och jag har alltså fokuserat på ortografiska ändringar mellan de här två upplagorna. Orsaken till att jag har valt den fjärde upplagan som jämförelseobjekt är att Topelius i förordet till den uppger att han har gått igenom ortografin för att säkerställa att den i så hög grad som möjligt motsvarar den i *Svenska Akademiens ordlista*. Enligt Topelius var målet att »föra rättstafningen i närmaste öfverensstämmelse med Svenska Akademiens ordlista, med anhållan, att läraren ville rätta hvad härutinnan ännu kan vara förbisedt». Han positionerar sig även i förhållande till den stavning ordlistan rekommenderar:

Man kan hysa olika meningar om riktig stafning, och förf. gillar icke i alla delar ordlistans regler. Men under den nu rådande hjälplösa förvirringen i svenska språkets rättstafning, der enhvar anser sig befogad, icke allenast att för sig välja den stafning han godkänner, utan ock påtruga elever densamma, finnes ingen annan utväg, än att underkasta sig en erkänd auktoritet. Sverige känner ingen mera kompetent skiljedomare, än sin akademi; långt mindre tillkommer det svenska språket i Finland, och minst af alla Finlands skolor, att uppresa sig mot de af denna akademi uppställda regler.¹³

Topelius kommentar är intressant eftersom den anknyter till en fråga som också lyftes fram i den samtida tidningsdebatten, nämligen om man i Finland hade rätt att arbeta för reformer innan de slagit igenom i Sverige. Olof Mustelin har konstaterat att rättstavningsdebatten i Finland till viss del handlade om de pedagogiska följderna – ett exempel utgörs just av Elis Lagerblads tidigare nämnda recension.¹⁴ I analysen här utgår jag från en närläsning av recensionen för att få en tydligare bild av den kritik Lagerblad framförde mot Topelius stavning i läseboken. Topelius syn på stavningen belyses ytterligare med hjälp av brevmaterial.¹⁵

Stavningen i *Boken om Vårt Land*: en kritisk röst

Att *Boken om Vårt Land* var avsedd för skolan gjorde att den väckte ett särskilt intresse bland pedagoger. Som ett exempel kan nämnas den positiva recensionen av signaturen »M–r» i *Tidskrift utgifven af Pedagogiska föreningen i Finland*. Skribenten, Henrik Leopold Melander, anser boken förtjänstfull men pekar också på några brister, bland annat stavningen av en del finska namn och felaktig användning av reflexiva pronomen (»på deras skutor» i stället för »på sina skutor».¹⁶

I oktober 1880 togs *Boken om Vårt Land* upp till diskussion inom Pedagogiska filialföreningen i Åbo. Diskussionen inleddes av folkskoleinspektorn Berner som uttalade sig positivt om boken och betonade att dess brister, såsom inkonsekvenserna i ortografin, lätt kunde avhjälpas. I diskussionen deltog också en rektor Bärlund som ansåg att Lagerblads kritiska kommentarer i *Finsk Tidskrift* i huvudsak var motiverade, särskilt i fråga om de olika nationaliteterna i Finland. Han fick stöd av lektor Cygnæus som ifrågasatte nyttan av att boken skrivits av en enda författare. Cygnæus ansåg också att mycket av den kritik som riktats mot boken berodde på att den använts för andra syften än den var avsedd för (till exempel som underlag för satsanalys). Han ansåg att den, efter att språket

korrigerats, enbart borde användas som läsebok. Diskussionen avslutades med att man uppmanade alla intresserade att lämna in kommentarer till läseboken. Dessa skulle sedan genomgå av föreningen och vidarebefordras till författaren.¹⁷

Det är tydligt att Elis Lagerblads kritiska recension 1879 var en av orsakerna till att filialföreningen i Åbo valde att ta upp *Boken om Vårt Land* till debatt. Vid tiden för Lagerblads recension hade den tredje upplagan redan utkommit. Boken fanns i nästan varje bildat hem i landet, men trots detta hade den, med något undantag, inte granskats i pressen, ansåg Lagerblad. En del pedagoger hade skickat in kommentarer till författaren, men enligt Lagerblad måste de ha varit obetydliga eftersom såväl andra som tredje upplagan var så gott som oförändrade. Lagerblad hade själv använt boken i undervisningen under tre år, och ville med stöd av denna erfarenhet granska den.

Elis Lagerblad stödde Topelius grundläggande syfte, som det formulerades av denne:

[En läseboks] bestämmelse är icke allenast att inöfva en korrekt läsning och uppfattning af det lästa; den bör på samma gång, under lärarens handledning, bringa fasthet, reda och följdriktighet i lärjungens tankeförmåga. Och med dessa formela och logiska syften bör läseboken förena ännu ett tredje, ett ideelt, nemligen att ingifva kärlek till en viss berättigad krets af tankar eller känslor samt längtan efter en högre insigt deri.¹⁸

Lagerblad hade däremot gärna sett ytterligare ett syfte:

Vi hade endast velat tillägga att läseboken bör hafva ännu en viktig egenskap, den att genom sin mönster giltiga styl tidigt vänja barnet vid att gifva icke blott ett riktigt, utan äfven vackert uttryck åt sina tankar.¹⁹

Boken användes sannolikt främst på elementarskolans lägsta klasser och i den högre folkskolan, där man med undervisningen måste sträva efter »en riktig och klar uppfattning af såväl innehåll som *form* samt en, så vidt möjligt är, utvecklad förmåga att muntligen och skriftligen framställa det sålunda uppfattade», som Lagerblad uttrycker det. Därför måste en läsebok som *Boken om Vårt Land* ge eleverna möjlighet att på ett omväxlande sätt utveckla sitt »språksinne».²⁰ Lagerblad anser dock att Topelius inte har uppfattat uppgiften så. Han har i stället velat undvika alltför olika ämnen och »fasthålla en begränsad krets af föreställningar, inleda mellan dem en naturlig förbindelse och likasom bygga broar från tanke till tanke».²¹ Enligt Lagerblad är strävan efter enhet synlig bara i fråga om innehållet, medan formen hamnar i skymundan: »Boken om vårt land har sålunda blifvit en rent geografisk-historisk läsebok, hvars innehåll just genom sitt inre sammanhang tvingar läraren att undervisa eleven i Finlands geografi, finsk etnografi och historia, men ej i hans modersmål.»²² Lagerblad fäster särskild uppmärksamhet vid de språkliga bristerna i läseboken: »Om det i allmänhet gäller såsom ett *conditio sine qua non* hos hvarje skolbok, att språket skall vara riktigt och konsekvent såväl i logiskt som grammatiskt afseende, så måste det väl framför allt hafva sin tillämpning på en läsebok, hvars syftemål är att grundlägga den första språkkunskapen.»²³

Efter dessa mer övergripande kritiska synpunkter övergår Lagerblad till en diskussion om de språkliga bristerna i boken. Först lägger han fram en allmän kritik mot stilen i boken: »Det är sago-stylen, som häruti bryter fram.» Dessutom ger han exempel på felaktig satsfogning och ordföljd samt användningen av reflexivt pronomen (»[h]ärigenom kommo norrmännen lyckligt ur faran och återvände till *deras* land igen»). Lagerblad konstaterar också att Topelius verbböjning vacklar mellan svag och stark. Det var ett faktum att man i svenskan tenderade att ge starka verb en svag böjning och därmed »förstöra» dem, och han pekar också på några

sådana exempel hos Topelius (till exempel *spridde* och *stridde*), men denna strävan var inte konsekvent, utan författaren använde också böjningar som *stredo* och *besloto*.²⁴

Härefter övergår Lagerblad till en granskning av ortografin. Inledningsvis hänvisar han till Topelius som i företalet säger att »[o]rthografen följer, med några undantag, Svenska Akademiens ordlista». ²⁵ Lagerblad kommenterar därefter Topelius ståndpunkt:

Men redan vid en flygtig jämförelse skall man finna att en mängd ord, hvilkas stafning är vacklande – om andra tala vi naturligtvis icke –, stafvas annorlunda i Boken om vårt land än i ordlistan, och går man närmare till grunden, skall man finna att *undantagen* ej äro *några*, utan snarare så många och väsendtliga, att man knappast kan fatta, hvarutinnan ordlistans skrifsed blifvit iakttagen.²⁶

Beträffande *ä*-ljudet, som eleverna hade svårt att lära sig eftersom stavningen var så oregelbunden, innehåller *Boken om Vårt Land* många undantag. Topelius stavar till exempel *hämta* (men även *hemta*), *äga*, *ägor* (men *egendom*), *fjällar* (som för övrigt borde ha böjts *fjäll*) med *ä*, *fiskfjäll*, *fjärding* (men *ferde*), *jätte*, *ihjäl*, *merändels* trots att dessa ord i ordlistan stavas med *e* eller där det anges att stavningen med *e* är att föredra. Enligt Lagerblad kunde man därför tro att Topelius förespråkar en fonetisk stavningsprincip, men å andra sidan stavar han också *vexa*, *herrlig*, *gret*, *belg*, trots att SAOL i dessa fall hade endast *ä* eller tillät både *ä* och *e*. Dessutom förekommer ofonetisk stavning av ord som överensstämde med stavningen i SAOL.²⁷

Topelius är inkonsekvent också i fråga om *ä*-ljudet. Han stavar *fågel* men *urholka* (däremot *hålkar*, om substantivet), medan ordlistan har *fogel* och *urhålka*. Topelius stavning av konsonantljuden exemplifierar Lagerblad med: *fläkt*, *makt*, *riktig*, *tälgnif*, *hvimla*, *kjäl-lossning*, *fientlig*, *thron*, *timothei*, *theater* (men *apotek*) som i SAOL stavades *flägt*, *magt*, *rigtig*, *täljknif*, *vimla*, *källossning*,

fientlig, tron, timotej, teater. Dessutom håller Topelius fast vid en del föråldrade former: *sednare* och *fordne* (men *forntida*) trots att ordlistan har *senare* och *förne* och dessutom framhåller att den äldre stavningen inte borde tillämpas. Överlag anser Lagerblad att Topelius håller fast vid ett äldre, »öfvergifvet» språkbruk i teckningen av långt konsonantljud. SAOL anger *fylde, fylt, fyld, fælde, fält, fäld, hælde, hält, häld, stälde, stält, stäld, brände, bränt, bränd, grant, sant* och så vidare, men i läseboken används *fyllde, fylld, fällde, hällde, ställde, brännt* (men också *bränt*), *grannt* och *sannt*. Topelius använder dessutom dubbel konsonant i orden *beherrska, gyttja* och *ässja*, trots att de i SAOL stavas *beberska, gytja, äsja*. Lagerblad sammanfattar:

Det anförda torde vara nog för att bevisa att de i Boken om vårt land gjorda undantagen från det skrifsätt, som följes i Svenska Akademiens ordlista, äro många och väsentliga. Ville vi uppsöka den princip, enligt hvilken dessa afvikelser gjorts, så kunde man af de sist anförda exemplen sluta att läsebokens författare icke anser ordlistan nog konservativt fasthålla språkbruket och därför afviker från henne, ifall man icke i det föregående sett honom beteckna ä-ljudet i strid mot det, som af akademien ansetts vara språkbruk, och som ordlistan just därför vidhåller.²⁸

Dessutom pekar Lagerblad på brister i genusbeteckningen och i användningen av skiljetecken.

Sammantaget kan konstateras att Lagerblad lyfter fram en rad brister och inkonsekvenser som var problematiska i en läsebok som *Boken om Vårt Land*. Han påpekar dessutom att listan kunde göras ännu längre. Detta framstår utan tvekan som förvånande med tanke på att Topelius i förordet uttryckligen hävdar att han följt den stavning som rekommenderas i SAOL.

Stavningen i *Boken om Vårt Land*: en analys

När man jämför den första och den fjärde upplagan av *Boken om Vårt Land* är det tydligt att det skett ett målmedvetet arbete med ortografin. Elis Lagerblad lyfte i recensionen fram bland annat stavningen med *e* respektive *ä*, och påpekar att Topelius skriver *hemta* (men även *hämta*), där SAOL har *hämta*. Av den fjärde upplagan framgår att Topelius konsekvent har övergått till SAOL:s stavning med *e*, också i olika former av verbet *äga* och substantivet *äga* (*ägor*). I fråga om substantivet *fjäll* har Topelius övergått till en stavning med *e*: *fell*. Lagerblad kritiserar Topelius pluralböjning *fjällar*, och här är det intressant att notera att Topelius i nästan samtliga fall inte bara har ändrat från *ä* till *e* utan också ändrat till pluralformen *fell* i stället för *fjellar*. Helt konsekvent är han emellertid inte: det finns några exempel på *fjellar* och *fjellarne* – av allt att döma har de inte noterats i genomgången. I det här sammanhanget kan noteras att SAOL stavar *fiskfjäll* med *ä*, och den stavningen följer också Topelius. *Jätte* och *ihjäl* stavar han med *e* i den fjärde upplagan, och följer därmed SAOL. Olika former av verbet *växa* och substantivet *växt*, som ofta förekommer i materialet, har han konsekvent ändrat till en stavning med *ä*, helt i linje med SAOL.

På några punkter avviker Topelius från stavningen i SAOL. Det gäller till exempel ordet *merändels* som han stavar med *ä* trots att SAOL förespråkar en stavning med *e*. Av allt att döma var en stavning med *ä* rätt så vanlig, eftersom man i ordlistan ansett det motiverat med en kommentar: »Af T. *mehrentheils*; bör följaktligen icke skrivas merändels.» Topelius har inte heller ändrat stavningen av *herrlig* och *gret*, utan behållit *e*. Stavningen *herrlig* tas upp i SAOL, men med en hänvisning till *härlig*. Här finner man också en förklaring om att den långa stamvokalen i svenskan gör att ordet ska stavas *härlig* eller *herlig* (det första anges som det mest brukliga) och inte *herrlig* som i det tyska uttalet. För pre-

teritumformen av verbet *gråta* tillät SAOL emellertid både *grät* och *gret*, så här fanns ingen motsättning mellan SAOL:s stavning och Topelius.

Fågel stavar Topelius i båda upplagorna med *å*, trots SAOL:s rekommendation om stavning med *o*, *fogel* (*fågel* finns med i ordlistan, men med en hänvisning till *fogel*). Som senare framgår var just ordet *fågel* också något som diskuterades i korrespondensen mellan Topelius och förläggaren Bonnier. När det gäller ordet *urholka* har han emellertid anpassat sin stavning efter SAOL och stavar det med *å*, *urbålka*.

Lagerblad tar också upp stavningen *g/k*, och påpekar att Topelius stavar *fläkt*, *makt* och *riktig*, trots att SAOL i dessa fall anbefaller *g*: *flägt*, *magt*, *riktig*. I den fjärde upplagan har Topelius behållit stavningen med *k* i *fläkt* och *riktig*, men konsekvent övergått till att stava *magt* med *g*.

I fråga om *thron*, *timothei* och *theater* har Topelius behållit stavningen med *th*, och därmed avvikit från ordlistans princip (men ordet *apotek* som förekommer på ett ställe har ändrats från *apothek* till *apotek* i den fjärde upplagan, och detsamma gäller *Hypotheks-föreningen* som redan i en tidigare upplaga blivit *Hypoteksföreningen*). I det här fallet kan det alltså konstateras att Topelius uppvisar en viss inkonsekvens i stavningen.

Sednare och *fordne/fordna* har Topelius ändrat i enlighet med SAOL till *senare* respektive *forne/forna*. En omfattande förändring har skett när det gäller långt konsonantljud: böjningar av till exempel *fylla*, *fälla*, *bränna* och *ställa* stavas i den första upplagan med dubbel konsonant (till exempel *ställdde* och *fälldde*), men i den fjärde upplagan har Topelius övergått till enkel konsonant (*stälde*, *fälde*). Också i ord som *gyttja* och *behärska* (*beberska*) har han övergått till enkel konsonant, och följer därmed stavningen i SAOL.

Att Topelius gjort många ändringar i stavningen i den fjärde upplagan är ett faktum – sammantaget handlar det om mer än 1000 ändringar, men att dra kvantitativa slutsatser utifrån dem

är problematiskt och inte särskilt fruktbart. Det beror på att de teman som behandlas gör att vissa ord förekommer mer frekvent än andra, och mer frekvent än i det allmänna språkbruket. Ett sådant exempel är ordet *makt* i olika former. Det förekommer ofta i *Boken om Vårt Land*, vilket beror på att Topelius behandlar just historiska maktförhållanden och politiska förhållanden. Eftersom han i den fjärde upplagan konsekvent ändrat från en stavning med *k* (*makt*) till en stavning med *g* (*magt*) blir denna ändring mycket påfallande i materialet. Ett lika tydligt exempel utgörs av ordet *jätteljette*, som måste betraktas som överrepresenterat i *Boken om Vårt Land* jämfört med språkbruket överlag. Orsaken är Topelius utförliga behandling av folktro, mytologi och sägner. Ändringen från *jätte* till *jette* kommer därmed att utgöra en oproportionerligt stor andel av samtliga ortografiska ändringar.

På en allmän nivå kan man alltså notera en strävan efter att anpassa stavningen efter SAOL, även om det förekommer undantag. Vissa av undantagen är sannolikt rena misstag, medan andra framstår som medvetna – här avser jag till exempel den ovan nämnda stavningen av *fågel* med *å*. Eftersom det finns exempel på att böjningen förändrats från *fågglarna* till *fåglarne* (och tvärtom) kunde också stavningen med *ålo* ha förändrats, men så har inte skett.

Utöver de exempel jag lyfter fram ovan ger förteckningen över ortografiska förändringar en del annan intressant information. En sådan är tendensen att gå från sammanskrivning till särskrivning: på rätt så många ställen har *engång* ändrats till *en gång*. Förteckningen visar också att en del finska person- och ortnamn har fått en mera korrekt finsk form: *Haliko* har blivit *Halikko*, *Ilka* har blivit *Ilkka*, *Kiwekät* har blivit *Kiwekkäät* och så vidare. Ett särskilt intressant fall är ordet *säl*, som Topelius skrev *sjel* men ändrade till *säl* 1883. Här handlar det inte enbart om en variation i stavningen med *elä*, utan om att han dessutom har ett *sje*-ljud i inledningen av ordet. Det verkar som om han var påverkad av dialektalt språkbruk: även SAOB anger stavningen *själ* som »bygdemålsfärgat».²⁹

Huruvida det finns andra belägg för dialektal påverkan är svårt att avgöra: ett möjligt sådant kunde vara stavningen av *strömming* (1875) med ett *m*, *ströming*, men det är naturligtvis svårt att avgöra. I SAOB anges att formen *ströming* förekom 1521–1872.³⁰

Utifrån denna analys är det motiverat att titta närmare på hur Topelius själv resonerar om stavning, och här erbjuder den bevarade korrespondensen vissa möjligheter.

Topelius och rättstavningen i korrespondensen

Boken om Vårt Land gavs ut av G. W. Edlund i Helsingfors, men i den bevarade korrespondensen från Topelius till Edlund finns det tyvärr ytterst få kommentarer om stavningen. I ett brev daterat den 12 februari 1883 säger Topelius:

Jag är villig att i 4:de uppl. observera befogade anmärkningar mot språk och orthografi, medan jag icke ämnar beakta åtskilliga andra, dels obefogade, dels omöjliga ändringsförslag.³¹

Uttalandet stöder de resultat som framkommit i analysen av ortografin i de två upplagorna: det har funnits en tydlig strävan efter att anpassa stavningen, men samtidigt har författaren varit ovillig att rucka på vissa av sina principer.

Hösten 1893 nämner Topelius i ett brev till Edlund att stavningen i *Evangelium för Barnen* följer SAOL, och fyra år senare konstaterar Edlund att den person som läst korrektur på den nya upplagan av *Boken om Vårt Land* »noga följt Sv. akad. ordl. 6:te upplaga».³² Däremot är det av korrespondensen med Edlund inte möjligt att utläsa vad Topelius ansåg om olika stavningsprinciper på ett mer övergripande plan.

Topelius korrespondens med förläggaren Albert Bonnier i Stockholm ger emellertid en bättre inblick i hans syn på stavningen. Första bandet av samlingen *Vinterqvällar* utkom 1880 och Bonnier ville att Topelius där skulle följa SAOL. *Vinterqvällar* var

det första verk av Topelius som Bonnier gav ut efter att ordlistan kommit ut. Bonnier ansåg att trycket åtminstone i huvudsak borde följa ordlistan:

Denna ordlista följes nu nästan öfverallt i Sverige i de flesta såväl böcker som tidningar. – icke därför att man äfven mot den kan göra anmärkningar – men den är dock på visst sätt en *autoritet* att stödja sig till och i alla fall en stödjepelare att hålla sig till då man vacklar mellan längesedan försvunna stafningssätt och vissa nystafvares alltför vidtswäfvande moderniseringar.³³

Bonnier yrkade inte på att Topelius skulle ge avkall på alla »egenomligheter» (karakteristiska drag) i stavningen: han kunde till exempel skriva *fängel* med *å*, inte med *o*. Däremot undrade han om det vore möjligt att skriva *porclin* i stället för *porcellin* – ordet förekommer på första sidan i »Konungens handske». Det är tydligt att Bonnier var väl medveten om Topelius skepsis inför SAOL, men att han försökte finna en lösning som kunde tillfredsställa alla parter:

Jag har tillåtit sättaren att nu att börja med i de första arken nyttja vår vanliga stafning – se på korrektoret hur Du tycker det ter sig – och vill Du *absolut* ha tillbaka din egen ortografi – så är det ju lätt att ändra före tryckningen. – Det öfverflödiga *h* i Teater, Teologi m fl ord kunde Du kanske äfven tillåta få vara borta – liksom att få skriva Filosofi Kaos, Kemi, och dylika främmande ord, så som det nu allmänt brukas.³⁴

Topelius svarade att »en allmän norm är bättre än anarki» och anpassade sig i de flesta fall efter SAOL, men han underkastade sig »icke absolut dess norm». Orsaken var att han ansåg att SAOL »ännu icke är mogen», och att »hon dagtingar med den s.k. *etymologiska* principen». Han förespråkade själv i huvudsak den fonetiska principen, under förutsättning att man bevarade konsonanterna *c*, *q*, *x* och *z*.

Jag skrifver således icke *fögel* på det haltlösa skäl att man för några hundra år sedan skref *fugl*, utan jag skrifver *fågel* på den goda grund att ä-ljudet är långt. Och jag skall gerna skrifva *såfva* och *läfva* af samma skäl – ja t. o. m. *skriova*, *havaa*, *stava!* – blott jag får någon med mig. Sak samma med ä-ljuden. Porslin? Mycket gerna: detta beror på huru språket förmått smälta ett utländskt ord. *Filosofi* har jag skrifvit i 30 år. För öfrigt torde jag i all ödmjukhet få erinra blifvande kritici, att min stafning i allt väsentligt öfverensstämmer med Sveriges *store* författare, och om desse lida af inkonseqvenser, hvilket är obestriddigt, så hafva dessa legaliserats af en aktningvärd häfd, medan de nya, fullt lika talrika inkonseqvenserna sakna allt annat berättigande, än en doktrinär teori, som icke *kan* genomföras.

Alltså: om min vän Bonnier låter sin sättare korrigera mig, så blifver detta ett ganska onödigt besvär för oss båda, ty jag korrigerar honom tillbaka.³⁵

I följande brev säger Topelius lite överslättande att han »i verkligheten» kunde finna mycket få skillnader mellan stavningen i SAOL och den han själv tillämpade. Ett sådant fall är ordet *växa*, som han stavade *vexa*, eftersom ä-ljudet är kort. »Om ni svenskar skulle höra huru bredt den finska tungan uttalar ä-ljudet, skulle ni minsann akta er att så onödigt använda det vid kort ljudfall i st. f. *e*.»³⁶

Kommentarerna ovan är belysande med tanke på iakttagelserna om stavningen av *fågel* i *Boken om Vårt Land*: antagandet om att det är ett medvetet val av författaren bekräftas här av korrespondensen med Bonnier. Av särskilt intresse är Topelius kommentar till stavningen av *vexa*, där han alltså fortfarande 1880 försvarade en stavning med *e* av rädsla för effekten på det finländska uttalet, men att han i 1883 års upplaga antingen själv hade ändrat uppfattning eller låtit sig övertygas att övergå till en stavning med *ä*, *växa*.

Att Topelius med tiden alltmer anpassade sig efter SAOL framgår av ett brev till Bonnier från våren 1883. Han sände då över den reviderade första och andra cykeln av *Fältskärens berättelser* och

beklagade samtidigt att de var fullklottrade med anteckningar. Anledningen var att Topelius först hade gjort ändringar i enlighet med sitt eget skrivsätt, men sedan bestämt sig för att nästan helt och hållet följa SAOL. »Hoppas, att han [sättaren] och korrekturläsaren äro slängde i hieroglyfskrift», säger han till Bonnier.³⁷ Bonnier verkar emellertid ha blivit lättad över beslutet, och konstaterar i sitt svar att korrekturläsningen skulle gå lätt.³⁸

Korrespondensen visar också att Topelius funderade alltmer på olika stavningsnormer. Sommaren 1885 frågar han Bonnier: »Till hvem skall jag vända mig i Sverige för att få säkert besked om nu allmännast brukade *rättstafning* i Sv. läroverken och folkskolorna? En norm blir alltmera nödvändig äfven för Finlands svenska skolor, ty förvirringen af olika stafning blir snart olidelig.»³⁹ Bonnier svarar:

Vår rättstafning – ja dermed står det rätt illa till äfven hos oss. Emellertid vill jag råda Dig att för upplysning derom tillskrifva Lektor N. Linder (grundläggaren af Sv. Familjboken och en verklig autoritet på Rättstafningens område). Han har nyss (på min begäran) lofvat att meddela Dig alla upplysningar han kan i saken. – Akademiens arbete betraktas eljest af de flesta som det bästa rättesnöre vi ha.⁴⁰

Topelius kontaktade Nils Linder och bad honom om råd, eftersom hans omdöme var »ojäfvigt». Topelius konstaterar här att förvirringen beträffande rättstavningen bredd ut sig också i Finland, och att särskilt rättstavningen i skolorna var en svår fråga:

Sedan professor Freudenthal och hans meningsfränder med mycket nit begynt utbreda hans nya, på nordiska rättstafningsmötets principer grundade, men delvis självständigt modifierade lärobok i detta ämne ända ned till våra svenska folkskolor, ha vi redan kommit så långt, att den ena skolan och klassen skrifver så, den andra annorledes, alltefter de åsigter läraren eller lärarinnan godkänner, – Sv. Akademien, Sundéns eller Freudenthals.

Det är icke lyckligt för svenska språket i Finland att göras till föremål för partistrider och agitationer, hvarför enhet i method redan ur denna synpunkt vore synnerligen önskvärd.⁴¹

Topelius uppger att han, trots »flera vänskapliga meddelanden» med filologen och folklivsforskaren Artur Hazelius, hade förblivit »en friseglare, bekännande mig likväl så villig, som skyldig att böja mig för Svenska Akademin». Han fortsätter:

Fördenskull har jag i senare upplagor af mina två läseböcker, »Naturens Bok» och »Boken om vårt land», hvilka här begagnas i alla lägre läroverk, rättat stafningen efter Sv. Akad:s ordlista; men dermed är man icke från motsatta hållet tillfredsställd, utan vill hafva dem efter Freudenthals method, – en fordran, hvartill jag icke samtycker utan öfverbevisning och tvingande skäl.⁴²

För att få klarhet valde Topelius alltså att kontakta Nils Linder. Utöver att Topelius ville veta vilken norm för rättstavningen skolorna i Sverige i första hand följde, undrade han om skolornas styrelser vidtagit några åtgärder för att förenhetliga undervisningen och om Svenska Akademien planerade någon »ny lagstiftning» – många betraktade nämligen ordlistan som ett övergångsförslag eller som J. E. Rydqvists personliga åsikt.⁴³

I september kom svaret från Linder, som uppmanade Topelius att inte ändra stavningen i sina läroböcker i enlighet med rättstavningsmötets förslag. Alla sakkunniga var visserligen eniga om det riktiga i beslutet att rättstavningen skulle bygga på ljudenlighet, men det fanns också anledning att kritisera andra förslag som mötet hade lagt fram. Även om ett flertal forskare hade ställt sig bakom förslagen ansåg Linder att det bland den stora allmänheten var få som stödde förslaget i stort.

Nystavningen hade inte fått någon större spridning i skolorna i Sverige. De regler man i allmänhet reagerade mot gällde utbyte av

q mot *k*, konsonantförenkling framför böjningsändelserna *d* och *t*, *de* och *te* i verb och adjektiv samt utbyte av *e* mot *ä* i vissa ord med *ä*-ljud. Nystavarna höll emellertid fast vid sina principer, medan en del författare ville behålla den stavning som varit utbredd före Rydqvists arbete. Allt tydde därmed på att det skulle ta lång tid innan man uppnådde enighet om rättstavningen. Linder påpekade också att Svenska Akademien inte borde ha anslutit sig till Rydqvists ståndpunkt i alla avseenden, utan i stället kunde ha utrett de oklara punkterna grundligt och tillämpat ljudenlighetsgrundsatsen »med urskiljning och måtta». Så var emellertid inte fallet, utan i ordlistan hade man till exempel utan grund bibehållit många ord med *e*, som *jemmer* och *nemligen*. Men trots att situationen för tillfället var förvirrad, vilket drabbade särskilt undervisningen på ett mycket besvärligt sätt, ville Linder ändå peka på en positiv utveckling, inte minst genom att diskussionen nu var mer sansad än på 1870-talet.⁴⁴

Topelius lät publicera en stor del av brevet från Nils Linder i den fennomanskt sinnade tidningen *Finland* där det drogs in i en hätsk nationalpolitisk debatt. Överlag hade tidningsdebatten om stavningen en stark nationalpolitisk koppling. Tidningen *Finland* opponerade sig till exempel mot att man på svenskt håll i Finland försökte påverka utvecklingen av rättstavningsfrågan, och man kritiserade särskilt Freudenthal och hävdade att han försökte utnyttja sin ställning för att studenterna skulle tillämpa hans ortografi.⁴⁵ Bakgrunden till att debatten blossade upp våren 1886 var att föreningen Svenska folkskolans vänner då gav ut Viktor Öhbergs *Läsebok för folkskolans två lägre årsafdelningar* där Freudenthals ortografi tillämpades. *Finland* framhöll att det fanns en dold agenda: det handlade inte bara om att ge ut en bok med Freudenthals ortografi, utan den »stora och ädla fosterländska tanke om ett endrätigt folk» som präglade Topelius *Boken om Vårt Land* saknades i den nya läseboken.⁴⁶ Den debatt som följde visar på ett intressant sätt hur diskussionen påverkades av språkfrågan och den

nationella problematiken. Den svensksinnade *Nya Pressen* publicerade skarpa motargument, bland annat av Ernst Lagus, som under signaturen »el.» inte skrädde orden:

Stackars kristligt-sedligt-nationella Finland! Den var riktigt ledsen igen sista torsdag. I ilskan öfver svenska folkskolans vänners senaste vackra publikation hade det värda bladet på Bebådelsedagen kokat ihop en ragout i – svenska rättstafningsfrågan (hm!), som var kryddad med peppar och ättika och alla slags bäska kryddor som funnos på kontoret att tillgå för tillfället. Det vore synd att med tystnad förbigå en sådan artikel, der öfvermodet och den gallsprängda konservatismen fira en så lysande seger. Det kan ju vara lärorikt att se, huru ägget vill lära hönan att värpa.⁴⁷

Två dagar efter Ernst Lagus inlägg citerade *Finland* brevet från Nils Linder till Topelius. Som tidigare nämnts uppmanade Linder Topelius att inte tillämpa övergångsförslaget i sina skolböcker. Här kan särskilt noteras att brevet inte återgavs i sin helhet, utan man utelämnade den del där Linder kritiserade *Svenska Akademiens ordlista*.⁴⁸

Ernst Lagus kommenterade Linders brev i *Nya Pressen* den 12 april med att det var med nöje »som vi upptagit den af dr Linder kastade stridshandsken, äfven om den honom ovetande hamnat på det offentliga ordets stridsfält». Lagus påpekar särskilt att Linder skiljer mellan teori och praktik genom att plädera för den fonetiska principen, men samtidigt anse att den inte borde tillämpas i praktiken. Lagus lyfter fram några skillnader mellan Finland och Sverige:

[...] för det första är skolorna i Sverige mera konservativa än de hos oss; för det andra har staten der numera tagit saken om hand och torde sna[r]t nog på ett radikalt sätt göra slut på all sjuklig konservatism och för det tredje äro vi i Finland icke bundna att följa dåliga föredömen i Sverige.

Lagus nämner också Topelius i inlägget:

Vill icke Topelius låta ändra rättskrifningen i sina läseböcker, skall man väl veta att genomdrifva andra. Hr Edlund, vår förnämsta förläggare, tyckes äfven hafva insett att »den gamla rättskrifningen icke mera duger», och han torde göra klokast i att i nya upplagor öfveralt införa öfvergångsförslaget.⁴⁹

Korrespondensen mellan A. O. Freudenthal och Nils Linder ger oss ytterligare en inblick i debatten. Av ett brev från Linder till Freudenthal, daterat den 21 april 1886, framgår att Linder trott att signaturen »el.» i *Nya Pressen* stod för Freudenthal, och att denne alltså skulle ha skrivit det polemiska inlägget om rättstavningen. Linder ville därför förtydliga sin ståndpunkt: han hade inte sagt att man inte *alls* borde genomföra ändringar i stavningen, bara att ändringarna inte borde göras enligt 1869 års förslag. Dessutom tillade han: »Det var skada att statsrådet Topelius icke offentliggjorde allt hvad mitt bref till honom innehåller om rättstavningsfrågan. Jag yttrade mig deri äfven och i ganska bestämda ordalag om ordlistan och den principlöshet, som deri är förherskande i åtskilliga fall.»⁵⁰ I ett utkast till svar upplyste Freudenthal Linder om att »el.» inte var Freudenthal själv utan en ung magister i Helsingfors. Och i ett post scriptum tillägger han: »Att Topelius, den räfvén, höll inne med dina yttranden om Ordlistan, men lät offentliggöra det öfriga, är icke egnadt att här väcka förundran.»⁵¹ Att en del av brevet utelämnats kritiserades också av Ernst Lagus i *Nya Pressen*, som ansåg att *Finland* gjort sig skyldig till en »falsifikation».⁵² *Finland* reagerade direkt på det, och hävdade att det av den publicerade delen framgår att Linder menade att stavningen i *Svenska Akademiens ordlista* var inkonsekvent. Lagus återkom i ett öppet brev till *Finland* med kommentarer tillsammans med den utelämnade delen (som han fått från *Finlands* redaktion). Han betonade också att polemiken aldrig hade uppstått om *Finland* meddelat att en del av brevet utelämnats.⁵³

Sammantaget kan konstateras att offentliggörandet av Linders brev väckte en hel del reaktioner, säkerligen till stor del på grund av att kritiken mot Svenska Akademien inte framgick tillräckligt tydligt eftersom brevet inte publicerades i sin helhet. Exempelen ur korrespondensen i föregående avsnitt visar dock att också Topelius var skeptisk till vissa principer i SAOL. Här kan man utläsa att han gärna hade gett den etymologiska principen företräde, och dessutom såg han i vissa fall en motsättning mellan det finländska uttalet och den fonetiska stavningen.

År 1889 utkom den sjätte upplagan av SAOL. En rad reformer hade genomförts, bland annat beträffande *ä*-ljudet, men ordlistan innehåll många alternativa former vilket gav upphov till kritik. I ett brev till Bonnier, daterat i april 1890, menar Topelius att han inte såg några problem med att anpassa sig till SAOL, och nämner att den »lyckligtvis» var påbjuden även i Finland. Här syftade han på det omdiskuterade senatsbeslutet som innebar att man i de statliga skolorna skulle följa stavningen i 1889 års upplaga av ordlistan. Topelius uppger att han inte är enig med Akademien på alla punkter, men ändå anser att ordlistan är den »rätta auktoriteten».⁵⁴ I ett brev daterat i september 1890 framstår han emellertid som mer kritisk:

Mina båda svenska läseböcker [Naturens Bok och Boken om Vårt Land] omstafvas för nya upplagor sedan vår skolstyrelse anbefallt, att alla läroböcker skola följa Sv. Akademiens 6:te ordlista. Jag delar visst ej i allo Akad:s nya staf-principer, jag anser dem tvärtom vara just inga principer alls, jag tredskar att utplåna skilnaden mellan *jagt* och *jakt*, *pligt* och *plikt*, – jag önskar, när jag ser ⅞ af rättelserna förvandla e till ä, att Akademien hörde vår finska tunga bräka fram detta ä. Men all regel är bättre än anarki, och särskildt har det synts mig otillständigt att här i Finland börja förbättra svenska språket efter vårt lomhörda öra. Alltså stafvar äfven jag akademiskt i läseböckerna, men ett förskräckeligen petigt arbete är det och långtifrån konsekvent.⁵⁵

Kommentaren visar hur besvärligt och tidskrävande det var att anpassa stavningen i läseböckerna till ordlistan. I ett brev återkommer Topelius 1891 till frågan om *ä*-ljudet, och samtidigt ger han uttryck för konservatism när han vill stödja sig på ett äldre bruk:

Om rättstavningen har jag tvekat, då mitt finska öra har svårt att vänja sig vid dessa många bråkande *ä*-ljud. Men vinsten af en allmänt antagen norm är, i min tanke, så stor, att äfven mina öron få gifva med sig. Låt alltså din sättare adoptera Sv. Akad:s nya ordlista, med förbehåll endast, att, der två stafningar äro valfria, jag får behålla den äldre, alltså q, z, x och c, der Akademin har godheten att unna dem burskap.⁵⁶

Både Topelius stavning och den bevarade korrespondensen samt debatten i pressen vittnar om en utbredd förvirring inom rättstavningen. Det är tydligt att Topelius med tiden blev tvungen att reflektera alltmer över de stavningsprinciper han tillämpade, det framgår såväl av de brev han sände till förläggaren Bonnier och till Nils Linder som av den ändrade stavningen i fjärde upplagan av *Boken om Vårt Land*. Genom att offentliggöra delar av Linders svar blåste han också under den pågående hätska rättstavningsdebatten i Helsingforstidningarna, en debatt som inte bara avspeglade olika uppfattningar om stavningen utan också en skillnad i synen på den nationella gemenskapen. Utöver att Elis Lagerblad i recensionen av *Boken om Vårt Land* pekar på vissa problem i Topelius rättstavning så kritiserar han också Topelius för att denne ignorerade de nationella skillnaderna i landet.⁵⁷ Här handlar det om två nationella självbilder som ställs mot varandra: Topelius uppfattning om ett enda folk, och Freudenthals, som betonade språkets betydelse för identifikationen och därmed lyfte fram en separat svensk nationalitet i Finland.

Noter

- 1 Se t.ex. Rask 1999, s. 424.
- 2 Topelius 2017, inledning, s. XI f.
- 3 Freudenthal 1860. Se även Thylin-Klaus 2015, s. 21–25.
- 4 Här kan man alltså tala om två olika »föreställda gemenskaper», för att citera B. Anderson (1991 [1983]). Den ena gemenskapen är svensk och förankrad på bägge sidor om Bottniska viken, medan den andra sammanfaller med Finlands geografiska område och kan betraktas som statlig.
- 5 Topelius 1883.
- 6 Lagerblad 1879a, s. 513–516. För en översikt över rättstavningsdebatten i Finland, se Mustelin 2004.
- 7 Ivars 2004, s. 8.
- 8 Mustelin 2004, s. 97–101; Thylin-Klaus 2015, s. 120–130.
- 9 Teleman 2003, s. 77–89.
- 10 Weiss 1999, s. 94 f.; Teleman 2003 s. 78.
- 11 Weiss 1999, s. 95. Man kan diskutera om bruket egentligen är en grundregel. Teleman 2003 s. 78 betraktar t.ex. endast uttalet och etymologin som grundläggande principer, även om han konstaterar att det också fanns olika åsikter om i vilken utsträckning man skulle beakta bruket. Förutom de tre utgångspunkterna uttalet, etymologin och bruket (om detta betraktas som en princip) hänvisade man också till en s.k. ordskillnadsgrundsats, enligt vilken homonymer skulle stavas på olika sätt. Den spelade emellertid en betydligt mer undanskymd roll. Om Svenska Akademiens tidiga språkvårdande arbete, Rydqvists språksyn och den första upplagan av SAOL, se Ralph 2009.
- 12 Teleman 2003, s. 79 f.
- 13 Topelius 1883.
- 14 Mustelin 2004, s. 32 f.; Lagerblad 1879a och 1879b.
- 15 Korrespondensen mellan Topelius och förläggarna Albert Bonnier och G. W. Edlund är utgiven av Carola Herberts i Svenska litteratursällskapets utgåva Zacharias Topelius Skrifter: *Brev. Zacharias Topelius korrespondens med förlag och översättare* (2013). Jag har även studerat ett brev från Topelius till Nils Linder i Stockholm samt dennes svar. Svaret är särskilt intressant eftersom det publicerades i förkortad form i en dagstidning och därmed användes i en debatt om stavningen.
- 16 Sign. »M–r» [Henrik Leopold Melander] 1876, s. 35 f.
- 17 Alopæus 1881, s. 58 f.
- 18 Lagerblad 1879a, s. 507 f.; Topelius 1875.
- 19 Lagerblad 1879a, s. 508.
- 20 Lagerblad 1879a, s. 508.
- 21 Lagerblad 1879a, s. 508; Topelius 1875.
- 22 Lagerblad 1879a, s. 509.
- 23 Lagerblad 1879a, s. 510.
- 24 Lagerblad 1879a, s. 510–513.
- 25 Topelius 1879.
- 26 Lagerblad 1879a, s. 513.

- 27 Lagerblad 1879a, s. 513 f.
 28 Lagerblad 1879a, s. 514.
 29 'säl', SAOB, www.saob.se.
 30 'strömning' SAOB, www.saob.se.
 31 Brev från Zacharias Topelius till G. W. Edlund 12/2 1883, Topelius 2013.
 32 Brev från Zacharias Topelius till G. W. Edlund 14/9 1893; G. W. Edlund till Zacharias Topelius 8/5 1897, Topelius 2013.
 33 Brev från Albert Bonnier till Zacharias Topelius 21/1 1880, Topelius 2013.
 34 Brev från Albert Bonnier till Zacharias Topelius 21/1 1880, Topelius 2013.
 35 Brev från Zacharias Topelius till Albert Bonnier 31/1 1880, Topelius 2013.
 36 Brev från Zacharias Topelius till Albert Bonnier 7/2 1880, Topelius 2013.
 37 Brev från Zacharias Topelius till Albert Bonnier 1/4 1883, Topelius 2013.
 38 Brev från Albert Bonnier till Zacharias Topelius 19/4 1883, Topelius 2013.
 39 Brev från Zacharias Topelius till Albert Bonnier 11/6 1885, Topelius 2013.
 40 Brev från Albert Bonnier till Zacharias Topelius 16/6 1885, Topelius 2013. Med »Sv. familjboken» avses första upplagan av *Nordisk Familjebok* (1875–1880).
 41 Brev från Zacharias Topelius till Nils Linder 30/7 1885, KB.
 42 Brev från Zacharias Topelius till Nils Linder 30/7 1885, KB.
 43 Brev från Zacharias Topelius till Nils Linder 30/7 1885, KB.
 44 Brev från Nils Linder till Zacharias Topelius 2/9 1885, NB.
 45 »Den nya svenska rättskrifningen», *Finland* 25/3 1886. I ett kortfattat svar underströk Freudenthal bland annat att han som lärare vid universitetet hade rätt att bedriva undervisning i enlighet med sin egen övertygelse (A. O. Freudenthal, »Från allmänheten», *Finland* 28/3 1886).
 46 »Litterär närgångenhet», *Finland* 17/3 1886.
 47 Sign. »el.» [Ernst Lagus], »Ägget vill lära hönan att värpa», *Nya Pressen* 28/3 1886.
 48 »Om den nya svenska rättskrifningen», *Finland* 30/3 1886.
 49 Sign. »el.» [Ernst Lagus], »Ännu en gång rättskrifningsfrågan», *Nya Pressen* 12/4 1886.
 50 Brev från Nils Linder till A. O. Freudenthal 21/4 1886, NB.
 51 Brevutkast från A. O. Freudenthal till Nils Linder 25/4 1886, NB.
 52 Sign. »el.» [Ernst Lagus], »Meddelanden från allmänheten», *Nya Pressen* 29/4 1886. Samtidigt vill Ernst Lagus rätta påståendet att Linder inte önskade införa några ändringar – det var uttryckligen övergångsförslaget han kritiserade. Enligt Lagus berodde detta misstag sannolikt på att hela brevet inte publicerats.
 53 Sign. »el.» [Ernst Lagus], »Meddelanden från allmänheten», *Nya Pressen* 4/5 1886.
 54 Brev från Zacharias Topelius till Albert Bonnier 22/4 1890, Topelius 2013.
 55 Brev från Zacharias Topelius till Albert Bonnier 17/9 1890, Topelius 2013.
 56 Brev från Zacharias Topelius till Albert Bonnier 23/7 1891, Topelius 2013.
 57 Lagerblad 1879b, s. 303.

Den här artikeln baserar sig på den kollegialt granskade artikeln »Zacharias Topelius och rättstavningen. Ett möte mellan stavningsprinciper och nationsuppfattning» i Marika Tandefelt (red.), *Finländsk svenska 1860 till nutid*, Svenskan i Finland i dag och i går III:2 (u.u., Svenska litteratursällskapet i Finland). Den ursprungliga artikeln har förkortats, och jämförelsen mellan upplagorna har lagts till.

Källor och litteratur

OTRYCKTA KÄLLOR

Nationalbiblioteket (NB), Helsingfors

Nylands Nations arkiv

Freudenthal, A. O. 1860: Några ord i nationalitetsfrågan II. I: *Nylands Dragon* 1860:3, NN: Hd3.10.3

A. O. Freudenthals samling

Nils Linder till A. O. Freudenthal 21/4 1886, Coll. 56.6

Brevutkast från A. O. Freudenthal till Nils Linder 25/4 1886, Coll. 56.12

Zacharias Topelius arkiv (Topeliussamlingen)

Nils Linder till Zacharias Topelius 2/9 1885, Coll. 244.33-34

Kungl. biblioteket (KB), Stockholm

Warburgs autografsamling

Zacharias Topelius till Nils Linder 30/7 1885, R 34 vol 144

TRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR

Alopaeus, C. H. 1881, »Berättelse om Pedagogiska filialföreningens i Åbo verksamhet under åren 1879 och 1880», *Tidskrift utgifven af Pedagogiska föreningen i Finland* XVII, 1881, s. 58-59

Anderson, Benedict 1991 [1983], *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London & New York: Verso

Freudenthal, A. O. 1881, *Svensk rättskrifningslära, på grundvalen af nordiska rättstafningsmöters öfvergångsförslag och med särskildt afseende på Finland*, Helsingfors

Freudenthal, A. O. 1886, »Från allmänheten», *Finland* 28/3 1886

Finland 25/3 1886, »Den nya svenska rättskrifningen»

Finland 30/3 1886, »Om den nya svenska rättskrifningen»

Ivars, Ann-Marie 2004, »Förord», Olof Mustelin, *Stafva eller stava. Svenska rättstavningssträvanden i Finland i slutet av 1800-talet*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 664, Helsingfors, s. 7-8

Lagerblad, Elis 1879a, »Boken om vårt land», I, *Finsk Tidskrift* 1879:I, s. [507]-516

Lagerblad, Elis 1879b, »Boken om vårt land», II, *Finsk Tidskrift* 1879:II, s. [302]-317

»el.» [Ernst Lagus], »Ägget vill lära hönan att värpa», *Nya Pressen* 28/3 1886

»el.» [Ernst Lagus], »Ännu en gång rättskrifningsfrågan», *Nya Pressen* 12/4 1886

»el.» [Ernst Lagus], »Meddelanden från allmänheten», *Nya Pressen* 29/4 1886

»el.» [Ernst Lagus], »Meddelanden från allmänheten», *Nya Pressen* 4/5 1886

Mustelin, Olof 2004, *Stafva eller stava. Svenska rättstavningssträvanden i Finland i slutet av 1800-talet*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 664, Helsingfors

»M-1» [Henrik Leopold Melander] 1876, recension av *Läsebok för de lägsta läroverken i Finland. Andra kursen. Boken om vårt land*, *Tidskrift utgifven af Pedagogiska föreningen i Finland* XIII, 1876, s. 26-36

Ralph, Bo 2009, »När ordboken blev en ordlista», Martin Gellerstam (red.), *SAOL och tidens flykt. Några nedslag i ordlistans historia*, Stockholm: Norstedts

- Rask, Hedvig 1999, »Topelius Boken om vårt land», Johan Wrede (utg.), *Finlands svenska litteraturhistoria. Första delen: Åren 1400–1900*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet/Stockholm: Atlantis, s. 424–425
- Svenska Akademiens ordbok* (SAOB), <https://www.saob.se>
- Teleman, Ulf 2003, *Tradis och funkis. Svensk språkvård och språkpolitik efter 1800*, Stockholm: Norstedts
- Thylin-Klaus, Jennica 2015, *Särdrag, stavning, självbild. En idéhistorisk studie av svensk språkplanering i Finland 1860–1920*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 793, Helsingfors
- Topelius, Zacharias 1879, »Förord till Lärare och Lärarinnor», *Boken om Vårt Land. Läsebok för de lägsta läroverken i Finland*, 3:e uppl., Helsingfors: G. W. Edlund
- Topelius, Zacharias 1883, »Förord till fjerde upplagan», *Boken om vårt land. Läsebok för de lägsta läroverken i Finland*, 4:e uppl., Helsingfors: G. W. Edlund
- Topelius, Zacharias 2013, *Zacharias Topelius korrespondens med förläggare och översättare*, utg. Carola Herberts, Zacharias Topelius Skrifter XX:1, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, <http://urn.fi/URN:NBN:fi:is-5817-1432660576280> (hämtad 18/4 2018)
- Topelius, Zacharias 2017, *Naturens Bok och Boken om Vårt Land*, utg. Magnus Nylund under medverkan av Håkan Andersson, Pia Forssell och Henrik Knif, Zacharias Topelius Skrifter XVII, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 816, Helsingfors
- Weiss, Peter 1999, *Ordning i bruket, skäl till vanan. Orthographische Grundpositionen bei schwedischen Grammatikern des 18. Jahrhunderts*, Linguistica Septentrionalia 1, Saarbrücken: AQ-Verlag

CHARLOTTA
AF HÄLLSTRÖM-REIJONEN

Språkbruket hos Zacharias Topelius – tre punktundersökningar

Gör man en fritextsökning på Topelius i den språkvetenskapliga bibliografin »Fiska» får man inte många napp.¹ Bara två artiklar dyker upp: av Bror Åkerblom (1963) och Peter Slotte (1994).² Och även om »Fiska» inte nödvändigtvis är heltäckande, är det ett tecken på att de språkvetare som ägnat sig åt Topelius språk inte är många. Denna artikel kommer inte ens tillnärmelsevis att fylla behovet av forskning i Topelius språk, men tre språkliga drag kommer i varje fall att belysas, nämligen böjning i andra konjugationen av vissa verb som vanligen böjs enligt första konjugationen (till exempel *talte, frågte* i stället för *talade, frågade*), *denna/detta/dessa* + substantiv i bestämd form (till exempel *denna gången*) samt pluralformen *-er* hos neutrala substantiv med final konsonant (till exempel *instrumenter*). Topelius språk är naturligtvis inte representativt för all svenska i 1800-talets Finland, men har haft stort inflytande. Hans språk kan ses som ett exempel på ett regionalt standardspråk, präglat av vissa särdrag och personliga egenheter.

Topelius föddes i Nykarleby, gick i skola i Uleåborg varefter han flyttade till Helsingfors där han bodde hos Johan Ludvig och

Fredrika Runeberg. Efter privatundervisning av J.L. Runeberg avlade Topelius studentexamen och skrev in sig vid universitetet i Helsingfors. Han promoverades till magister 1840. I *Biografiskt lexikon för Finland* noterar Matti Klinge att Topelius under ungdomsåren präglades av den borgerliga miljön i Nykarleby och i Helsingfors av kretsen kring makarna Runeberg, »där släkten Tengström i Lördagssällskapet företrädde en tyskinfluerad litterär kultur i tidens anda». Friherrinnan Rosenkampff var Topelius mors halvsyster, och hennes familj spelade en viktig roll för honom. Genom den blev han bekant med borgerligheten i Helsingfors societet. Det är rimligt att tänka sig att språkbruket i de kretsar Topelius rörde sig i påverkade hans språk. Han tillhörde en bildad samhällsklass och umgicks i akademiska och litterära kretsar. Topelius präglades också av sin tid vid Österbottniska avdelningen (studentnationen).

Frågte och svarte

Det första drag som undersöks i denna studie är böjningen enligt andra konjugationen av ett antal verb som normalt böjs enligt första konjugationen. Det gäller följande verb: *bruka, låna, löna, mena, ropa, spela, tala, visa, fråga, lofva (läfva), råka, smaka* och *svara*. För enkelhetens skull har jag här begränsat mig till preteritumformerna av dessa verb (första konjugationen *brukade, lånade* och så vidare, andra konjugationen *brukte, länste* och så vidare). Jag har undersökt frekvenserna av preteritumformerna enligt första och andra konjugationen. Topelius verbböjning jämförs med Runebergs texter samt andra 1800-talstexter, både från Finland och från Sverige.³

För att undersöka Topelius verbböjning har jag gjort sökningar digitalt i Zacharias Topelius Skrifter (ZTS), jag har också haft tillgång till delutgåvor som ännu inte är utgivna. Eftersom Topeliusprojektet pågår är mina sökresultat inte slutliga, men ändå tillräckligt intressanta för att ges utrymme här.⁴ Jag har sökt

i allt tillgängligt material utom lyrik: i skönlitterär prosa, brev, dagböcker och inom kategorin »historia och geografi».⁵ Vad gäller tryckt material kan de undersökta ordformerna naturligtvis också härstamma från sättarna och förläggaren och inte från Topelius.⁶ Detta gäller även de andra undersökta språkdragen, men detta problematiseras inte närmare i denna artikel. I fråga om det tryckta materialet är det alltså slutprodukten som undersöks.

För att kartlägga Runebergs verbböjning har jag använt Samlade skrifter av Johan Ludvig Runeberg, som finns i digitaliserad form i Litteraturbanken.⁷ Liksom Topeliusutgåvan är inte heller Litteraturbanken uppbyggd som en språkkorpus, men trots det kan den utnyttjas för enkla sökningar med språkvetenskapligt syfte. Samlade skrifter utkom i tryck i tjugo band under perioden 1933–2005. Verken omfattar sammanlagt 3 600 sidor och kommentarerna till dem 4 500 sidor.⁸ I sökningarna har jag inte använt kommentarsbanden och inte heller *Uppsatser och avhandlingar på latin* (VIII:1) utan band I–VII, VIII:2, IX och XIX. För sökningarna i prosa har jag använt band VI, VII, VIII:2, IX och XIX.⁹

För att undersöka de olika verbformernas förekomst mer allmänt i Finland på 1800-talet har jag använt korpusen »Äldre finlandssvenska» i Språkbanken,¹⁰ med tidsavgränsningen 1/1 1800–31/12 1899. Detta urval omfattar ungefär 3,88 miljoner ord.¹¹ De genrer som ingår i det undersökta materialet i Språkbanken är brev och dagböcker, myndighetstexter, sakprosa, skönlitteratur, tidningstexter och tidskrifter. Här ingår även texter av Runeberg och Topelius, vilket naturligtvis bör beaktas. Runebergsmaterialet i »Äldre finlandssvenska» omfattar 84 050 ord, medan Topeliusmaterialet omfattar 237 122 ord.¹² Vilka texter av Runeberg och Topelius det handlar om framgår av bilaga 1.

För en jämförelse med sverigesvenskt språkbruk har jag använt delkorpusen »Historiskt» i Språkbanken, med samma tidsavgränsning. I materialet finns genrerna tidningar, tidskrifter, bilblar, lagar och skönlitteratur representerade. 1800-talsmaterialet i »Historiskt» omfattar ca 925 miljoner ord.¹³

De olika materialen i Språkbanken är av varierande storlek, men eftersom jag har jämfört andelen böjningsformer, inte antalet, påverkar det inte resultatet nämnvärt. Resultatet är ändå mer generellt i de större materialen, särskilt i fråga om mindre frekventa ord.

På 1800-talet uppvisar svenskan på båda sidor av Bottniska viken en viss brokighet i fråga om verbböjningen. Hanna Lehti-Eklund har jämfört det tidiga 1800-talets verbböjning i Finland med Johan Erik Rydqvists *Svenska språkets lagar* (1850) och med *Svenska Akademiens ordbok* för att se om det finländska språkbruket avviker från det sverigesvenska. Det finländska 1800-talsmaterial hon undersöker består av brev, memoarer och dagböcker av fem manliga yrkesmilitärer och en 13-årig högreständsflicka.¹⁴

Lehti-Eklund har bland annat sett på böjningen av verb som i dag böjs enligt första konjugationen, men där preteritum-, perfekt particip- och supinumformerna på 1800-talet ofta följde andra konjugationens mönster. Man använde till exempel formerna *lånte*, *lånt* i stället för *lånade*, *lånat*. Lehti-Eklund delar in verben i tre grupper:

- 1) sådana som hör till andra konjugationen i bägge länderna,
- 2) sådana där bruket vacklar och böjningsformer enligt andra konjugationen uppfattas som vardaglig och
- 3) sådana som kan böjas enligt andra konjugationen i Finland men inte i Sverige.

I fråga om grupp 1 är språkbruket i Finland detsamma som i Sverige. När dessa former förekommer i Finland i icke-vardagliga sammanhang är språkbruket i fråga om grupp 1 gemensamt med Sverige och i fråga om grupp 2 ett uttryck för en stilistisk skillnad mellan Finland och Sverige. I grupp 3 handlar det om klart finländska särdrag.¹⁵ Denna indelning ligger som bas för min studie. Jag fokuserar på sådana verb där språkbruket är olika i Finland och i Sverige (grupp 2 och 3). Jag kommer för enkelhetens skull även här att kalla dem grupp 2 och 3. Verb som tillhör grupp 1 undersöks alltså inte.

Tabell 1 visar de undersökta verbens böjningsparadigm och stilanvisning enligt första upplagan av *Svenska Akademiens ordlista* (SAOL, 1874). Till grupp 2 hör *bruka, låna, löna, mena, ropa, spela, tala* och *visa*. Det är alltså ord där böjningen enligt andra konjunktionen kan förekomma också i Sverige, men då i mindre vårdad prosa. Till grupp 3 hör *fråga, lofva, råka, smaka* och *svara*, som enligt SAOL bara kan böjas enligt första konjugationen.

Verb (grupp)	Böjning enligt SAOL (1874)
bruka (2)	-ar, -ade, -at, -ad; böjningen <i>brukte, brukt</i> nyttjas ej gerna i vårdad prosa
låna (2)	-ar, -ade, -at, -ad; formerna <i>lån-te, lånt</i> användas ej gerna i vårdad prosa
löna (2)	-ar, -ade, -at, -ad; formerna <i>lön-te, lönt</i> användas ej gerna i vårdad prosa
mena (2)	-ar, -ade, -at, -ad; formerna <i>men-te, ment</i> brukas ej gerna i vårdad prosa
ropa (2)	-ar, -ade, -at, -ad; formerna <i>ropte, ropt</i> brukas ej gerna i vårdad prosa
spela (2)	-ar, -ade, -at, -ad; formerna <i>spel-te, spelt</i> brukas ej gerna i vårdad prosa
tala (2)	-ar, -ade, -at, -ad; formerna <i>tal-te, talt</i> användas ej gerna i vårdad prosa
visa (2)	-ar, -ade, -at, -ad; böjningsformerna <i>viste, vist</i> användas ej gerna i vårdad prosa
fråga (3)	-ar, -ade, -at, -ad
lofva (3)	-ar, -ade, -at
råka (3)	-ar, -ade, -at, -ad
smaka (3)	-ar, -ade, -at, -ad
svara (3)	-ar, -ade, -at, -ad

Tabell 1. De undersökta verben och deras böjning enligt *Svenska Akademiens ordlista* (första upplagan, 1874).

En något tidigare normkälla än SAOL 1874 är *Svenska språkets lagar* (1850) av Rydqvist som anför följande om verben i grupp 2:

Väl säges icke gerna i vårdad prosa, men i hvardagligt och i vers, *talte, talt, delte, delt, spelte, spelt, mante, mant, mente, ment, lånte, lånt, lönte, lönt, viste, vist.* [...] I god prosa nyttjas sällan *brukte, brukt, skapte, skapt, ropte, ropt.* [...] Verskonsten tillåter sig dock en och annan frihet, icke alltid med fördel, icke alltid utan offer af uttryckets ädelhet.¹⁶

Eftersom ordböcker och språkbruk inte alltid behöver stämma överens, har jag också jämfört verbens preteritumformer enligt 1 och 2 konjugationen i det svenska 1800-talsmaterialet i Språkbanken. Sökningen visar att normen i SAOL ganska väl stämmer överens med bruket.

Böjningen enligt andra konjugationen noteras av Olav Ahlbäck, som uppger att den är okänd i de svenska dialekterna i Finland och därmed ett drag som kommit från Sverige, där den finns i många dialekter.¹⁷ Ahlbäck har hittat detta drag i urkunder från Åbo på 1600-talet.¹⁸ Lehti-Eklund antar att formerna i grupp 3 har varit gemensamma för både svenskt och finländskt språkbruk före 1800-talet.¹⁹ Sökningar i sverigesvenskt material i Språkbanken visar också att böjningen enligt andra konjugationen i fråga om dessa verb var vanligare i Sverige på 1700-talet än på 1800-talet. Draget verkar alltså vara en arkaism som levde kvar längre i Finland än i Sverige.²⁰

En genomgång av Runebergs skrifter visar att Runeberg använde både sådana böjningsformer som i SAOL markeras som mindre vårdade (grupp 2) och sådana som var rent finländska särdrag (grupp 3). I fråga om nästan alla undersökta verb använde han preteritumformer enligt bägge konjugationerna parallellt. Ibland är fördelningen jämn, som i fråga om *låna* och *råka*, men i fråga om verbet *mena* är skillnaden stor. Överlag är andra konjugationens böjning vanligare i fråga om de verb som hör till grupp 2, det

vill säga där andra konjugationen enligt tidens norm uppfattades som vardaglig. Det betyder dock inte att Runeberg själv behöver ha uppfattat dessa former som vardagliga. I bunden vers använder Runeberg de tvåstaviga formerna mer än i prosa, vilket kan bero på de rytmiska krav som det valda versmättet ställer.

Den något yngre Zacharias Topelius använde andra konjugationen i mindre utsträckning än Runeberg. Jämför man Topelius med det finländska materialet i Språkbanken noterar man att verbböjningen verkar likartad, utom i fråga om *spelte*, *smakte* och *länste*, som Topelius använde mer än andra svenskspråkiga finländare vid denna tid. Det är ändå värt att notera att dessa tre verbformer förekommer allra mest hos Topelius på 1830-talet (dagböcker och brev) och blir betydligt mindre frekventa senare.

Man hade också mig fram till pianot, och medan Lundmark ifrigt disputerade i salen **spelte** jag några nya valser och annan persilja. Gudskelof, jag har ej hög tanke om min talent, synnerligen sedan jag hört Emmy spela. – Emellertid började det hällregna; wi pratade än en stund med flickorna, **länste** paraplurier och promenerade hem. (Dagboken 3/8 1837, ZTS XXI)

När brädlådan bars upp befanns hon läka, eller rättare blöda, ty det var rödt. Jag törs intet se när hon öppnas, för nu är visst allt i en gröt, sade Mille. Men så illa var det ej, utan det var endast vår goda systems Larsmo hallonsaft, som funnit stugan för trång. Kruset låg på sida, och saften hade helt beskedligt skjutit ut korken och begifvit sig uti frihet. Allt annat, hjortron och vinbutelj, var alldeles oskadadt; endast fåglarna voro helt varma af granskapet med ångpannan. Emellertid **smakte** de bra med sås på. (Topelius–Catharina Sofia Topelius 26/9 1865, ZTS XX:2)

Det sverigesvenska 1800-talsmaterialet kännetecknas av färre former böjda enligt andra konjugationen. Verben *fråga*, *lofva*, *smaka* och *svara* böjs nästan uteslutande enligt första konjugationen.

En genomgående skillnad mellan språkbruket i Finland och Sverige är att andra konjugationens former är vanligare i det finländska materialet i Språkbanken. *Lofte* förekommer inte alls i Sverige på 1800-talet.²¹

Konstruktionen *denna gången*

I det följande behandlas *denna/detta/dessa* + substantiv i bestämd form respektive obestämd form, till exempel *denna gången/gång*. Konstruktionen *denna gången* är enligt Ilkka Hirvonen vanligast i profan prosa fram till mitten av 1700-talet varefter bruket avtar till förmån för den artikellösa konstruktionen *denna gång*. Vid 1800-talets ingång har *denna gången* praktiskt taget spelat ut sin roll i profan prosa, men förekommer ännu under 1800-talet i religiös prosa.²² Hirvonen diskuterar den regionala fördelningen av konstruktionen *denna gången/gång*, och anser att man fram till 1800-talet egentligen inte kan se någon skillnad mellan sydsvenska/västsvenska och andra författare. Under 1800-talet ser man däremot en tydlig tendens till bestämd form hos sydsvenska/västsvenska religiösa författare eller översättare. Svenskan i Finland studerar han inte.²³ En sökning i Språkbanken (»Sakprosa» i »Äldre finlandssvenska») visar emellertid att förekomsten av konstruktionen *denna gången* är i stort sett lika liten i både Sverige och Finland under 1800-talet, det vill säga att svenskan i Finland på denna punkt var mycket standardspråklig.²⁴

Det vore naturligtvis intressant att göra en proportionsundersökning av konstruktionerna *denna gång/gången* hos Topelius, men tyvärr medger inte Topeliusutgåvans teknik det. En viss skillnad mellan genrerna verkar i varje fall finnas.²⁵ Konstruktionen *denna gången* ser ut att förekomma i högre grad i barnlitteraturen än i de övriga texterna. Ofta har de texter där man hittar konstruktionen *denna gången* en religiös klang. Detta stämmer väl överens med att *denna gången* enligt Hirvonen i högre grad förekom i religiös prosa än i andra sammanhang på 1800-talet:

Det är också i det religiösa språket artikelformen längst kunnat hålla motstånd mot det nya bruket med artikellös form som skriftspråksnorm. Först i början av detta århundrade har artikelformen spelat ut sin roll i den religiösa prosan och frånsett uttrycken *denna världen* och *detta livet* har typen fått stryka på foten i Bib. 1917.²⁶

Man kan också notera att uttrycken *denna världen* och *detta lifvet* är relativt frekventa hos Topelius. Uttrycket *denna världen* förekommer 43 gånger i materialet (*denna värld* 13), medan *detta lifvet* ger åtta träffar (*detta lif* ger tolv).

Han vill gå till grunden med allt; han gräfvver sin brunn så djup, som ville han gräfvva igenom jorden, och om han i barndomen råkat stappla på katekesen, kan han sedan begrunda i årtal hvarför Gud har låtit honom födas till **denna världen**. (*Boken om Vårt Land* 1875, ZTS XVII, s. 257)

Sådana ögonblick äro oförgätliga: de tillhöra evigheten och kunna aldrig utplånas ur minnet, hvarken i **detta lifvet** eller uti det kommande. (*Fältskärns berättelser*, ZTS VII, s. 1358)

Ett något slumpartat urval av andra fraser av denna typ, visar på andra proportioner mellan obestämd och bestämd form: *denna bok/boken* (15/3), *denna dag/dagen* (138/25), *denna gång/gången* (221/51), *denna sak/saken* (13/1), *denna tid/tiden* (536/25), *denne man/mannen* (70/0), *detta år/året* (50/0), *dessa barn/barnen* (10/1). I fråga om dessa är andelen för den obestämda formen alltså mycket högre. I det följande ges exempel på bestämd form:

Du älskade vän, du Guds utvalde, du som ju hör Guds rike till och med dina klara små ögon ser in i himmelen, jag vill säga dig något om **denna boken**. (*Läsning för barn* 2 1866, förord)

22 December Lördag – f. m. läste Telemaque med grufvelig flit – firade brasa – **denna dagen** blef det blida – och jag kastade några snöbollar – åt julbröd – (ska jag nu inte hitta på något annat?) – jo pappersfigurer – lekte och roade mig med hunden Mirka. (*Dagboken* 22/12 1832, ZTS XXI)

Denna gången hade Häradshöfdingens skarpsinnighet icke bedragit honom. («Amalias gåfva», *Helsingfors Tidningar* 26/3 1842)

– Finn? tänkte helgonet. Nå, tag mig maken,
Der ligger något under **denna saken**;
Jag vill försöka hvad det innebär. –
Och morgon kom, och så var jätten der. («En jättesaga», *Läsning för barn* 4 1871)

Det hafver kostat en hel slägt dess arfvedel, men Anna Ahle-kors ära och lif och mig väl tusende hjertequal, så att på **denna tiden** intet namn är så hårdt förbrutet och så dyrt återköpt, som **detta** Littowska **namnet**. («Gröna kammaren i Linnais gård», *Vinterqvällar* I 1880)

Se, då hade du visst velat vara ett ibland **desa barnen**, att vår gode Herre och Frälsare skulle hafva lagt sina händer på ditt hufvud och bedit med dig och välsignat dig. («Elisa», *Läsning för barn* 2 1866)

Mitt intryck av sökningarna är att genren barnlitteratur, särskilt berättelser med religiöst färgat språk, har en högre andel av de bestämda formerna, vilket stärker bilden av att svenskan i Finland på denna punkt var ganska standardspråklig. I den mån denna typ användes under 1800-talet var det nämligen i högre grad i religiös litteratur än i neutral sakprosa. Det skulle vara intressant att undersöka om Topelius använder den mer i sina tidiga dagboksanteckningar och brev än i senare verk.

Instrumenter och magasin

Pluralformen *-er* hos neutrala substantiv med final konsonant, till exempel *instrumenter, magasin, porträtter*, är något man kan notera vid läsning av äldre texter på svenska, även hos Topelius. I dag är den korta pluralformen utan ändelse (Ø-plural) allenarådande för dessa substantiv (flera *instrument*, flera *magasin*, flera *porträtt*) och *-er*-formen uppfattas närmast som inkorrekt. Tage Palm har undersökt dessa pluralformer ingående, och titeln på hans avhandling, *En ändelses uppgång och fall*, avslöjar hur språkutvecklingen har sett ut. Palms undersökningsmaterial består främst av SAOB:s excerptsamling.²⁷

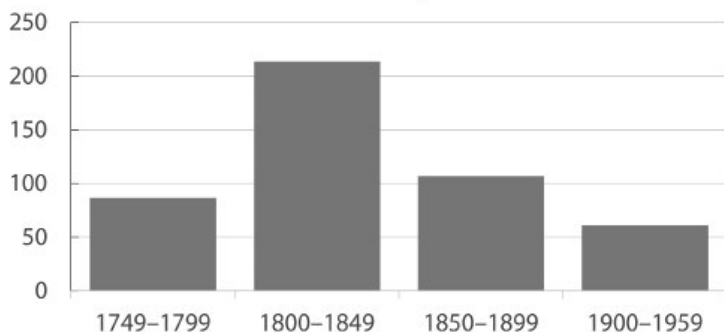
Palm delar in utvecklingen i fyra skeden: expansionsskedet (1520–1629), konsolideringsskedet (1630–1719), dominansskedet (1720–1869) och avvecklingsskedet (1870–1950). Under dominansskedet låg andelen *-er*-pluraler mellan 80 och 90 procent. Under avvecklingsskedet föll andelen *-er*-pluraler kraftigt med början 1872 eller 1873, och halverades på cirka 20 år från 84 procent på 1860-talet till 42 procent på 1880-talet. Palm menar att *-er*-andelens nedgång är så omfattande och snabb att den måste ha berott på en medveten förändring av skriftspråket. Från 1910-talet och framåt finns bara 32 belägg, och man kan notera att det sista (*magasiner*) har finländsk anknytning.²⁸

För att kartlägga skillnaderna mellan språkbruket i Finland och Sverige har jag jämfört de substantiv som upptas i Palms undersökning med dem som påträffas i delkorpusen »Sakprosa» i Språkbankens äldre finlandssvenska material. Sökningarna har gjorts på följande ord: *ackord, argument, dokument, element, experiment, fenomen, fragment, hospital, hotell, ideal, institut, instrument, kabinett, kalas, kapell, kapital, klimat, magasin, mandat, missiv, moras, motiv, original, palats, patent, porträtt, problem, program, protokoll, recept och resultat*.

I sökningarna har stavningar med både *k* och *c* (till exempel *kapell/capell*, *dokument/document*) samt andra tänkbara stavningsvarianter (till exempel *magasin/magazin*, *fragment/phragment*) beaktats. De sökta formerna har varit pluraler på *-er*, samt genitivformer och bestämda former av dessa, till exempel *ackorder*, *ackorders*, *ackorderna*, *ackordernas*, *ackorderne*, *ackordernes*. Eftersom Ø-pluralen, till exempel *ackord*, inte automatiskt går att särskilja från den singulara formen, har sökningar bara gjorts på *-er*-pluralen. Resultatet visar således inte proportionerna mellan pluralformerna utan antalet träffar på *-er*-formen per en miljon ord. Resultatet kan ses i figur 1.

Utgående från detta resultat kan man dra slutsatsen att användningen av *-er*-pluralen var som störst under första hälften av 1800-talet. Eventuellt kan man dessutom utläsa att dominanstiden inträffade något senare i Finland än i Sverige, där dominanstiden omspänner åren 1720–1869. Man ska emellertid hålla 1700-talskorpusens begränsade storlek i minnet för att inte dra förhastade slutsatser. Avvecklingen sker liksom i Sverige från mitten eller slutet av 1800-talet, men minskningen verkar vara mindre tvär i Finland.

Pluralformer på *-er*

Figur 1. Pluralformer på *-er* i »Sakprosa» i Språkbankens äldre finlandssvenska material. Relativa tal (antal träffar per en miljon ord).

I Topeliusmaterialet hittar man belägg på *-er*-former av åtminstone följande ord: *ackord, arkiv, bibliotek, dokument, element, experiment, fenomen, hospital, ideal, institut, instrument, invektiv, kabinet, kalas, kapell, kapital, klimat, magasin, mandat, moras, motiv, original, palats, porträtt, problem, program, protokoll, recept och resultat*.²⁹ I det följande ges några exempel på dessa:

Kalevala, samlad af Lönnrot och första gången utgifven 1836, är ett med mythiska och lyriska **elementer** blandadt folkepos, hvars äldsta underlag går årtusenden tillbaka (Orienten), under det att de yngsta tillsatserna knappt äro äldre, än två eller tre seklér. (*Föreläsningar i geografi och historia* 30/1 1873, ZTS XV)

Keuru med dess **kapeller**, en af Lapparnes sista uppehållsorter i medlersta Finland, var ännu för 200 år sedan en utmark, hvarest kringliggande socknar tidtals idkade fiske, jagt och svedjande. (*Finland framställt i teckningar*, ZTS XII, s. 136)

Eget nog inträffade upptäckten af det lappska guldet ungefär samtidigt med Runebergs berömda uttryck »Vårt land är fattigt, skall så bli För den, som guld begär» – hvartill senare i dikten tillägges ur högre **motiver**: »ett guldland dock det är». (*Föreläsningar i geografi och historia* 31/10 1871, ZTS XV)

I kyrkan tilldrog sig i dag att en man – Sandbäck – framträdde under psalmen till altaret och föll på knä vid kransen, derifrån han med möda ficks bort. – Hemförd af Stenbäck och tagen på det ömma, gjorde han fåfänga försök att skära halsen af sig. Ligger nu på Clinicum. Det är bedröfliga **resultater** af blusarelif och ett godt hufvuds förirrande på afvägar. (Dagboken 24/11 1839, ZTS XXI)

Mina sökningar, som bara har gjorts på obestämd form, tyder på att Topelius var tämligen konsekvent i fråga om dessa *-er*-pluralformer. Bara för följande ord hittar man otvetydiga exempel på Ø-plural hos Topelius: *experiment, fenomen, klimat* och *moras*:

Läste jag upp resten af Geographien, och fick tillsägelse att läsa Historien – förmiddagen läste man till större delen – och skref i min poetiska Calender – e. m. gjorde jag **experiment** med krut och talg, och fick en gemen lukt i rummet (Dagboken 9/5 1833, ZTS XXI)

v. Raumer och Wagner, som försvara denna sats, ställa den i förbindelse med Nordsjöns stigande, som blifvit observeradt på engelska och skottska kusterna, ehuru de medgifva, att sådana **fenomen** stå i sammanhang med fjerranverkande kosmiska orsaker. (*Föreläsningar i geografi och historia* 24/3 1855, ZTS XV)

Nu förstår du, huru olika trakter på jorden kunna hafva olika **klimat** eller luftstreck; så att länderna midtpå jorden ha ett varmare klimat, än länderna längst i söder och längst i norr. (*Naturrens Bok*, ZTS XVII, s. 143)

25 Tisdag. Hartmans Flora, – promenade i **moras** och bäckar – jag botaniserar nuförtiden mer än nånsin förr. (*Dagboken* 25/6 1839, ZTS XXI)

Små detaljer kan bli en helhet

Denna undersökning har begränsats av det faktum att Topelius-utgåvan ännu inte är komplett och av att gränssnittet och sökmöjligheterna inte är gjorda med språkvetenskapliga undersökningar i åtanke. Därtill måste en viss försiktighet beträffande de kvantitativa resultaten iakttas. Vissa slutsatser har jag trots det försökt dra.

Studien visar att Zacharias Topelius använde de tvåstaviga preteritumformerna (andra konjugationen), till exempel *mente, frågte, svarte* vid sidan av de trestaviga *menade, frågade, svarade*. Man kan se honom som en i stort sett typisk representant för den finländska svenskan på just denna punkt. I jämförelse med Runebergs språkbruk, ligger Topelius språkbruk och det finländska materialet i Språkbanken som helhet mycket närmare det sverigesvenska i

fråga om dessa verbformer. För de flesta verben är det bara en liten del av beläggen som är böjda enligt andra konjugationen. Mina sökningar visar att dessa former också förekom i Sverige om än mindre frekvent.³⁰

Vad gäller draget *denna/detta/dessa* + substantiv i bestämd form respektive obestämd form (*denna gången/gång*) verkar Topelius följa den tendens man också kan se i Sverige vid samma tid, det vill säga att den bestämda formen i högre grad förekommer i religiös litteratur och i Topelius fall i hans barnlitteratur.

Topelius var tämligen konsekvent i sin användning av pluralformen *-er* för neutrala substantiv med final konsonant, till exempel *instrumenter, magasin, porträtter*. Undersökningen gäller bara obestämd form, men en stor del av de undersökta substantiven har genomgående *-er*-plural i Topeliusmaterialet. Denna undersökning visar därtill att användningen av *-er*-pluralen verkar ha försvunnit något senare i Finland än i Sverige.

Som jag konstaterar i början av denna artikel har Topelius språk i väldigt liten utsträckning undersökts av språkvetare. För en språkvetare är det av nytta att se närmare på en enskild författares språkbruk, för att på det sättet få en exaktare bild av språket vid en viss tidpunkt. Med kunskap om Topelius språkbruk får vi bättre kännedom om den svenska som skrevs i Finland på 1800-talet. De små språkliga detaljerna blir bitar som passas in i ett pussel.

För att vi ska få en heltäckande bild av Topelius författarskap behövs också språkvetenskapliga iakttagelser. För en litteraturvetare som tar sig an ordval hos en författare är det av värde att veta om författarens formuleringar är typiska drag för den omgivning författaren rörde sig i, eller om det är uttryck för ett personligt språkbruk eller kanske en medveten avvikelse från standarden.

Därför är punktundersökningar av detta slag viktiga. Med kunskap om de språkliga detaljerna kan vi så småningom få en rättvisande helhetsbild av Topelius språkbruk.

Bilaga 1

Verk av Johan Ludvig Runeberg (JLR) och Zacharias Topelius (ZT) som ingår i korpusen »Äldre finlandssvenska» i Språkbanken.

Förf.	Titel	Datum/År	Kategori
JLR	Den gamle trädgårdsmästarens brev 1	16/8 1836	1800-49
JLR	Den gamle trädgårdsmästarens brev 2	29/6 1836	1800-49
JLR	Den gamle trädgårdsmästarens brev 3	20/6 1837	1800-49
JLR	Fru Lenngren	1832	1800-49
JLR	Försök till en naturalhistorisk beskrifning öfver den poetiska örnen	1832	1800-49
JLR	Några ord om nejderna, folklynnet och lefnadssättet i Saarijärvi socken	1832	1800-49
JLR	Några ord om Svenska akademiens valspråk: Snille och smak	1832	1800-49
JLR	En anmärkning om konstnärens förhållande till naturen	1833	1800-49
JLR	Några ord om metoden att uppläsa bunden stil	1833	1800-49
JLR	Om parodien	1834	1800-49
JLR	Lucrezia Borgia, dram af Victor Hugo	1835	1800-49
JLR	Törnrosens bok	1835	1800-49
JLR	Skaldestycken af F.M. Franzén. Femte bandet	1836	1800-49
JLR	Ramido Marinesco	1837	1800-49
JLR	Till författaren af »Svar till den gamle trädgårdsmästaren»	1838	1800-49
JLR	Är Macbeth en kristlig tragedi?	1842	1800-49
JLR	Några ord om poemet »Fjalar» och Saimas kritik öfver detsamma	1845	1800-49
JLR	En julkväll i lotskojan	1832	1800-49

JLR	Den väntande	1836	1800–49
JLR	Processmakaren	1836	1800–49
JLR	Eldsvådan	1854	1850–99
JLR	Lurendrejaren	1854	1850–99
JLR	Fästningsfångare (skizz)	1867	1850–99
ZT	Simeon Levis resa till Finland	1860	1850–99
ZT	Finland framställt i teckningar.	1845–52	1800–49
ZT	En resa i Finland.	1872–74	1850–99
ZT	En Natt och en Morgon	1843	1800–49
ZT	Kringelflickan	1843	1800–49
ZT	Herminas bekännelser	1844	1800–49
ZT	Påsk-Äggen	1844	1800–49
ZT	Lindanserskan	1845	1800–49
ZT	Trollkarlens Dotter	1845	1800–49
ZT	Bruden	1846	1800–49
ZT	En spritterny Händelse	1846	1800–49
ZT	Vargen	1846	1800–49
ZT	Vedergällningens Dag	1846	1800–49

Noter

- 1 »Fiska» är en bibliografisk databas över språkvetenskaplig forskning som behandlar svenska som modersmål i Finland. Fiska upprätthålls av Svenska litteratursällskapet i Finland, och är tillgänglig på adressen <http://www.sls.fi/sv/fiska> (hämtad 19/6 2017).
- 2 Åkerblom jämför i artikeln excerperade språkdrag i Topelius dagböcker från 1832–1840 (utgivna av Paul Nyberg 1918–1924) med språkdrag i Adolf Törneros brev och dagboksanteckningar från 1810–1838 (utgivna av Nils Afzelius). Slottes artikel behandlar inte Topelius språk, utan är en populärt hållen diskussion kring bakgrunden till finlandismen *tupp* 'toalett; dass'.
- 3 Mer om Runebergs verbböjning i af Hällström-Reijonen 2018.
- 4 Sökningarna är gjorda i april 2016.
- 5 I kategorin »historia och geografi» ingår *Finland framställt i teckningar, En resa i Finland, Föreläsningar i geografi och historia, Naturens Bok och Boken om Vårt Land* och *Finland i 19de seklet*. I det undersökta materialet ingår en begränsad mängd lyriska alster. Av tekniska skäl var jag tvungen att göra sökningarna i breven separat, för att kunna begränsa sökningen till de brev som Topelius själv har skrivit.
- 6 Se Jennica Thylin-Klaus artikel »Topelius och rättstavningen i *Boken om Vårt Land*» i denna volym.
- 7 Litteraturbanken är en webbplats som erbjuder främst svensk skönlitteratur, <https://litteraturbanken.se/>. Texterna är inte kodade med särskild tanke på språkforskarens behov.
- 8 Forssell 2009, s. 171.
- 9 Banden innehåller följande: I *Dikter I–III*, II *Strödda dikter*, III *Episka dikter*, IV:1 *Psalmer*, IV:2 *Lyriska översättningar*, V *Fänrik Ståls sägner*, VI *Dramatik*, VII *Skönlitterär prosa*, VIII:2 *Uppsatser och avhandlingar på svenska* och XIX *Varia*.
- 10 Med Språkbanken avser jag de textkorpora som finns tillgängliga på adressen <https://spraakbanken.gu.se/korp> (Göteborgs universitet) och som är sökbara med hjälp av verktyget Korp. En korpus är en textsamling som används för språk- eller litteraturvetenskapliga studier. Texterna är kodade så att det är möjligt att göra grammatiska sökningar av olika slag, vilket ger helt andra ingångar i språket än sökning på enkla sökord. I Språkbanken finns en samling finländska historiska texter på 6,78 miljarder ord och en samling med moderna finländska texter på sammanlagt 77,96 miljarder ord. Det finländska materialet i Språkbanken är bara en liten del av allt material i Språkbanken, som jämförelse kan nämnas korpusen »Historiskt» i Språkbanken, som omfattar sammanlagt 1,35 miljarder ord.
- 11 Hammarstedt 2016.
- 12 Ett stort tack till Pieter Claes, som på begäran tagit fram dessa uppgifter.
- 13 Eftersom allt material i Litteraturbanken finns i Språkbanken, finns Runebergs texter även där. Eftersom de är införda enligt utgivningsdatum (1900- och 2000-tal) finns de emellertid inte i det undersökta materialet (Hammarstedt 2016).

- 14 Georg Jägerhorn från Savolax, Carl Leijstén från Bjärnä, Carl M. Möllersvärd från Borgå, Fredrik Nyberg från Helsingfors, Herman Wärnhjelm från Sveaborg och Jakobina Charlotta Munsterhjelm från Elimä, Lehti-Eklund 2007.
- 15 Lehti-Eklund 2007, s. 24–27.
- 16 Rydqvist 1850, s. 60. 71 s. 34–35.
- 17 Ahlbäck 1971, s. 34 f.
- 18 Ahlbäck 1971, s. 26.
- 19 Lehti-Eklund 2007, s. 26.
- 20 Läs mer i af Hällström-Reijonen 2018.
- 21 Läs mer i af Hällström-Reijonen 2018.
- 22 Hirvonen 1987, s. 420.
- 23 Hirvonen 1987, s. 425 f.
- 24 Sökningarna är gjorda med morfosyntaktisk taggning i utökad sökning med följande söksträngar: [(word = »denna» %c | word = »denne» %c | word = »detta» %c | word = »dette» %c | word = »dessa» %c | word = »desse» %c)] [(msd = »NN\NEU\PLU\DEF\NOM» | msd = »NN\NEU\SIN\DEF\NOM» | msd = »NN\UTR\PLU\DEF\NOM» | msd = »NN\UTR\SIN\DEF\NOM»)] respektive [(word = »denna» %c | word = »detta» %c | word = »dessa» %c | word = »denne» %c | word = »dette» %c | word = »desse» %c)] [(msd = »NN\NEU\SIN\IND\NOM» | msd = »NN\NEU\PLU\IND\NOM» | msd = »NN\UTR\SIN\IND\NOM» | msd = »NN\UTR\PLU\IND\NOM»)]
- 25 För dessa jämförelser har sökningar i Topeliusutgåvan gjorts i alla lästexter utom breven.
- 26 Hirvonen 1987, s. 423, se också s. 261 f.
- 27 Palm 2006.
- 28 Palm 2006. Excerpt ur *Medborgarbladet* 1979. I Språkbankens äldre finländska material återfinns det sista belägget på *magasiner* i V. V. Järners roman *Torget* (1956). Palms resultat att det på 1870-talet skedde en klar minskning av *-er*-pluralerna stöds av Pirjo Söderholms undersökning av ett material bestående av läsebokstexter och tidningsspråk från 1865 till 1990. Söderholm noterar att *-er*-formen finns i tidningarna *Dagens Nybeter* och *Hufvudstadsbladet* från 1865, men att skribenterna i materialet från 1895 helt har övergått till Ø-plural (Söderholm 2002, s. 61 ff.).
- 29 För dessa jämförelser har sökningar i Topeliusutgåvan gjorts i alla lästexter utom breven. Sökningarna har bara gjorts på obestämd plural, alltså *ackorder*, *arkiver*, *biblioteker* och så vidare.
- 30 Carl Ivar Stähle uppger att delar att formerna *ropte*, *talte*, *spelte* (grupp 2) och *frågte*, *svarte* (grupp 3) länge förekom i äldre stockholmares bildade talspråk; Stähle exemplifierar med att den kände språkvårdaren Erik Wellander gärna sade både frågte och svarte (Stähle 1981, s. 6).

Källor och litteratur

- Ahlbäck, Olav 1971, *Svenskan i Finland*, Skrifter utgivna av Nämnden för svensk språkvård 15, Stockholm [fotografiskt omtryck av första upplagan 1956]
- Forssell, Pia 2009, *Författaren, förläggarna och forskarna. J. L. Runeberg och utgivningshistorien i Finland och Sverige*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 726, Helsingfors
- Hammarstedt, Martin 2016, e-post till artikelförfattaren 30/6 2016
- Hirvonen, Ilkka 1987, *Konstruktionstyperna denne man och denne mannen i svenskan. En språkhistorisk undersökning*, diss., Studier i nordisk filologi 59, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 542, Helsingfors
- af Hällström-Reijonen, Charlotta 2018, »'Han talte icke, men ögat talte.' Om verb-bøjningen hos Runeberg, Topelius och några till», Harry Lönnroth et al. (red.), *Studier i svensk språkhistoria* 14, Vaasan yliopiston tutkimuksia 305, s. 132–147
- Klinge, Matti 2009, »Topelius, Zacharias», *Biografiskt lexikon för Finland* 2. *Ryska tiden*, <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-4599-1416928957205> (hämtad 20/6 2017)
- Lehti-Eklund, Hanna 2007, »Svenskan i Finland på 1800-talet. Variation mellan dialekter och standard, tal och skrift», *Studier i svensk språkhistoria* 9. *Det moderna genombrottet – också en språkfråga?*, Skrifter från svenska institutionen vid Åbo Akademi 5, Åbo, s. 13–34
- Ordlista öfver svenska språket (SAOL) 1874, Stockholm: Svenska Akademien
- Palm, Tage 2006, *En ändelses uppgång och fall. Svensk pluralbildning med er hos neutrala substantiv med final konsonant*, diss., Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 69, Uppsala
- [Runeberg, Johan Ludvig], *Samlade skrifter av Johan Ludvig Runeberg* via Litteraturbanken, <https://litteraturbanken.se/>
- Rydgqvist, Johan Erik 1850, *Svenska språkets lagar* I, Stockholm: Joh. Beckman
- Slotte, Peter 1994, »Topelius på tuppen?», *Språkbruk* 1/1994, s. 24–25
- Språkbanken, <https://spraakbanken.gu.se/korp/>, sökningar gjorda i april 2016
- Studier i svensk språkhistoria* 9. *Det moderna genombrottet: också en språkfråga? Föredrag vid nionde sammankomsten för svenska språkets historia, i Åbo 19–20 maj 2006* 2007, utg. Lars Wollin, Anna Saarikka & Ulla Stroh-Wollin, Skrifter från Svenska institutionen vid Åbo Akademi 5, Åbo
- Stähle, Carl Ivar 1981, »Stockholmspråket och finlandssvenskan», *Folkmålsstudier, Meddelanden från Föreningen för nordisk filologi* 27, s. 1–13
- Söderholm, Pirjo 2002, *Svensk språk- och stilutveckling från 1865 till 1990 sådan den avspeglas i läsebokstexter och tidsningspråk*, diss., Joensuu yliopiston humanistisia julkaisuja 28, Joensuu
- Topelius, Zacharias 1842, »Amalias gåfva», *Helsingfors Tidningar* 26/3 1842
- Topelius, Zacharias 1866, *Läsning för barn. Andra boken: Visor och sagor*, Stockholm: Bonniers
- Topelius, Zacharias 1880, *Vinterqvällar. Första cykeln. Noveller*, Stockholm: Bonniers/Helsingfors: Edlund

- Topelius, Zacharias 2011, *Finland framställt i teckningar*, utg. Jens Grandell och Rainer Knapas, Zacharias Topelius Skrifter XII, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 747, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland/Stockholm: Atlantis
- Topelius, Zacharias 2017, *Föreläsningar i geografi och historia*, utg. Jens Grandell, Zacharias Topelius Skrifter XV, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-6282-1508152246>
- Topelius, Zacharias 2017, *Naturens Bok och Boken om Vårt Land*, utg. Magnus Nylund under medverkan av Håkan Andersson, Pia Forssell och Henrik Knif, Zacharias Topelius Skrifter XVII, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 816, Helsingfors
- Topelius, Zacharias 2018, *Dagböcker*, utg. Pia Asp under medverkan av Eliel Kilpelä, Zacharias Topelius Skrifter XXI, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 823, Helsingfors
- [Topelius, Zacharias] 2018, *Zacharias Topelius korrespondens med föräldrarna*, utg. Eliel Kilpelä under medverkan av Mats Dahlberg, Zacharias Topelius Skrifter XX:2, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-6632-1525325973>
- Topelius, Zacharias 2018, *Fältskärens berättelser*, utg. Sebastian Köhler och Anna Movall under medverkan av Pia Forssell, Zacharias Topelius Skrifter VII, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 826, Helsingfors
- Åkerblom, Bror 1963, »Topelius och Törneros. Ett bidrag till belysningen av förhållandet mellan finlandssvenskan och svenskan i Sverige», *Årsskrift. Modersmåls-lärarnas förening*, 1963, Lund

WEBBPLATSER

- Fiska, databas, <http://www.sls.fi/sv/fiska>
- Litteraturbanken, <https://litteraturbanken.se/>
- Språkbanken, <https://spraakbanken.gu.se/korp>

SONJA SVENSSON

Zacharias Topelius för Sveriges barn

Zacharias Topelius var sannerligen mångsidig: tidningsman, historiker, läroboksförfattare, professor, universitetsrektor, författare på vers och prosa för alla åldrar. Hans barnlitteratur präglas av ett både romantiskt och osentimentalt synsätt, parat med en religiöst färgad tro på godhetens roll i mänskligt samliv.¹ Personliga exempel ansåg han långt bättre än utantilläxor och vad han kallade moral, och han kritiserade samtidens ofta själlösa skolundervisning. Barns lektyr borde anpassas till läsarnas nivå, och inte bara ge etisk utan även estetisk näring. I allt detta var han före sin tid. »En barnabok skall vara frisk och hurtig, hjertlig och vacker, klok och begriplig, hellre glad än sorgsen, men så att båda sidorna av lifvet uttaga sin rätt.»² Och Topelius skrev som han lärde – om än ibland mer förmanande och gråtmilt än i programförklaringen.

Den blivande författaren hade god tillgång till litteratur under sin uppväxt och började tidigt skriva för familjekretsen. Senare gavs många tillfällen att pröva texter på tre egna barn, men sorgen över de tre som dog i späd ålder fanns också som drivkraft. Fyra sagosamlingar utkom 1847–1852 och vittnar om beundran för H.C. Andersen, som han tidigt recenserade. År 1853 utgav Topelius en samling översatta och bearbetade Grimmsagor och

han bidrog med flera texter till små böcker illustrerade av Oskar Pletsch, till exempel *Smått folk* 1868, samt översatte och bearbetade dennes *Barndomsbilder* (1862). Samma år publicerade han i *Helsingfors Tidningar*, som han redigerade och till stor del skrev själv, en programförklaring för Finlands första barntidning *Eos* och 1855 fyra stora artiklar om barnläsning. Förmodligen var det också Topelius som tillsammans med hustrun Emilie stod för översättningen av Heinrich Hoffmans *Der Struwwelpeter* 1849. Fyra år efter originalet utkom *Julbocken eller den svenska Drummelpetter*³ – ett intyg på att det tårmilda inte var allenarådande.

Topelius mest kända insats inom barnlitteraturen är *Läsning för barn* som utkom i åtta delar hos Bonniers i Stockholm 1865–1896 och därefter i ständigt nya upplagor. Där ingår sagor, sånger, barn-dramatik benämnd »lekar» och realistiska berättelser, illustrerade av bland andra August Malmström, Albert Edelfelt, Georg Stoopendal, svärsonen J. A. G. Acke och Olle Hjortzberg. Utgivningen bildar en bro från de barntidningar där många Topeliusbidrag först ingick till senare publiceringar i både böcker och tidskrifter. De enhetligt utformade volymerna blev välkomna inslag i rikssvenska barns julklappshögar och bokhyllor. Åren 1902–1903 utkom den så kallade konstnärsupplagan i två band med utsökta illustrationer och till ett högt pris, men delar av innehållet spreds som vi ska se genom en mängd folkskoleutgåvor i enkelt utförande.

»... en sund läsning utöfver läxan ...»

Själva tidningsmediet måste ha fascinerat Topelius som redan i 16-årsåldern lyckliggjorde släktingar och vänner i Nykarleby med den handskrivna tidningen *Ephemerer*.⁴ Där ingick lokalnyheter och annonser vid sidan av sagor, dikter, teaterstycken, charader och fingerade läsarbrev. Innehållet är detsamma som i många barntidningar.

Åren 1842–1860 redigerade Topelius *Helsingfors Tidningar* och hans skönlitterära texter för barn publicerades i tidningar för barn. Den första var som nämnts *Eos* utgiven i Åbo 1854–1866. Dess utforskare Susanne Gullström-Portin ser samtida tyska exempel som mönster, men det fanns också rikssvenska förebilder, till exempel Ludvig Theodor Öbergs *Illustrerad månadsskrift för ungdom* och Rudolf Walls (*Dagens Nyheter*s grundare) *Veckoskrift för barn och ungdom*, båda utgivna i Stockholm 1848. Öberg möjliggjorde sannolikt Topelius barntidningsdebut med »Kyrktuppen» och »Fattig-gubben» från första samlingen *Sagor* året innan.

Efter *Eos* medverkade Topelius flitigt i *Trollsländan* 1868–1873, *Nya Trollsländan* 1885–1892 och *Sländan* 1895–1899.⁵ En mängd originalbidrag och omtryck inflöt till såväl inhemska som nordiska barntidningar och julpublikationer. Bönfallande redaktörsbrev strömmade in och landsmaninnan/utgivaren Alli Trygg konstaterade: »En barntidning utan ZT är som en kyrka utan prest!» Jag har noterat över hundra bidrag av Topelius hand i nordiska barntidningar och julkalendrar före 1920, däribland minst sextio i Sverige, trettio i Norge och tio i Danmark.⁶

Topelius hade täta kontakter med svenska barntidningsutgivare. Det började alltså redan före seklets mitt och blommade ut på 1860-talet i vänskapen med den klassiska svenska barntidningen *Linneas* utgivare C.A. Wetterbergh, pseudonymen Onkel Adam.⁷ Denne var tidigt bidragsgivare till *Eos* och harangeras tacksamt i förordet till första delen av *Läsning för barn*. Onkeln återgäldade äran i sin tidning och fick stark uppmuntran av Topelius för de över-sända första numren. De var båda tidningsmän och författare med intresse för sociala frågor, kvinnosak, djurskydd – och barnläsning.⁸

Efter Onkel Adam publicerade en rad rikssvenska barntidningsredaktörer Topelius verk, bland dem Eva Wigström (*Hvitsippan*) och *Svensk Läraretidning*s Emil och Amanda Hammarlund (*Jultomten*) men framför allt Stina Quint som utgav *Folkskolans Barntidning*. Inför starten bad hon i brev före julen 1891 att få

använda verk ur *Läsning för barn* och fick ett (tyvärr obevarat) svar med den användbara formuleringen: »Gif barnen en sund läsning utöfver läxan och Ni har fyllt en lucka i folkets uppfostran.»⁹ Som tack hyllas författaren med porträtt och text av Amanda Kerfstedt i premiärnumret 1892: »På första sidan af denna din egna tidning ser du en bild – hvems? Ja, se noga på den, ty det är en märkvärdig bild.» Vid författarens död 1898 publicerade snart sagt varje nordisk barntidning en minnesartikel, gärna vid sidan av ett tidigare infört bidrag. Så gjorde också Stina Quint och det inte bara i sin barntidning utan även i den ungdomstidning som hon 1895 gjort om den gamla *Linnea* till.

Många verk av Topelius i barnpublikationer förmedlades av hans speciella favorit, den redan nämnda Alli Trygg. Hon gav själv ut flera barntidningar och med sin *Julhelsning*, startad 1888, inspirerade hon till både *Svensk Läraretidnings* välkända *Jultomten* och Quints konkurrerande *Julklappen*. Genom hennes händer vandrade mängder av barntidningsinslag, utan att det erkändes, mellan de nordiska länderna.¹⁰ Trygg och Quint, som utbytte mest material, lade båda en stadig grund och deras flaggskepp, nykterhetstidningen *Eos* (startad 1893) och *Folkskolans Barntidning* (sedan 1950 *Kamratposten*), lever fortfarande och är därmed bland de äldsta i sitt slag i världen!

»Jag kallar farbror Zach»

Topelius besökte ofta Sverige, där han hade sin förläggare Bonnier och många vänner. Han kom också för solenna evenemang, badsemestrar och rekreation. Den breda exponeringen genom bokutgivning och periodika gjorde honom till en avhållen gestalt även bland unga svenska läsare, och närmast mytiska berättelser finns om minnesvärda möten. På en bjudning 1877, då Topelius övervar Uppsala universitets 400-årsjubileum, meddelade vännen Carl Snoilskys son att han av alla Topelius sagor mest höll

av »Robinson Crusoe» och fick till svar att den även var idolens favorit. Under Stockholmsutställningen, tjugo år senare, bjöd Albert Bonnier på middag. När svärdottern Lisen stolt förkunnade att sonen Tor minsann kunde »Hallonmasken» utantill avbröts utantilläsningen av skalden: »Jag kan också Hallonmasken. Sitt ner.»¹¹ Själve tronföljaren, sedermera Oscar II, fick 1866 de två första delarna av *Läsning för barn* för vidare befordran till sonen, hertigen av Värmland – den senare Gustaf V. Förläggaren Albert Bonnier rapporterade till författaren att han »före jul personligen uppvaktade Prins Oskar för att till honom öfverlemna de särdeles prydligt inbundna expl af Läsning f Barn båda delar – jemte Tits bref till hans unga son. Prinsen tycktes blifva ganska rörd af skrifvelsen och bad mig framföra sin hjertliga tack för Tits honom visade uppmärksamhet.»¹²

Många unga tog också till pennan.¹³ En korrespondens med två systrar i Göteborg, Märta och Irene Borgenstierna, resulterade långt senare i en kärleksfull biografi av den förstnämnda (gift Edquist) i det klassiska Barnbiblioteket Saga. Även systemn gav ut barnböcker och ännu en blivande författare som växlat brev, Marie-Louise Gagner, ägnade Topelius en biografi i andra delen av sin *Svenska författare. Deras liv och verksamhet skildrade för barn och ungdom i hem och skola*. Utgiven på Stina Quints folkskoleförlag ska den förmodligen ses som ett senkommet tack för en vers i författarinnans poesialbum.¹⁴

En brevväxling mellan Topelius och Bertil Malmberg som inleddes 1897 avslutades först 1952. Den har uppmärksamrats flera gånger, även av Malmberg själv som dock aldrig fick veta orsaken till tidsutdräkten: det nyss nämnda materialutbytet mellan *Sländan* och *Folkskolans Barntidning*. Sexåringen inspirerades av en Topeliustext i den svenska tidningen att sända brev till Björkudden avslutat med »Min Zach. Min rare Zach. Jag kallar farbror Zach. Från farbrors lille Bertil Malmberg». Men svaret – ofta citerat som exempel på Topelius unika förmåga att tilltala barn

– publicerades bara i *Sländan* som utkom i Helsingfors och som mottagaren naturligtvis inte hade tillgång till:

Till Bertil Malmberg i Hernösand. Jag har fått ditt bref genom Björkuddstomten. Pappa har rätt. En författare måste först lära sig stafva, sedan skrifva. När jag var sju år gammal, dog min grönsiska i buren. Då begrof jag henne i gröna blad och skref: Toppelill, var fri och glad, / Flyg till Gud i gröna blad! / Tack för att du sjöng för mig; / Jag har ledsamt efter dig. Älskar du friheten, så håll aldrig fria fåglar i bur. Blif en bra gosse. Lyd far och mor, älska Gud, och gör ditt land heder. Z. T.

Brevkonceptet fick Malmberg 1952 genom författarens dotterson och levnadstecknare Paul Nyberg.

Och där sitter jag nu med det efterlängtdade brevet. Dr Nyberg har rätt – det är en sällsam sak att få svar efter femtiofyra år. Men vilken underlig hisnande känsla, när den bleka anderösten när en över tidsavstånden. Man vänder sig om och hälsar, tvekan, tillbaka.¹⁵

Även August Strindberg läste tidigt Topelius. »Vintergatan» deklamerades i hemmet och en berömd passage i *Tjänstekvinnans son* berättar om hur alter egot Johan i *Fältskärens berättelser* ser paralleller i sitt eget liv med »en styvmor och styvson, som försonas» och därav inspireras till eget skrivande. I ett brev (29/4 1876) till Siri von Essen citeras »Sången» ur samlingen *Ljungblommor* (»Sången är av sorg upprunnen»). Strindberg räknade »Under Rönn och Syré» (»Blommande sköna dalar») till den vackraste poesi han visste och låter i skådespelet *Midsommar* barn därur sjunga både första och andra strofen. Men någon kontakt hade inte författarna, och under Giftasstriden utvecklade Topelius stark avoghet; i brev till sin förläggare kallade han 1884 kollegan »litteraturens hamnbuse» samt manade till ansvar i utgivningen.¹⁶ Att han senare ändrade ståndpunkt är väl föga troligt.

Andra har mer uttalat redovisat sin beundran. Karin Boye berättar i en seminarieuppsats om sin förtjusning, den unga Jeanna Oterdahl »beundrade Topelius över måttan»¹⁷ och Britt G. Hallqvist fastslår i en essä i *Barndomens böcker*: »På det hela taget var det Topelius som lärde mig tycka om vers.»¹⁸ Det är bemerkansvärt med tanke på hennes insatser som barnboksförfattare, Shakespeareöversättare och psalmdiktare. Tjugo år tidigare uttryckte Hallqvist precis som Tove Jansson sin aktning i den av Bo Strömstedt redigerade *Min väg till barnboken* (1964). Andra som där med glädje minns Topelius verk är Bengt Anderberg, Bo Carpelan, Brita af Geijerstam (»förutom Andersens sagor läste jag givetvis Topelius»), Edith Unnerstad (i hennes Helsingforshem var författaren oerhört älskad, förekom på gipsmedaljong och kallades familjärt för »Toppen») och Anna-Lisa Wärnlöf – som läste Fältskärn-böckerna i febersänkande syfte på sjukhuset! Även Kai Söderhjelm och Irmelin Sandman Lilius har uttalat sin långvariga beundran (1992 respektive 1998).

Att Topelius har satt avtryck hos vår främsta barnboksförfattare Astrid Lindgren visar till exempel den charmiga Skrällan – som har så välgörande lite gemensamt med den fattiga namnen i dikten »Lilla Skrällan eller Det skrynkliga förklädet», och inte minst Madickens vanvördiga travesti »Nu börjar den bulliga Alva sin färd / kring väggar och tak här i Norden», som Topelius säkert hade lett åt. Förlagan finns i dikten »Julnatten»: »Nu börjar den snöiga stormen sin färd / Kring dalar och fjäll uti Norden». I Lindgrens *Julberättelser* (1985) utgör episoden första kapitlet i antologin. Den kom i ny upplaga 2002 med nya illustrationer av Ilon Wikland, men få torde längre förknippa citatet med Topelius. Detsamma gäller novellen »Märit» i *Kajsa Kavvat och andra barn* (1950), där barnen sjunger »Blommande sköna dalar» på den omkomna flickans begravning.¹⁹

Intrycket av alla dessa unga kontakter och läsarreaktioner kan sammanfattas i den karaktäristik som Leo Ågren formulerat i

Dagens Nyheter den 8 juli 1970: »1800-talets Farbror Sven». Den legendariska radioreportern Sven Jerring gjorde bland annat programmet *Barnens brevlåda* mellan 1925 och 1972, och visst påminde han om Topelius: litet knarrig och förmanande men med humor, genuin förståelse för barns egenart och förmåga att träffa alldeles rätt samtalston.

En gåva till Sveriges barn

Läsning för barn och bidrag i barntidningar fick således starkt gensvar även i Sverige. Topelius har emellertid nått fram till barn och ungdomar i Sverige också på andra vägar, en del av utpräglad allfartskaraktär.

LÄSEBÖCKER

De två Topeliusdikterna i första utgåvan av *Läsebok för folkskolan* 1868 (»Barnens bön för fosterlandet» och »Julen i kojan») kanske inte livade upp läsarna särdeles mycket, även om idealen då var andra. Men samma år kom Artur Hazelius »motbok» *Fosterländsk läsning för barn och ungdom* med mer barnvänliga inslag som »Respolska» (»Klang, min vackra bjällra») och den rörande »Björken och stjärnan». Hazelius läsebok fick Topelius att omredigera ett nästan färdigt manus till *Boken om Vårt Land* (1875 med otaliga nya upplagor).²⁰ *Läsebok för folkskolan* kom också i ständigt nya upplagor, styckades upp för olika stadier och fick mängder av nya inslag.²¹ I de nya upplagorna togs flera verk av Topelius in.

Även enskilda utgivare exploaterade skolmarknaden med hjälp av den uppskattade författaren. Tidiga exempel är J(ohan) M(athias) Ambrosius *Läsebok för småskolan* I–II (1885–1886) med drygt tiotalet Topeliusinslag. Nya upplagor följde i minst tjugo år. Åtskilliga verk finns också i Sofi Almquists lika långlivade *Läsebok för småskolan* 1–2 (1888) och hennes än mer uthålliga *Barnens första läsebok* (1884) och *Barnens andra läsebok* (1885). År 1900 utkom

Hedda Anderssons *Från bokhyllan. Läsning för hemmet och skolan* I–V med Topelius i de tre första delarna.

Genom skolan spreds även Sofi Almquists urval ur *Läsning för barn* i två band (1890–1891). Eftersom det också trycktes om flitigt spred urvalet det klassiska verket i än vidare cirklar, men medförde också att författaren delvis miste kontrollen över sina egna verk. Arvodet var dessutom så lågt att han betraktade företaget som något av en gåva till Sveriges barn.²²

Min egen läsebok, Elsa Beskows och Herman Siegvalds *Vill du läsa?* (1935–1937), upptar i del I: »Julvisa» (»Nu står jul vid snöig port»); i del II: »Julsång» (»Nu så kommer julen») och »Nyåret» (»Det ringer, det ringer / till midnatt i tornet») samt i del III: »Lasse Liten» och »Tuttemuj» med charmfull illustration av Elsa Beskow själv. Trilogin har kommit i så många upplagor att Librisbibliograferna tvekar om rätta utgivningsår. Det må så vara – texterna sitter där hos generationer svenskar. Och senare tiders barn har fått sin chans i till exempel Per Olof Köhlers och Ulla Lundqvists *Klassens klassiker* 1–3 (1984–1989).

PSALM- OCH SÅNGBÖCKER

Topelius, som länge deltog i arbetet med en ny psalmbok i Finland, står för sex psalmer i den rikssvenska psalmboken från 1986: »Herren vår Gud är en konung» (nr 2), »Sanningens Ande» (293), »Saliga de som ifrån världens öden» (306), »Hur härligt vittnar land och sjö» (518), »Gud, i mina unga dagar» (582) och »Giv mig ej glans, ej guld, ej prakt» (645).²³ De flesta har även tryckts i frireligiösa sångböcker. Mest barninriktad är »Gud i mina unga dagar» (1937 tillskriven »okänd finländsk författare»), men den som nu borde väcka uppmärksamhet är nr 293, som 1937 ingår under rubriken »Skolan». Riktad till både lärare och elever ter den sig i vår samtid smått utmanande: »Sanningens Ande som av höjden talar, Som oss upplyser och som oss hugsvalar, Kom att oss leda.

Bo i dessa salar, *Helga vår kunskap*» (min kursivering). En psalm som länge spreds genom *Svensk söndagsskolsångbok* är »Gud signe de kära barn», ursprungligen i sagan »Svalan från Egypti land» i fjärde delen av *Läsning för barn* (1871).

Inte många torde identifiera Topelius psalmtexter i dag, men inledningarna till flera av hans sånger och visor får oss ofta att lystra. »Blommande sköna dalar», »Kom, hör min vackra visa som fågeln diktat har», »Nu så kommer julen», »Och nu är det vinter, och skidan hon slinter» och »Klang, min vackra bjällra».

Mest älskad och omtryckt är »Videvisan» (»Sof, du lilla vide ung») från *Läsning för barn* del 4 (1871) och tonsatt av Alice Tegnér för del 3 av *Sjung med oss mamma!* (1896). Den återkommer i nästan alla sångböcker fram till millennieskiftet, till och med i den »röda» *Folkets sånger* utgiven av Nils Flyg på Frams förlag 1922. Författaren nämns för övrigt inte.

De sju Topeliusdikterna i *Sjung med oss mamma* nådde knappast ner i folklagren, men en pendang till läseböckerna är skolsångboken *Svensk vers. Psalmer, sånger och visor valda och sammanställda av Alfr. Dalin* (1908) med nära tjugo av Topelius dikter. Den föregås och följs av otaliga skolsamlingar som Märta Netterstad grundligt utrett (1982). Den största succén är förstås Alice Tegnérns *Nu ska vi sjunga* (1943) men andra storsäljare som *Weiners sångbok för skolan* och Allan Jerbos *Sångbok för skolan* (först utgivna 1914–1918 respektive 1949) innehåller också flera visor. Detsamma gäller den vitt spridda *Gröna visboken* (1949) och den röda pendangen (1960) med illustrationer av Helga Henschen. Den »gula» 1953 fick däremot klara sig utan Topelius. Ett sent exempel (2003) är Ingemar Hahnes *Våra vackraste visor och ballader* där »Under Rönn och Syren» kan avnjutas.

I förordet till *Vällingsäck och sommarvind* fastslås: »När det gäller den lyrik som direkt är avsedd för barn avtecknar sig Zacharias Topelius som 1800-talets stora namn.» I bokens miniprotraitt »Topelius och den litterära traditionen» konstaterar Lennart Helsing:

»Hans storhet ligger i att han förenade den friska folkliga poesin med den andliga visans traditioner och det litterära arvet med den didaktiska traditionen.» Man instämmer gärna.

ANTOLOGIER OCH SENARE UTGIVNING

Självklart har Topelius texter också funnit vägen in i många antologier för barn. Det lilla häftet *Mors dag* på Lindblads förlag 1927, med omslag av Helge Artelius, innehåller en saga vardera av H. C. Andersen, Zacharias Topelius och August Strindberg. Häftet är en utmärkt sammanställning.

Mer känd är onekligen den klassiska *Min skattkammare* som glatt svenska barn sedan första utgåvan i tolv band 1947–1961. Själv bevarar jag ömt den närmast oöverträffade tredje delen »Det var en gång» från 1949 med dedikation av min boksamlade far julen 1950. Bland flera Topeliusinslag kunde jag där läsa slagnummer som »Lasse Liten», »Videvisan» och »Tuttemuj». Verket har senare kommit i två skiljaktiga uppsättningar 1978–1992 och 1997–2002, fortfarande med inslag av Topelius. Även i serien *Barndomslandet* (åtta delar 1963–1965) redigerad av Eva von Zweigbergk medverkar han.²⁴ Detsamma gäller en rad moderna antologier: Siv Widerbergs *Barnens versbok* (1986), *Imse, vimse spindel* och *Ja må de leva! Barnens bokkalender* (båda i urval av Harriet Alfons och Margot Henriksson, 1989 respektive 1991), Kristin Hallbergs *Svensk vers och dikt. 150 års lyrik för barn och ungdom* (1990), Görel Kristina Näslunds *Uti vår hage* (1992), Susanna Hellsings *Dinkeli, dunkeli, doja* (»Barnens älsklingar» 2003) och *God natt min skatt* (urval av Ann Adelsson och Suzanne Öhman-Sundén, 2006). Siv och Gertrud Widerbergs *Barnens första bok*, tryckt i över en miljon exemplar, återger Albert Edelfelts illustration till »Rida, rida ranka» ur del IV av *Läsning för barn*. Och den *Kungliga sagoboken* (1984) upptar både »Pikku Matti» och »Adalminas pärla».

Läsning för barn har som framgått ständigt återutgivits, men också kommit i helt ny tappning. I Bonniers *Regnbågsböckerna* 1959–1962 ingår fyra volymer bearbetade av Jeanna Oterdahl med illustrationer av Inga Borg. Som bilderböcker med textbearbetning av Lennart Frick och Veronica Leos illustrationer utgavs på Fripress »Sampo Lappelill», »Stjärnöga» och »Hallonmasken» 1984, 1991 och 1995. De har också översatts.

Även *Fältskärens berättelser* (i fem delar 1853–1867) hör till *stock references* i alla vittnesbörd om Topelius alster i Sverige före 1950. Verket blev en fantastisk framgång och en upplaga om 30 000 exemplar, med Carl Larssons illustrationer, blev med hjälp av kolportörer Bonniers »allra största framgång under hela 80-talet». ²⁵ Verket har i skrivande stund drygt 190 poster i de svenska bibliotekens gemensamma katalog Libris.

Att *Svensk Läraretidnings* innehållsdigra Barnbiblioteket Saga nästan saknar Topeliusutgåvor förklaras rimligen av alla ovan nämnda skolupplagor. Men 1957–1959 utkom där *Fältskärens berättelser* bearbetade av Gustav Sandgren i fem delar. Att Sandgren som barn tagit intryck av Topelius har han själv vittnat om. ²⁶ År 1967 utkom de tre första delarna i ett välillustrerat band på Bonniers med teckningar av Stig Södersten och 1985 i en sexbandsupplaga på Carlssons förlag med förord av Carl-Göran Ekerwald. En Librissökning på svenska biblioteks innehav av Topeliusrelaterade utgåvor ger 2017 nära 1 200 träffar. En utveckling upphovsmannen nog inte kunnat drömma om.

»Under oerhört jubel» – Topelius transmedierad

Överflyttning till andra medier är starka intyg på popularitet. I sin uppskattande biografi över Topelius säger Selma Lagerlöf:

Om vår kungliga teater i Stockholm ville ge en fosterländsk teaterafton, då gick Regina von Emmeritz över scenen. Ville man förtjäna penningar på en småstadsbasar, lät man unga herrar

och damer ur de bästa familjerna utföra Prinsessan Törnrosa eller Fågel Blå. Och skulle det spelas teater i barnkammare och skolsalar inövades under oerhört jubel David och Goliat eller Var god mot de fattiga.²⁷

Författaren hade lagt grunden genom sina många »lekar» som har uppskattats i generationer.²⁸ Talande fakta finns i Karin Helanders *Från sagospel till barntragedi* och Anita Lindvågs *Möte med barn-teatern* som båda även diskuterar Topelius allmänna syn på barn-teater. »Fågel Blå» sattes till exempel upp av en ung Ingmar Bergman på Sagoteatern vid Medborgarplatsen i Stockholm 1941 med blivande hustrun Else Fischer som koreograf. Även Göteborg såg många uppsättningar, liksom skolteatrar runt om i landet. »Sanningens pärla» var perioden 1920–1940 närmast ett stående inslag på Dramatens repertoar och även »Snurran» och »Prinsessan Törnrosa» iscensattes ibland. Åren 1989 och 1991 gav Unga Riks »Stjärnöga» i Staffan Westerbergs och Finn Poulsens bearbetning och föreställningen visades också på kongressen som Association International du Theatre pour l'Enfance et la Jeunesse (Assitej) höll i Stockholm 1990.

Hur ofta Topelius aktualiserades i efterföljaren »Farbror Svens» (Sven Jerrings) radiobrevlåda för barn är svårt att rekonstruera, men i samma mediums »Dagens dikt» lästes hans verser upp sjutton gånger 1937–1954 – oftare än både Tegnér och Strindbergs.²⁹

Även tv har uppmärksammat diktaren. År 1983 bearbetades tio av hans sagor av Allan Schulman och sändes i barnprogrammet *Hakfem*. Illustratör var Veronica Leo som i likhet med Schulman har finlandssvensk bakgrund. En charmfull, men också faktarik och nyanserad artikel i form av ett brev riktat direkt till författaren vittnar om Schulmans livslånga uppskattning: »Vi fick dig så att säga med modersmjölken. Vi älskade dig och nog hade vår barndom varit bra mycket fattigare utan Sampo Lappelill, Pikku Matti, Unda Marina och Florio, Lasse Liten och alla andra sagofigurer.»³⁰

Till »transmedieringarna» hör också oräkneliga illustrationer i böcker, tidskrifter och antologier under halvtannat sekel. J. A. G. Aceke, Otilia Adelborg, Elsa Beskow, Inga Borg, Albert Edelfelt, Albert Engström, Helga Henschen, Kerstin Frykstrand, Carl Larsson, Veronica Leo, Irmelin Sandman Lilius, Ilon Wikland ... Även här ligger ett forskningsämne och väntar.

»Topelius godkänd»!

Det redovisade har illustrerat Topelius betydelse i Sverige under åtskilliga decennier. Inte för inte betalade Bonniers 1898 hela 150 000 för utgivningsrättigheterna i 25 år. En undersökning av bokinnehavet i breda lager runt 1930 gav gamle Zach sjunde plats omedelbart efter förlagets andra stöttepelare Selma Lagerlöf och August Strindberg.³¹ Och ännu låter han tala om sig. På den interaktiva webbplatsen »Bästa äldre svenska prosaverk» föreslogs *Fältskärens berättelser* flera gånger häromåret, och när någon var tveksam till det finlandssvenska blev det prompta svaret: »Topelius godkänd – här skall fan inga finnar diskrimineras!»

Utöver inhemska levnadsteckningar och enskilda studier i mängd behandlas Topelius författarskap i rikssvenska uppslagsverk, biografier och litteraturhistoriska översikter – även i de högtidligaste sammanhang. På Svenska Akademiens dubbla uppdrag höll Lagerlöf ett högtidstal över Topelius 1918 och ägnade honom som nämnts – efter initial tvekan – även en biografi.³² Emellertid: forskare som tar sig an ovan föreslagna uppgifter inser snart att popularitet och framför allt inriktning på yngre läsare har sitt pris. Standardverken på området nämner sålunda gärna den breda uppskattningen och *Läsning för barn* i nedvärderande ton. Man nästan anar en retroaktiv önskan att universitetsrektorn borde ha avstått från dessa naiviteter. Även Gunnar Tideström, som i Uppsala lät ventilera Sveriges första trebetygsuppsats om barnlitteratur 1946, Margareta Körlofs om H. C. Andersens och Topelius sagor,

uttrycker sig svalt om »hela Nordens sagofarbror».³³ Undantaget är Bonniers *Den svenska litteraturen*, där barnens läsning för första gången i sådant sammanhang begåvas med egna översikter.³⁴ Medan Göran Hägg upprepar tidigare kritik: »Många av oss har utan att känna upphovsmannen hört hans gråtmilda sagor och medverkat i jolmiga barnpjäser ur hans *Läsning för barn*».³⁵ En som specialstuderat »lekarna» hävdar däremot att de är »skrivna med fantasi, glädje och värme».³⁶

Som man kan vänta har uppskattningen varit större i renodlade översikter av barn- och ungdomslitteratur. Utöver de två biografier för barn som nämnts finns också Einar Spjuts från 1915. Tidiga, ledande kritiker som höll Topelius högt var Gurli Linder och som nämnts Jeanna Oterdahl. Den förra kallade till exempel konstnärssupplagan 1903 »ett praktverk bland barnböcker».³⁷ I den klassiska essäsamlingen *Ungdomskeppen* 1944 lovprisade Gösta Attorps *Fältskärens berättelser* och *Planeternas skyddslingar/Stjärnornas kungabarn* och menade att författarens fantasi långt upp i åren hade »kvar sitt gamla sving: inbillningen var icke stäckt av någon ålderns nyktra betänksamhet. Han var Nordens blide sagofarbror, och ring efter ring av ungdomliga åhörare satt i tyst förbidan, medan han berättade ...».³⁸ Inflytelserik kritiker var också Eva von Zweigbergk som ägnade Topelius ett långt, nästan förälskat, avsnitt 1965, och även Mary Ørvigs efterord till urvalet ur *Läsning för barn* 1980 är starkt uppskattande. Flertalet senare barnlitteraturhistoriska översikter upptar Topelius men på begränsat utrymme där bara standardverken nämns.

Ty visst har det kollektiva minnet bleknat. »Zacharias vem?» rubricerar Henrik Berggren en notis i *Dagens Nyheter* den 28 februari 2010 och säger sig inte minnas att han »läst en kulturartikel om denne finlandssvenske artonhundredratalsförfattare eller ens hört någon nämna hans namn på mycket länge». Men, påpekar han, den pågående utgåvan Zacharias Topelius Skrifter kan ändra på det. Resultatet kommer självklart att påminna om en stor person-

lighet och få betydelse för forskningen. Men oddsen för ett bokstavligen eftertryckligt återupplivande hos den breda läsekretsen är nog nedslående höga.

En (krympande) andel av Topelius barnpoesi kommer säkert att fortleva i antologier och sångböcker, men en renässans för verken på prosa kräver mer. Då får man ta fasta på Eva von Zweigbergks förslag i *Dagens Nyheter* 1968: »Ge Fältskärn som tv-pjä!» Med andra ord: i en tid när till och med Astrid Lindgrens verk mest sprids genom filmer, video och scenuppsättningar krävs det moderna transmedieringar – eller varför inte ett antal dataspel – för att nå nya generationer. Och därmed i beprövad ordning bereda väg för nyutgåvor av texterna.

Nutida fördömanden av äldre moralkrav kan bemötas med den ofta citerade inledningen till L. P. Hartleys roman *The go-between* från 1953 (*Gudarnas budbärare*): »The past is a foreign country – they do things differently there.» Topelius och samtida kollegers i våra ögon mästrande tonfall kan lika gärna tolkas som ren omsorg. När samhället tillämpade ett obönhörligt straffmönster hade barnböckernas etiska kompasser klar skyddsfunktion. Att av dem begära vår tids värderingar är poänglöst. Och har vi inte på senare år sett krav på en ny sorts »politisk korrekthet» i vår egen tids litteratur för unga?

Utan tvivel kan Topelius behöva förlåtelse för »somliga rader» präglade av snabbskrivande och gottköpskonventioner. Den barnlitterära delen av författarskapet omgärdas numera också av det hinder som ligger i »moralen». Detta trots att han själv avrådde från påsmetad sådan och i sin syn på barn snarast var progressiv. Min egen favorit bland Topeliustexter är den redan omnämnda »Tuttemuj», först publicerad i sista delen av *Läsning för barn* och som illustrerad av många konstnärer uppträtt i otaliga urvalsvolymer. Här saknas alla pekpinor och i stället lyser det pojkkaktigt okynnigt om författarens egen förtjusning. »Muh, sade korna.»

Noter

- 1 Om Topelius barnsyn och barnlitterära ideal, se von Zweigbergk 1965, s. 117–153; Käreland 1977, s. 17–23; Ørvig 1980; Svensson 2008.
- 2 Citatet från artikeln »Om läsning för barn», *Helsingfors Tidning* 19/12 1855, även återgivet i Käreland 1977, s. 19. – År 2020 utkommer Topelius verk för barn digitalt och i tryck i den textkritiska utgåvan Zacharias Topelius Skrifter på Svenska litteratursällskapet i Finland. Den digitala utgåvan är fritt tillgänglig på adressen topelius.sls.fi.
- 3 Ørvig 1980, s. 59; Klingberg 1988, nr 1982, s. 739.
- 4 Tidningen tillkom under Topelius ferier 1834–1837. De två första åren har utgivits, *Ephemerer. Topelius första tidning 1834–1835* (2006).
- 5 *Nya Trollsländan* och *Sländan* var båda närmast topelianska familjeföretag. Topelius dotter Toini och hennes väninnor redigerade och Topelius bidrag lockade läsare. Topelius dotterson Mikael Nyberg hörde till *Sländans* redaktion.
- 6 Om Topelius i översättning, se Lunelund-Grönroos 1954. En översättning av »Stjärnöga» till koreanska publicerades så sent som 2009.
- 7 Om *Linnea*, se Tornell 1982 och Svensson 2016.
- 8 Svensson 2016, s. 74.
- 9 Svensson 1983, s. 75 f.
- 10 Om Topelius betydelse för nordiska barntidningar och om de många kontakterna med deras redaktörer, se Svensson 2008.
- 11 Bonnier 2003, s. 9.
- 12 Brev från Albert Bonnier till Zacharias Topelius 28/12 1866, Topelius 2015. Tits står för Titulus. Topelius och Bonnier träffades personligen i Stockholm 1875 och lade först då bort titlarna.
- 13 Hundratals brev finns i Zacharias Topelius arkiv i Nationalbiblioteket i Helsingfors, men några är endast tryckta i barntidningar. För en översikt, se Svensson 2008, s. 163 f.
- 14 Gagner redigerade också Sofi Almquists folkskoleversion av *Läsning för barn* 1–2 i ny upplaga 1926. Om brevväxlingarna, se Borgenstierna 1911; Svensson 2008, s. 150 ff.
- 15 Topelius svar i *Sländan* 1/5 1897. Malmberg 1961; Svensson 1998 och 2008, s. 148 ff.
- 16 *Excelsior!* 1987, s. 71. Se även Gedin 2004, s. 136 ff.
- 17 Toijer-Nilsson 1996, s. 23.
- 18 Holm & Widerberg (red.) 1984, s. 66.
- 19 »Lilla Skrällan eller Det skrynkliga förklädet» ingår i *Läsning för barn* 2 (1866). Kapitlet om julförberedelserna ingår ursprungligen i Astrid Lindgrens *Madicken* (1960). »Blommande sköna dalar» återges i *Astrid i diktens träd*, red. Vivi Edström (1994). I Lindgrens boksamling (sökbar på Kungliga bibliotekets webbplats) ingår Sofi Almquists folkskoleutgåva av *Läsning för barn*, del 2 (1922).

- 20 Se vidare Svensson 2008, s. 142 f. Hazelius korrespondens med Topelius finns bevarad i Zacharias Topelius arkiv i Nationalbiblioteket i Helsingfors.
- 21 Furuland 1979, s. III f.
- 22 Utgivningen är svåröverskådlig men troligen utkom verket i 13 upplagor 1890–1924.
- 23 I svenska psalmboken från 1937 och den svenska psalmboken för Finland 1986 har psalmerna följande nummer: »Herren vår Gud är en konung» 13/289, »Sanningens Ande» 485/322, »Saliga de som ifrån världens öden» 577/241, »Hur härligt vittnar land och sjö» 480/544, »Gud, i mina unga dagar» 525/495 och »Giv mig ej glans, ej guld, ej prakt» som inte ingår i 1937 års psalmbok men i den finlandssvenska har nummer 32.
- 24 Jfr Rhedin 2004, s. 156 f.
- 25 Citat från Svedjedal 1993, s. 49 f.
- 26 Sandgren 1943, s. 171.
- 27 Lagerlöf 1920, s. 357
- 28 Skådespelen för barn kallade Topelius lekar. För en genomgång av innehåll, egenart och syfte i dessa »lekar» mot bakgrund av hans syn på barnteater, se Lejon 1985.
- 29 Lundgren 1994, s. 217.
- 30 Schulman 1983. Även sönerna Niklas och Alexander, numera knappast identifierade som Topeliusfans, fascinerades av Topelius sagor.
- 31 Svedjedal 1993, s. 227, 365.
- 32 Se Witt-Brattström 2009.
- 33 Tideström 1956, s. 482.
- 34 Se Svensson 1989, s. 502 ff. I *Finlands svenska litteraturhistoria* (del I, 1999, s. 343–346) står Janina Orlov för en längre översikt.
- 35 Hägg 1996, s. 272.
- 36 Lejon 1985, s. 30.
- 37 Kåreland 1977, s. 125. Topelius aktualiseras ofta i denna avhandling som också förtecknar Linders recensioner av hans böcker i *Dagens Nyheter*.
- 38 Citerat efter upplagan 1966, s. 73.

Detta är en delvis omarbetad version av Sonja Svenssons artikel »1800-talets Farbror Sven. Zacharias Topelius för svenska barn» i Maria Andersson, Elina Drunker & Kristin Hallberg (red.), *I litteraturens underland. Festskrift till Boel Westin*, Skrifter utgivna av Svenska barnboksinstitutet 113, Stockholm: Makadam 2011.

Källor och litteratur

- Attorps, Gösta 1966, *Ungdomskeppen*, ny utg., Stockholm: Rabén & Sjögren
- Bonnier, Eva 2003, *Börs och katedral. Sex generationer Bonniers*, The Adam Helms Lecture 2003, Stockholm: Bonniers
- Borgenstierna, Märta 1911, »Glada barndomsminnen. Ur en brevväxling med Z. Topelius», *Folkskolans Barntidning* nr 12–14
- Edquist, Märta 1928, *Gossen från Nykarleby. Berättelse för barn och ungdom*, Barnbiblioteket Saga 128, Stockholm: Svensk Läraretidning
- Excelsior! Albert Bonniers förlag 150 år. En jubileumskvackad i brev* (1987), valda och kommenterade av Daniel Hjort under medverkan av Håkan Attius, Stockholm: Bonniers
- Furuland, Lars 1979, »Efterord», *Läsebok för folkskolan*, faksimilupplaga, Stockholm: Gidlunds, s. I–XXVII
- Gagner, Marie Louise 1912, *Svenska författare. Deras liv och verksamhet skildrade för barn och ungdom i hem och skola* II, Stockholm: Norstedts
- Gedin, Per I. 2004, *Litteraturens örtagårdsmästare. Karl Otto Bonnier och hans tid*, Stockholm: Bonniers
- Gedin, Per I. 2006, *Verner von Heidenstam. Ett liv*, Stockholm: Bonniers
- Gullström-Portin, Susanne 1984, *Eos Finlands första barntidning 1854–1866*, otryckt avhandling pro gradu, Åbo Akademi
- Helander, Karin 1998, *Från sagospel till barntragedi. Pedagogik, förströelse och konst i 1900-talets svenska barnteater*, Skrifter utgivna av Svenska barnboksintitutet 65, Stockholm: Carlsson
- Helsing, Lennart 1987, »Barnlyrikens rötter», Vivi Edström & Märta Netterstad (red.), *Vällingsäck och sommarvind. Versen i barnens värld*, Malmö: Liber, s. 108–123
- Holm, Annika & Siv Widerberg (red.) 1984, *Barndomens böcker. Barnboks författarnas litteraturhistoria*, Stockholm: Gidlunds
- Hägg, Göran 1996, *Den svenska litteraturhistorien*, Stockholm: Wahlström & Widstrand
- Klingberg, Göte & Bratt, Ingar 1988, *Barnböcker utgivna i Sverige 1840–1889. En kommenterad bibliografi I–III*, Skrifter utgivna av Svenska barnboksintitutet 30, Lund: Lund University Press
- Kåreland, Lena 1977, *Gurli Linders barnbokskritik*, diss., Skrifter utgivna av Svenska barnboksintitutet 7, Stockholm: Bonniers
- Lagerlöf, Selma 1920, *Zachris Topelius. Utveckling och mögnad*, Stockholm: Bonniers/Helsingfors: Schildts
- Lejon, Britta 1985, *Zacharias Topelius' lekar*, otryckt C-uppsats, Litteraturvetenskapliga institutionen, Stockholms universitet
- Lindväg, Anita 1995, *Möte med barnteatern*, Skrifter utgivna av Svenska barnboksintitutet 56, Stockholm: Liber utbildning
- Lundgren, Solveig 1994, *Dikten i etern. Radion och skönlitteraturen 1925–1955*, diss., Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala 31, Uppsala

- Lunelund-Grönroos, Birgit 1954, *Zachris Topelius' tryckta skrifter. Bibliografisk förteckning*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 342, Helsingfors
- Malmberg, Bertil 1961, »Det kom ett svar», *På väg till en ny pedagogik* nr 3.
- Michanek, Germund 2000, »Oscar II och Topelius», *Uppsala Nya Tidning* 3/8 2000
- Netterstad, Märta 1982, *Så sjöng barnen förr. Textmaterialet i de svenska skolsångböckerna 1842–*, diss., Skrifter utgivna av Svenska barnboksinstitutet 15, Stockholm: Rabén & Sjögren
- Netterstad, Märta 1996, »Svensk vers», Bo Ollén (red.), *Från Sörgården till Lop-nor. Klassiska läseböcker i ny belysning*, Skrifter utgivna av Svenska barnboksinstitutet 57, Stockholm: Carlsson, s. 161–187
- Orlov, Janina, 1999 »Var glad som sparven kvittrar' – barnlitteraturen», *Finlands svenska litteraturhistoria. Första delen: Åren 1400–1900*, utg. Johan Wrede, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet/Stockholm: Atlantis, s. 339–350
- Orlov, Janina 2003, »Tre gossar i snön och tiden. En betraktelse kring Walter, Karl och Mumintrölet», Michel Ekman & Roger Holmström (red.), *Kunskapens hagsvalelse. Litteraturvetenskapliga studier tillägnade Clas Zilliacus*, Åbo: Åbo Akademis förlag, s. 67–79
- Rhedin, Ulla 2004, »Skattkammärvärldar. Reflexioner kring populära antologier för barnkammaren», Anna Banér (red.), *Barns smak – om barn och estetik*, Centrum för barnkulturforskning 36, Stockholm: Centrum för barnkulturforskning vid Stockholms universitet, s. 149–168
- Sandgren, Gustav 1943, »Boken som livsöde», Ivar Öhman (red.), *Mitt möte med boken. Tjugo svenska författare berättar om sig själva och om böcker*, Stockholm: Folket i Bild, s. 171–176
- Sandman Lilius, Irmelin 1998, »Zacharias Topelius. En pionjär bland världens barnboks författare», *Abrakadabra* nr 6, s. 9–11
- Schulman, Allan 1983, »Brev till en älskad sagofarbror», *Röster i radio-TV* nr 4
- Spjut, Einar 1915, *Zachris Topelius. En levnadsteckning för barn och ungdom*, Biblioteket Sveriges vår 16, Uppsala
- Strömstedt, Bo (red.) 1964, *Min väg till barnboken. 21 barnboks författare berättar*, Stockholm: Bonniers
- Svedjedal, Johan 1993, *Bokens sambälle. Svenska Bokförläggareföreningen och svensk bokmarknad 1887–1943*, Stockholm: Svenska Bokförläggareföreningen
- Svensson, Sonja 1983, *Läsning för folkets barn. Folkskolans Barntidning och dess förlag 1892–1914*, diss., Skrifter utgivna av Svenska barnboksinstitutet 16, Stockholm: Rabén & Sjögren
- Svensson, Sonja 1989, »Barn- och ungdomslitteraturen – fram till 1920», Lars Lönnroth & Sven Delblanc (red.), *Den Svenska Litteraturen. Den storsvenska generationen 1890–1920*, Stockholm: Bonniers, s. 207–228
- Svensson, Sonja 1998, »Svenska barnens finne. Zacharias Topelius och rikssvenska barn», *Onnimanni* nr 2, s. 18–24
- Svensson, Sonja 2008, »'En barntidning utan ZT är som en kyrka utan prest!' Zacharias Topelius och nordiska barntidningar», Elina Pöykkö & Märtha Norrback (red.), *Taru ja totuus – Saga och sanning*, Topeliussällskapet skrifter 3, Helsingfors, s. 126–165, <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:132585/FULLTEXT01.pdf>

- Svensson, Sonja 2016, »Onkel Adams Linnea. Barnens tidning och vän i Linköping», Gunnel Mörkfors & Anita Löfgren Ek (red.), *Onkel Adam. Författaren och gården*, Meddelande från Östergötlands museum 2015–2016, Linköping: Östergötlands museum, s. 73–83, <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1052989/FULLTEXT01.pdf>
- Söderhjelm, Kai 1992, »Zachris Topelius», *De läses än. Från Louisa Alcott till Erik Zetterström. M–Ö*, ny omarb. upplaga, Lund: Bibliotekstjänst, s. 210–222
- Tideström, Gunnar 1956, »Topelius», *Ny illustrerad svensk litteraturhistoria. Tredje delen*, huvudred. E. N. Tigerstedt, Stockholm
- Toijer-Nilsson, Ying 1996, *Jeanna Oterdahl. Liv och verk*, Skrifter utgivna av Svenska barnboksinstitutet 58, Stockholm: Rabén & Sjögren
- Topelius, Zacharias 2006, *Epbemerer. Zacharias Topelius första tidning 1834–1835*, utg. Carola Herberts och Laura Mattsson, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 689, Helsingfors
- Topelius, Zacharias 2015, *Brev. Zacharias Topelius korrespondens med förlag och översättare*, utg. Carola Herberts, Zacharias Topelius Skrifter XX:1, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-7047-1525330123>
- Tornell, Brita 1982, *Linnea. Tidning för barn utgiven av Onkel Adam 1861–1871*, Skrifter utgivna av Svenska barnboksinstitutet 13, Göteborg: Gothia
- von Zweigbergk, Eva 1965, *Barnboken i Sverige 1750–1950*, Stockholm: Rabén & Sjögren
- von Zweigbergk, Eva 1968, »Ge Fältskärn som tv-pjäs», *Dagens Nyheter* 21/1 1968
- Witt-Brattström, Ebba 2009, »Med de rätta mätten», *Dagens Nyheter* 18/6 2009
- Ågren, Leo 1970, »1800-talets farbror Sven», *Dagens Nyheter* 8/7 1970
- Ørvgig, Mary 1980, »Om Zachris Topelius», efterord, *Läsning för barn av Zach. Topelius*, urval av Mary Ørvgig, Stockholm: Gidlund, s. 57–63

ERJA LAURILA-HELLMAN
OCH BEN HELLMAN

Receptionen av Zacharias Topelius verk i Ryssland före 1917

Bland finländska författare är Zacharias Topelius den som blivit mest översatt till ryska och som bäst kunnat bibehålla sin popularitet bland ryska läsare. I första hand gäller detta sagorna, låt vara att också andra prosaverk samt dikter översattes till ryska före 1917. Det var H. C. Andersen som lade grunden för det ryska intresset för konstnsagan med en trevolymers utgåva i början av 1860-talet. Den livsbejakande livsynen, den sociala tematiken, folkligheten och humorn prisades av kritikerna. Men det uppstod också en stundtals häftig diskussion för och emot genren som sådan, en debatt som dock inte påverkade efterfrågan. När Topelius introducerades cirka tjugo år senare var mottagandet bland kritiker och pedagoger om möjligt ännu mer blandat, detta trots att genren konstnsaga nu vuxit sig stark bland ryska författare med Nikolaj Vagner som det största namnet. Men också nu var det läsarna som fick sista ordet. Före revolutionsåret 1917 utkom nio sagosamlingar av Topelius (de olika upplagorna inberäknade), medan tre sagor utkom som enskilda volymer. Därtill intogs ett rätt stort antal sagor i tidskrifter för barn. Notabelt är att man i Kiev 1908 utgav en liten sagosamling på ukrainska, *Kazki*.

Det följande är en kronologiskt hållen framställning av det ryska översättandet och mottagandet av Topelius verk – genre för genre. Materialet som består av brev, tidningsnotiser, översättarförord och recensioner ger en föreställning om vad man i Ryssland såg som Topelius styrka och svaghet som författare. Av intresse är också frågan om vem som stod för översättningarna och hur de rysk-finländska utomkulturella relationerna påverkade läsningen av Topelius verk.

Skazki Z. Topeliusa, professora Aleksandrovskogo universiteta

Den första framstötten för översättningar av Topelius sagor till ryska kom redan på 1860-talet. I ett brev till Topelius nämner Stefan Baranovski (1817–1893), professor emeritus i ryska språket och litteraturen vid universitetet i Helsingfors, att han tillsammans med sina barn gärna vill översätta ett urval sagor till ryska, förslagsvis i tidskriften *Zjurnal dlja detej*.¹ Planen gick tydligen i stöpet, och i stället skedde den ryska debuten ett decennium senare, 1877, med »Sampo Lappelill» i tidskriften *Semja i sjkola* och Walters första och femte äventyr i populära *Detskoje tjtenije*.² Översättarna är inte nämnda.

Anmärkningsvärt är att Topelius redan året innan hade varit aktuell i Ryssland – som djurskyddsaktivist. Tidskriften *Detskij almanach* publicerade då en artikel om Majföreningen »till småfåglars skydd» som Topelius tagit initiativ till.³ Följande år presenterades föreningen i *Detskoje tjtenije* med en hälsning till de ryska barnen från författaren. Med hänvisning till evangelierna uppmanar han dem att gå med i skyddet av småfåglar. I Finland verkade finländska och ryska barn sida vid sida, ett gott exempel för andra:

När nu de ryska och finska barnen i Finland blifvit så goda vänner för en så god sak, hafva de finska barnen tänkt, att det blefve en stor glädje för dem, ja en hjertefröjd, om äfven barnen

uti det stora, vida Ryssland vill förena sig, på det sätt som de tycka vara bäst, om att beskydda de små fåglarna. De finska barnen veta, att det ryska folket hafva fått af Gud många goda gåfvor och deribland ett trofast och kärleksfullt hjerta, så att ingen är mera barmhertig och välgörande mot de fattiga, än det ryska folket. Derför hafva de finska barnen tänkt, att det ryska folkets barn måste ju vara goda och barmhertiga äfven emot de små fåglarna.⁴

Initiativet kom antagligen från professor Baranovski, som själv hade gjort djurskyddet till sin hjärtesak. Några omedelbara, synliga resultat fick Topelius vädjan inte, utan det var först mot slutet av 1890-talet som man också i Ryssland grundade liknande djurskyddsföreningar.⁵ Topelius betydelse för rörelsens uppkomst framhölls alltid.

År 1882 utkom i Sankt Petersburg Topelius första ryska sago-samling. Titeln var omständlig – *Skazki Z. Topeliusa, professora Aleksandrovskego universiteta v Gel'singfors* (Sagor av Z. Topelius, professor vid Alexanders-universitetet i Helsingfors). I volymen ingår nio sagor: »Vintersagan om Skyhög och Molnskägg», »Lasse liten», »Trollens jul», »När det är midsommar», »Solstrålen i november», »Solkonungens barn», »Solkriget», »Skridskolöparen» och »Björken och Stjernan», samtliga från seklets mitt. Som översättare uppges Matilda Granstrem (1848–1930) och Aleksandra Gurjeva. Initiativet hade uppenbarligen kommit från den sistnämnda. Baranovski nämner henne i maj 1881 i ett brev till Topelius: »Enkefrun öfverstinnan professorskan A. Gorjef (Горьева) studerar nu svenska under ledning af en fröken, lärarinnan i härvarande svenska fruntimmers skolan; som ändamålet för hennes studier uppger hon sin önskan att öfversätta och låta trycka de svenska författare hon tycker mest om, börjande med Bror Z. T.»⁶ Samtidigt meddelar Baranovski att Gurjeva redan hade gett honom ett prov på sin duglighet som översättare med »Svalan från Egypti land» och att han därför med gott samvete kan råda Topelius att ge överstinnan

tillstånd att fortsätta arbetet. En kort tid senare fick Topelius ett brev på svenska från Gurjeva själv, nu bosatt i Sankt Petersburg. Där bekräftar hon att hon lärt sig svenska just för att kunna bekanta sig med den finländska författarens produktion och ge en rysk publik möjlighet att läsa hans sagor.⁷ När boken väl hade utkommit sände Gurjeva ett exemplar till Topelius dotter Toini, samtidigt som hon lovade att förse författaren med recensionerna.⁸

I ett senare brev berättar Gurjeva att hon planerar en andra, utökad upplaga.⁹ En sådan volym utkom också, men som översättare nämns endast Matilda Granstrem, möjligen ett tecken på att Gurjeva hade avlidit. Matilda Granstrem var hustru till Eduard Granstrem (1843–1918) på vars förlag Topelius utgivits. Matilda var född Paulin i Petersburg och hennes språkkunskaper var imponerande – förutom svenska (som var ett inlärt språk) behärskade hon även engelska, franska och italienska.¹⁰ Eduard Granstrem, vars släkt kom från Sydsverige, var även han född i Petersburg. Finska och svenska lärde han sig i efterhand. Förlaget hade han grundat 1881 med *Kalevala* som första publikation. Topelius sagor passade väl in i förlagets profil med betoning på barnlitteratur, nordisk litteratur och nordiska språk. Utgåvorna var påkostade, i Topelius fall höjde dessutom Valerian Krjukovs originalillustrationer omkostnaderna.

Skazki Z. Topeliusa fick ett tiotal recensioner i pedagogiska tidskrifter och bibliografiska publikationer med starkt skiftande bedömningskriterier och slutomdömen.¹¹ För presentationerna och kritiken svarade barnboksförfattare och pedagoger. Först ut var den kände barnboksförfattaren Pavel Zasodimskij (1843–1912) med en tjugosidig artikel i *Pedagogitjeskij listok*. Zasodimskij inleder med att lyfta fram det positiva: Topelius sagor är ägnade att hos barnen väcka goda känslor, som medkänsla med fattiga, och stärka deras strävan efter kunskap, sanning, rättvisa och fosterlandskärlek. Här hittas många lyckade intriger och detaljer. Den poetiska, inkännande naturskildringen illustrerar den schellingiska tanken på ett

samband mellan allt levande. Högst satte Zasodimskij »Trollens jul», författarens öppet didaktiska uppsåt till trots.¹²

Samtidigt ställer sig Zasodimskij kritisk till Topelius uttrycksmedel: »Man kan se hur medkänslan med vår nästa – en på alla vis aktningstvård känsla – hos författaren övergår i sentimentalitet, medan barnatron och naiviteten förvandlas till en hemlighetsfull, gåtfull mystik [...]. I stället för en frisk, uppmuntrande medkänsla får vi en konstlad sötsliskighet och den naiva barnatron ersätts av ett slags mystisk dimma. Allt det här kan naturligtvis inte fångsla någon över huvud taget och då speciellt inte barn. Sagornas känslsamhet och övernaturliga inslag hotar att överskugga handlingen och splittra helhetsbilden. Dessutom försvagar den didaktiska tonen det konstnärliga värdet: vad Topelius gör är att han ger barnen »en allmän morallära i naken form».¹³

Filantropin i »När det är midsommar» var i Zasodimskijs ögon moraliskt tvetydig. Att syskonen använder pengar som de har fått för att köpa midsommargodsaker för att hjälpa tiggarbarn bygger på förenklade etiska slutsatser som lätt kan leda till dubbelmoral. Barn kan inte undgå att se att också de pengar som de rika stjäla av de fattiga och de starka av de svaga kommer till ett slags nytta. Även barnens glädje, trots att de själva blev utan våfflor och pengar, kan ifrågasättas. Med samma logik kunde man påstå att det för arbetarnas lycka räcker med att de utför ett hederligt arbete och lever ett sunt liv och – i förlängningen – att »en bankir som uttråkad sitter nersjunken i sin mjuka länstol med en cigarr i munnen förtjänar mera medkänsla än arbetaren som i sitt anletes svett, utpumpad, stenlägger vägen till hans palats [...]».¹⁴ Mäniskan kan inte känna sig lycklig förrän hennes fysiska behov har tillfredsställts, inte bara de andliga, påpekar Zasodimskij.

Det var inte bara de för Topelius typiska romantiska och didaktiska inslagen som Zasodimskij ställde sig kritisk till, utan också författarens samhällskonservatism och patriotism. Vad som saknades var en kraftfull realism och större social relevans. Här

kunde Zasodimskij ha hänvisat till sina egna noveller, där de fattiga och utstötta allt som oftast dukar under för ett oblikt öde.¹⁵ En saga som Topelius »Björken och Stjernen» kunde vara »utomordentlig och rörande», men samtidigt borde författaren akta sig för att hamna in i en snäv lokalpatriotism.¹⁶ Någon förståelse för den finska nationalkänslans bakgrund och särart visade Zasodimskij inte, utan i stället lade han fram ett program där författarens roll var att vidga läsarnas vyer, motverka den medfödda egoismen, befrämja kärlek till nästan och rasera barriärerna mellan folken. Då barnen lär sig att se mänskligheten som en enda stor familj är fosterlandskärlek bara en etapp på vägen.

Zasodimskijs syn på barnlitteraturens uppgift var typisk för sin tid, och många kritiker uppställde också samma kriterier som han. Strängast var Ivan Feoktistov (f. 1845) som i flera sammanhang uttalade sig om Topelius sagor. Feoktistov var en inflytelserik kritiker, vars bok *K voprosu o detskom tjtienii* (1891, Frågan om barnens läsande) var ett sällsynt försök att teoretisera kring barlitteraturen. Feoktistov förhöll sig negativt inte bara till folksagan utan också till konstnsagan som han såg enbart som förströrelselitteratur, något i stil med »ett lysande fyrverkeri eller en akrobatisk uppvisning».¹⁷ När han i en brett upplagd artikel från 1885 granskar sjutton sagoböcker med H. C. Andersens produktion som höjdpunkt fördömer han strängt alla didaktiska och patriotiska drag. Just Topelius »Trollens jul» representerar för honom en typ av undervisande sagor som för länge sedan hade spelat ut sin roll. Är hotelser om troll faktiskt det enda rätta medlet mot glupskhet och olydnad, undrar Feoktistov. »Lasse liten» å sin sida är full av lögnaktig patriotism som mynnar ut i det befängda påståendet att Finland är det bästa landet i världen. Den ryske kritikern finner det också svårt att tro att den finska naturen, sådan som han lärt känna den genom *Kalevala*, verkligen kan verka upplyftande på människans själ, något som Topelius gör gällande i »Vintersagan om Skyhög och Molnskägg».¹⁸

»Verkligheten», »vetenskap» och »kunskapens värld» är återkommande begrepp i Feoktistovs resonemang medan »idealism», sådan den representeras av Topelius, skarpt fördöms. Kritikerns slutord är nedslående: Topelius bjuder på lögnaktigheter och ett sentimentalt struntprat som ryska barn, uppfostrade på en mer realistisk grund, klarar sig mer än väl utan. Bättre vore att låta ryska professorer ge barnen en sann insyn i människolivet med också dess tragiska sidor. Av volymens nio sagor är det endast »Skridskolöparen» som finner nåd hos Feoktistov, detta för att den inte är en konventionell saga utan en berättelse som uppmuntrar barnen till ett hurtigt uteliv.¹⁹

Jekaterina Nekrasova (1842–1905) visar i *Russkaja mysl* överseende med Topelius patriotism och idealism, i stället klandrar hon sagornas didaktiska drag och överdrivna fantasi-inslag. Sagorna liknar mest lektioner i skiftande ämnen som aritmetik, geografi, religion och morallära. När det dessutom är oklart vilken åldersgrupp Topelius riktar sig till kan Nekrasova inte med gott samvete rekommendera *Skazki Z. Topeliusa* för ryska barn.²⁰

Lika sträng var den anonyma recensenten i *Obzor detskoj literatury*. Åter kritiseras det didaktiska elementet. »Vintersagan om Skyhög och Molnskägg» och »Lasse liten», båda lite i stil med Andersens sagor, gör ett sympatiskt intryck, men de övriga är »outhärdligt tråkiga, fulla med återkommande inslag av moraliska lärdomar som barn knappast frivilligt orkar ta sig igenom». Dessutom uttrycker Topelius sig ofta alltför komplicerat. Slutsatsen är därför att »barn inte förlorar någonting, även om de går miste om möjligheten att bekanta sig med herr Topelius särdeles tröttsamma verk med deras smaklösa, snirkliga formuleringar».²¹

Trots det stränga, ja stundtals mördande mottagandet från realistlägrets sida utkom *Skazki Z. Topeliusa* i fyra upplagor med den sista 1903. Matilda Granstrem gjorde som översättare ett aktningvärt arbete: inga förkortningar eller »förbättringar», ingen förryskning av namn och realia. Nya sagor lades kontinuerligt till

och redan den andra upplagan från 1886 är till stora delar ett nytt verk. Av de nio ursprungliga sagorna återstår sex, medan »Förord till alla snälla barn» samt sju sagor (»Eli Rhem», »Bullerbasius», »Hjertat af gummi elasticum», »Knut Spelevink», »Gossen från Pernå», »Sötare än sött» och »Fästningen Hjelteborg») har lagts till. Bland de fåtaliga recensionerna märks åter Feoktistovs inlägg som i stora drag upprepar tidigare kritik: lokalpatriotism, inskränkt världsbild och en överdrivet didaktisk ton, allt sådant som inte passar ryska barn, redan vana vid en mer kunskapsinriktad litteratur. »Eli Rhem» som presenterar järnvägen var i detta avseende någonting välkommet nytt hos Topelius. Men varför måste finnen i tid och otid nämna Gud? frågade sig Feoktistov. Var inte det här att missbruka Guds namn i strid med andra budet?²² Samtidigt förefaller Topelius popularitet dock ha gjort Feoktistov lätt osäker; i slutorden vill han varken rekommendera eller fördöma boken utan i stället låta läsarna och barnen själva avgöra sagornas värde.

I den tredje upplagan (1893) intogs fem nya sagor: »Två gånger två är fyra», »Adalminas perla», »Hafskonungens gåfva», »Neckrosen» och »Linnet». Sammanlagt innehåller den nitton sagor. En recension i tidskriften *Vospitanije i obutjenije* av Jelizaveta Tichejeva (1866–1944) visar att man bland pedagogerna fortfarande hade sina dubier beträffande sagornas värde. För Tichejeva, med djupa insikter i barnpsykologi, var det ett axiom att barn inte klarar av abstrakta tankegångar. Allt måste ges en konkret, känslöväckande form. Men just i det avseendet höll finnen inte måttet: »Professor Topelius saknar skapande förmåga, konstnärlighet, och därför förblir hans gestalter och bilder bleka, och idéerna, som ligger till grund för dem, är inte tillräckligt uttrycksfulla och blir därför svårbegripliga för ett barns förstånd. Topelius är själv medveten om sin brist och tyr sig till en falsk lösning: han inför en stor mängd abstrakta resonemang, moraliska funderingar och vill på så vis liksom hjälpa barnet att tillägna sig sagans tanke,

medan han i själva verket förstör också sina bästa sagor». ²³ Topelius religiositet var också svårsmält; i Tichejevas ögon berövade den sagorna deras konstnärlighet.

Den fjärde upplagan utkom 1903 i en påkostat vacker utstyrelse. Fyra nya sagor (»Stjernöga», »Skridskolöparen», »Sampo Lappelill» och »Mirza och Mirjam») utgjorde denna gång Granstrem's tillägg.

Bland förespråkarna för en realistisk barnlitteratur hade man redan en färdig bild av Topelius. Han stod för en idealism som inte hade någon plats i sekelskiftets Ryssland. Men det fanns också pedagoger och kritiker som uppskattade egenarten i Topelius sagor. Hit hör till exempel den anonyme recensenten i tidskriften *Vestnik Jevropy*. Att sagorna ger uttryck åt en nationell kultur såg skribenten som någonting positivt. Handlingarna var inplacerade i den nordiska naturen och återspeglade »finländskt liv, sedvänjor, trosföreställningar». ²⁴ En annan anonym kritiker påpekade för sin del i tidskriften *Nivas* litteraturbilaga att sagornas föredömligt dolda lärdomar var väl förståeliga för barn. Topelius var i själva verket en författare som kände barnens natur och utgick från deras föreställningsvärld. ²⁵

Den betydande barnboksförfattaren Nikolaj Poznjakov (1856–1910) recenserade Topelius flera gånger, den första 1892. ²⁶ Han intar en försiktigt positiv hållning och prisar den försonande harmoniska stämningen i de »förtjusande» sagorna. Vid en jämförelse med den dystra, otillgängliga *Kalevala* framträder styrkan i Topelius sagor, deras »friskhet, elegans, plastiska fantasi, trovärdiga gestalter, idealistiska tankar». ²⁷ Något som ingen annan kritiker hade noterat är skämtsamheten i den naiva berättartonen. Ett viktigt strukturellt drag är de återkommande motsatsparen: ljus och mörker, värme och kyla, godhet och ondska, lycka och olycka. Slutet är som sig bör alltid lyckligt. Försiktigt kritisk förhåller sig Poznjakov däremot till författarens livssyn, här finns en idealism som i längden känns enahanda. Men trots allt förutspår Poznjakov klarsynt Topelius framgång hos de ryska läsarna. ²⁸

Långt ifrån alla såg Topelius idealistiska livssyn och didaktiska intentioner som någonting problematiskt. I stället lyfte man fram det tilltalande allvar med vilket Topelius tacklade de stora livsfrågorna. Signaturen A.Sj. i *Vospitanije i obutjenije* lovprisar både den starka naturkänslan och den moraliska aspekten där Topelius lär ut fosterlandskärlek, ansvarskänsla och en ödmjuk beredskap att igenkänna också sina egna brister. Trots att recensenten finner Topelius skapande fantasi påfallande fattig, intrigerna magra och välbekanta, förblir helhetsbilden dock positiv.²⁹

En intressant publikation från sekelskiftet är *Tjto tjitat narodu?* (Vad skall folket läsa?) som redigerades av Christina Altjevskaja (1841–1920), pedagog och folkupplysare. Översikten, som utkom 1884, 1889 och 1906, ger först en presentation av en aktuell bok, sedan följer Altjevskajas egna kommentarer och slutligen reaktioner från en grupp barn under och efter en högläsning av boken ifråga. I årgången från 1889 diskuteras bland annat de nio sagor som ingår i första upplagan av *Skazki Topeliusa*. I Altjevskajas syn på uppfostran intog religionen en viktig roll. Också i barnlitteraturen sökte hon religiösa inslag och sådana fann hon rikligt hos Topelius. Enligt Altjevskaja var just detta förklaringen till Topelius popularitet. Också barnen och det enkla folket såg i hans sagor något »upphöjt, allvarligt och värt djup högaktning».³⁰ Det didaktiska elementet hos Topelius är ingalunda torra moralektioner (som många kritiker ansåg), utan de slutsatser som dras följer helt naturligt av sagornas handling. Fastän barnen ibland kan ha problem med att tolka sagorna rätt gav de ändå Topelius »läxor» sitt fulla erkännande under inverkan av sagans moraliska grundidé.³¹

De reaktioner som Altjevskaja registrerade hos de ryska barnen förefaller att stödja hennes ord, låt vara att hon kan ha styrt samtalen i önskad riktning. Minst tilltalades barnen av »Vintersagan om Skyhög och Molnskägg» och »Solkriget», något som Altjevskaja förklarar med att de långa naturskildringarna tröttnar ut åhörarna. Det fanns också i andra sagor partier som barnen inte

förstod, som till exempel den satiriska metaforen med ljussaxen i »Trollens jul» eller slutet av »Vintersagan om Skyhög och Molnskäg». Också enskilda åsikter noterades. När modern i »När det är midsommar» förnekar att hon skulle sörja sitt döda barn eftersom hon vet att de snart ska åter ses i himlen reagerade en av de äldsta flickorna i skaran spontant: »Det där tror jag inte på. Vår mormor, så from hon är, gråter ännu efter sin Pasja – för inte så länge sedan grät hon och sörjde sig nästan till döds vid hans grav. En främmande karl fick leda hem henne därifrån.»³² Vid närmare eftertanke måste Altjevskaja hålla med flickan: på den här punkten är Topelius saga inte helt trovärdig.

»Trollens jul» väckte också här associationer till Pavel Zasodimskijs »Zagovor sov» (»Ugglornas sammansvärjning»), men barnen fann Topelius klarare, mer begriplig. Sagans tema – kampen mellan ljus och mörker – tolkade en flicka utifrån en religiös referensram: »Jag tycker väldigt bra om den [...] Mörker betyder synd, medan ljuset är Jesus Kristus, Guds Son, som driver bort mörkret», förklarade hon och »formligen sken stilla av belåtenhet, så mycket tyckte hon om sagan».³³

Störst intresse väckte »Björken och Stjernen». Barnen levde sig in i texten, gav ifrån sig utrop, klappade i händerna och försökte gissa sig till handlingens förlopp. Altjevskaja beskriver det intryck som det lyckliga slutet gjorde på de ryska barnen. »Herreje, inte har väl deras mor och far gått och dött!» ropade en intelligent flicka, slog ihop händerna medan en tår glänste i hennes väldiga svarta ögon. Altjevskaja fortsätter: »Barnens och föräldrarnas återseende är så varmt och rörande beskrivet att alla de äldre flickorna snyftade högt, och när jag hade läst färdigt sade de i kör att det här var den bästa sagan.»³⁴

Altjevskaja återger en specifik händelse i läsekretsen: Jekaterinas far hade förbjudit sin dotter att låna annat än religiös litteratur i skolbiblioteket. Efter flera år i skolan fick hon dock tillstånd att låna en »världslig» bok, på villkor att hon skulle läsa den högt

för alla där hemma. Altjevskaja gav flickan *Skazki Z. Topeliusa*. Valet var lyckat. Jekaterina returnerade boken följande vecka med lysande ögon: »De tyckte väldigt bra om den, sade hon upphetsat, den ena sagan vara bättre än den andra, och även far var väldigt nöjd, speciellt med sagan 'Björken och Stjernen'. När jag kom till slutet av boken sade de: 'Jag fick riktigt tårar i ögonen till sist!' och bad Er ge oss en annan sådan här bok.»³⁵

Generellt verkar Altjevskajas små åhörare ha uppskattat Topelius sagor högt. Bland de unga ryska läsarna kan man också nämna den blivande symbolistpoeten Aleksandr Blok (1880–1921). I utkastet till hans långa episka dikt *Vozmezdije* (Vedergällningen) från 1911 läser huvudpersonen som barn sagor av ryssen Nikolaj Vagner, H. C. Andersen och Topelius.³⁶ Också i Bloks eget bibliotek finns böcker av de tre favoriterna. Andra upplagan av Granstrem's Topeliusutgåva från 1886 hade han fått i present av sin tant på åttaårsdagen och de tre kryss som finns i boken, bland annat för »Knut Spelevink», visar att boken verkligen blev läst.³⁷

Övriga sagoutgåvor

Granstrem's framgång med *Skazki Z. Topeliusa* lockade andra ryska förläggare att ge ut egna samlingar med delvis samma innehåll. Upplagornas storlek varierade mellan 2 000 och 5 000, rätt höga siffror för den tiden, låt vara att Topelius i det avseendet inte kunde mäta sig med H. C. Andersen.

År 1897 utkom en illustrerad volym, *Skazki Topeliusa s risunkami*, på N. Askarchanov's förlag med aderton sagor i ny, anonym och välgjord översättning.³⁸ Sju av dem utgavs samma år i en egen volym med samma titel, medan några sagor dessutom trycktes i enskilda volymer.³⁹ Urvalet visar att Topelius didaktiska patos inte längre kändes acceptabelt; dessutom hade översättaren strukit vissa passager i exempelvis »Stjernöga» och »Trollens jul». Tio år senare, 1907, kom *Skazki Topeliusa* med tretton sagor i översättning

av Marija Blagovesjtjenskaja (1863–1953[?]), dotter till den tidigare rektorn för Helsingfors ryska gymnasium, Pavel Arsjaulov.⁴⁰ För utgåvan stod det aktade förlaget M. O. Wolff. I förordet placeras Topelius i jämbredd med klassiker som Perrault, Grimm, Hauff, Asbjørnsen och Andersen. Som förklaring till hans goda renommé heter det: »hjältarna i Topelius sagor är till största delen finländare, men hjältarnas allmänmänskliga drag är lika typiska också för andra folk, och därför försvagas inte intresset för sagorna, trots deras så att säga individuella, finländska karaktär.» Andra viktiga särdrag är författarens religiositet, lyriskhet, djupsinne, optimism och finstämda humor.⁴¹

Blagovesjtjenskaja svarade också för de två volymerna *Izbrannye skazki* (Sagor i urval) från 1909.⁴² Andra upplagan följde fyra år senare. Av sagorna utgavs flera i enskilda volymer. Under seklets två första decennier intogs dessutom flera sagor av Topelius i tidskrifter och antologier. En sådan var en samling nordiska sagor redigerade av O. Kortjevskaja och A. Elvengren, *Skazki sjvedskije, norvezjskije i finskije* (1902).

Av Topelius sagor översattes ungefär en femtedel till ryska före 1917. Största delen utkom bara en eller två gånger. Elva sagor utkom fyra eller fem gånger,⁴³ medan »Sampo Lappelill», »Trollens jul» och »Hafskonungens gåfva» utgavs sex gånger. Populärast var »Adalminas perla», som utkom hela nio gånger. Några, som exempelvis »Hafskonungens gåfva», »Sampo Lappelill» och »Adalminas perla», utkom i tre eller fyra olika översättningar. Generellt kan det sägas att läget var ungefär det samma på andra språk.⁴⁴

Intresset för författaren till sagorna var påfallande svagt. Förutom att Topelius var professor vid Kejsrerliga Alexanders-universitet gavs just inga andra upplysningar om honom. Recensenterna noterade i allmänhet inte aktuella sociala och politiska bakgrundsfrågor, lika lite som de gjorde försök till allegorisk läsning.

Övriga skönlitterära prosaverk

Som professor vid universitetet i Helsingfors (1841–1853) verkade Jakob Grot aktivt för att göra finländsk litteratur bekant för en rysk publik. Topelius första diktsamlingar *Ljungblommor* (1845, 1850, 1854) och *Sagor I–IV* (1847–1852) recenserades inte, men den historiska romanen *Hertiginnan af Finland* (1850) fick beröm i en artikel från 1851. Här förenar Topelius ett lyckat ämnesval med en fängslande intrig och en trovärdig bild av gångna tiders seder och föreställningar.⁴⁵ Någon rysk översättning blev det dock inte. Däremot fanns det ett intresse för att se *Fältskärens berättelser* (1853–1867) översatt till ryska. År 1880 utkom i Konstantin Jakubovs (d. 1900) översättning två kapitel ur romanens andra cykel, *Rebell mot sin lycka*.⁴⁶ Finlandsfödde Jakubov, publicist, historiker och lärare i Helsingfors ryska gymnasium, ansåg Topelius vara samtidens mest begåvade författare med just *Fältskärens berättelser* som sitt huvudverk.⁴⁷

I ett brev till Topelius 1883 frågar Vladimir Majnov (1845–1888), etnograf, fransklärare vid universitetet och i ryska gymnasiet i Helsingfors samt Finlandskorrespondent för ryska tidningar, om han kan få översätta *Fältskärens berättelser* för tidskriften *Istoritjeskij vestnik*. En sådan översättning skulle enligt Majnov vara ägnad att skapa förbrödning mellan det ryska och det finska folket och få ryssarna att älska »det goda och hjältemodiga Finlands folk».⁴⁸ Majnovs förslag glädde Topelius, som kände till Majnov, men någon översättning såg dock aldrig dagens ljus. Detsamma gällde Georg Frasers planer. Han fick Topelius tillstånd till en översättning, men författarens krav på att romanen skulle utges i sin helhet också på ryska, utan några som helst strykningar, visade sig verklighetsfrämmande.⁴⁹ Topelius konstaterade senare: »Åtminstone 2 ryska översättningar ha föreslagits, men ej vågat framträda.»⁵⁰

Först 1907, nästan ett halvt sekel efter originalets tillkomst, utkom första delen av *Fältskärens berättelser* på ryska i en av Carl

Larsson och Albert Edelfelt illustrerad upplaga på över 300 sidor i 5 050 exemplar. I boken ingår »Konungens ring», »Svärdet och plogen» och »Eld och vatten». Översättare var Marija Blagovesjtjenskaja. Förordet, undertecknat Anton-Goremykin, pseudonym för Sergej Tsion (1874–1947), en officer som stått i spetsen för Sveaborgsupproret året innan men lyckats fly till England, presenterar biografiska upplysningar om Topelius samt hans litterära och publicistiska verksamhet. Den bild som Tsion ger av Topelius bjuder inte på några överraskningar: kännetecknande för den finländske författaren är anspråkslöshet, ödmjukhet, en idealistisk-romantisk världssyn och religiositet. *Fältskärens berättelser* tillhör världslitteraturen tack vare de psykologiska iakttagelserna, den ädla livssynen och den träffsäkra tidsskildringen. Tsion tillbakavisar kritiken mot att Topelius skapar en idealiserad bild av sina hjältar, eftersom det är just idealismen som utgör en hörnsten i författarens livssyn.⁵¹

Den anonyme kritikern i *Novyje knigi* hade svårt att acceptera Tsions lovord. Den invecklade intrigen var fängslande, men intresset försvagades av de alltför många utvecklingarna beträffande fältskärens person och hans berättelser om Gustav II Adolf. Språket var tungrott, och på en fyrgradig skala fick Topelius en tvåa.⁵² I tidskriften *Niva* fick *Fältskärens berättelser* nöja sig med några intetsägande positiva fraser,⁵³ medan Nikolaj Tjechov, ledande specialist på barnlitteratur, för sin del placerade in boken på en lista över böcker som kunde lämpa sig för barn under femton år.⁵⁴

Blagovesjtjenskaja fortsatte under 1910-talet att översätta *Fältskärens berättelser*. År 1915 publicerades berättelsen »Slaget vid Warschau» i romanens andra cykel i *Svobodnyj zjurnal* (1/1915), och i Maksim Gorkijs och Valerij Brjusovs antologi med finländsk litteratur, *Sbornik finljandskoj literatury* (1917) ingår ytterligare fyra kapitel: »Den första kärleken», »Svarta Janes koja», »Majniemi slott» och »Mäster Adam». Hela *Fältskärens berättelser* har inte utkommit på ryska. En historisk roman, skriven i Walter Scotts

anda i mitten av 1800-talet, kändes förlegad femtio år senare. Så hade konventionerna förändrats med tiden.

Även några noveller ur samlingen *Vinterqvällar* översattes till ryska. När den första cykeln utkom 1881 tog Marie Ivaschkevitsch, en finländska bosatt i Minsk, kontakt med Topelius. Hon hade kommit över det första häftet och sökte lov av författaren att översätta noveller för tidskriften *Vestnik Jevropy*. Hon fick Topelius benägna tillstånd, tog itu med arbetet, men oklart är om det resulterade i någon utgiven översättning. I varje fall upptas den inte i nämnda *Vestnik Jevropy*.⁵⁵

Däremot ingick i *Finländskaja gazeta* osignerade översättningar av inledningen till *Sägner i dimman* och novellerna »Augustas halon» och »Den eviga studenten» 1905.⁵⁶ År 1897 översatte universitetsbibliotekarien Vladimir Smirnoff, blivande make till Strindbergs dotter Karin och bolsjevik *in spe*, »Jupiters kycklingar» ur den nya tredje novellsamlingen samt »Ellidas saltlast».⁵⁷ Också L. Gorbunova översatte »Jupiters kycklingar» 1906.⁵⁸ Novellen »Julen i kedjor» ingår i *Nivas* julnummer 1901.⁵⁹

År 1897 fick Topelius brev från fröken A. Poltoratskaja, bosatt i Helsingfors. Hon berättar att hon översatt »Ljungars saga» ur *Vinterqvällar* III (1896) till ryska och sökte författarens publiceringstillstånd.⁶⁰ Resultatet av Poltoratskajas översättarmöda utkom först i barntidskriften *Detskij otdych* 1897 (1–12) och följande år i bokform i Moskva med Alex Federleys illustrationer.⁶¹ Samma år utgavs också skådespelet *Regina von Emmeritz* i Poltoratskajas översättning, en publikation som passerade obemärkt, möjligen för att den utkom i det perifera Orjol.

I Ryssland uppfattade man Topelius historiska romaner och berättelser i första hand som barn- och ungdomslektyr med drag av kunskapslitteratur. De fåtaliga recensionerna av *Ljungars saga* finns framför allt i pedagogiska tidskrifter och böcker. Överlag var mottagandet positivt. *Niva* rekommenderar entusiastiskt romanen för läsare i alla åldrar – »man läser den med odelat intresse».⁶²

Recensenten i *Pedagogitjeskij listok* anser att Topelius novell har pedagogiskt värde samtidigt som den bjuder på fängslande läsning. För ungdomen är det viktigt att boken skildrar medeltiden och samtidigt bekantar sig läsaren med »vårt fosterlands intressanta nordiska gränslands avlägsna forntid». ⁶³

Bildverk och läseböcker

I liberala ryska kretsar hälsades översättningen av *En resa i Finland* (1872–1874), *Putesjestvije po Finljandii* (Helsingfors, 1875), som ett verk ägnat att skapa ett positivt intresse för storfurstendömet. ⁶⁴ Konservativa *Sankt-Peterburgskije Vedomostis* recensent var däremot kritisk. Rubriken var i hans ögon missvisande, kompositionen ologisk och stilen alltför högtflygande. Dessutom gick Topelius alltför långt i sitt fosterländska patos (som exempel nämner han bilden av Finland som Afrodite, som stiger upp ur havet), när det trots allt bara är fråga om »en stam utan någon historisk eller politisk betydelse». ⁶⁵

Inställningen var likartad vid presentationen av Topelius läseböcker vid sekelskiftet. Inga översättningar gjordes även om verken väckte uppmärksamhet. *Boken om Vårt Land* (1875) blev liksom J. L. Runebergs *Fänrik Ståls sägner* en återkommande måltavla för de ryska nationalisternas kritik. Författarens fosterländskhet var kantänka alltför självmedvetet snäv. I pedagogen Jurij Veresjtjagins (f. 1849) ögon är Topelius patriotism direkt »lögnaktig», som till exempel när han sammanblandar »fosterlandets historia» och »Finlands historia». En följd av författarens »blinda beundran» av allt finländskt är att han inte noterar att Finland är en oskiljaktig del av Ryssland och att Ryssland därmed är finnens fosterland i lika hög grad som Finland. ⁶⁶ Uppgifterna om Ryssland och rysarna anses ytliga och till och med falska. Att Topelius prisar rysarna för deras flit, välvilja, barnkärhet och välgörenhet uppmärksammar Veresjtjagins betecknande nog inte.

Den ökände ryske patrioten och finlandskritikern Michail Borodkin (1852–1919) var inne på samma linje 1895. Han beklagar att Topelius *Boken om Vårt Land* och andra »tendentiösa läseböcker» gavs så stort utrymme i de finländska skolorna. Det som fattas är ett erkännande till Ryssland för allt det goda som landet gett Finland.⁶⁷ År 1905 upprepar Borodkin sin kritik och påtalar Topelius brist på tacksamhet och respekt gentemot Ryssland.⁶⁸

Finland i 19de seklet (1893), där Topelius svarar för en femtedel av texten, fick däremot ett gott mottagande överlag. Den ryska översättningen *Finljandija v XIX stoletii*, som utkom i Helsingfors 1894, spreds också i Ryssland. Här hade man ett verk som kunde rätta till alla de falska föreställningar som illvilliga journalister spridit om Finland, anser signaturen V.F., möjligen Viktor Forselles. Topelius patriotism är oskyldig och ädel i all sin naivitet. Sakligheten och läsbarheten i kapitlen av geografisk och etnografisk natur betraktas som lyckade. Däremot kan stilen kritiseras. En sådan romantisk ornamentik hade varit på modet i Ryssland ett halvt sekel tidigare, nu tedde den sig löjväckande.⁶⁹

Dikter

Anledningen till att flera dikter av Topelius översattes till ryska var att de uttryckte en prorysk hållning. Topelius fördömande av de engelska krigsoperationerna utmed Finlands kust och av Englands samarbete med det islamiska Turkiet i dikten »Den första blodsdroppen» (1854) sågs på ryskt håll som ett partitagande för Rysslands sak i Krimkriget. Dikten blev därför snabbt översatt till ryska för att överlämnas till kejsar Nikolaj I när han samma år gästade Helsingfors. Likaså blev Topelius devota minnesord till tronföljaren Nikolaj Alexandrovitj (1843–1865), Alexander II:s äldste son och Dagmar av Danmarks trolovade, översatta till ryska av Vladimir Golovin (1835–1892).⁷⁰ Formellt var det den bortgångnes ställning som universitetskansler som gjorde en dikt oundgänglig.

Också festkantaten från 1865 för storfursten Alexander, universitetets kansler, med anledning av dennes förlovning, översattes till ryska av professor Stefan Baranovski och trycktes (uppger Topelius) i rysk press.⁷¹

På 1860-talet översatte Golovin några dikter med religiöst innehåll: »Barnens bön för alla» av Topelius och »Nattvardsbarnen» av Tegnér.⁷² Från samme översättares penna kom också de Topeliusdikter som ingår i Vladimir Zotovs litteraturhistoria från 1882, »Sparfven om Julmorgonen» och »Arbetaresång».⁷³ Nikolaj Bachtin (1894–1950), den berömde litteraturteoretikern Michail Bachtins bror, gjorde en lyckad översättning från tyska av »Vintergatan»⁷⁴ – Topelius kanske mest kända och uppskattade dikt och även den mest översatta.

En höjdpunkt i det litterära samarbetet mellan Ryssland och Finland under den autonoma tiden blev antologin *Sbornik finländskoj literatury* (1917) sammanställd av Valerij Brjusov och Maksim Gorkij. Utgående från råöversättningar gjorde Brjusov och Aleksandr Blok, båda betydande symbolistpoeter, var sin översättning av Topelius »Arbetaresång». Deras översättningar trycktes i rysk press redan 1916,⁷⁵ men för antologin valde Brjusov sin kollegas översättning. Redan tematiken var ägnad att väcka ett ryskt intresse – fosterlandskärlek och arbete. Diktens titel gav aktuella associationer, även om »arbetare» naturligtvis hade en lite annan innebörd 1860 än 1917 i det revolutionära Ryssland. Ordet »fri» (»fri skall hon sig sola / i speglande sjö»), som i originalet hänför sig till modersgestalten Finland, blir hos Blok närmast en syftning på den aktuella finsk-ryska relationen, medan det hos Brjusov framstår som något av en revolutionär appell.

I samma antologi finns även Bloks översättningar av »En somrardag i Kangasala» (»Letnij den v Kangasala») och »Vintergatan» (»Mletjnyj put») samt Brjusovs översättning av den fosterländskt laddade »Finlands Namn» (»Imja Finljandii»). Översättningarna är överlag lyckade, även om de ryska lyrikerna sett sig tvungna att

avstå från vissa formella krav. »En sommardag i Kangasala» har behållit sin sångintonation och »Vintergatan» sin lugna harmoni.

Antologin *Sbornik finländskoj literatury* utkom i oktober 1917. Någon öppning för vidgade rysk-finländska litterära relationer, nu i sovjetisk regi, blev volymen inte. Snarare blev den ett minnesmärke över det trots allt mångfaldiga översättningsarbete som utfördes under Storfurstendömet Finlands tid och gjorde Topelius till ett välkänt och aktat namn i Ryssland.

Epilog

Efter bolsjevikernas maktövertagande 1917 var Topelius ställning inom barnlitteraturen länge oklar. Under mellankrigstiden, en period då sagogenren som sådan bemöttes med djup misstro från marxistiskt orienterade pedagogers håll, var Topelius i likhet med de flesta utländska barnboksförfattare utrensad. Fel världssyn, fel ideologi.

Men notabelt är att landets första barnteater, Moskvas barn-teater, senare kallad Rysslands akademiska ungdomsteater, som sin öppningspjäs 1921 valde en dramatisering av »Adalminas perla». Uppsättningen har gått till teaterhistorien av många skäl. Teatern hade grundats av den purunga Natalija Sats (1903–1993),⁷⁶ som också var medhjälpare till regissören Nikolaj Volkonskij (1890–1948). Kostymskisserna och den konstruktivistiska dekoren hade planerats av arkitekten Aleksandr Vesnin (1883–1959) och för musiken svarade Aleksandr Sjensjin. Topelius pjäs hade valts av Sats, som sade sig ha älskat »denna poetiska, kloka saga» sedan barndomen.⁷⁷ För textbearbetningen svarade Ivan Novikov (1877–1959), senare ett känt namn inom sovjetlitteraturen.

Den sovjetiska kontexten satte ofrånkomligt sin stämpel på Novikovs bearbetning, där framför allt slutet skiljer sig markant från originalet. I ett utbrott av altruism ger Adalmina alla sina tillgångar till de fattiga och avstår från makten. Alla människor

är lika värda, det enda viktiga är ett ödmjukt hjärta, heter det. Adalminas exempel följs raskt av prinsen, kungen och den afrikanska och den kinesiska prins som Novikov lagt till personförteckningen. Till och med bödeln (också han en ny bifigur) avstår lättad från sitt värv. Det liknar mera anarkism än marxism-leninism, men »Adalminas perla» fick obehindrat framföras imponerande 38 gånger.⁷⁸

Det krävdes Stalins död och ett kulturtöväder för att Topelius åter skulle finna sin väg till de ryska läsarna. Sagosamlingarna 1954, 1955 och 1979 samt elva särutgåvor (»Vintersagan om Skyhög och Molnskägg» och »Sampo Lappelill» var de populäraste) bekräftar Topelius synliga plats i litteraturhistorien, han var en författare som också de sovjetiska barnen måste känna till. Samtidigt generade man sig inte för att rensa bort alla religiösa inslag, något som för övrigt också drabbade H. C. Andersen. Olga Ljubarskaja (1908–2002) svarade så gott som ensam för översättningarna och bearbetningen.⁷⁹

När sovjetmakten kollapsade 1991 föll också utgivningspolitikens sista skrankor. Uppemot tio samlingsvolymerna och en mångfald enskilda sagopublikationer utkom i snabb takt. Vid sidan av de nämnda »Vintersagan om Skyhög och Molnskägg» och »Sampo Lappelill» är det »Knut Spelevink», »Två gånger två är fyra» och »Den barmhärtige är rik» (kraftigt omarbetad och med den nya titeln »Tre rågax») som dominerar. Topeliusrenässansen efter 1991 drog t.o.m. med sig *Fältskärens berättelser*. Första cykeln med »Konungens ring», »Svärdet och plogen» och »Eld och vatten» utgavs 1999 i en översättning av Ljudmila Braude och Nina Beljakova.

År 2017 bjöd Mariinskijteatern i Sankt Petersburg på en överraskning: »Adalminas perla» som en enaktsopera. Kompositören Grajra Chanedanjan (född 1939) svarade också för librettot. I operahusets presentation är Topelius inte nämnd utan librettot sägs basera sig på en fransk folksaga,⁸⁰ men kritikerna och

publiken förefaller ha vetat bättre. Den fattiga gumman är här den vita (hos Topelius är hennes färg blå) fen i förklädnad. Prins Sigismund (som omotiverat döpts om till Alvaro) har fått en viktigare roll än hos Topelius. Han lever i landsflykt, drabbad av en häxas förbannelse, en fiende som dessutom tagit hans plats på tronen. Först efter att ha besekrat häxan kan han och Adalmina fira bröllop, helt i enlighet med Topelius text.

Samtidigt är sagooperans lyckliga slut ett lämpligt provisoriskt bokslut på 140 år av ryska översättningar av Topelius sagor, en verksamhet som inte har tappat sin vitalitet och inte visar några tecken på att sina. Zacharias Topelius är i Ryssland etablerad som en av 1800-talets viktigaste sagoförfattare.

Noter

- 1 Brev från Baranovski till Topelius 19/12 1866, Zacharias Topelius arkiv, NB. Tidskriften *Zjurnal dlja detej* hade i själva verket lagts ner året innan.
- 2 »Sampo Lappelil», *Semja i sjkola* 8:1, 1877, s. 113 f.; »Prikljutjenija Valtera», *Detskoje tjetenije* 5, 1877, s. 462–473 och »Jesjtjo odno prikljutjenije Valtera: Kak Valter chotel sdelatsia Robinzonom», *Detskoje tjetenije* 8, 1877, s. 186–193.
- 3 »Majskij sojuz v Finljandii», *Detskij almanach* 5, 1877, s. 128–137.
- 4 Z. Topelius, »K detiam Rossii», *Detskoje tjetenije* 5, 1877, s. 458–461. Här citeras det svenskspråkiga manuskriptet i Zacharias Topelius arkiv (Coll. 244.117), NB.
- 5 Se t.ex. Ursin 1898, s. 787–792 och Vaganova 1899, s. 97–102.
- 6 Brev från Baranovski till Topelius 5/5 1881, Zacharias Topelius arkiv, NB.
- 7 Brev från Gurjeva (Gurjeff) till Topelius, ankommet 7/10 1881. Gurjevas brev publicerade digitalt 2015 i utgåvan Zacharias Topelius Skrifter (korrespondens med förlag och översättare), <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-5817-1432660576280>.
- 8 Brev från Gurjeva till Topelius 30/11 1882, Zacharias Topelius arkiv, NB.
- 9 Brev från Gurjeva till Topelius 30/11 1884, Zacharias Topelius arkiv, NB.
- 10 Rarus's gallery, <http://www.rarus.ru/bind-edition/bindings3/4191-massacre-of-st-bartholomew.html> (hämtad 25/9 2017).
- 11 En översikt över fyra recensioner finns i Widnäs 1959, s. 125–132. Se också Karchu 1964, s. 56 f.
- 12 Zasodimskij anmärker att »Trollens jul» till sitt innehåll påminner om sagan »Zagovor sov» (»Uggjolornas sammansvärjning»), som hade utkommit femton år tidigare och vars upphovsman han inte nämner. I själva verket var det Zasodimskij själv som stod bakom författarpseudonymen.
- 13 Zasodimskij 1882, s. 188 f.
- 14 Zasodimskij 1882, s. 199.
- 15 Se Hellman 2013, s. 120 f.
- 16 Zasodimskij 1882, s. 202, 204.
- 17 Feoktistov 1885, s. 447. Om Feoktistov, se Hellman 2013, s. 160.
- 18 Feoktistov 1885, s. 461.
- 19 Feoktistov 1885, s. 461.
- 20 N[ekrasova] 1883, s. 71.
- 21 *Obzor detskoj literatury za 1885–1886 g.g.* 1889, s. 61.
- 22 Feoktistov 1887, s. 32.
- 23 Tichejeva 1894, s. 294.
- 24 *Vestnik Jevropy* 10, 1882.
- 25 *Sbornik Nivy* 1893, s. 471.
- 26 Om Poznjakov, se Hellman 2013, 208 f.
- 27 [Pozn]ja[kov] 1882a, s. 88.
- 28 P[ozn]ja[kov] 1882b, s. 560; P[ozn]jakov] 1895, s. 232 f.
- 29 A.Sj. 1884, s. 127 f.
- 30 A[ltjevskaja] 1889, s. 403.
- 31 A[ltjevskaja] 1889, s. 405 f.

- 32 A[Itjevskaja] 1889, s. 403.
- 33 A[Itjevskaja] 1889, s. 405.
- 34 A[Itjevskaja] 1889, s. 408.
- 35 A[Itjevskaja] 1889, s. 409.
- 36 Blok 1960, s. 464.
- 37 Miller 1985, s. 313.
- 38 Sagorna i samlingen var »Prins Florios kanal», »Lilla Genius», »Skräddaren, som träcklade hop Finland med Sverige», »Hallonmasken», »Den heliga nattens barn», »Huru järnvägen fick sjumilsstöflar», »Refanut», »Stjernöga», »Knut Spelevink», »Sampo Lappelill», »Adalminas perla», »Hafskonungens gåfva», »Neckrosen», »Trollens jul», »Den barmhertige är rik», »En lärd gosse», »Prinsessan Lindagull» och »Vintersagan om Skyhög och Molnskägg».
- 39 Sagorna var »Prins Florios kanal», »Lilla Genius», »Skräddaren, som träcklade hop Finland med Sverige», »Hallonmasken», »Den heliga nattens barn», »Huru järnvägen fick sjumilsstöflar» och »Refanut».
- 40 Om Blagovesjtjenskaja, se http://az.lib.ru/b/blagoweshenskaja_m_p/text_0010.shtml (hämtad 25/9 2017). I boken ingår »Kyrkklockorna», »Huru järnvägen fick sjumilsstöflar», »Två gånger två är fyra», »Björken och Stjernen», »Skogsbjörn», »Huru Skandinavien och Finland blefvo en halfö», »Den stora frågan», »Englarnas julklapp», »Gossen från Brahestad», »Skridskolöparen», »Kyrktuppen», »Den heliga nattens barn» och »Svalan från Egypti land».
- 41 »Predislovije» i *Skazki Topeliusa*, Moskva [1907], s. V.
- 42 Sagorna var 1907 »Adalminas perla», »Den barmhertige är rik», »Björken och Stjernen», »Hallonmasken», »Hedra din fader och moder» och »Hafskonungens gåfva» samt 1909 »Prinsessan Lindagull», »Sampo Lappelill» och »Mirza och Mirjam».
- 43 »Lasse liten», »Solstrålen i November», »Solkonungens barn», »Björken och Stjernen», »Knut Spelevink», »Sötare än sött», »Den barmhertige är rik», »Hallonmasken», »Neckrosen», »Den heliga nattens barn» och »Vintersagan om Skyhög och Molnskägg».
- 44 Se Lunelund-Grönroos 1956, s. 368–387.
- 45 Grot 1851, s. 31.
- 46 »Borba s sudboj. Istoritjeskij rasskaz Z. Popeliusa [sic!]. Pervaja ljubov. Chizjina Tjornoj Jany», *Biblioteka zapadnoj polosy Rossii*, vol. I. Otd. 4., Kiev 1880, s. 1–17.
- 47 Se J[akubov] 1880, otd. III samt J[akubov] 1881, s. 1–24.
- 48 Brev från Majnov till Topelius 17/11 1883, Zacharias Topelius arkiv, NB.
- 49 Fraser 1934, s. 41.
- 50 Topelius 1922, s. 191.
- 51 Anton-Goremyka 1907, s. XII–XIII.
- 52 *Novyje knigi* 1909, s. 171.
- 53 »Bibliografija», *Niva* 51, 1907, s. 839.
- 54 Tjechov 1912, s. 104. Om Nikolaj Tjechov, se Hellman 2013, s. 282 f.
- 55 Brev från Ivaschkevitsch (Ivaskevitsch) till Topelius 26/6 och 7/8 1880, Zacharias Topelius arkiv, NB.

- 56 »V tumane: Rokovaja malina Z. Topelius», *Finljandskaja gazeta* 14/9–5/10 1905; »V tumane: Vetjnij student Z. Topelius», *Finljandskaja gazeta* 16/10–6/11 1905.
- 57 »Tsypljata Jupitera Topelius», *Mirovyje otgoloski: Prilozhenija* 18/12 1897; »Gruz Ellidy (Iz sjkolnych vospominanij). Rasskaz Zacharii Topelius», *Sever* 18, 1899, s. 565 f., 571–574. Redan tidigare hade Smirnoff publicerat en översättning av »Augustas hallon»: »Malina. Rasskaz Z. Topelius», *Syn otetjestva. Prilozhenije* 7/3–4/4 1899.
- 58 »Tsypljata Jupitera. Skazka V. [sic!] Topelius», *Pesni borby. Illjustrirovannyj sbornik, sostavlennyj L. Gorbunovoj*, Moskva 1906, s. 52–57.
- 59 »Sotjelnik uznikov. Svjatotjnij rasskaz», *Niva* 51, 1901, s. 774–779.
- 60 Brev från Poltoratskaja (Poltoratzkaja) till Topelius [1897], Zacharias Topelius arkiv, NB.
- 61 »Jungarsy. Istoritjeskij roman Toppelius [sic!]. Perevod s finskogo [sic!]», *Detskij otdych* 1–12, 1897; *Jungarsy. Istoritjeskij roman Z. Topelius*. Perevod so sjvedskogo A. Poltoratskoj, Moskva 1898.
- 62 *Niva* 1898, s. 367 f.
- 63 *Pedagogitjeskij listok* 1898, s. 103.
- 64 *Golos* 6/8 1876. Se också *Vestnik Jevropy* 1876 [bakpärmens insida].
- 65 *Sankt Peterburgskije Vedomosti* 25/9 1876.
- 66 Veresjtjagin 1890.
- 67 Abov 1895, s. 97.
- 68 Borodkin 1905, s. 137.
- 69 V. F. 1894, s. 27–31. Se också signaturerna N. Sn. 1894 och U. 6/12 1894.
- 70 *Stichotvorenije proiznesionnoje professorom Topeliusom v torzjestvennom publicjnom sobranii Aleksandrovsikogo universiteta 12 Maja 1865 goda po slutjaju kontjину v Bozje potjivsjego Gosudarja Naslednika Tsesarevitja Nikolaja Aleksandrovitja*, Sankt Peterburg 1865.
- 71 Topelius 1922, s. 221.
- 72 »Molitva ditiati za vseh, nakanune novogo goda» (»Barnens bön för alla»), *Strannik* 1, 1861, s. 52–58; »Pervoje Pritjasjtjenije» (»Nattvardsbarnen»), *Pervoje pritjasjtjenije, stichotvorenije Tegnera. Sobranije perevodov iz sjvedskich i finljandskich pisatelej*, Sankt Peterburg 1862, s. 55 ff.
- 73 Zacharija Topelius, »Vorobej v rozjdestvenskoje utro. Pesnja rabotnika», V. Zotov (red.), *Istorija vsemirnoj literatury v obsjtich tjertkach, biografijach, karakteristikach i obrazach*, vol. 4, Sankt Peterburg & Moskva 1882, s. 731 f. Båda dikterna trycktes också i N. Novitj [Nikolaj Bachtin] (red.), *Poety Finljandii i Estljandii*, Malenkaja antologija n:o 13, Sankt Peterburg 1898. »Arbetaresång» ingår även i Ja. I. Rudnev, *Rodnaja strana v rodnoj poezii. Severnyj kraj. Finljandija*, Sankt Peterburg 1908.
- 74 »Mletjnij put iz Topelius», *Niva. Jezjemesiatjnnye literaturnyje prilozhenija* 6, 1898, s. 234 f.
- 75 Bloks översättning, »Rabotjaja pesnia», publicerades i *Letopis* 12, 1916, s. 89, medan Brjusovs version, »Finskaja rabotjaja pesnja E. [sic!] Topelius» intogs i dagstidningen *Utro Rossii* 25/12 1916.

- 76 Natalija Sats, som blev ett stort namn inom sovjetteatern, arresterades 1937, anklagad för spionage. Hon avtjänade fem år i arbetsläger för att sedan leva i förvisning fram till 1958.
- 77 Sats 1984, s. 141.
- 78 Zacharias Topelius, *Zjemtjuzjina Adalminy*, Pereskaz O. A. Ljubarskoj. Chudozjnik A. A. Vesnin, Moskva 2016. Inför hundraårsjubileet av föreställningen har Novikovs pjästext och Topelius original getts ut i denna volym, rikt illustrerad med Vesnins skisser och med personporträtt av Sats och Vesnin.
- 79 Också Olga Ljubarskaja arresterades 1937 anklagad för spionage. Hon frisläpptes två år senare. Ljubarskaja gjorde sig framför allt känd som översättare.
- 80 Se Mariinskijteaterns repertoar, https://www.mariinsky.ru/playbill/repertoire/chamber_opera_for_kids/adalmina_pearl (hämtad 25/9 2017).

Artikeln är, förutom epilogen, en bearbetad, förkortad, uppdaterad och översatt version av kapitel 4.3 »Zachris Topelius» i Erja Laurila-Hellmans licentiatavhandling »*Luonnon poikapuolten kirjallisuus*». *Tutkimus F. M. Franzénin, J. L. Runebergin ja Zachris Topeliuksen tuotannon vastaanotosta Venäjällä autonomian aikana* (Helsingfors universitet 1989; på svenska ung. »Litteratur för naturens styvbarn». Receptionen av F. M. Franzéns, J. L. Runebergs och Zachris Topelius författarskap i Ryssland under den autonoma tiden).

Källor och litteratur

OTRYCKTA KÄLLOR

Nationalbiblioteket (NB), Helsingfors

Zacharias Topelius arkiv (Topeliussamlingen), Coll. 244

244.4 Stefan Baranovski–Z. Topelius

244.22 A. Gurjeva (Gurjeff)–Z. Topelius

244.28 Marie Ivaschkevitsch (Ivaskevitsch)–Z. Topelius

244.37 Vladimir Majnov (Wladimir Mainow)–Z. Topelius

244.44 A. Poltoratskaja (Poltoratzkaja)–Z. Topelius

244.117 Handlingar rörande Majföreningarna

TRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR

Abov, G. [Borodkin, Mihail] 1895, »Topelius, kak poet i publitsist», *Russkaja beseda* 4, s. 87–97

A[Itjevskaja] Ch[ristina] 1889, »Skazki Z. Topeliusa, professora Aleksandrovsikogo universiteta», *Tjto tjitat narodu. Krititjeskij ukazatel knig dlja narodnogo i detskogo tjenija*, vol. II, Sankt Peterburg

Anton-Goremyka [Tsjon, Sergej] 1907, »Predislovije», Z. Topelius, *Rasskazy feldsjera – Koltso korolja, Metj i plug, Ogon i voda*, Sankt Peterburg, s. XII–XIII

A.Sj. 1884, »Skazki Z. Topeliusa, professora Aleksandrovsikogo universiteta», *Vospitanije i obutjenije. Pedagogitjeskij sbornik*, Prilozjenije k zjurnalu »Rodnik» 2, s. 127–128

Blok, Aleksandr 1960, *Sobranije v vosmi tomach*, vol. III, Moskva & Leningrad: Gosudarstvennoje izdatelstvo chudozjestvennoj literatury

Borodkin, M[ichail] 1905, *Iz novejszej istorii Finljandii. Vremja upravljenija N. I. Bobrikova*, Sankt Peterburg

Feoktistov, Iv[an] 1885, »Skazki, kak material dlja detskogo tjenija», *Zjenskoje obrazovanie* 6–7, s. 437–462

Feoktistov, Iv[an] 1887, »Skazki Z. Topeliusa, professora Aleksandrovsikogo universiteta v Gel'singforse», *Vospitanije i obutjenije* 3, s. 52–58

Fraser, George 1934, *Ett curriculum vitae. Ett levnadslopp*, Ekenäs *Golos* 6/8 1876, »Z. Topelius. Putesjestvije po Finljandii»

Grot, Ja[kov] 1851, »Hertiginnan of [sic!] Finland. Romantiserad berättelse, jemte en historisk skildring af Finska kriget ären [sic!] 1741–1743, Of [sic!] Topelius», *Zjurnal Ministerstva narodnogo prosvesjtjenija*, LXXI otd. VI, s. 31–35

Hellman, Ben 2013, *Fairy Tale and True Stories. The History of Russian Literature for Children and Young People (1574–2010)*, Leiden & Boston: Brill

J[akubov], K[onstantin] 1880, »Predislovije k perevodam iz finskich pisatelej. Obzor istorii i sovremennogo polozenija finljandskoj literatury», *Biblioteka zapadnoj polosy Rossii*, vol. I. otd. III, Kiev

J[akubov], K[onstantin] 1881, »Predislovije k perevodam iz finskich pisatelej. Obzor istorii i sovremennogo polozenija finljandskoj literatury», *Izdanija Sjigarina*, 1881 g. *Zapadnaja biblioteka*, vol. II. otd. V, Sankt Peterburg, s. 1–24

- Karchu, Ejno 1964, *Finländskaja literatura i Rossija 1850–1900*, Moskva: Nauka
- Lunelund-Grönroos, Birgit 1956, »Topelius sagor på utländska språk», *Historiska och litteraturhistoriska studier* 31–32, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 357, Helsingfors
- Miller, O. V. (red.) 1985, *Biblioteka A. A. Bloka. Opisanije. Kniga 1*, Leningrad: BAN N. Sn. 1894, »Finländija v XIX stoletii», *Novoje vremja* 7/9 1894
- N[ekrasova], Je[katerina] 1883, »Skazki Z. Topeliusa, professora Aleksandrovskego universiteta», *Russkaja mysl* 1, s. 70–72
- Niva. *Ježmesiatjnoje literaturnoje pribavlenije* 6, 1898, »Topelius, Z. Jungarsy, roman», s. 367–368
- Niva. *Illjustrirovannyj zjurnal* 51, 1907, »Bibliografija», s. 839
- Novyje knigi dlja detej ot 4 do 16 let. Pervyj sbornik retsenzij, sostavlennyj »Komissijej po detskomu tjeteniju» pri Utjebnom otdela Obsjtjestva rasprostranjenija technitjeskich znanij* (1909), Moskva
- Obzor detskoj literatury za 1885–1886 g.g.* (1889), Sankt Peterburg
- Pedagogitjeskij listok* 1, 1898, »Jungarsy. Istoritjeskij roman. Z. Topelius», s. 102–103
- [Pozn]ja[kov], [Nikolaj] 1882a, »Skazki Z. Topeliusa, professora Aleksandrovskego universiteta», *Zagraniťnyj vestnik* 5, s. 88
- P[ozn]ja[kov], N[ikolaj] 1882b, »Skazki professora Topeliusa», *Zjenskoje obrazovanije* 6, s. 560–561
- P[ozn]jakov], N[ikolaj] 1895, »Skazki professora Topeliusa», *Sistematitjeskij obzor russkoj narodno-utjebnoj literatury. Otdel po rodnomu jazyku*, Sankt Peterburg
- Sankt Peterburgskije Vedomosti* 25/9 1876, »Z. Topelius. Putesjestvije po Finlëndii»
- Sats, Natalija 1984, *Novelly mojej zjizni*, vol. 1, Moskva: Iskusstvo
- Sbornik Nivy na 1893 god. Ježmesiatjnoje prilozjenije k zjurnalu »Niva»* 10, 1893, »Skazki Z. Topeliusa, professora Aleksandrovskego universiteta. Izd./3-c», s. 471–472
- Tichejeva, Je[lizaveta] 1894, »Skazki Z. Topeliusa, professora Aleksandrovskego universiteta. Izd. 3-c», *Vospitanije i obutjenije* 7, s. 293–294
- Tjechov, N. V. 1912, *Sputnik samoobrazovanija. Besedy o vybore i tjetenii knig dlja detej i podrostkov do 15 let*, Moskva
- Topelius, Zacharias 1922, *Själviografiska anteckningar*, utg. Paul Nyberg, Helsingfors: Schildts
- U. 1894, »Finlëndija v XIX stoletii», *Russkije vedomosti* 6/12 1894
- Ursin, N. 1898, »Majskij sojuz», *Rodnik* 4, s. 787–792
- V. F. 1894, »Finlëndija v XIX stoletii», *Severnij vestnik* 12, s. 27–31
- Vaganova, Je. 1899, »Kak ustroilsia v Jelizavetine Majskij Sojuz», *Rodnik* 1, s. 97–102
- Veresjtjagin, Ju[rrij] N[ikolajevitj] 1890, »Znakomstvo s Rossijej v finlëndskich sjkolach», *Moskovskije vedomosti* 20–21/5 1890
- Vestnik Jevropy* 1876, »Putesjestvije po Finlëndii. Z. Topeliusa», Bibliografitjeskij listok 10
- Vestnik Jevropy* 1882, »Skazki Z. Topeliusa, professora Aleksandrovskego universiteta», Bibliografitjeskij listok 10
- Widnäs, Maria 1959, »Topelius' sagor enligt rysk uppfattning», *Miscellanea bibliographica*, Helsingfors universitetsbiblioteks skrifter 2, Helsingfors, s. 125–132
- Zasodimskij, P. 1882, »Svet i teni», *Pedagogitjeskij listok* 5, s. 186–207

WEBBPLATSER

M.P. Blagovesjtjenskaja. Kratkaja spravka: http://az.lib.ru/b/blagoweshenskaja_m_p/text_0000.shtml

Mariinskij teatr. Zjemtjuzjina Adalminy: https://www.mariinsky.ru/playbill/repertoire/chamber_opera_for_kids/adalmina_pearl

Rarus's gallery. Fine Books, Prints, Photographs & Icons: <http://www.raruss.ru/bind-edition/bindings3/4191-massacre-of-st-bartholomew.html>

YVONNE LEFFLER

Zacharias Topelius i världen – verken i översättning

Bokserien *Sveriges mest berömda böcker* marknadsfördes av Åhlén & Åkerlunds förlag 1914 med att den innehöll »De bästa arbetena av de särskilt omtyckta svenska författarna August Blanche, Emilie Flygare-Carlén, Marie-Sophie Schwartz, Aug. Strindberg, Zach. Topelius m.fl.» Enligt förlagsreklamen trycktes böckerna »i elegant lyxutstyrel med konstnärliga omslag i flerfärgstryck». Förlaget poängterade att de valt träfritt papper som inte gulnade och att böckerna fanns till salu »i alla boklädor, tidningsaffärer eller hos förläggarna».¹ Fastän böckerna trycktes i praktfull förpackning med illustrerade omslag av illustratörer som Jenny Nyström kostade varje volym endast 25 öre, vilket tydligt angavs på omslaget under de tre år som serien gavs ut.

Förlaget Åhlén & Åkerlund använde dåtidens kända författarnamn för att locka kunder till serien *Sveriges mest berömda böcker*. En del av dessa författarnamn är fortfarande kända medan andra har fallit i glömska. Som flera forskare har visat är de författare som läses under sin samtid inte alltid de som får representera sin tids litteratur i senare tiders nationella litteraturhistorieskrivning. Redan 1995 framhöll Gunnar Hansson i *Den möjliga litteraturhistorien* att ifall svensk litteraturhistoria hade skrivits utifrån ett samtida läsarperspektiv skulle Emilie Flygare-Carlén inta en betydligt mer

framträdande plats i avsnittet om 1800-talets romanlitteratur än hon hade när Hansson gjorde sin undersökning hundra år efter hennes död.² Senare forskning visar också att hennes romaner förtjänar stor uppmärksamhet ur ett transkulturellt perspektiv med hänsyn till den spridning och det internationella erkännande hon fick utanför Sverige under mitten av 1800-talet och fram till första världskriget.³ Hur är det då med Zacharias Topelius, hennes samtida kollega i Finland? Av allt att döma var han oerhört läst i både Finland och Sverige under senare hälften av 1800-talet. Han gjorde sig känd som samhällsengagerad tidningsman, författare, universitetslärare och historiker. Som skönlitterär författare blev han berömd för romantisk lyrik i *Ljungblommor* (1845–1854), sitt historiska epos *Fältskärens berättelser* (1853–1867) och berättelserna i samlingen *Vinterqvällar* (1880–1882, 1896). Han blev också mycket uppskattad bland unga läsare för sagorna och berättelserna i *Läsning för barn* (1865–1896). Han fick därtill erkännande som läseboksförfattare med *Boken om Vårt Land* (1875). Många av Topelius dikter tonsattes redan tidigt och ingår fortfarande i både kör- och visrepetoaren. Hans psalmer ingår i psalmböckerna i både Finland och Sverige. I vilken mån han också blev läst och känd på andra språk ska belysas närmare här.

Den forskare som försöker kartlägga Topelius transkulturella spridning och reception stöter på olika problem. De första texterna som började översättas var i flertalet fall enskilda dikter och berättelser som trycktes i olika typer av publikationer. Flera översatta texter publicerades i samlingsverk tillsammans med andra författares arbeten, vilket gör det svårare att kartlägga spridningen av Topelius enskilda verk än spridningen av till exempel Flygare-Carléns och Schwartz romaner. Ändå går det att se tydliga generella mönster i utgivningen av Topelius skönlitterära författarskap på andra språk. Det är möjligt att se vilka verk och berättelser som blev mest kända utanför Finland och Sverige och till vilka språk de översattes. Trots vissa svårigheter går det alltså att be-

skriva den transkulturella distributionen av hans verk utifrån antalet översättningar till olika språk och utgåvor av såväl samlingsverk som enskilda titlar baserat på data ur SWED-Databas, en databas som konstruerats i anslutning till ett forskningsprojekt om transkulturell litteraturförmedling vid Göteborgs universitet 2014–2017.⁴ Utifrån dessa data är det också möjligt att jämföra översättningen av Topelius verk med spridningen av några av hans samtida rikssvenska kollegor. I denna studie begränsas dock jämförelsen i huvudsak till de samtida kollegor han marknadsfördes med i bokserien *Sveriges mest berömda böcker*: August Blanche, Emilie Flygare-Carlén och Marie Sophie Schwartz.

De första översättningarna av Topelius prosaverk från 1800-talet och framåt

Till en början fick Topelius skönlitterära författarskap inget större internationellt genomslag. Detta kan delvis bero på att han huvudsakligen publicerade sig i tidningar och som följetongsförfattare och att många av hans mest populära och längre berättelser inte kom i bokform förrän senare, under 1880-talet. Under hans livstid skedde därför främst en översättning av hans verk inom hans tvåspråkiga hemland, alltså från svenska till finska. De första översättningarna från 1848 var enskilda berättelser, såsom »Fattig-gubben» (*Satu Puu-Pietarista*).⁵ Nästan tio år senare publicerades också »Var god mot de fattiga» (*Ole armelias köybille*, 1857).⁶ I början av 1860-talet översattes en samling sagor till finska, *Topeliuksen tarinoita* (1861), och omkring 1870 kom en mängd enstaka följetongsromaner och berättelser på finska i C. A. Grönebergs översättning, såsom »Kyrkklockorna» (*Kirkon-kellot*), »Pikku-Matti» och »Lasse Liten» (*Pikku-Matti ja Wähä-Lassi*).⁷ De finska översättningarna av Topelius samlingsverk trycktes också i flera delar. Först ut var *Läsning för barn* (*Lukemisia lapsille*) utgiven av Hougbergs 1874–1875, vilken följdes av Werner Söderströms fortsatta

utgivning från 1886 och fram till i dag.⁸ Första cykeln av *Fältskärens berättelser (Wälskäärin juttuja)* översatt av K. G. Levander kom 1867, med ny upplaga 1875.⁹ Därefter trycktes Robert Mellins översättning av cyklerna 1–4 åren 1878–1880.¹⁰ Femton år senare tog Werner Söderströms förlag över utgivningen av *Fältskärens berättelser (Wälskäärin kertomuksia)* och gav ut alla delar i översättning av Juhani Aho 1895–1898, med nya upplagor i slutet av första världskriget 1917–1918 och fram till i dag.¹¹ Från 1881 utkom *Vinterqvällar (Talvi-iltain Tarinoita)* i Aatto Suppanens översättning i flera upplagor fram till 1911 på G. L. Söderströms förlag. Tredje delen utkom också i finsk översättning på Edlunds förlag.¹² Ytterligare en viktig översättning till finska är *Planeternas skyddslingar* med senare upplagor under titeln *Stjärnornas kungabarn (Tähtien turvatit)* utgiven av Edlund 1890–1891 och utgiven i flera översättningar och upplagor fram till 1995.¹³ Av stor betydelse var säkert också de många översättningarna av *Läsning för barn (Lukemisia lapsille)* med många utgåvor från 1874 och fram till i dag.¹⁴ Topelius mest spridda verk på finska är de två läseböckerna *Naturens Bok* (1856) och *Boken om Vårt Land* (1875) som genast översattes till finska av Johan Bäckvall: *Luonnon kirja* (1860) och *Maamme kirja* (1876). De användes i både svensk- och finskspråkiga skolor i Finland långt in på 1900-talet.

Förutom storsatsningar som *Läsning för barn*, *Fältskärens berättelser*, *Vinterqvällar* och *Planeternas skyddslingar* kom också andra verk på finska i slutet av 1800-talet. *Hertiginnan af Finland (Suomen herttuatar)* översattes första gången 1874 och »Veteranens jul» (*Sotavanhuksen joulu*) kom 1898.¹⁵ Dramatiska verk som *Regina von Emmeritz* trycktes 1899.¹⁶ Werner Söderströms förlag gjorde kontinuerligt nya upplagor eller tryckningar av Topelius verk, men först från 1929 och senare som *Kootut teokset* (Samlade verk). Här ingår *Wälskäärin kertomukset* i del 1–3, *Talvi-iltain tarinoita (Vinterqvällar)* i del 4–6, *Tähtien turvatit (Planeternas skyddslingar)* i del 7 och *Draamalliset teokset (Dramatiska dikter)* i del 8.¹⁷

Vid sidan av Samlade verk trycktes en mängd verk på finska i separata volymer, ibland också i flera upplagor. På 1940-talet kom »Lasse liten» (1942) och »Gröna kammarn i Linnais gård» (1944).¹⁸ På 1950- och 1960-talen trycktes »Trollens jul» (*Peikkojen joulu*, 1952), »Adalminas perla» (*Adalmiinan helmi*, 1957), »Behåll din krona» (*Säilytä kruunus*, 1957), »Walters äfventyr» (*Valtteriin seikkailut*, 1960), *Blad ur min tänkebok* (*Lehtisiä mietekirjastani*, 1965), »Trollkarlens dotter» (*Noidan tytär*, 1966) och »Tomtegubben i Åbo slott» (*Turun linnan tonttu-ukko*, 1967).¹⁹ På 1970- och 1980-talen kom ytterligare verk i en eller flera upplagor: Topelius sagor (*Z. Topeliuksen satuja*, 1978), sagor i urval (*Topeliuksen kauneimmat sadut*, 1984) och enskilda berättelser som »Hallonmasken» (*Vattumato*, 1984) och »Prinsessan Lindagull» (*Prinsessa Kultakutri*, 1986).²⁰ Därefter distribuerades *Simeon Levis resa i Finland* på både finska och svenska 1998.²¹ Operan *Kung Carls jagt* (*Kaarle kuninkaan metsästys*) trycktes på finska 2000 och en samling skräcknoveller (*Morsian ja muita kauhunovelleja*) gavs ut 2013. Ytterligare ett urval noveller utkom 2017 – *Tiliteonpäivä jaa muita kertomuksia* (Vedergällningens dag och andra berättelser).²²

Till skillnad från flertalet dåtida svenska författare översattes Topelius inte omedelbart till danska. I stället var de tidigaste översättningarna till franska. Redan 1850 publicerades »Trollkarlens dotter» i *Histoire littéraire du Nord* och sedan 1853 i samlingen *Études sur la Russie et le nord de l'Europe*.²³ Den första franska översättningen trycktes i ett samlingsverk med rysk och nordeuropeisk litteratur: översättaren Louis Léouzon Le Duc hade varit informator i Helsingfors under ett par år på 1840-talet. Novellen från 1845 har ett pikant franskt motiv: hertigen av Orléans gör ett besök i Lappland 1795. Därefter kom skådespelet *Efter femtio år* (*Cinquante ans après*, 1861) i Rosalie Du Pugets franska översättning.²⁴ År 1885 publicerades Antonie Gauthseys översättningar av »Björkens stora planer i mössörontiden», »Hafskonungens gåfva», »Unda Marinas silfverskål» och »Anémone» i serien *Suisse*

romande.²⁵ Tre år senare trycktes Charles Simonds översättning av bland annat »Adalminas perla» (*La perle d'Adalmine*, 1888), vilken kom i ständigt nya upplagor fram till 1911.²⁶ Ytterligare berättelser publicerades i fransk översättning kring sekelskiftet 1900, såsom »Pikku Matti» (*Petit Mathieu*) och »Två gånger två är fyra» (*Deux fois deux font quatre*).²⁷ År 1908 kom ett urval av *Läsning för barn* (*Contes finlandais: récits pour la jeunesse*).²⁸ Därtill spreds »Sampo Lappelill» i två olika översättningar 1908 och 1913.²⁹

Efter första världskriget var det främst berättelser för barn som översattes till franska. På 1920- och 1940-talen kom samlingar som *Contes finlandais* (1928, 1944), *Contes du Nord* (1940) och *Contes et légendes de Finlande* (1947).³⁰ Kring millennieskiftet trycktes flera enskilda berättelser som »Walters äventyr» (*Les aventures du petit Walter*, 1990), »Trollens jul» (*Noël chez les Trolls*, 1996) och »Tömtegubben i Åbo slott» (*Le tomte du château d'Åbo*, 1999).³¹ Därtill publicerades samlingen *Oeil d'étoile et autre contes* (2008) och *L'étoile et le bouleau* (2013).³²

Under 1800-talet kom också de första översättningarna till danska, norska och tyska. På danska trycktes första delen av *Fältskärens berättelser* som *Kongens ring* 1862 och därefter kom »Spådomen» (*Spaadommen*) 1864.³³ På danska publicerades också fristående kapitel som »Lejonet vaknar» (*Løven vaagner*) och »Svenskarnas grav» (*Svenskernes Grav*) 1868.³⁴ På 1880-talet trycktes samlingen *Vinterqvällar* med titeln *Fra det høje Nord* som innehåller bland annat berättelser som »Hertiginnan af Finland» och »Vernas rosor». En ny upplaga av samlingen kom tjugo år senare, 1908.³⁵

Liksom på finska var det *Läsning för barn* samt *Fältskärens berättelser* som dominerade utgivningen på danska. Tidiga urval av *Läsning för barn* trycktes första gången i dansk översättning 1869–1871 och kom 1907–1910 i en praktupplaga på Gyldendalske boghandel med illustrationer av kända illustratörer i Sverige och Finland, bland dem Carl Larsson och Albert Edelfelt.³⁶ Senare kom ytterligare en upplaga av valda delar i Gerd Mundts översättning

med utgivning 1928–1929 och med nyutgivning 1943–1945.³⁷ Vad gäller *Fältskärens berättelser* kom två översättningar på 1800-talet. Förutom den första översättningen 1862 publicerades Frederik Winkel Horns fullständiga översättning i Köpenhamn 1880–1882, med flera nya upplagor fram till 1915.³⁸ År 1940 kom ytterligare en översättning av *Fältskärens berättelser*.³⁹ Precis som i slutet av 1800-talet kom ett antal spridda berättelser på danska under senare hälften av 1900-talet, som »Sampo Lappelill» (1979) och »Hallonmasken» (*Eventyret i hindbærskoven*, 1995).⁴⁰ Därtill trycktes sagan »Stjernöga» som dramatiseringen *Stjerneøje* 1992 och 2005.⁴¹

Möjligen var det översättningarna till danska som inspirerade till norska översättningar. År 1871 trycktes på bokmål barnpjäsen *Rinaldo Rinaldini*, vilken följdes av en översättning av *Läsning för barn* (*Læsning for børn*) med utgivning fram till 1886.⁴² Därefter trycktes *Läsning för barn* i urval flera gånger under 1900-talet.⁴³ Då kom också en mängd sagosamlingar i flera delar och upplagor, såsom Ingeborg Møller Hansens översättning *Bjerken og stjernen og andre eventyr* (1925) och *Ride Ranke og andre eventyr* (1926).⁴⁴ Andra senare och flera gånger utgivna berättelser är »Sampo Lappelill» (1960) och »Stjernöga» (*Stjerneøye*, 1991).⁴⁵ *Fältskärens berättelser* gavs visserligen ut första gången på norska 1903–1906 men då inte i Norge utan i Chicago i USA.⁴⁶ Första gången den trycktes i Norge var 1953, och då var det endast första delen *Kongens ring*.⁴⁷

Precis som för Topelius samtida rikssvenska författarkollegor förefaller de danska översättningarna ha lett till ett antal tyska översättningar. *Fältskärens berättelser* var det första av Topelius skönlitterära verk som översattes till tyska: första cykeln utkom både 1855 (*Erzählungen und Abenteuer eines alten finnländischen Feldscherers*) och 1880 (*Des Feldschers Erzählungen*).⁴⁸ Däremellan kom enstaka dikter i en samling med finsk dikt, *Finnische Dichtungen* (1866). Ytterligare en översättning av *Fältskärens berättelsers* första del utkom 1926 gjord av Rita Öhquist, *Die Erzählungen des Feldschers*.⁴⁹

I likhet med översättningarna till danska var det på tyska stor efterfrågan på Topelius berättelser och sagor vid sekelskiftet 1900. På 1880-talet översattes *Hertiginnan af Finland* (*Die Herzogin von Finnland*), »Ungdomsdrömmar» (*Jugendträume*), »Det gyllene spöket» (*Das goldene Gespenst*), »Konungens handske» (*Der Handschuh des Königs*), »Gröna kammaren i Linnais gård» (*Die grüne Kammer auf Linnais*) och »Vernas rosor» (*Vernas Rosen*).⁵⁰ Vid denna tid kom också samlingsverk som *Schwedischen Märchenbuch, Märchen und Erzählungen für Kinder* och *Vinterqvällar* (*Aus Finnland*).⁵¹ Med början 1899 och fram till 1948 publicerades också andra samlingsverk i en mängd olika upplagor, såsom *Ausgewählte Märchen und Erzählungen, Finnländischen Märchen* och *Neue finnländischen Märchen*.⁵²

Utgivningen på danska och tyska av andra verk fortsatte under 1900-talet, men mer sporadiskt. »Sampo Lappelill» översattes till tyska av Eugene Wetler med utgivning i Wien 1919 och 1925.⁵³ Samma verk översattes på nytt av Angelika Oldenberg och trycktes i Stuttgart 1984, 1986 och 1994.⁵⁴ »Lasse Liten» kom flera gånger som *Die grosse Reise des kleinen Lutz* på 1960-talet och »Walters äventyr» (*Walters Abenteuer*) gavs ut 1988.⁵⁵ Så sent som 2013 märks en ny storsatsning på Topelius i Tyskland, men då i ett akademiskt sammanhang när Universitäts- und Landesbibliothek Münster gav ut samtliga översättningar av Otto Gleiss i nya upplagor.⁵⁶

Under 1800-talet fick Topelius också spridning på engelska. Efter det amerikanska inbördeskriget, och samtidigt som Marie Sophie Schwartz romaner, publicerades Topelius verk i USA. Först kom *Fältskärens berättelser* (*The Surgeon's Stories*, 1872) översatt av det par som också översatte Schwartz romaner: Selma Borg och Marie Adelaide Brown.⁵⁷ Samlingen kom i nya upplagor med utgivning i Chicago 1891–1901. Därtill trycktes en upplaga av första delen *The King's Ring* i brittisk översättning med distribution från London 1901 och med ny upplaga 1912.⁵⁸

På engelska publicerades från 1881 och framåt även olika utgåvor med berättelser. Först trycktes i London *Snowdrops* och *Whispering in the Woods*, båda med undertiteln *Finnish Idyls for Children*.⁵⁹ *Fairy Tales from Finland* publicerades i London 1896.⁶⁰ *The Birch and the Star and Other Stories* trycktes både i London och i Chicago 1899 respektive 1915.⁶¹ Omväxlande i New York och London publicerades *Canute Whistlewinks and Other Stories* från 1927 och fram till 1959.⁶² År 1977 kom *Where Stories Grow* i amerikansk översättning.⁶³

Till skillnad från flertalet dätida svenskspråkiga prosaförfattare översattes Topelius verk förhållandevis snabbt till ryska. Redan 1882 kom ett urval berättelser och 1898 kom *Ljungars saga* och *Regina von Emmeritz*.⁶⁴ Några år senare, 1907, utkom första cykeln av *Fältskärens berättelser* och »Adalminas perla» 1912.⁶⁵ Under 1940- och 1950-talen trycktes flera samlingar med berättelser, som *Skazki* (1955).⁶⁶ En del berättelser gavs också ut med början på 1960-talet. Vissa av dem har också tryckts i fler nya upplagor fram till i dag, som »Vintersagan om Skyhög och Molnskägg» (1959), »Sampo Lappelill» (1960), »Knut Spelevink» (1966) och »Två gånger två är fyra» (1966).⁶⁷

Översättningar till andra språk påbörjade under 1900-talet och senare

Som framgår ovan skedde under hela 1900-talet och in på 2000-talet en fortsatt men minskad översättning av Topelius verk till de språk som han hade översatts till under sin livstid, alltså finska, danska, norska, tyska, franska, engelska och ryska. Under 1900-talet började Topelius berättelser översättas till andra språk, där översättningar till isländska, estniska och nederländska är de mest talrika. Precis som på finska och danska fick *Fältskärens berättelser* stor spridning på isländska som *Sögur Herlaeknisins* 1898–1909 och med förnyad utgivning 1955–1957 och 2014–2017.⁶⁸ I slutet av 1900-talet trycktes flera enskilda berättelser som »Mirza

och Mirjam» (1980), »Sampo Lappelill» (1990) och »Stjernöga» (1993).⁶⁹ Den sistnämnda berättelsen är det enda verk som har översatts till färöiska – gavs ut fyra gånger som *Stjornueyga* mellan 1965 och 2015.⁷⁰ Samma berättelse har utkom 1992 på nord-samiska respektive lulesamiska som *Nástečalbmi* respektive *Náss-tetjalmmē*.⁷¹ Till lule- och nordsamiska översattes samma år även »Sampo Lappelill».⁷²

Vid sekelskiftet 1900 inleddes en utgivning av Topelius berättelser på estniska med »Två gånger två är fyra» (*Wiru-rannast ja kalju-wallast*, 1902) och »Hjertat af gummi elasticum» (*Jõulu Külaline*, 1904).⁷³ Första delen av *Fältskärens berättelser (Velskeri jutustused)* kom i två översättningar 1923 respektive 1924.⁷⁴ Vid denna tid kom också enskilda verk, som »Adalminas perla» (1924), »Mirza och Mirjam» (*Mirza ja Mirjam*, 1925) och »Olle på skidor» (*Olli suusasõit*, 1926).⁷⁵ *Läsning för barn* i urval gavs ut första gången 1957 som *Allotari jäljed* och i ny översättning 1990 med titeln *Lukemisia lapsille. Muinasjutte*.⁷⁶ Också efter millenniet har ett par berättelser på estniska getts ut: »Knut Spelevink» (*Knut Pillimees*, 2003) och »Prinsessan Lindagull» (*Pritsess Lindagull*, 2011).⁷⁷

I jämförelse med andra samtida svenskspråkiga författare fick Topelius en anmärkningsvärt sen och blygsam spridning på nederländska. Första översättningen kom inte förrän på 1900-talet med »Lilla genius» (*Roskevertje*, 1903).⁷⁸ Den följdes av flera andra berättelser, men först på 1920-talet. Då kom exempelvis »Adalminas perla» (*Adalmina's parel*, 1924) och »Stjernöga» (*Stereoogje*, 1927).⁷⁹ På 1930-talet gav förlagen Sijthoff och Davidsfonds i Leiden respektive Leuven ut flera olika berättelser som »Björken och Stjerman» (*De berk en de ster*), »Adalminas perla» (*De parel van Adalmina*) och »Hallonmasken» (*Het frambozenwormpje*).⁸⁰ Några av dessa trycktes också senare i nya upplagor på 1940-talet. Första delen av *Fältskärens berättelser (De koningsring)* översattes emellertid inte förrän 1963 och gavs då ut både i Nederländerna och i USA av Classics International Corp.⁸¹

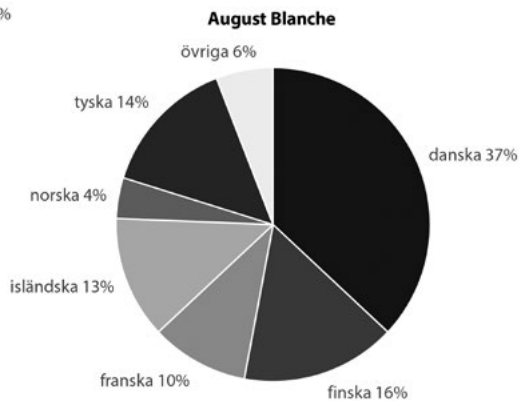
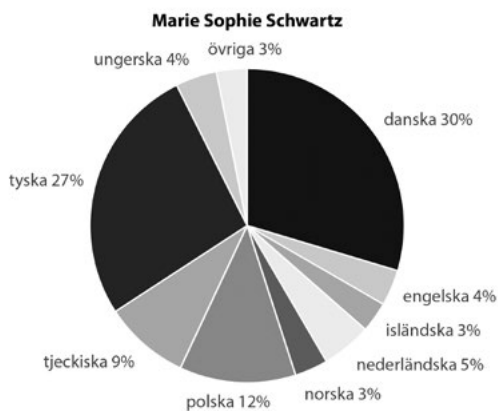
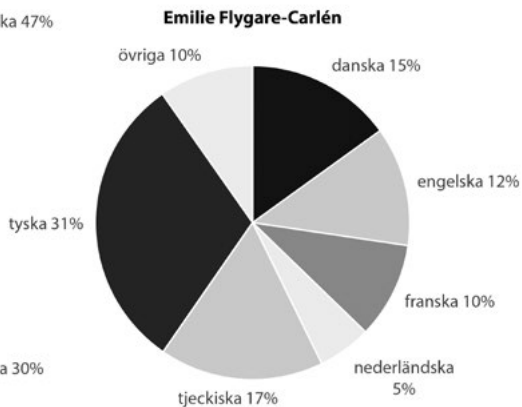
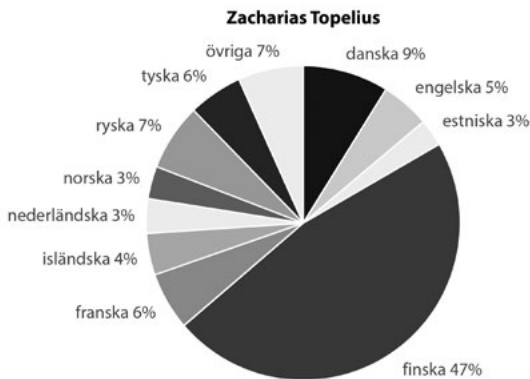
Samtidigt som Topelius började översättas till nederländska trycktes hans verk på polska. Först kom en samling finska sagor och berättelser (*Zeschły lisć: baśnie i opowiadania Fińskie*) år 1900, vilken senare trycktes i ytterligare två upplagor.⁸² I slutet av 1950-talet översatte Janina Porazińskiej flera enskilda berättelser, som »Sampo Lappelill», »Lasse liten» (*Daleka Podróż matego Lucka*), »Tomtegubben i Åbo slott» (*Skrzat z zamku w Abo*) och »Adalminas perla» (*Perła Adalminy*).⁸³

Förutom dessa översättningar till nya språk under 1900-talet har det kommit en mängd enstaka översättningar till andra språk. På ungerska trycktes »Sampo Lappelill» (*Északi történetek*) 1913 och trettio år senare kom en översättning av »Björken och Stjernen» (*A nyírfa és a csillag*) 1943, med en ny upplaga redan ett år senare (1944).⁸⁴ Därtill publicerades på ungerska valda barndikter i samlingsverket *Fecskeköszöntő* i tre upplagor under 1970-talet.⁸⁵

Den omfattande översättningen till franska från 1850-talet och framåt ledde antagligen till att vissa av Topelius sagor och berättelser också översattes till andra latinska språk. En samling berättelser översattes exempelvis till spanska som *Cuentos de hadas nórdicos* under 1950-talet.⁸⁶ På italienska lanserades Topelius som barnboksförfattare med en översättning av ett urval ur *Läsning för barn – Sampo il lapponcino* 1956 och *Il Tonttu del castello di Turku* 1999.⁸⁷

Topelius i världen i jämförelse med samtida rikssvenska författare

Det är tydligt att översättningen av Zacharias Topelius verk uppvisar ett annat spridningsmönster – och därmed också en annan internationell reception – än översättningen av andra samtida rikssvenska romanförfattare, såsom August Blanche, Emilie Flygare-Carlén och Marie Sophie Schwartz. Detta kan delvis bero på författarnas val av publiceringsform. Med undantag för *Fält-*

Figur 1. Den språkliga fördelningen av antalet översatta titlar för Z. Topelius, E. Flygare-Carlén, M. S. Schwartz och A. Blanche.

skärns berättelser utkom Topelius följetonger i *Helsingfors Tidningar* inte som enskilda böcker på ett marknadsinriktat förlag förrän på 1880-talet och de osynliggjordes därmed för bokförläggare utanför Finland, medan Blanche, Flygare-Carlén och Schwartz företrädesvis gav ut sina romaner som förlagspublicerade böcker. Flygare-Carléns debutroman *Waldemar Klein* från 1838 kom redan året därefter på danska och hennes nästa roman *Gustaf Lindorm* trycktes samtidigt på både svenska och danska 1839. Det dröjde visserligen något längre innan Blanche och Schwartz kom i dansk översättning och till en början skedde det också mer sporadiskt. Det var först när respektive författares tredje roman trycktes i bokform i Sverige som de uppmärksammades av danska översättare och förläggare. Blanches *Jernbäraren* från 1845 kom två år senare på danska och Schwartz *Egennyttan* från 1855 kom följande år i dansk översättning. Som exempel kan också nämnas att den roman som Schwartz enbart publicerade som följetong, *Äktenskapet* (1855), aldrig kom i dansk översättning. Denna roman nådde inte utanför Sverige förrän hon hade slagit igenom och etablerat sig på flera andra språk. Men inte ens då spreds den på mer än två språk, ungerska och tyska 1867 respektive 1891.

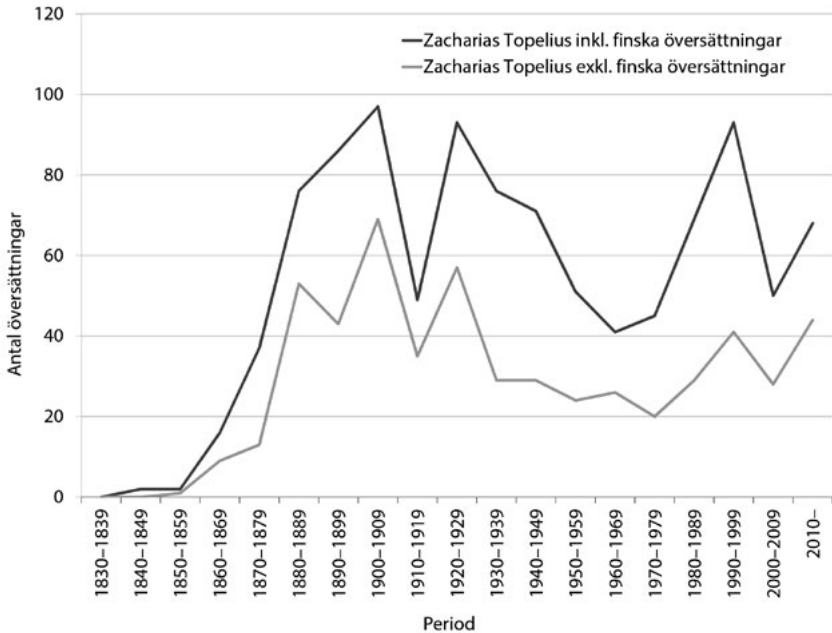
Följetongsformen kan följaktligen vara en förklaring till att det dröjde innan Topelius verk började översättas och att det då i flertalet fall snarare handlade om enskilda översättningar än om samlade storsatsningar av utländska kulturförmedlare, översättare och förläggare. Möjligen kan en transkulturell spridning av hans verk också ha försejats av att han var verksam i Helsingfors och inte i Stockholm. Av allt att döma hade Bonniers förlag i Stockholm upparbetade kontakter med förläggare i Danmark och Tyskland, vilket också gynnade översättningen av framför allt Flygare-Carléns och Schwartz romaner till danska och tyska.⁸⁸ Det var också först när Bonniers inledde sin utgivning av Topelius på 1850-talet som hans berättelser började översättas. När verken väl började utkomma på danska skedde det i stor skala, precis som för Blanche, Flygare-

Carlén och Schwartz. Han kom dock aldrig upp i samma mängd översatta volymer som sina båda kvinnliga kollegor. Av alla översatta författare till danska under 1800-talet hamnar han på plats 23. Flygare-Carlén däremot intar en tredje plats – efter Alexandre Dumas d.ä. och Charles Dickens – medan Schwartz placerar sig på sjätte plats i Erland Munch-Petersens undersökning.⁸⁹

Till skillnad från flertalet svenska romanförfattare med Flygare-Carlén som ett tydligt exempel verkar dock inte översättningen till danska ha resulterat i en omedelbar lansering på tyska för Topelius. Förutom några enstaka publikation på 1860- och 1870-talen var det inte förrän på 1880-talet som översättningen till tyska tog fart. Det skedde dock vid samma tid som Topelius översattes till flera andra språk, främst norska och engelska. Också till dessa språk påbörjades översättningen på 1870-talet, och precis som på tyska skedde en mer betydande utgivning av hans arbeten på norska och engelska på 1880-talet. Det är också värt att nämna att även om den första översättningen till franska kom redan 1850 startade inte heller på detta språk en mer omfattande utgivning förrän på 1880-talet.

Vad som tydligt skiljer den transkulturella spridningen av Topelius verk är att andelen översättningar till danska och tyska inte utgör en lika stor del som för de övriga tre författarna (se figur 1). Däremot dominerar antalet översättningar till finska för Topelius (se figur 1 och 2). Den tidiga och omfattande översättningen till finska från 1848 och framåt beror på att han betraktades som en inhemsk författare i det tvåspråkiga Finland. Därtill arbetade han själv i flera olika sammanhang för att stärka det finska språkets ställning, bland annat genom opinionsskapande artiklar i *Helsingfors Tidningar*. Översättningarna till finska ingår i Topelius fall i den inhemska nationella distributionen, och utgör alltså inte en del av den transnationella spridningen av hans verk.

Också de första översättningarna av Topelius texter till franska är påfallande tidiga. Att hans verk började översättas till franska

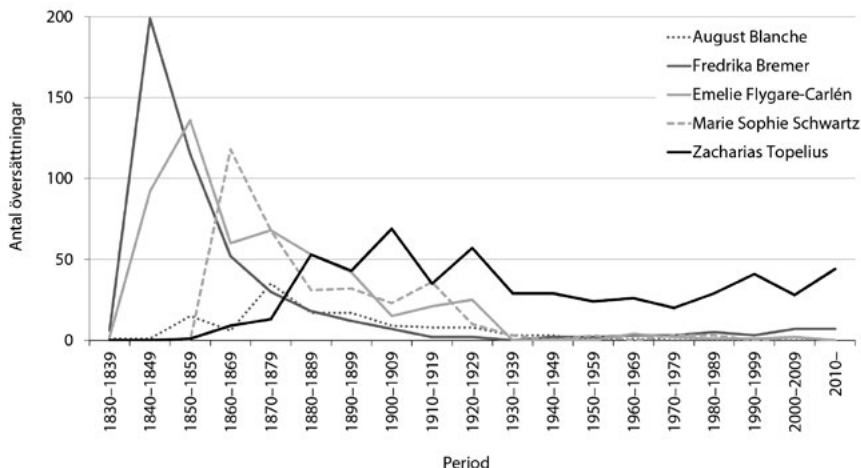
Figur 2. Antal översatta titlar av Z. Topelius inklusive, respektive exklusive, översatta titlar till finska.

redan 1850 kan ha berott på dels det franska motivet i berättelsen »Trollkarlens dotter» och översättarnas kunskap om de litterära förhållandena, dels på att det vid denna tid fanns ett stort intresse för svensk litteratur. Emilie Flygare-Carléns och Fredrika Bremers romaner hade översatts *en masse* sedan mitten av 1840-talet. Rosalie Du Puget, som översatte Topelius drama *Efter femtio år* till franska 1861, översatte inte bara bästsäljande författare som Bremer och Flygare-Carlén utan också andra svenska författare. Som exempel kan nämnas hennes översättning av Sophie von Knorings succéroman *Cousinerna* (1834), som tycktes i fyra upplagor på franska 1844–1878.

Det finns dock inte för Topelius som för de övriga författarna – då främst Bremer och Flygare-Carlén – en tydlig koppling mellan översättning till franska och introduktionen på andra latinska språk, främst italienska och spanska. Det var nämligen inte förrän i mitten av 1900-talet som ett par av hans berättelser trycktes på spanska och italienska. Däremot är det möjligt att översättningarna till franska – i kombination med hans kulturgeografiska placering i Finland – påskyndade översättningen till ryska. Till skillnad från de rikssvenska författarna kom hans arbeten påfallande snabbt i rysk översättning från och med 1882 och med en stor utgivning kring sekelskiftet 1900. I fråga om de tidiga översättningarna till franska och ryska ska de personliga kontakterna inte underskattas. Den franske skriftställaren Léouzon Le Duc, som översatte Topelius novell »Trollkarlens dotter» 1850, vistades som nämnts i Helsingfors flera gånger under 1840-talet och i början av 1850-talet och träffade Topelius där. Professorerna i ryska vid Kejserliga Alexanders-universitetet Jakov Grot och Stefan Baranovski beredde marken för översättningar av Topelius verk till ryska.⁹⁰ Det var troligen också de kulturgeografiska och -politiska förhållandena som ledde till att han i högre grad än de rikssvenska författarna blev översatt till estniska från 1891 och framåt, och med betydande spridning efter första världskriget på 1920-talet.

Också den transkulturella distributionen av Topelius texter på 1900-talet skiljer sig från de tre andra författarnas internationella närvaro. I motsats till dem översattes han sent till nederländska och polska. Vid mitten av 1800-talet översattes många svenska författare, som Flygare-Carlén och Schwartz, snabbt till nederländska och då ofta via tyska översättningar.⁹¹ För Topelius skedde ingen samlad utgivning på språket förrän på 1920- och 1930-talen, flera decennier efter hans död. Inte heller förekom en tidig översättning av hans texter till polska, trots att flera rikssvenska författare hade fått stor spridning på 1870-talet med Schwartz som det mest framgångsrika exemplet. Förutom en utgivning av några enskilda

Figur 3. Antal titlar i översättning fram till 2010 för A. Blanche, F. Bremer, E. Flygare-Carlén, M.S. Schwartz och Z. Topelius (exkl. översättningar till finska).

berättelser i början av 1900-talet var det först i slutet på 1950-talet och in på 1960-talet som Topelius arbeten spreds på polska.

Det är också anmärkningsvärt att Topelius inte fick någon spridning på tjeckiska, trots att hans båda kvinnliga kollegor Flygare-Carlén och Schwartz tillhörde de mest lästa författarna på tjeckiska under senare delen av 1800-talet och därtill användes för att introducera andra nordiska författare, som till exempel August Strindberg.⁹² Det är också förvånande att Topelius verk inte spreds på ungerska trots att det tidigt fanns ett starkt intresse för svensk litteratur bland ungrarna; Flygare-Carlén blev snabbt något av en litterär kändis för den ungerska läsekretsen och hon och Schwartz var bland de mest lästa romanförfattarna på ungerska i slutet av 1800-talet.⁹³

Topelius verk fick däremot senare under 1900-talet mer spridning än de tre andra författarnas texter (se figur 3). Till skillnad från sina under 1800-talet så transkulturellt framgångsrika kvinn-

liga kollegor Flygare-Carlén och Schwartz har hans verk kontinuerligt översatts till andra språk under en betydligt längre period och ända fram till i dag. Tillsammans med en mer samlad utgivning på japanska från 1940-talet och framåt har det från och med efterkrigstiden skett en oavbruten översättning av enstaka berättelser till en mängd olika språk, såsom italienska, bulgariska, grekiska, kinesiska, ukrainska och malagassiska. Därmed har Topelius berättelser inte bara utkommit på flera nya språk från mitten av 1900-talet och framåt, hans berättelser har också översatts till mer avlägsna och mindre språk än någon av de övriga svenska författarna.

Nationell kanonisering och transkulturell etablering

Bland Topelius verk är *Fältskärens berättelser* och *Läsning för barn* hans mest spridda arbeten. Vad gäller *Fältskärens berättelser* blev den främst spridd i Norden. Förutom att den ständigt gavs ut på svenska och finska under 1800- och 1900-talen, utkom kontinuerligt nya upplagor på danska och isländska under 1900-talet. Annars är det bara på engelska i USA som hela verket har distribuerats. I övriga fall är det endast första delen som har översatts till andra språk. Det var exempelvis bara första delen, *Konungens ring*, som gavs ut i London två gånger (1901 och 1912). Det var också endast denna del som översattes till estniska, nederländska, tyska och ryska. Mer internationell spridning har emellertid *Läsning för barn* fått. Urval utgavs kontinuerligt på danska och norska till mitten av 1900-talet, likaså på tyska och på engelska, i både USA och England. Därtill kom urval på estniska två gånger 1957 och 1990 samt tre gånger på franska fram till 2008. Samlingen spreds också på tre andra språk: italienska 1956, nederländska 1958 och ukrainska 2008. Därtill kom flera av de enskilda berättelserna ut separat i en mängd olika utgåvor och på ett flertal olika språk. Av dessa berättelser är »Sampo Lappelill» och »Adalminas perla» de mest spridda.

Den relativt sena och begränsade distributionen av Topelius verk i översättning på 1800-talet verkar till viss del bekräfta det Katherine Bode hävdar är typiskt för engelskspråkig australiensisk litteratur; på 1800-talet var kvinnliga romanförfattare mer framgångsrika vad gäller antalet översättningar och transkulturellt inflytande medan manliga författare prioriterade att etablera sig nationellt.⁹⁴ Till skillnad från de två kvinnliga romanförfattarna Flygare-Carlén och Schwartz kan Topelius karaktäriseras som en man i staten. Han verkade i samhällets högsta kretsar som professor i historia och rektor vid Alexanders-universitetet. Som universitetslärare och tidningsredaktör engagerade han sig i politiska samhällsfrågor och manifestationer för Finland och det finska språket. Inte minst läseboken *Boken om Vårt Land* vittnar om hans pedagogiska ambitioner och betydelse. Hans samhällsställning bekräftas också av att han blev invald i ett flertal inflytelserika sällskap, blev riddare av Sankt Annas orden och kommandör av Nordstjärneorden. Som skönlitterär författare hyllades han alltså under sin livstid i nationella sammanhang i både Finland och Sverige med flera viktiga utmärkelser, inte minst av Svenska Akademien.

Trots Topelius samtida samhällsposition fick hans skönlitterära författarskap emellertid inte samma genomslag i översättning under hans livstid som dåtidens kvinnliga författares romaner. Inte ens hans utlandsresor, där han besökte dåtidens kulturpersonligheter, ledde till att hans verk väckte motsvarande intresse bland utländska översättare och förläggare.⁹⁵ Medan Flygare-Carléns och Schwartz arbeten spreds på egen hand verkar Topelius status i hemlandet inte ha underlättat hans transkulturella karriär som skönlitterär författare i hans samtid. Däremot förefaller hans ställning på den nationella scenen – i likhet med många andra samtida manliga författare – ha bidragit till att i efterhand kanonisera hans verk och att behålla dem i det litterära kretsloppet under längre tid både nationellt och internationellt. Efter hans död började dess-

utom flera inhemska kulturförmedlare aktivt arbeta för att sprida hans berättelser på andra språk. På engelska publicerades tidigt några dikter i *Finnish Songs* (1904) och *Songs of the North* (1925) med utgivning i Helsingfors och »Tomtegubben i Åbo slott» översattes av Frank R. Southerington och distribuerades från Åbo från 1967.⁹⁶ Den senare berättelsen spreds också från Åbo på tyska som *Das Wichtelmännchen im Åboer Schloss* mellan 1968 och 2002.⁹⁷ *Läsning för barn* i urval publicerades på franska av Werner Söderström i Helsingfors 1929.⁹⁸ »Pikku Matti» översattes till rumänska och gavs ut i Helsingfors 1999.⁹⁹

Topelius samhällsengagemang och status främjade alltså inte spridningen av hans skönlitterära verk medan han levde men det verkar ha gynnat honom senare. Till skillnad från sina samtida framgångsrika kvinnliga romanförfattare – Flygare-Carlén och Schwartz – fick han inte omedelbart ett internationellt genombrott och den spridning han fick var i första hand i översättning till finska, inte till utomnordiska språk som tyska, franska och engelska. Däremot etablerade han sig under sin livstid i hemlandet som en betydande kulturpersonlighet. Mer än någon av de tre rikssvenska författarna Blanche, Flygare-Carlén och Schwartz har han också efter sin död behållit sin roll i hemlandet som nationalskald, därtill i så hög grad att hans arbeten har spridits på andra språk från hemlandet. Det är antagligen därför främst hans status som kanoniserad författare i Finland som har lett till kontinuerlig översättning av hans verk fram till i dag. Det är troligen också hans val av genrer som har fått honom att behålla sin ställning på den litterära scenen. Det är framför allt verken för barn och de historiska romanerna som har spridits. Det är de tydligt geografiskt förankrade texterna som har lanserats i översättning från Finland och det är samma typ av verk som fortfarande översätts och ges ut av utländska förläggare. Den finska tomten i Åbo slott har använts för att marknadsföra såväl Topelius som sagoberättare som landet Finland in på 2000-talet.

Topelius finska folklivsberättelser och barnsagor verkar således ha stått sig bättre över tid än den typ av realistiska samtidsberättelser och familjeromaner som *Blanche*, *Flygare*-*Carlén* och *Schwartz* blev kända för internationellt. Till skillnad från sina tre samtida rikssvenska författarkollegor etablerade sig Topelius under sin livstid som en specifikt nordisk – finsk – författare. Därtill var han en av de författare som tidigt gjorde nordisk barnlitteratur känd internationellt. Det vill säga, han var med om att »sälja in» den typ av litteratur som senare har blivit ett signum för nordisk kultur. Det är också denna del av hans författarskap som har överlevt in på 2000-talet. I dag är Zacharias Topelius mest känd som nordisk historie- och sagoberättare – hans skönlitteratur får främst transkulturell spridning som just läsning för barn.

Noter

- 1 Se t.ex. Flygare-Carlén 1915, omslagets baksida. I serien trycktes två verk av Topelius: *Vernas rosor* 1914 och *Ungdomsdrömmar* 1915.
- 2 Hansson 1995.
- 3 Se t.ex. Leffler & Arping 2017.
- 4 SWED-Databas är en databas konstruerad i anslutning till forskningsprojektet »Swedish Women Writers on Export in the Nineteenth Century», under ledning av Yvonne Leffler, Göteborgs universitet 2015–2017. Syftet med databasen är att förteckna samtliga översatta och publicerade titlar av ett tjugotal svenska 1800-talsförfattare, däribland översättningar av Zacharias Topelius. Databasen beräknas finnas allmänt tillgänglig via Göteborgs universitetsbibliotek 2019.
- 5 Topelius, *Satu Puu-Pietarista*, övers. C. G. Borg, Helsinki: Simelius 1848.
- 6 Topelius, *Ole armelias köyhille*, övers. Fr. Ahlqvist, Kuopio: Aschan 1857.
- 7 Topelius, *Topeliuksen tarinoita*, övers. A. J. Weänänen, Helsinki: Frenckell 1861; Topelius, *Topeliuksen satuja II, Kirkon-kellot: suloinen kertoelma lapsille*, övers. C. A. Grönberg, Pori: Palander 1870; Topelius, *Topeliuksen satuja VI, Pikku-Matti ja Wäbä-Lassi*, övers. C. A. Grönberg, Pori: Palander 1871.
- 8 Topelius, *Lukemisia lapsille*, 1–3, Helsinki: Hougberg 1874–1875; Topelius, *Lukemisia lapsille*, 1–2, övers. A. Suppanen, Em. Tamminen & O. Berg, Porvoo: Werner Söderström 1886. Från 1886 till 2013 har *Lukemisia lapsille* kommit i många upplagor på Werner Söderströms förlag i Borgå (fi. Porvoo).
- 9 Topelius, *Wälskäärin juttuja*, övers. K. G. Levander, Helsinki 1867, 1875.
- 10 Topelius, *Wälskäärin kertomuksia*, 1–4, övers. R. Mellin, Oulu (första cykeln), Helsinki: Edlund 1878–1880. År 1882 utkom på samma förlag K. Kramus översättning av femte cykeln.
- 11 Topelius, *Wälskäärin kertomuksia*, 1–5, övers. J. Aho, Porvoo: Werner Söderström 1895–1898.
- 12 Topelius, *Takvi-iltain Tarinoita*, 1–6, övers. A. Suppanen, Porvoo: G. L. Söderström 1881–1882. Som översättare involverades 1886 också S. Suomalainen och 1910 I. Jäämaa.
- 13 Topelius, *Tähtien turvatit*, 1–8, övers. T. Hahnsson, Helsinki: Edlund 1890–1891. Lunelund-Grönroos bibliografi uppger att Aune Brotherus översättning kom redan 1930, med sjätte upplagan (troligen: tryckningen) 1933. Från 1933 gavs verket ut i Brotherus översättning av Werner Söderströms förlag.
- 14 Topelius, *Lukemisia lapsille*, 1–6, Helsinki: Hougberg 1874–1883. Från 1886 till 2013 har sagoboken kommit i många upplagor på Werner Söderströms förlag i Borgå.
- 15 Topelius, *Suomen herttuatar*, Helsinki: Holm 1874; Topelius, *Sotavanhuksen joulu*, Porvoo: Werner Söderström 1898.
- 16 Topelius, *Draamalliset teokset*, 4–5, övers. E. Leino, Porvoo: Werner Söderström 1899.
- 17 Topelius, *Kootut teokset*, 1–8, övers. J. Aho, H. Setälä, H. Krohn, I. Jäämaa, A. Brotherus m.fl., Porvoo: Werner Söderström 1929–1931.

- 18 Topelius, *Pikku Lassi*, Porvoo: Werner Söderström 1942, 1955; Topelius, *Linnaisten kartanon viheriä kamari*, övers. I. Jäämaa, Porvoo: Werner Söderström 1944.
- 19 Topelius, *Peikkojen joul*, övers. M. Kuusi, Porvoo: Werner Söderström 1952, 1970; Topelius, *Adalmiinan helmi*, övers. K. Kunnas, Porvoo: Werner Söderström 1957, 1989, 1991; Topelius, *Adalmiinan helmi*, övers. I. Lappalainen, Helsinki: Tammi 1990; Topelius, *Adalmiinan helmi*, övers. A. Sahlberg, Helsinki: Söderströms 2012; Topelius, *Säilytä kruunus*, övers. L. Järvinen, Porvoo: Werner Söderström 1957, 1966; Topelius, *Valtteriin seikkailut*, Helsinki: Valistus 1960, 1965; *Valtteriin seikkailut*, övers. K. Manninen, Espoo: Weilin-Göös 1986; Topelius, *Valtteriin seikkailut*, övers. K. Manninen, Jyväskylä/Helsinki: Gummerus 2001; Topelius, *Lehtisiä mietekirjastani*, övers. J. Aho, Porvoo: Werner Söderström 1965; Topelius, *Noidan tytär*, Tornio: Tornionlaakson kuntain toimikunta 1966; Topelius, *Turun linnan tonttu-ukko*, övers. O. Koivisto, Turku: Turun sanomalehti- ja kirjapaino 1967, 1973, 1976, 1987 och 2002 på annat förlag (Turun maakuntamuseo); Topelius, *Turun linnan tonttu-ukko*, övers. O. Koivisto, Turku 1973, 1987, 2002.
- 20 Topelius, *Z. Topeliuksen satuja*, Espoo: M. Heino 1978; Topelius, *Topeliuksen kauneimmat sadut*, övers. S. Rapola, Helsinki: Otava 1975, 1976, 1980, 1982, 1984, 1989; Topelius, *Vattumato*, Helsinki: Otava 1984, 1985, 1992, 1998, 2002; Topelius, *Vattumato*, övers. K. Valkonen, Espoo: Schildts 1995; Topelius, *Vattumato*, övers. I. Lappalainen, Helsinki: Tammi 2007; Topelius, *Vattumato*, Helsinki: Otava 2016; Topelius, *Prinsessa Kultakutri*, övers. I. Lappalainen & A. Ringbom, Espoo: Weilin-Göös 1986.
- 21 Topelius, *Simeon Lewis resa i Finland. Simeon Lewin matka Suomessa*, övers. J. R. Leppä, Kemi: Fantasian ystävä 1998.
- 22 Topelius, *Kaarle kuninkaan metsästys*, övers. J. Finne, Pori: Porin ooppera; Topelius, *Kaarle kuninkaan metsästys*, övers. J. Finne, Helsinki: Lasipalatsi (print on demand) 2000; Topelius, *Morsian ja muita kaubunovelleja*, Turku: Faros 2013. På samma förlag även *Tiliteonpäivä jaa muita kertomuksia* 2017.
- 23 Léouzon Le Duc, *Histoire littéraire du Nord. Première Partie: Poésie I. Tegnér*, Paris, Gide et J. Baudry 1850, s. 344–372; *Études sur la Russie et le nord de l'Europe*, övers. L.-A. Léouzon Le Duc, Amyot 1853, nyutgivning Paris: Libraire K. Nilsson 1875. Om översättning till franska, se Lehtonen 2009.
- 24 Topelius, *Cinquante ans après*, övers. R. Du Puget, Paris 1861.
- 25 Topelius, *Suisse romande*, övers. A. Gauthy, Genève 1885.
- 26 Topelius, *La perle d'Adalmine*, övers. C. Simond, Paris: H. Lecène et H. Oudin 1888, 1889, 1891, 1893, 1911.
- 27 Topelius, *Petit Mathieu*, övers. C. Simond & P. Dupont 1898; Topelius, *Deux foix deux font quatre*, övers. È. Avenard, 1904.
- 28 Topelius, *Contes finlandais*, övers. E. Girod-Hoskier, Genève: Édition Atar 1908.
- 29 Topelius, *Une légende de Laponie*, övers. M. Werenskiold, 1908; Topelius, *Sampo Lappelill*, övers. H. Pylkkänen & M. Rémon, Paris: Société française d'imprimerie et de librairie 1913.

- 30 Topelius, *Contes finlandais*, övers. E. Girod-Hoskier, Neuilly 1928; Topelius, *Contes finlandais*, Lausanne: Édition Spes 1944; Topelius, *Contes du Nord*, övers. M. Tavaststjerna, Bruxelles/Paris: Éditions de la Toison d'or 1944; Topelius, *Contes et légendes de Finlande*, övers. L. Thomas, Paris: Librairie Fernand Nathan 1947.
- 31 Topelius, *Les aventures du petit Walter*, övers. F. Duperré de Lisle, Paris 1990; Topelius, *Noël chez les Trolls*, övers. A. Marcel, Hatier 1996 (tidigare utg. Flammarion 1962); Topelius, *Le tomte du château d'Åbo*, övers. C. Buscall & J. Renaud, Nantes: L'Élan 1999.
- 32 Topelius, *Oeil d'étoile et autres contes*, övers. M. de Coppet, Nantes: l'Élan 2008; Topelius, *L'étoile et le bouleau*, övers. T. Laakonen, Paris: l'Harmattan 2013.
- 33 Topelius, *Kongens ring*, København 1862; Topelius, *Spaadomen. Romantisk Skildring*, övers. J. H. Halvorsen, København: Bording 1864.
- 34 Topelius, *Løven vaagner*, København 1868; *Svenskernes Grav*, København 1868.
- 35 Topelius, *Fra det høje Nord*, 1–5, övers. Fr. Winkel Horn, København 1882–1885, 1908.
- 36 Topelius, *Børnefortællinger efter Topelius*, København 1869–1871; Topelius, *Børnenes Bog*, 1–4, övers. I. Falbe-Hansen, L. Holstein & L. C. Nielsen, København: Gyldendalske Boghandel 1907–1910.
- 37 Topelius, *Fortællinger for børn*, övers. G. Mundt, København: O. Lohse 1928, 1929, 1943, 1945.
- 38 Topelius, *Feltlægens Historier*, 1–5, övers. Fr. Winkel Horn, København 1880–1882, 1885, København: P. G. Philipsen 1894–1895, København: Gyldendalske Boghandel 1906–1908, 1910–1915.
- 39 Topelius, *Feltlægens Historier*, 1–3, övers. H. Stagerup, København: Gyldendalske Boghandel 1940.
- 40 Topelius, *Sampo Lappelill*, övers. H. J. Enevoldsen, København: Branner og Korch 1979; Topelius, *Sampo Lappelill*, övers. D. Holdensen, København: Gyldendalske Boghandel 1984; Topelius, *Eventyret i hindbærskoven*, övers. I. M. Haugaard, København: Sesam 1995.
- 41 Topelius, *Stjerneøje – en musikalsk historie for børn og voksne*, 1992, 2005.
- 42 Topelius, *Rinaldo Rinaldini*, Kristiania/Oslo: Th. Friis Jensens Forlag 1871; Topelius, *Læsning for børn*, 1–4, övers. N. Rolfsen, Kristiania/Oslo: P. T. Mallings Boghandels Forlag 1876–1885.
- 43 Så t.ex. Topelius, *Barnenes bok*, Kristiania/Oslo: Helge Erichsen 1916; Topelius, *Valters eventyr og andre fortællinger fra Læsning for barn*, övers. O. Hæreid, Oslo: Lutherstiftelsen 1961.
- 44 Topelius, *Bjerken og stjernen og andre eventyr*, övers. I. Møller Hansen, Kristiania/Oslo: Aschehoug 1925; Topelius, *Ride Ranke og andre eventyr*, övers. I. Møller Hansen, Oslo: Aschehoug 1926, Tangen: Suttung 1978, 1984.
- 45 Topelius, *Sampo Lappelill*, övers. O. Hæreid, Oslo 1960; Topelius, *Sampo Lappelill, eit eventyr frå finsk Lappland*, övers. H. M. Vesaas, Oslo: Det norske samlaget 1984; Topelius, *Stjerneøye*, övers. M. Viemyr, Oslo: Damm 1991; Topelius, *»Stjerneøye»*, Tromsø: VoBa-teatret 1998.
- 46 Topelius, *Feltlægens historier*, övers. J. Andersson, Chicago 1903–1906.

- 47 Topelius, *Kongens ring*, övers. A. Hallsberg, Oslo: Lutherstiftelsen 1953.
- 48 Topelius, *Erzählungen und Abenteuer eines alten finnländischen Feldscherers*, Wurtzen: Verlags-Comptoir 1855; Topelius, *Des Feldschers Erzählungen*, Leipzig: Ed. Wartig's Verlag 1880.
- 49 Topelius, *Die Erzählungen des Feldschers*, övers. R. Öhquist, Leipzig: H. Haessel Verlag 1926. Uppgifterna om samlingarna hämtade ur Lunclund-Grönroos 1954, s. 146 f.
- 50 Topelius, *Die Herzogin von Finnland*, övers. O. Gleiss, Gütersloh: Bertelsmann 1885; Topelius, *Jugendträume*, övers. O. Gleiss, Gütersloh: Bertelmann 1885; Topelius, *Das goldene Gespenst*, övers. O. Gleiss, G. Gütersloh: Bertelmann, 1886; Topelius, *Der Handschuh des Könings*, övers. O. Gleiss, Gütersloh: Bertelmann 1886; Topelius, *Die grüne Kammer auf Linnais*, övers. O. Gleiss, Gütersloh: Bertelmann 1887; Topelius, *Vernas Rosen*, övers. O. Gleiss, Gütersloh: Bertelmann 1887.
- 51 Topelius, *Schwedisches Märchenbuch*, övers. A. von Podewils, Wiesbaden: Bergmann 1885; Topelius, *Märchen und Erzählungen für Kinder*, övers. L. Fehr, Gotha: Friedrich Andreas Perthes 1885; Topelius, *Aus Finnland. Novellen*, 1-2, övers. E. Longé, Gotha: Friedrich Andreas Perthes 1888.
- 52 Topelius, *Ausgewählte Märchen und Erzählungen*, övers. Fr. Rosenbach, Göttingen: Verlag von Franz Wunder 1901; Topelius, *Finnländische Märchen*, övers. I. Meyer-Lüne, Leipzig: H. Haessel Verlag 1924; Topelius, *Neue finnländische Märchen*, övers. I. Meyer-Lüne, Leipzig: H. Haessel Verlag 1924.
- 53 Topelius, *Sampo Lappelill*, övers. E. Wetler, Wien: Konegens Jugendschriftenverlag 1919, 1925.
- 54 Topelius, *Kleiner Lappe Sampo*, övers. A. Oldenburg, Stuttgart: Freies Geistesleben 1984, 1986, 1994.
- 55 Topelius, *Die grosse Reise des kleinen Lutz*, övers. E-A. Nicklas, Hanau: Dausien 1964, Berlin: Alfred Holtz 1964, 1966; Topelius, *Walters Abenteuer*, övers. G. Jänicke, Hildesheim: Gerstenberg 1988.
- 56 På Universitäts- und Landesbibliothek Münster publicerades 2013 följande översättningar av O. Gleiss: *Das goldene Gespenst*, *Die grüne Kammer auf Linnais*, *Der Herzogin von Finnland*, *Der Handschuh des Könings*, *Jugendträume* och *Vernas Rosen*.
- 57 Topelius, *The Surgeon's Stories*, övers. S. Borg & M. A. Brown, New York: G. W. Carleton & Co 1872, Philadelphia: Porter & Coates 1872.
- 58 Topelius, *The King's Ring*, övers. S. Öhrvall & H. Arnold, London: Jarrold & Sons 1901, London: Pilgrim Press 1912.
- 59 Topelius, *Whispering in the Wood*, övers. A. Alberg, London: W. H. Allen & Co 1881; Topelius *Snowdrops*, övers. A. Alberg, London: W. H. Allen & Co 1881.
- 60 Topelius, *Fairy Tales from Finland*, övers. E. Robertson Christie, London: T. Fisher Unwin 1896.
- 61 Topelius, *The Birch Tree and the Star*, London: C. Harold Perrott 1899; Topelius, *The Birch Tree and the Star*, övers. G. Thorne-Thomsen, Chicago 1915.
- 62 Topelius, *Canute Whistlewinks and Other Stories*, övers. C. W. Foss, New York: Longmans, Green and Co 1927, London 1928, London, New York & Toronto: Longmans, Green and Co 1959.

- 63 Topelius, *Where stories grow*, övers. M. Sperry, New York: Crane Russak 1977.
- 64 Topelius, *Jungarsy*, övers., A. Poltoratskoj, Moskva 1898; Topelius, *Regina fon Emmerits*, övers. A. Poltoratskoj, Orel 1898. Jfr Erja Laurila-Hellmans och Ben Hellmans artikel i denna volym om receptionen av Topelius i Ryssland.
- 65 Topelius, *Koltso korolja*, S:t Petersburg 1907; *Korolevskij persten*, S:t Petersburg 1999; Topelius, *Adalminy*, Moskva 1912.
- 66 Topelius, *Skazki*, övers. T. Tsinberg, S:t Petersburg, Moskva 1955.
- 67 Topelius, *Zimnjaja skazka*, Petrozavodsk 1956, 1969, 2015; Topelius, *Sampo-Loparjonok*, 1960, 1964, Murmansk 1969, Kaliningrad 2001, S:t Petersburg 2013; Topelius, *Knut-muzykant*, Petrozavodsk 1966, Murmansk 1980, Moskva 2010; Topelius, *Dvazjdy dva tjetyre*, Petrozavodsk 1966, Minsk 1998, 2001, 2004, 2014.
- 68 Topelius, *Sögur Herlaeknisins*, övers. M. Jochumssons, Reykjavík: Oddur Björnsson 1898–1899, Ísaförður: Sigurdur Jónsson 1904–1909, Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja 1955–1957; Reykjavík: Hlusta 2014–2017.
- 69 Topelius, *Mirja og Mirjam*, 1980; Topelius, *Sampo Litlilappi*, Akran 1990; Toplius, *Stjarneyg*, Reykjavík 1993.
- 70 Topelius, *Stjornueyga*, Tórshavn 1965; Topelius, *Stjornueyga: søga*, övers. S. Joensen, Tórshavn 1990, 1991; Topelius, *Stjornueyga*, Tórshavn 2015.
- 71 Topelius, *Násstetjalme*, övers. S. Tuolja-Sandström, Jokkmokk: Sámi girjjit 1992; Topelius, *Nástečalbmi*, övers. M. A. Allas, Jokkmokk: Sámi girjjit 1992.
- 72 Topelius, *Sampo Lappelill*, övers. S. Tuolja-Sandström, Jokkmokk: Sámi girjjit 1992; Topelius, *Sampo Lappelill*, övers. E. Saitton Burman, Jokkmokk: Sámi girjjit 1992.
- 73 Topelius, *Wiru-rannast ja kalju-wallast*, Jurjev: K. Koppel 1902; Topelius, *Joulu Kälaline*, övers. E. Aunwerdt, Jurjewis 1904.
- 74 Topelius, *Velskeri jutustused*, övers. E. Raudesepp, Tartu 1923; Topelius, *Velskeri jutustused*, övers. S. Holberg, Tartu 1924.
- 75 Topelius, *Adalmina helmi*, övers. M. Küla, Tallinn: Kirjastus Pääsuke 1924; Topelius, *Mirza ja Mirjam*, övers. M. Nurmik, Tallinn: Kirjastus Pääsuke 1925; Topelius, *Olli suusasõit*, övers. M. Küla, Tallinn: Kirjastus Pääsuke 1926.
- 76 Topelius, *Allotari jäljed*, Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus 1957; Topelius, *Lukemisia lapsille. Muinasjutte*, I–II, övers. L. Viding, Tallinn: Eesti Raamat 1990.
- 77 Topelius, *Knut Pillimees*, övers. L. Viding, Tallinn: Varak 2003; Topelius, *Pritsess Lindaqull*, övers. G. Kroom, Tallinn: Odamees 2011.
- 78 Topelius, *Rooskevertje*, övers. J. M. P. Porrey, Rotterdam: Masereeuw/Bouten 1903.
- 79 Topelius, *Aldalmina's pavel*, övers. S. M. Diederika Troelstra & B. de Boer, Utrecht: W. de Haan 1924; Topelius, *Steroogje*, övers. N. Basenau-Goemans, Amsterdam: H. J. W. Becht 1927.
- 80 Topelius, *De berk en de ster*, Leuven: Sijthoff 1934; Topelius, *De pavel van Adalmina*, övers. P. Schepens, Leuven: Davidsfonds 1937; Topelius, *Het frambozenwormpje*, övers. P. Schepens, Leuven: Davidsfonds 1937.
- 81 Topelius, *De koningsring*, New York: Classics International Corp 1963.
- 82 Topelius, *Zeschly liš: bašnie i opowiadania Fińskie*, Poznan: Nasza Księgarnia/Św. Wojciecha 1900, 1926, 1927.

- 83 Topelius, *Sampo Lappelill*, övers. J. Porazińskiej, Warszawa: Nasza Ksiegarnia 1957, 1977, 1986; Topelius, *Daleka Podróż matego Lucka*, övers. J. Porazińskiej, Warszawa: Nasza Ksiegarnia 1958, 1968; Topelius, *Skrzat z zamku w Abo*, övers. J. Porazińskiej, Warszawa: Nasza Ksiegarnia 1969; Topelius, *Perla Adalminy*, övers. J. Porazińskiej, Warszawa: Nasza Ksiegarnia 1973.
- 84 Topelius, *Északi történetek*, Budapest: Spády 1913; Topelius, *A nyírfa és a csillag*, övers. R. Molnár, Győr: Harangzó 1943, 1944.
- 85 Topelius, *Fecskeköszöntő*, Budapest: Athaeum 1971, Budapest: Móra 1977, 1979.
- 86 Topelius, *Cuentos de hadas nórdicos*, övers. E. Stenberg & E. de Yuste, Barcelona: Molino 1952, 1959.
- 87 Topelius, *Sampo il lapponcino*, övers. Marta Karsten Troll & Lucio Lupi, Torino: G. B. Paravia 1956; Topelius, *Il Tonttu del castello di Turku*, övers. Chiara Sabatini, Roma: Sinnos editrice 1999.
- 88 Se *Till Albert Bonniers förlags hundraårsjubileum* 1937.
- 89 Munch-Petersen 1978, tabell 5: »Kvantitetsförfattare 1800–1899», s. 982 f.
- 90 Se Lehtonen 2009, s. 502; och Erja Laurila-Hellmans och Ben Hellmans artikel »Receptionen av Zacharias Topelius verk i Ryssland före 1917» i denna volym.
- 91 Almqvists *Det går an* (1838) kom redan 1839 på nederländska. Flygare-Carléns romaner översattes från 1843 och framåt till nederländska.
- 92 Om svensk litteratur på tjeckiska, se Vimr 2014. Om hur Flygare-Carlén användes för att lansera Strindberg, se Vimr 2013, s. 60.
- 93 Se Mádl & Annus 2018.
- 94 Bode 2012, s. 106 f., 130, passim. Om Topelius roll i förfinskningen, se t.ex. Hoeven 2015, s. 83–87.
- 95 Om Topelius utlandsresor, se Nyberg 1938, s. 93–109, 124–132, 141–150, 163–170, 192–196.
- 96 *Finnish Songs*, övers. A. Krook, Helsinki: Edlund 1904; *Songs of the North*, övers. A. Krook, Helsinki: Söderström 1925, rev. uppl. 1926; Topelius, *The Tomten in Åbo Castle*, övers. F. R. Southerington, Turku 1967, 1977; Topelius, *The Tomte at Turku Castle*, Turku 2002.
- 97 Topelius, *Das Wichtelmännchen im Aboer Schloss*, övers. R. Hinderling, Turku 1968, 1977, 1992, 2002.
- 98 Topelius, *Pour les enfants*, övers. M. de Coppet, Helsinki: Werner Söderström 1929.
- 99 Topelius, *Pikku Matti*, Helsinki: Albion 1999.

Källor och litteratur

- Bode, Kathrine 2012, *Reading by Numbers. Recalibrating the Literary Field*, London, New York & Delhi: Anthem press
- Flygare-Carlén, Emilie 1915, *Estrid*, Stockholm: Åhlén & Åkerlund
- Flygare-Carlén, Emilie 1916, *Amiralens andra giftermål*, Stockholm: Åhlén & Åkerlund
- Hansson, Gunnar 1995, *Den möjliga litteraturhistorien*, Stockholm: Carlsson
- van der Hoeven, Adriaan 2015, »The Discovery of Finland. Patterns in Cultural Transfer», Petra Broomans et al. (eds.), *Battles and Borders. Perspectives on Cultural Transmission and Literature in Minor Language Areas*, Studies on cultural transfer and transmission 7, Groningen: Barkhuis, s. 83–95
- Leffler, Yvonne 2018, »Prosaförfattaren Carl Jonas Love Almqvist ur ett transkulturellt perspektiv. Översättningar och internationell spridning», Anders Burman & Jon Viklund (red.), *Almqvistvariationer. Receptionsstudier och omläsningar*, Stockholm: Makadam, s. 171–190
- Leffler, Yvonne & Åsa Arping 2017, »The Wonderful Adventures of Swedish Everyday Life: Female Domestic Novels on Export in the Nineteenth Century», Margareta Fahlgren & Anna Williams (eds.), *The Dynamics and Contexts of Cultural Transfers. An Anthology*, Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala 72, Uppsala, s. 53–78
- Lehtonen, Maija 2009, »Deux images de la laponie chez Z. Topelius», Kajsa Andersson (éd.), *L'Image du Sápmi. Études comparées*, Humanistica Oerebroensia. Artes et linguae 15, Örebro: Örebro University, s. 500–521
- Mádl, Péter & Ildikó Annus 2019, »The Significance of Swedish literature in Nineteenth Century Hungary», Yvonne Leffler (ed.), *The Triumph of the Swedish Nineteenth-Century Novel in Central and Eastern Europe*, LIR.skrifter 9, Gothenburg: University of Gothenburg, s. 125–150
- Munch-Petersen, Erland 1978, *Romanens århundrede. Studier i den maseleste oversatte roman i Danmark 1800–1870*, København: Forum
- Nyberg, Paul 1938, *Från Kuddnäs till Björkudden. En bildkrönika om Zachris Topelius*, Helsingfors: Söderströms
- Till Albert Bonniers förlags hundraårsjubileum. En krönika i bild 1837–1937* (1937), Stockholm: Bonnier
- Topelius, Zacharias 1914, *Ungdomsdrömmar*, Stockholm, Göteborg: Åhlén & Åkerlund
- Topelius, Zacharias 1915, *Vernas rosor*, Göteborg: Åhlén & Åkerlund
- Vimr, Ondřej 2013, »'En hård kamp'. Strindbergs første tie år på tsjekkisk», Elena Balzamo et al. (red.), *Strindbergiana. Tjugoåttonde samlingen*, s. 53–67
- Vimr, Ondřej 2014, *Historie překladačte. Cesty skandinávských literatur do čestiny (1890–1950)*, Pistorius, Olšanská: Příbram

Medverkande

BENGT AHLFORS är den mest spelade och översatta svenskspråkiga pjäsförfattaren i Finland. Han verkade under många år som pjäsförfattare, regissör och biträdande teaterchef på Lilla Teatern, där den samhällsmedvetna revyn blev hans kännemärke. Han har författat drygt trettio skådespel, skrivit och komponerat två musikaler och ett par hundra visor. Ahlfors har också gett ut både poesi och prosa samt minnes- och visböcker.

HÅKAN ANDERSSON är professor emeritus i pedagogik vid Åbo Akademi och disputerade på en avhandling om den finländska historieundervisningens mål, innehåll och funktion 1843–1917. Han har utgivit artikelsamlingarna *Österbotten och lärdomen* (2007) och *En radikal i sagodräkt* (om Topelius, 2018), samt artiklar i pedagogiska och skolhistoriska frågor. Andersson var ordförande för Svenska litteratursällskapet 2000–2010 och är ledamot av Finska Vetenskaps-Societeten. Han är en av initiativtagarna till Zacharias Topelius Skrifter och medverkade i utgåvan av *Naturens Bok och Boken om Vårt Land* (2017).

PIA FORSELL, fil.dr, huvudredaktör för Zacharias Topelius Skrifter 2010–2018, disputerade på en avhandling om utgivningshistoriska och textkritiska aspekter på Runebergs verk. Hon medverkade i Samlade skrifter av J.L. Runeberg och har utgivit Topelius *Noveller* (2012), *Hertiginnan af Finland och andra historiska noveller* (2013) samt medverkat i utgåvorna *Naturens Bok och Boken om Vårt Land* (2017) och *Fältskärens berättelser* (2018).

JENS GRANDELL är fil. mag. och doktorand vid Helsingfors universitet. Han har sedan 2006 arbetat inom utgåvan Zacharias Topelius Skrifter och utgivit *Finland framställt i teckningar* (2011) och *Föreläsningar i geografi och historia* (2017). Sedan 2008 ingår han i redaktionen för *Historisk Tidskrift för Finland*.

BEN HELLMAN är docent i rysk litteratur vid Helsingfors universitet och översättare av samtida ryska författare. Bland verken ingår *Fairy Tales and True Stories. The History of Russian Literature for Children and Young People (1574–2010)* (2013), *Hemma hos Tolstoj. Nordiska möten i liv och dikt* (2017) och *Poets of Hope and Despair. The Russian Symbolists in War and Revolution, 1914–1918* (1995, ny uppl. 2018).

CAROLA HERBERTS är fil. mag. och har arbetat med textkritisk utgivning på Svenska litteratursällskapet sedan 2002, bland annat med J. L. Runebergs Samlade skrifter. Hon är huvudredaktör för Zacharias Topelius Skrifter och har utgivit *Ljungblommor* (2010) och *Korrespondens med förlag och översättare* (2013, 2015).

CHARLOTTA AF HÄLLSTRÖM-REIJONEN är fil. dr och avdelningsföreståndare på Institutet för de inhemska språken. Hon disputerade 2012 på en avhandling med titeln *Finlandismer och språkvård från 1800-talet till i dag*. Hon har bland annat varit verksam inom projektet »Svenskan i Finland – i dag och i går» och medverkar där med ett flertal artiklar. Har tillsammans med Mikael Reuter redigerat *Finlandssvensk ordbok* (2000).

MATTI KLINGE är professor emeritus i historia vid Helsingfors universitet och huvudförfattare till universitetets historia: *Helsingfors universitet 1640–1990* (1988–1991). Bland övriga verk kan nämnas *Kejsartiden* (Finlands historia 3, 1996), *A History both Finnish and European. History and the Culture of Historical Writing during the Imperial Period* (2012) samt monografier om Runeberg och Topelius. Han är hedersledamot av Finska Vetenskaps-Societeten och en av initiativtagarna till Zacharias Topelius Skrifter, där han har medverkat i utgåvan *Hertiginnan af Finland och andra historiska noveller* (2013).

RAINER KNAPAS, fil. dr h. c., är konst- och kulturhistoriker, mångårig redaktör och utgivare av editioner på Svenska litteratursällskapet. Hans egna arbeten behandlar bland annat arkitektur- och trädgårdshistoria, universitetshistoria och kulturförbindelserna till Ryssland, med tyngdpunkt på perioden 1750–1850. Knapas har medverkat i utgåvorna *Finland framställt i teckningar* (2011), *En resa i Finland* (2013) och *Finland i 19de seklet* (2019).

ERJA LAURILA-HELLMAN, fil. lic., har medverkat i läromedel för undervisning i ryska och undersökt receptionen av Franzén, Runeberg, Topelius och *Kalevala* i Ryssland före 1917. Mottagandet behandlas bland annat i artiklarna »Venäläisiä näkökulmia Kalevalaan autonomian aikana» och »Några drag i Runebergsbilden i Ryssland före 1917» samt i hennes licentiatavhandling (1989).

YVONNE LEFFLER är professor i litteraturvetenskap vid Göteborgs universitet. Hennes forskningsintressen är svensk 1800-talsroman, skräckberättelser och samtida populärfiktion med publikationer som *Horror as Pleasure. The Aesthetics of Horror Fiction* (2000), »*Jag har fått ett bref...*» *Den tidiga svenska brevromanen 1770–1870* (2007) och *Sigge Stark. Sveriges mest produktiva, utskällda och lästa författare* (2015). För närvarande arbetar hon med den transkulturella receptionen av svenska 1800-talsromaner.

ELISABETH MANSÉN är professor i idéhistoria vid Stockholms universitet. Hon har specialiserat sig på 1700-talets kulturhistoria och utgivit *Ett paradys på jorden. Om den svenska kurortskulturen 1680–1880* (2001) och *Sveriges historia 1721–1830* (2011). Hon disputerade på en avhandling om romantikens salongsliv och hennes nuvarande forskning gäller främst de fem sinnenas idéhistoria.

HENRIK MEINANDER är sedan 2001 professor i historia vid Helsingfors universitet och verkade före det bland annat som intendent för Mannerheim-museet och direktör för Finlandsinstitutet i Stockholm. Han har forskat i idrotts- och utbildningshistoria, historiografi, krigshistoria och nordisk 1900-talshistoria. Han är ordförande för Svenska

litteratursällskapet sedan 2017, ledamot av Finska Vetenskaps-Societeten och från 2015 ordförande för redaktionsrådet för Zacharias Topelius Skrifter.

JYRKI NUMMI är professor i inhemsk litteratur vid Helsingfors universitet. Han disputerade på en avhandling om bilderna av folket i Väinö Linnas romaner *Okänd soldat* och *Här under polstjärnan* och har forskat i Runebergs, Topelius, Kivis och Juhani Ahos författarskap. Han leder redaktionsrådet för Aleksis Kivi-utgåvan och är huvudredaktör för utgåvorna av Kivis skådespel *Nummisuutarit* (2010), *Kullervo* (2014) och *Olviretki Schleusingenissä* (2018) och initiativtagare till Nationalbibliotekets digitala Klassikerbibliotek.

PENTTI PAAVOLAINEN är docent och tidigare professor i teaterforskning vid Teaterhögskolan. Han har huvudsakligen forskat i finsk teaterhistoria och författat bland annat en tredelad biografi över Kaarlo Bergbom (2014–2018). Han är medlem i redaktionsrådet för Aleksis Kivi-utgåvan och huvudredaktör för utgåvorna av Aleksis Kivis skådespel *Kihlaus. Leo ja Liina. Selman juonet* (2015) och *Yö ja päivä. Lea. Alma. Margareta* (2019), och ordförande för Viborgs Finska Litteratursällskap.

H. K. RIIKONEN är professor emeritus i allmän litteraturvetenskap vid Helsingfors universitet. Han har forskat i antikens litteratur, lärdomshistoria och översättningshistoria samt skrivit om Olavi Paavolainen, Pentti Saarikoski och James Joyce. Han är ledamot av Finska Vetenskaps-Societeten och Suomalainen Tiedeakatemia.

CAMILLA STORSKOG är PhD och assisterande professor i skandinavisk litteratur vid universitetet i Milano. Till hennes specialintressen hör olika aspekter av förhållandet mellan ord och bild (litterär impressionism, serieromaner, illustrerade verk). Hon har bland annat publicerat artiklar om serieadaptationer av klassiker i nordisk litteratur och monografin *Literary Impressionisms. Resonances of Impressionism in Swedish and Finland-Swedish Prose 1880–1900* (2018).

SONJA SVENSSON är docent i litteraturvetenskap i Uppsala. Hon disputerade med avhandlingen *Läsning för folkets barn. Folkskolans Barn-tidning och dess förlag 1892–1914* (1983) och har utgivit bland annat *Barnavänner och skolkamrater. Svenska barn- och ungdomstidningar sedda mot en internationell bakgrund* (2018). Åren 1983–2005 var hon chef för Svenska barnboksinstitutet och förlänades Zacharias Topelius jubileums-medalj 1998.

JENNICA THYLIN-KLAUS, fil.dr, är utgivningschef vid Svenska litteratursällskapet i Finland. Hon disputerade 2012 i nordisk historia med en idéhistorisk avhandling om tidig svensk språkplanering i Finland. Hon har bland annat varit verksam inom projektet »Svenskan i Finland – i dag och i går», där hon medverkar med ett flertal artiklar om det svenska språket i Finland ur ett historiskt perspektiv.

Personregister

A

- Aalberg, Ida 201
Acke, Johan Axel Gustaf 374,
386
Adelborg, Otilia 386
Adlercreutz, Carl Henrik 220
Adolf Fredrik, svensk kung 196
Ahlbäck, Olav 356
Ahlén, Hans-Ola 67
Ahlqvist, August 45, 102, 240,
243, 254
Aho, Juhani 114, 428
Akiander, Matthias 243
Alexander I, rysk kejsare 247
Alexander II, rysk kejsare 198,
216, 232, 242, 243, 258, 291, 412,
413
Alfons, Harriet 383
Almquist, Sofi 380, 381, 389
Almqvist, Carl Jonas Love 31,
153–158, 162, 175, 451
Altjevskaja, Christina 404–406
Ambrosius, Johan Mathias 380
Anderberg, Bengt 379
Andersen, Hans Christian 373,
379, 383, 386, 395, 400, 401,
406, 407, 415
Anderson, Benedict 347
Andersson, Hedda 381
Andersson, Otto 187
Apo, Satu 208, 223
Armfelt, Alexander 289
Arppe, Adolf Edvard 238
Arsjaulov, Pavel 407
Artelius, Helge 383
Arvidsson, Kristoffer 90
Arwidsson, Adolf Ivar 269
Asbjørnsen, Peter Christen 407
Asp, Pia 154
Atterbom, Per Daniel Amadeus
223
Attorps, Gösta 165, 387
Auer, Victor 220

B

- Bachtin, Michail 146, 413
Bachtin, Nikolaj 413
Backman, Henrik 174
Baltard, Victor 310
Baranovski, Stefan 243, 396, 397,
413, 440
Barthes, Roland 145

- de Beaumont, Gustave 312
 von Becker, Adolf 125
 Becker, Wilhelm Adolf 50
 van Beethoven, Ludwig 197
 Beljakova, Nina 415
 Benedix, Roderich 254
 Bengtsson, Frans G. 49
 Bengtsson, Knut 71, 73, 76, 77, 93
 Berg, Fredrik Wilhelm Rembert
 63, 221, 233, 238, 242, 255, 257,
 258, 295
 Bergbom, Karl (Kaarlo) 68, 187,
 188, 200, 201, 203, 220–222
 Berggren, Henrik 387
 Bergh, Johan August 144
 Bergman, Ingmar 385
 Berndtson, Fredrik 185, 186, 221
 Berner, folkskoleinspektör 329
 Beskow, Elsa 381, 386
 Bido, Amélie 254
 Björk, Tomas 90
 Bjørnson, Bjørnstjerne 200
 Blagovesjtjenskaja, Marija 407,
 409
 Blanche, August 186, 425, 427,
 435–437, 441, 444, 445
 Blanc, Louis 308
 Blank, Jakob 174
 Blink, Carl, se Stjernström,
 Louise
 Blok, Aleksandr 406, 413, 419
 Blomstedt, Oskar August 241
 Blumenbach, Johann Friedrich
 271, 273
 Boccaccio, Giovanni 168
 Bo Jonsson (Grip) 52
 Bo Nilsson 52
 Bode, Katherine 443
 Bolin, Wilhelm 222
 Bomansson, Carl August 243
 Bonnier, Albert 12, 335, 337–340,
 345–347, 377, 378, 389
 Bonnier, Lisen 377
 Bonnier, Tor 377
 Borg, Carl Gustav 222
 Borg, Inga 384, 386
 Borg, Selma 432
 Borgenstierna, Irene 377
 Borgenstierna, Märta 377
 Borodkin, Michail 412
 Botticelli, Sandro 188
 Bovil, se Vilson, Bo
 Boye, Karin 379
 Brakel, Gustaf Anton 205, 207,
 222
 Braude, Ludmila 415
 Bremer, Fredrika 173, 439–441
 Brjusov, Valerij 409, 413, 419
 Brotherus, Aune 446
 Brown, Marie Adelaide 432
 af Brunér, Edvard Jonas Wilhelm
 238, 239
 Brunius, John W. 97
 Büchner, Lüdvig 258
 Bäckman, Wilhelm 126
 Bäckvall, Johan 325, 428
 Bärlund, rektor 329
- C**
 Cabet, Etienne 308
 Carpelan, Bo 379
 Castrén, Matthias Alexander
 251, 271, 276, 278

Catharina Carlsdotter 52
 Cederström, Gustaf 46, 47, 73,
 90, 92, 93, 97, 98
 de Cervantes, Miguel 55
 Chydenius, Johan Jakob 249,
 250, 258
 Chydenius, Karl 249
 Classen, Constance 18
 Cleve, Zacharias Joachim 318
 Columbus, Christofer 67
 Cooper, James Fenimore 78
 Cronstedt, Carl Olof 296
 Crusenstolpe, Magnus Jacob 49,
 50, 67
 Cygnæus, Fredrik 174, 189, 221,
 222, 234, 235, 241, 243, 251, 289,
 291
 Cygnæus, Gustaf 329

D

Dagmar (senare Maria
 Fjodorovna, rysk kejsarinna)
 412
 Delacroix, Eugène 46
 Deland, bröderna 187
 Deland, Pierre Joseph 190, 198,
 220
 Demokritos, grekisk filosof 20
 Dickens, Charles 45, 78, 438
 Dietrichson, Lorentz 125, 127,
 144
 Donizetti, Gaetano 196
 Du Puget, Rosalie 429, 439
 Dumas, Alexandre d.ä. 44, 46,
 54, 55, 60, 62, 78, 310, 438

E

Ebers, Georg 50
 Eco, Umberto 50
 Edelfelt, Albert 47, 67, 130, 131,
 142, 163, 374, 383, 386, 409, 430
 Edgren, Anne Charlotte 220
 Edlund, Gustaf Wilhelm 337,
 344, 347, 348
 Ekerwald, Carl-Göran 384
 Ekman, Robert Wilhelm 125,
 131, 132, 139, 140, 254, 255
 Elmgren, Sven Gabriel 241, 243,
 252, 256, 257
 Elvengren, A. 407
 Enckell, Olof 157, 307, 308
 Engelbrekt Engelbrektsson 56,
 57, 60
 Englund, Peter 49
 Engström, Albert 386
 Erengisle Nilsson 52
 von Essen, Siri 378
 Estlander, Carl Gustaf 243
 Exner, Johan Julius 145

F

Falkman, Severin 47
 Federley, Alex 410
 Feoktistov, Ivan 400-402
 Ferstl, Paul 78
 Fischer, Else 385
 Flygare-Carlén, Emilie 425-427,
 435-445, 451
 Flyg, Nils 378, 382
 Forselles, Viktor 412
 Forsman, Georg Zacharias,
 se Yrjö-Koskinen, Georg
 Zacharias

Forssell, Pia 22, 38, 124
 Fourier, Charles 308
 Franzén, Frans Michael 67, 102,
 238
 Fredrik Adolf, svensk prins 196
 Freudenthal, Axel Olof 326, 327,
 340-342, 344, 346, 348
 Friberg, Sofia 106
 Frick, Lennart 384
 Friedrich Wilhelm IV, preussisk
 kung 244
 Frosterus, Alexandra 240, 254
 Frykstrand, Kerstin 386
 Fryxell, Anders 49, 53
 Furet, François 313

G

Gagner, Marie-Louise 377
 Garibaldi, Giuseppe 57, 251, 253,
 256, 258
 Gaudreault, André 74, 75
 Gauthey, Antonie 429
 Geijer, Erik Gustaf 53, 269
 af Geijerstam, Brita 379
 Geitlin, Johan Gabriel 241, 243
 Gernandt, Christian 193
 Gleiss, Otto 432
 Goethe, Johann Wolfgang 146,
 158, 162, 173
 Golovin, Vladimir 412, 413
 Göransson, Göte 73, 85
 Gorbunova, L. 410
 Gorkij, Maksim 409, 413
 Granlid, Hans O. 67
 Granstrem, Eduard 398
 Granstrem, Matilda 397, 398,
 401, 403, 406

Greve, Conrad 205, 222
 Grimberg, Carl 49
 Grimm, Jacob 407
 Grimm, Wilhelm 407
 Grip, släkten 52
 Groensteen, Thierry 74, 75
 Grothusen, Lucia 200
 Grot, Jakov 440
 Gröneberg, C.A. 427
 Guizot, François 314
 Gullström-Portin, Susanne 375
 Gurjeva, Aleksandra 397, 398
 Gustav II Adolf, svensk kung 48,
 51, 65, 67, 89, 171, 199
 Gustav III, svensk kung 31, 48,
 160, 190, 192
 Gustav V, svensk kung 377
 Gustav Eriksson Vasa, svensk
 prins 221

H

Hagerman, Maja 268
 Hahne, Ingemar 382
 Hallbeck, Carl Svante 126
 Hallberg, Kristin 383
 Hallqvist, Britt G. 379
 Hallström, Ivar 202
 Hammarin, Marie 174
 Hammarlund, Amanda 375
 Hammarlund, Emil 375
 Hammarsköld, Lorenzo 158, 162,
 173
 Hannikainen, Pietari 254
 Hansson, Gunnar 425, 426
 Harrison, Dick 49
 Hartley, Leslie Poles 388

Hatavara, Mari 23, 45, 86
 Hauff, Wilhelm 407
 Haussmann, Georges-Eugène
 311
 Hazelius, Artur 341, 380
 Hedberg, Frans 202
 Heffernan, James A. W. 127
 Hegel, Friedrich 276, 281
 Heiberg, Johan Ludvig 201, 221,
 222
 Heiberg, Johanne Luise 222, 254
 von Heidenstam, Verner 90
 Helander, Karin 385
 Hellqvist, Carl Gustaf 46
 Helsing, Susanna 383
 Henrik, biskop 204
 Henriksson, Alf 49
 Henriksson, Margot 383
 Henschen, Helga 382, 386
 Herder, Johann Gottfried 112
 Hirn, Sven 188
 Hirvonen, Ilkka 358
 Hjortzberg, Olle 374
 Hoffman, Heinrich 374
 Holberg, Ludvig 254
 Holmberg, Werner 125, 141, 146,
 220, 254
 Horn, Arvid 53, 58, 62, 63, 65, 66
 Hornborg, Eirik 164, 165
 Horn, Clas Christersson 252
 Howes, David 18
 Howitt, Mary 173
 Hugo, Victor 45, 200, 310
 Hägg, Gunnar 387
 Hägg, Göran 48
 Høiby, Hege 85
 Høyen, Niels Lauritz 126

I

Ibsen, Henrik 200
 Ilkka, Jaakko (Jakob) 57
 Ingelius, Axel Gabriel 204, 207
 Ingemann, Bernhard Severin 47,
 49–51, 53, 62, 69
 Ivaschkevitsch, Marie 410

J

Jahnsson, Evald 204, 207
 Jakobson, Roman 75, 94, 95
 Jakobov, Konstantin 408
 Jansson, Karl Emanuel 125, 134
 Jansson, Tove 379
 Jardin, André 313
 Jerbo, Allan 382
 Jerring, Sven 380, 385
 Jolin, Johan 126, 186
 Josephson, Ernst 46
 Josephson, Jacob Axel 205, 206,
 222
 Jütte, Robert 18
 Järnefelt, Arvid 114
 Jäämaa, Ilmari 446
 Jääskeläinen, Lempi 53, 67, 68
 Jönsson, Mats 71

K

Kanter, Albert L. 78, 81
 Karin Månsdotter, svensk
 drottning 221
 Karl IX, svensk kung 51
 Karl XI, svensk kung 52, 53, 197
 Karl XII, svensk kung 90, 92,
 107
 Karl XV, svensk kung 221

- Karl Knutsson (Bonde), Karl
VIII, svensk kung 60, 61, 68
- Kerfstedt, Amanda 376
- Kiseleff, Nikolaj 187
- Kivi, Aleksis (tidigare Alexis
Stenvall) 104, 220, 221, 222, 251
- Klinge, Matti 44, 48, 50, 54, 59,
62, 63, 67, 68, 138, 165, 352
- von Knorring, Sophie 439
- Kortjevskaja, O. 407
- Koskimies, Rafael 55, 67, 117
- von Kotzebue, August 197
- Kramsu, Kaarlo 58
- Kristian IV, dansk kung 202
- Kristina, svensk drottning 169
- Kristofer av Bayern, kung 60, 61
- Krjukov, Valerian 398
- Krohn, Aarni 58
- Krohn, Julius 221
- Kuhlau, Friedrich 202
- Kåbeson, se Bengtsson, Knut
- Köhler, Per Olof 381
- Köhler, Sebastian 96
- Körlof, Margareta 386
- L**
- Læstadius, Petrus 279, 285
- Lagerblad, Elis 326, 327,
329–335, 346
- Lagerlöf, Selma 384, 386
- Lagus, Ernst 343, 344, 348
- Lagus, Wilhelm Gabriel 243
- Laitinen, Kai 117
- Larsson, Carl 47, 84, 86, 90, 94,
163, 384, 386, 409, 430
- Laurent, Kaarina 183, 208, 211,
223
- Laxness, Halldór Kiljan 47
- Lehti-Eklund, Hanna 354, 356
- Lehtonen, Maija 63, 161, 165,
183, 219
- af Leopold, Carl Gustaf 204
- Léouzon Le Duc, Louis 440
- Leo, Veronica 379, 384–386
- Lermontov, Michail 158
- Levander, K. G. 428
- Linder, Gurli 387, 390
- Linder, Nils 340–348
- Lindfors, Adolf 220
- Lindgren, Astrid 379, 388, 389
- Lindholm, Berndt Adolf 125,
129, 135
- Lindqvist, Herman 49
- Lindqvist, Mathilda 174
- Lindvåg, Anita 385
- Linna, Väinö 114, 118
- von Linné, Carl (tidigare
Linnæus) 53, 58
- Ljubarskaja, Olga 415, 420
- Louhimies, Aku 118
- Louis Philippe I (Ludvig Filip I),
fransk kung 312
- Lovisa Ulrika, svensk drottning
196
- Lucanus, romersk diktare 46
- Lukács, Georg 44, 45
- Lund, Hans 86, 144, 145
- Lundqvist, Ulla 381
- Luther, Martin 60, 246
- Löfgren, Erik Johan 220, 254
- Lönnrot, Elias 102, 104, 205,
241, 243, 251
- Lönnroth, Erik 57

M

Magnus Ladulås, svensk kung 51
 Majnov, Vladimir 408
 Makart, Hans 46
 Malmberg, Bertil 377, 378
 Malmström, August 374
 Manzoni, Alessandro 45, 54
 Marx, Karl 249, 250
 Meissonier, Ernest 46
 Melander, Henrik Leopold 329
 Mellin, Robert 428
 Mendelssohn, Felix 238, 241,
 244–248
 Menschikoff, Alexander 293
 Messenius, Johannes 53, 200
 Meurman, Otto 158
 Meyer, Conrad Ferdinand 54
 Meyer, Jean-Paul 85
 Michelet, Jules 314
 Moberg, Adolf 238
 Moberg, Vilhelm 49
 Montgomery, Adolf 241, 257, 259
 Munch-Petersen, Erland 438
 Munck, Johan Reinhold 238,
 242, 243
 Mundt, Gerd 430
 Munkácsy, Mihály 46
 Munsterhjelm, Hjalmar 125, 137,
 139
 Mustelin, Olof 329
 Møller Hansen, Ingeborg 431

N

Napoleon I, fransk kejsare 46,
 54, 59, 190, 308, 309
 Napoleon III, fransk kejsare
 309–311

Natt och Dag, släkten 52
 Nekrasova, Jekaterina 401
 Nero, romersk kejsare 45
 Nervander, Emil 221, 222
 Netterstad, Märta 382
 Nikolaj I, rysk kejsare 259, 289,
 412
 Nikolaj Alexandrovitj, rysk
 storfurste 237, 242
 Nils Erengislesson 52
 Nilsson, Sven 267, 268, 270
 Nordberg, Jöran 92
 Nordström, Johan Jakob 241,
 257, 258
 Novikov, Ivan 414, 415, 420
 Nyberg, Mikael 389
 Nyberg, Paul 157, 163, 164, 233,
 294, 378
 Nyblom, Carl Rupert 125, 126,
 144
 Nybom, Johan 236
 Nyström, Jenny 47, 425
 Näslund, Görel Kristina 383

O

Oehlenschläger, Adam 189, 204
 Oldenberg, Angelika 432
 d'Omalius d'Halloy, Jean
 Baptiste Julien 272
 Orlov, Janina 390
 Oscar II, svensk kung 377
 Oterdahl, Jeanna 379, 384, 387
 Owen, Robert 308
 Oxenstierna, Jöns Bengtsson 58,
 61, 62, 68

P

Pacius, Fredrik 196, 202, 205,
206, 211, 221, 222, 241, 248, 254
Palm, Tage 361, 369
Perrault, Charles 407
Pestalozzi, Johann Heinrich 318
Petronius, romersk författare 45
von Piloty, Karl 46
Pletsch, Oskar 374
Polén, Fredrik 243
Poltoratskaja, A. 410
Pompadour, Jeanne Antoinette
Poisson 54
Popovič, Anton 75
Porazińskieĵ, Janina 435
Porthan, Henrik Gabriel 54, 57,
58, 63, 67
Poulsen, Finn 385
Poznjakov, Nikolaj 403
Proudhon, Pierre Joseph 307, 308

Q

Quint, Stina 375–377
von Qyanten, Emil 102

R

Racine, Jean 244
Rein, Gabriel 22
Reinhold, Bernhard 136
Renan, Ernest 54
Retzius, Anders 267, 268, 270,
271
Ridderstad, Carl Fredrik 48
Rose, Gillian 106
von Rosen, Georg 47
Rosenkampff, friherrinna 352

Rossini, Gioacchino 196
Rousseau, Jean-Jacques 318
Rouvière, Nicolas 78
Runeberg, Fredrika 49, 352
Runeberg, Johan Ludvig 48, 49,
64–66, 68, 101, 104, 105, 108,
114, 138, 153, 158, 175, 185, 189,
207, 233, 234, 239, 246, 248,
254, 257, 259, 352, 353, 356, 357,
364, 366, 368
Runeberg, Walter 114
Rydberg, Viktor 49
Rydqvist, Johan Erik 45, 67, 327,
341, 342, 347, 354, 356

S

de Saint-Simon, Henri 308
Salgari, Emilio 50
Salin, Viktor 220
Sandgren, Gustav 384
Sandman Lilius, Irmelin 379,
386
Sats, Natalija 414, 420
von Schantz, Filip 221
Schauman, August 260, 261, 301
Schauman, Frans Ludvig 242
von Schiller, Friedrich 46, 200,
211, 223
Schlegel, Friedrich 144
Scholz, Michael F. 89
Schulman, Alexander 390
Schulman, Allan 385
Schulman, Niklas 390
Schück, Henrik 48
Schwartz, Marie Sophie 425–
427, 432, 435–438, 440–445

- Scott, Walter 44, 45, 47, 55, 59,
 65, 67, 78, 158, 161, 409
 Selling, Bernhard 241
 Seneca d.y., romersk författare
 46, 62, 63
 Shakespeare, William 196, 215
 Sibelius, Jean 252
 Siegvall, Herman 381
 Sienkiewicz, Henryk 45
 Simond, Charles 430
 Sjensjin, Aleksandr 414
 Sjöstrand, Carl Eneas 255, 256
 Slotte, Peter 351, 368
 Smirnoff, Karin 410
 Smirnoff, Vladimir 410, 419
 Smith, Mark M. 18
 Snellman, Johan Vilhelm 104,
 108, 113, 241, 243, 259, 261, 266,
 313
 Snoilsky, Carl 376
 Snoilsky, Carl Emil 376
 Sofia Magdalena, svensk
 drottning 171
 Southerington, Frank R. 444
 Spjut, Einar 387
 Stalin, Josef 415
 Starbäck, Carl Georg 43, 47-49,
 51-53, 55-57, 59-63, 65, 67, 68
 Stenbäck, Lars 320
 Stenvall, Erik Johan 220
 Stevenson, Robert Louis 78
 Stjernström, Edvard 187, 198
 Stjernström, Louise (pseudonym
 Carl Blink) 47, 53
 Stoopendal, Georg 374
 Strauss, David 54
 Strindberg, August 12, 46, 49,
 378, 383, 385, 386, 410, 425, 441,
 451
 Strömstedt, Bo 379
 Sture, Nils 61, 62
 Sture, Nils Bosson 47, 56
 Sture, Sten d.y. 53
 Sture, Svante 67
 Sture, ätten 47, 56
 Stähle, Carl Ivar 369
 Stähle Sjönell, Barbro 151, 156
 Stålhandske, Torsten 58
 Sue, Eugène 46, 49
 Suomalainen, Samuli 446
 Suppanen, Aatto 428
 Svedjedal, Johan 155, 156, 176
 Syväoja, Hannu 60
 Söderhjelm, Kai 379
 Söderholm, Pirjo 369
 Södersten, Stig 384
- T**
- de Talleyrand, Charles Maurice
 310
 Tavast, Magnus II Olai 58
 Tegnér, Alice 247, 382
 Tegnér, Esaias 235, 236, 385, 413
 Tengström, släkten 352
 Thierry, Augustin 314
 Tichejeva, Jelizaveta 402
 Tideström, Gunnar 386
 Tieck, Ludwig 185
 Tigerstedt, Eugène Napoleon 64
 Tikkanen, Paavo 243
 Tjechov, Nikolaj 409
 de Tocqueville, Alexis 312-314

Tolstoj, Lev 46
 Topelius, Emilie 157, 174, 374
 Topelius, Toini 389, 398
 Toppelius, Greta 158, 175
 Toppelius, Lisette 158, 175
 Toppelius, Oskar 220
 Torop, Peeter 75
 Tott, bröderna 52
 Trygg, Alli 375, 376
 Tsion, Sergej 409
 Tuneld, Erik 67
 Turgenjev, Ivan 258
 Turtiainen, Arvo 15
 Törnégren, Carl Wilhelm 252

U

Undset, Sigrid 47
 Unnerstad, Edith 379

V

Vagner, Nikolaj 395, 406
 Valdemar II Sejr, dansk kung 53
 Valenius, Johanna 106
 Vasa, ätten 47
 Vasenius, Valfrid 163, 183, 205,
 206, 216, 219, 220, 222, 232, 233
 Veresjtjagin, Jurij 411
 Verne, Jules 78
 Vesnin, Aleksandr 414, 420
 Vest, Eliel 232
 Vilson, Bo 71, 73, 76, 77, 85, 86,
 89, 93, 94
 Volkonskij, Nikolaj 414
 de Voltaire, François 54

W

Wagner, Andreas 272
 Wallin, Georg August 252
 Wallin, Johan Olof 235
 Wall, Rudolf 375
 Waltari, Mika 55
 Washington, George 57
 von Weber, Carl Maria 211
 Wecksell, Josef Julius 58, 252, 253
 Wellander, Erik 369
 Wennerberg, Gunnar 236
 Westerberg, Staffan 385
 Wetler, Eugene 432
 Wetterbergh, Carl Anton 126,
 127, 144, 375
 Wetterbergh, Carl Anton
 (pseudonym Onkel Adam) 219
 Widerberg, Siv 383
 Wigström, Eva 375
 Wikland, Ilon 379, 386
 Wilkuna, Kyösti 53
 Winkel Horn, Frederik 431
 Wolff, Pius Alexander 211
 Wordsworth, William 123
 von Wright, Ferdinand 254
 von Wright, Magnus 234, 254
 von Wright, Wilhelm 254
 Wärnlöf, Anna-Lisa 379

Y

Ylikangas, Heikki 58
 Yrjö-Koskinen, Georg Zacharias
 58, 106, 239, 243, 259, 261, 266,
 282, 327

Z

- Zasodimskij, Pavel 398–400,
405, 417
Zilliacus, Clas 150
Zotov, Vladimir 413
von Zweigbergk, Eva 383, 387,
388

Å

- Ågren, Leo 379
Åhman, Wilhelm 187, 194
Åkerblom, Bror 351, 368

Ö

- Öberg, Ludvig Theodor 375
Öhberg, Viktor 342
Öhman, Christer 48, 57
Öhquist, Rita 431
Ørvig, Mary 387